

Stjepan Krasić

NASTANAK I RAZVOJ ŠKOLSTVA OD ANTIKE DO SREDNJEGA VIJEKA

SVEUČILIŠTE U ZADRU
2012.

NASTANAK I RAZVOJ ŠKOLSTVA OD ANTIKE DO SREDNJEGA VIJEKA
Stjepan Krasić

NAKLADNIK
Sveučilište u Zadru

ZA NAKLADNIKA
Ante Uglešić, rektor

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST SVEUČILIŠTA U ZADRU

Josip Faričić (predsjednik), Valerija Barada, Vera Čubela Adorić, Serđo Dokoza, Ivo Fabijanić,
Vesna Grahovac-Pražić, Vera Graovac Matassi, Katarina Ivon, Stjepan Jagić, Marija Jakovljević, Srećko Jelušić,
Vesna Kalajžić, Marko Katić, Patrick Levačić, Morana Lukač, Damir Magaš, Dražen Maršić, Marijana Matek Sarić,
Zdenka Matek Šmit, Željka Matulina, Bosiljka Mustać, Jozo Rogošić, Vani Roščić, Sanja Smodlaka Vitas,
Valter Tomas, Pavuša Vežić, Dijana Vican, Nikola Vuletić

RECENZENTI
Ante Simonić
Aleksandar Stipčević

LEKTORICA
Jadranka Varošaneć

GRAFIČKO OBLIKOVANJE
Ljubica Marčetić Marinović

PRIJELOM
Denis Gospić

TISAK
Denona d.o.o.

NAKLADA
500 primjeraka

ISBN
978-953-331-004-6

CIP-Katalogizacija u publikaciji
Znanstvena knjižnica Zadar

UDK 373/377(091)"652/653"

KRASIĆ, Stjepan

Nastanak i razvoj školstva od antike do
srednjega vijeka / Stjepan Krasić. - Zadar :
Sveučilište, 2012. - 316 str. : ilustr. u bojama ; 27 cm

Bibliografija: str. 281-298 i uz tekst. - Kazala.

ISBN 978-953-331-004-6

140119042

PREDGOVOR

"Povijest podučava ljude, pjesništvo ih sokoli,
matematika čini oštroumnima, moral čini odgovornima,
a logika i retorika sposobnima da raspravljaju"
(Francis Bacon, 1561.- 1626.).

Ova izreka uglednoga engleskog filozofa možda najbolje svjedoči o tome što škola pruža svojim polaznicima i čemu služi. Znanje i spoznaje koje ona danas uglavnom besplatno nudi mladim naraštajima lako mogu manje upućene navesti na krivi zaključak da ono što se tako jeftino nudi ne vrijedi mnogo. Istina je, međutim, sasvim drukčija: znanje i znanost, po sebi, nikada nisu jeftini. Oni su ne samo najskuplja, nego i najnapornija stvar na svijetu. Dug je, krivudav, strm i mukotrpan put do njih. Napredak je biljka koja raste samo ako se zalijeva znojem i krvlju. Do njega se dolazi samo velikim umnim naporom i materijalnim ulaganjem, ali se uloženi trud uvijek višestruko isplati. "Kulturni ljudi nadvisuju nekulturne u istoj mjeri u kojoj živi nadvisuju mrtve" (Aristotel). Kultura čini čovjeka slobodnim najprije od ropstva mraka neznanja koje mu zaklanja put da ne vidi kamo ide, zatim od ropstva predrasuda koje su samo drugo ime istoga mraka. "Samo je kulturni čovjek slobodan" (Epiktet). Zato, "ako doista hoćeš biti slobodan, budi rob znanja" (Seneka). Znanje ne samo da oslobađa onoga tko ga posjeduje, nego mu i omogućuje – ovisno o tomu kako se upotrebljava ili zloupotrebljava – da gospodari drugima. Poznati engleski matematičar i filozof Bertrand Russell (1872. – 1970.) tvrdi: "Shvaćanje brojčane strukture stvari darovalo je čovjeku novu moć nad njegovom okolinom. Na neki način to je utjecalo da čovjek postane sličan Bogu." Suvremena znanost, osobito tehnika i tehnologija, to najbolje potvrđuju. Tih su činjenica bili svjesni stari Grci. Oni su shvaćali važnost znanja i znanosti pa su u njih mnogo ulagali, ali su od njih još više dobivali. Prvi su, koliko se zna, sustavno počeli osnivati škole svjesni da je, istina, ono skupa, ali najisplativija stvar i da nema napretka bez obrazovanja. Ono im je, između ostaloga, pomagalo da i slobodu shvaćaju kao najvišu vrijednost i da je brane ne samo oružjem nego i kulturom, kao što su kulturu branili slobodom. "Kultura jedan

narod čini poučljivim i lako vodljivim, a teško zavodljivim; lakim za vladanje, a nemogućim za podjarmljivanje" (Lord Brougham). Zbog toga je mala Grčka u povijesti čovječanstva igrala tako veliku ulogu ne samo u kulturi nego i na političkom i mnogim drugim područjima.

Grčka je kultura našla osobito pogodno tlo u Rimu, čija je vojna moć rasla usporedo s kulturnom. Rimljani su, naime, s vojnim osvajanjem Grčke došli u posjed njezine kulture kao blaga mnogo većega od svega zlata koje su odnijeli iz riznica brojnih i bogatih osvojenih grčkih gradova, usvojili je i unijeli u svoj osobni i društveni život. Njihova je povijesna zasluga što su znali prepoznati njezinu vrijednost za sebe i za druge, razvijali je i obogaćivali, ostavljajući u njoj trag svugdje dokle je stizao njihov legionar ili se rabio njihov jezik.

Toj je kulturi u kasnoj antici, u vrijeme velike seobe naroda, zadan težak udarac. Pod udarcima germanskih i inih naroda palo je (476.) ne samo veliko i do tada moćno Zapadno Rimsko Carstvo, nego je i kulturi nanesen težak, ali, srećom, ne i smrtonosan udarac. Njezini ostaci sačuvali su se u rijetkim, ali važnim središtima u kojima su, poput žerave zapretene pepelom, čekali pogodan trenutak da se ponovno razbuktaju u oganj kako bi svojom blagotvornom toplinom ogrijali i svojim svjetlom obasjali nove gospodare europskog kontinenta. Zaslugu za njihovu uspješnu evangelizaciju i inkulturaciju u najvećoj mjeri imaju kršćanski misionari koji su, uz evanđelje, u svojim torbama nosili Platona, Aristotela, Vergila, Cicerona i druge antičke umnike, postupno oplemenjujući njihov ratnički način života. Brojni, dotad "nepovijesni" narodi, koji, osim ratobornog i selilačkog načina života, do tada jedan s drugim nisu imali ništa ili gotovo ništa zajedničkoga, prihvatili su nekadašnju kulturu i kršćansku vjeru, čime je stvorena bitna pretpostavka za nastanak nove zajednice naroda i kultura koja je obilježila cijeli srednji vijek. Dogodila se svojevrsna repriza rimskog osvajanja Grčke: vojnički pokoreni Rim svojom je vjerom i kulturom "pokorio" ili, bolje reći, oplemenio pobjedničke Germane, Slavene, Balte i druge narode.

Naravno, nije to bio lak ni jednostavan pothvat. Za to je bilo potrebno uložiti mnogo dobre volje, pameti, truda i sredstava. Gotovo cijeli srednji vijek bio je svjedok nastojanja da se ta vatra ne samo očuva na životu nego i rasplamsa i proširi na što šire područje. Uspjeh, srećom, nije izostao. Plod tih nastojanja bio je važan preporod koji je označio konačni izlazak iz kulturnoznanstvene recesije i najavio dolazak boljih vremena. Europski Zapad je u XIII. st. ne samo nadoknadio zaostatak u odnosu na druga kulturna i civilizacijska područja, nego i počeo preuzimati vodeće mjesto.

O srednjem se vijeku mnogo pisalo i donosili su se kojekakvi vrijednosni sudovi među kojima prevladavaju negativni. Neke su stvari jamačno istinite i ne treba ih prešućivati, ali ni uveličavati. Stvarnost nikada nije samo crna ili samo bijela, samo dobra ili samo loša. Tko traži samo loše strane neke osobe ili jednoga dugoga vremenskog razdoblja od tisuću godina kao što je srednji vijek, lako će ih naći. Zar je neko doba od

njih imuno? U ovoj su knjizi stvari postavljene drukčije: otkriti istinu o jednom vremenu bez uljepšavanja ili iskrivljivanja. Istina koja nas zanima je otkriti što dugujemo prošlosti u jednom važnom segmentu svoje kulture: znanosti i znanju bez kojih bi sasvim drukčije izgledao naš život. Srednji vijek mnogi, iz vremenske udaljenosti od više stotina godina, smatraju vremenom velikog neznanja, što je s određenog stanovišta i bilo. No kod njegove procjene ne smijemo zaboraviti da je, nakon provale "barbarskih" naroda i njihova haranja, u središnjoj i Zapadnoj Europi trebalo sve, ili gotovo sve, početi od početka. Ljudi se ni tada nisu s time mirili. To je vrijeme, ako ga već vrednujemo, bilo mnogo više protkano borbom protiv neznanja, nego mirenja s "mrakom" i neznanjem. Srednji vijek je kao nijedno drugo razdoblje puno višekratnih "renesansa" u nastojanju da se nekadašnje znanje ponovno dozove u život i premosti jaz koji ga je dijelio od antike. Plod tih nastojanja su brojne ustanove od kojih živi i današnje vrijeme. Među njima je, što nas ovdje osobito zanima, visoko školstvo oličeno u sveučilištima kao najvišim prosvjetnim i znanstvenim ustanovama. Da nije bilo toga originalnog "izuma" srednjega vijeka, europska bi povijest, i ne samo ona, izgledala mnogo drukčije. Današnja su sveučilišta samo nastavak prirodnog razvoja tih visokoškolskih ustanova prilagođenih našem vremenu i njegovim potrebama. Zato je proučavanje toga procesa vrlo važno, zanimljivo i poučno. Slični na listanje, stranicu po stranicu, davno napisane i napete knjige bez čijega razumijevanja nije moguće shvatiti ni nas same, ni našu civilizaciju.

Knjiga koju predajem javnosti nikla je iz želje da posluži boljem razumijevanju važnoga segmenta zapadne kulture, točnije visokoga školstva. O tomu, koliko mi je poznato, u nas nije nitko posebno pisao. Za to vjerojatno ima mnoštvo razloga. Jedan je od njih svakako činjenica da u srednjem vijeku nismo imali – ili smo pak mislili da nismo imali – sveučilišta, pa za njih nismo ni pokazivali osobito zanimanje. No to je uvjerenje – kako se pokazalo i dokazalo – bilo krivo. G. 1396. počelo je s radom generalno učilište (*studium generale*), kako su se u to vrijeme zvala sveučilišta, dominikanskog reda u Zadru. Djelovalo je više od četiri stoljeća, točnije do 1807. kada su ga zatvorile francuske okupacijske vlasti. Njegova je povijest istražena i obrađena. Saznanje da smo u srednjem vijeku i mi imali svoje sveučilište, trebalo bi biti poticajno i razlog više za naše povećano zanimanje za to važno povijesno razdoblje od čijega kulturnog naslijeđa živimo.

Ova knjiga pisana je laganim stilom kako bi njezin sadržaj bio razumljiviji i za manje upućene u samu problematiku povijesti školstva s namjerom da za nju potakne zanimanje i koliko-toliko ispuni prazninu koja u nas o tomu postoji. Nadam se da će korisno poslužiti svojoj svrsi, osobito razumijevanju važnosti školstva bez kojega je nemoguće zamisliti bilo kakav društveni napredak. Dobro uređeno školstvo bitna je pretpostavka svakoga, osobito modernog i dinamičnog društva kakvo je naše.

S. K.

U V O D

"Koji veći dar možemo pokloniti svojoj domovini
od onoga da izobrazimo i odgojimo mladež?! "
(Cicero, *De div.*, 2, 4).

I. Svijet oko čovjeka i čovjek u svijetu, makrokozam i mikrokozam, dvije su različite stvarnosti koje imaju nešto zajedničko: jedna su u drugoj, a jedna i druga su velike tajne koje oduvijek ljudskoj pameti predstavljaju velik izazov. Ljudski se um, naime, ne može pomiriti s činjenicom da ima nešto što ga nadvisuje i što nije sposoban do kraja razumjeti. Ta tajnovitost, koja u sebi krije i zakonitost, neodoljivo potiče ljudski um na razmišljanje i istraživanje. Ljudi su promatrajući prirodne pojave oko sebe uvijek polazili od uvjerenja da u prirodi postoje red i zakonitost. Heraklit (oko 550. – 480. pr. Kr.), jedan od prvih grčkih filozofa, govorio je da postoje zakoni po kojima se odvijaju sve pojave u svemiru. Smatrao je da su njihove pravilnosti skrivene i da je zadaća istraživača njihovo otkrivanje. Aristotel pak je smatrao da su svi ljudi po svojoj naravi istraživači jer "teže znanju".¹

¹ Aristotel, *Metaphysica*, I., 1.

Iskustvo uči da se čovjek nikada ne miri s nepoznatim. Znatiželja ili radoznalost pokretač je svih njegovih nastojanja da skine veo tajne sa svega nepoznatoga, da zaviri, ako je to moguće, i onkraj posljednjih ovozemaljskih obzora. Uostalom, zar i pustolovina ljudskog roda u edenskom vrtu nije počela pobunom baš protiv nepoznatoga i zabranjenoga?! Koliko god ti ljudski prometejevski pokušaji izgledali bezuspješni, on se toga svojstva, sve kad bi i htio, ne može i ne smije odreći. To bi bio kraj ne samo njegova napretka nego i njega samoga. Čovjek je po svojoj naravi predodređen i "programiran" da traži i istražuje, da neprestano ide naprijed. Svjestan je da se ne smije zaustaviti jer bi ga rijeka života nepovratno odnijela tamo kamo ne želi doći i gdje mu nije mjesto. S tim se svojstvom rađa, s njime i umire. Ono je sastavni dio njegova bića. Paradoksalno, njegovo se nagnuće za novim i nepoznatim, bez obzira koliko u tomu napredovao, ne smanjuje nego povećava; povećava se, naime, njegovo znanje o vlastitom neznanju. "Čovjek je

² Usp. A. Simonić, *Tragovima znanja u budućnost. Quo vadis scientia?* Zagreb, Medicinska naklada, 2005., str. 29.

jedino biće koje odbija biti ono što jest" (A. Camus). Ograničeno je, a žudi za neograničenim; zemaljsko je, ali ga neodoljivo privlači nezemaljsko; fizičko je, ali je u neprestanom traganju za metafizičkim. Što je onda čovjek? "Ništa u usporedbi s neizmjernim; ali je sve u odnosu na ništa; nešto po sredini između ništa i svega" (B. Pascal).

Proučavanje makrokozma i mikrokozma dovelo je do određenih spoznaja i saznanja koje obuhvaćamo pojmom znanosti. Pojavni svijet proučavaju "prirodne znanosti", a čovjeka čitav niz znanstvenih disciplina kao što su psihologija, filozofija, teologija i dr. I koliko god je ljudski um tijekom povijesti u njihovu proučavanju otišao daleko, veliko je pitanje dokle je stigao, koliko je tajna doista otkrio i koliko bi ih još morao otkriti da bi uopće smio pomisliti da je dublje zaronio u svoju nutrinu i neistražena područja svijeta oko sebe. Znanost je po svojoj naravi prikupljanje znanja u svim svojim oblicima. No znanje, kao ni znanost, nikada nije po sebi konačno. Nije neovisno niti samo sebe opravdava. "Znanje je urođena potreba ljudske naravi i potrebno je za ljudski život. No ta je funkcija samo jedna od mnogih u ukupnom ljudskom životu i djelovanju. Svrha je znanja da prosvijetli, vodi, pokazuje, pruža mogućnosti i postavlja ciljeve, prihvaćene i uvedene u praksu."²

Znanost je najviša tekovina ljudskoga duha. Ona se u svojem traganju za istinom nikada ne zaustavlja, niti se smije zaustaviti, a još manje pomisliti da je sve istraženo i rečeno. To bi bila njezina smrt. No koliko god ona težila da nadiđe sve granice i ograničenja, ona ipak, u konačnici, nije beskrajna.

Škole, koje vjerno prate ta nastojanja, imaju zadaću da se jednom stečeno znanje sačuva i prenese drugima. Zahvaljujući tim čimbenicima one su u čuvanju već stečenoga i u stjecanju novoga znanja u povijesti čovječanstva odigrale neusporedivo najveću ulogu. Nametnuvši znanje kao univerzalnu kategoriju, omogućile su čovjeku nevjerovatne pomake naprijed i preporodile svijet. No da se u ljudskom duhu uopće rodi zamisao o njihovu osnivanju, nužna je nepokolebljiva vjera u razum i znanje. Ljudski razum je, naime, začetnik znanja, znanost je njegov najviši domet, a škola njegovo rasadište. Zadaća je škole ne samo da podučava nego i da proučava; da traži, istražuje, otkriva i razvija svijest o sposobnosti čovjeka da se od ove zemlje, za koju je kao i sva zemaljska bića prikovan svojim ne tako savršenim tijelom, vine do zvijezda i osvajanja svemira. Saznanja koja nam pruža ta "znanost o znanosti" ne manje su važna od novih otkrića prirode koja ga čekaju u budućnosti. Činjenica je da je čovjek mnogo više uznapredovao u otkrivanju svemira nego vlastite nutrine. Stari Grci su, izgleda, toga bili mnogo svjesniji od nas. Oni koji su u proučavanju prirode otišli dalje od svih drugih, nisu zaboravljali nutrinu čovjeka. Na pročelju Apolonova hrama u Delfima dali su napisati zlatnim slovima: "Spoznaj samoga sebe". I to je jedna, nikako zadnja, zadaća škole i školstva.

Između znanja i znanosti postoji znatna razlika. Znanost se kao viši oblik spoznaje ili racionalna djelatnost objašnjenja pojava ostvaruje svođenjem pojedinačnih pojava na univerzalne zakone oduvijek razlikovala od znanja kao uobičajene ljudske spoznaje. Znanje je opća ljudska stečevina. Svaki pojedinac i svaki narod posjeduju neko znanje i spoznaju, što se za znanost ne može reći. Ona počinje gdje se opće znanje zaustavlja i plod je osobitog razumskog napora da se prirodni fenomeni sagledaju uzročno-posljedično, razumije njihova povezanost ili svedu na jedinstvene zakone, za što je potrebno mnogo više od pukog poznavanja činjenica. "Znanost je sastavljena od podataka kao jedna kuća od kamenja. Kao što to kamenje za sebe nije kuća, tako ni gomila podataka nije znanost" (Henri Poincaré). Znanstvena misao nikad nije odvojena od filozofske misli. Sve su, naime, znanstvene revolucije bile potaknute poremećajima ili promjenama filozofskih spoznaja i obratno. Znanstvena misao, osobito kad je riječ o fizičkim znanostima, ne odvija se negdje izvan svijeta, nego u okviru ideja, osnovnih načela i očevitosti za koje se obično smatra da pripadaju filozofiji u strogom smislu riječi. Ona nastoji nadići granice mjerljive pojavnosti, prodrijeti u samu bit stvari i odgonetnuti njihov dubinski smisao. Na bezbrojna pitanja koja postavlja ljudski um ona nastoji dati kako-tako prihvatljiv racionalan odgovor s kojim se netko iz jednog ili drugog razloga ne mora uvijek slagati, ali ne može zanijekati umni napor u njegovu traženju. Iako ne zna odgovoriti na njih, njezina se važnost ogleda u činjenici da ih ima sposobnost postaviti i pobuditi zanimanje za stvari koja se kriju ispod površine naoko jasnih stvari, da nastavlja istraživati tamo gdje znanost nema pristupa i nastoji osmisliti spoznato. To osobito vrijedi za staru grčku filozofiju koja je nastala kao plod nastojanja prosvjećivanja i oslobođenja ljudske pameti i duha od okova urođene ograničenosti i neznanja. "Filozofija znači biti na putu. Njezina su pitanja bitnija od njezinih odgovora, a svaki se odgovor ponovno pretvara u novo pitanje. [...] Put k filozofiranju ne može se naći mimo puta koji vodi kroz njezinu povijest" (K. Jaspers).

2. Počeci filozofske i znanstvene misli obično se povezuju sa starom Grčkom koja kao da je samim svojim geografskim položajem bila za to predodređena. Smještena je na jugoistoku Balkanskog poluotoka i na njegovim obližnjim otocima u Jonskom i Egejskom moru, a dotiče rubne obalne krajeve Male Azije i sjeverne Afrike, tako da je katkada nazivaju "mostom triju kontinenata". Upravo na tim područjima, osobito u jonskim gradovima Miletu, Smirni, Efezu i dr., gdje se misli da se rodio i legendarni slijepi pjesnik Homer (VIII. – VII. st. pr. Kr.), život je bujao jače nego drugdje. Tamošnji su gradovi kao središta obrta, pomorske i kopnene trgovine održavali plodne veze s gotovo svim civiliziranim narodima ondašnjega Sredozemlja i Srednjeg istoka iz kojih su, uz najrazličitija proizvodna umijeća i praktična znanja, dolazili kultura, ideje, shvaćanja i vjerovanja. Tu se, koliko se zna, rodila grčka civilizacija

³ B. Russel, *Mudrost Zapada*. Preveli Marija i Ivan Salečić. Split, Marjan tisak, 2005., str. 121.

⁴ J. Chevallier, *Storia del pensiero politico*, Bologna, il Mulino, 1981., str. 21 – 22.

pokrenuvši izvanredan intelektualni proces istraživanja i stvaralačke mašte koji se ni do danas nije zaustavio. Grčkim društvom zavladao je neviđen optimizam po kojemu se činilo da je svijet nešto pristupačno razumu i da nijedan cilj nije nedostižan. Za Sokrata, primjerice, "neistražen život nije vrijedan življenja". Aristotel drži da nije važno živjeti dugo već dobro. Istina, nešto je od ove svježine izgubljeno u helenističko-rimsko doba, kad je prevladavao nešto samosvjesniji stoicizam. Unatoč tome, stoji da sve ono najbolje u intelektualnom okviru zapadne civilizacije potječe od tradicija grčkih mislilaca."³ Razdoblje između grčko-perzijskih ratova i makedonskog osvajanja, bilo je najplodnije u povijesti stare Grčke. U samo dva stoljeća grčka je civilizacija stvorila toliko remek-djela znanosti, umjetnosti i filozofije kao nijedno drugo razdoblje prije i kasnije. Tu je prvi put u povijesti na produbljen i sustavan način počelo razumsko istraživanje kako fizičkog svijeta, naročito njegove strukture i uzročno-posljedične povezanosti njegovih zbivanja, tako i čovjeka kao njegova sastavnog dijela. "Čovjek je svijet u malomu" (Demokrit). Cjelokupna grčka filozofija na neki je način usmjerena na otkrivanje zadnjega ili iskonskoga uzroka svega postojećega.

3. Početna pozornost grčkih filozofa, kako se vidi iz navedenoga, bila je usmjerena na istraživanje pojavnog svijeta (filozofija), ali se ona postupno pomicala na proučavanje čovjeka, njegov odnos prema svijetu, međusoban odnos ljudi prema svemu što je on u životu svojim radom i umom stvorio (država, politika, moral, umjetnost). Zadivljujuća sposobnost umovanja starih Grka primijenjena na probleme gradske zajednice, osobito na razjašnjavanje njezinih temelja, etike, ustanova, ali isto tako i na eventualna izopačenja kao i na sredstva za njezino ozdravljenje, omogućila je nastanak znanosti u širem smislu riječi. Tako su se, pojednostavljeno rečeno, rodile "prirodne", "ljudske" i društvene znanosti, pa i sama filozofija, koje su svoj vrhunac postigle u Platonovim i Aristotelovim djelima. Ta dvojica mislilaca, i ne samo oni, istraživali su kako pojavnu stvarnost tako i onu koja se, po njihovu uvjerenju, krije iza toga. Platon je smatrao da je stvarnost zapravo nestvarna i prividna, jer je samo odraz jedne druge mnogo "stvarnije" stvarnosti, Ideja, koju samo umovanjem možemo otkriti. Aristotel je proučavajući fiziku nastojao otkriti metafizičku istinu kao jedinu konačnu i sveobuhvatnu. Nitko nije ni dostignuo, a još manje nadmašio čudesnu darovitost Grka da neposredno i s nadahnućem istražuju velike istine o svijetu i čovjeku, što im je zauvijek osiguralo jedno od najistaknutijih mjesta u povijesti ljudske misli.⁴

4. Uvjereni da su tjelesno i mentalno, odnosno intelektualno zdravlje najuže povezani, Grci su razvili teoriju skladnog tjelesnog i umnog odgoja. Tjelesni odgoj je obuhvaćao ne samo skladan razvoj ljudskog tijela nego i ratničku sposobnost koja se smatrala jednom od najplemenitijih vrlina

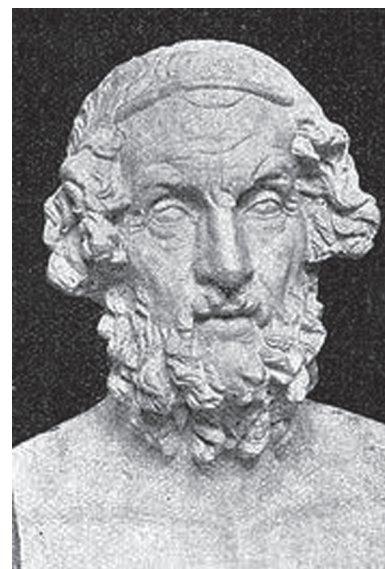
slobodna čovjeka, a umni odgoj je bio usmjeren na racionalno shvaćanje pojavnog svijeta u obliku znanosti i, u konačnici, na nastanak filozofije kao vrhunca ljudskih umnih sposobnosti i aktivnosti. Takvo shvaćanje odgoja (*paideia*) rezultiralo je programiranim osnivanjem škola u kojima su se predavale razne vrste znanja i znanosti, korisne svakom članu društvene zajednice, osobito onima koji su htjeli u njoj igrati određenu ulogu.⁵ Grci su svoj genij pokazali u znanosti, književnosti, umjetnosti, filozofiji i dr. U Ateni je od najstarijih vremena postojala jedna vrsta obvezatnog školovanja koje je uključivalo učenje gramatike, aritmetike, geometrije, glazbe i astronomije, kao uvod u filozofiju, što je bilo od presudne važnosti za sveukupni napredak te države.

No danas je teško govoriti o tomu koliko su pojedine spoznaje starih Grka doista bile znanstvene u modernom smislu riječi. Mi smo od njih preuzeli znanstvenu terminologiju, ali njome ne izražavamo uvijek istu stvarnost, a ni u njih ti pojmovi nisu uvijek imali isto značenje.⁶ Primjera za to ima mnogo, i ovo nije mjesto da u taj problem dublje ulazimo. Napomenimo samo to da nije posve jasno ni što su Grci točno razumijevali pod pojmovima fizike, filozofije i dr., ni jesu li jasno lučili pojmove filozofije i znanosti u smislu svođenja pojedinačnih pojava na univerzalne zakone. Filozofija obično sažima duh svojega doba, odražava ga i iskazuje u vlastitim pojmovima. No, bez obzira na te razlike u shvaćanju, moderna znanost razvila se upravo iz onoga što su Grci razumijevali pod tim pojmom.

Osobita je zasluga grčkih filozofa što se nisu povodili za općim mišljenjem svojega doba i naroda nego su na svoj način išli protiv njega. Dok je, naime, obični puk uživao u lijepim pričama iz mitologije, filozofija je suzbijala mitologiju i dražima mita suprotstavljala neke manje popularne istine. Sukobljavali su se mitovi i racionalno mišljenje. Grčki su bogovi zauzimali mjesto između neba i zemlje, a Heraklit (oko 550. – 480. pr. Kr.), Demokrit (oko 460. – 360. pr. Kr.) i drugi naučavali su da je to samo plod pučke mašte. Veličina Grčke sastojala se u tom duhu nadmetanja i apsolutnoj suprotstavljenosti prijatelja i neprijatelja, dobra i zla, lijepoga i ružnoga, istinitoga i lažnoga. Zato je teško definirati pojam grčke filozofije. On je obuhvaćao čitav niz mentalnih aktivnosti, od kojih neke danas uopće ne smatramo dijelovima filozofije. Jedino znamo da su filozofiju smatrali nezainteresiranom ljubavlju prema znanju kao takvu i da su je razlikovali od mitologije i legendi koje su se odnosile na bogove, čime su se bavili pjesnici kao Homer, Heziod i dr. Filozof je, drugim riječima, trebao biti univerzalan čovjek: posjedovati sintezu sveukupnog znanja o prirodi i čovjeku; posjedovati intelektualnu sposobnost prodrijeti u tajne svijeta oko sebe i u sebi. Zato je morao biti dobar prirodoznanstvenik, matematičar, psiholog i sl. Aristotel je, primjerice, bio dobar filozof jer je bio prirodoznanstvenik, i obratno. To je poimanje filozofa i filozofije kasnije naslijedio srednji vijek. Albert Veliki (1193. – 1280.), Roger Bacon (oko 1214. – 1294.),

⁵ Ideale odgoja i obrazovanja u staroj Grčkoj opširno je obradio Werner Wilhelm Jaeger u djelu *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen*, Bd. I-III, Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1959.

⁶ Iako su brojni Grci proučavali prirodu, dali ime jednoj grani moderne znanosti (fizici), ipak se ne mogu zvati znanstvenicima u današnjem značenju te riječi (H. Lloyd-Jones, *I Greci*, Milano, Il Saggiatore, 1967., str. 145 – 146).

Homer

⁷ A. Fries, *Werke Alberts des Grossen als Quellen der Summa philosophiae unter dem Namen des Robert Grosseteste*: "Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie", 10 (1963.), 257 – 290.

⁸ A. Simonić, *Znanost – najveća avantura i izazov ljudskoga roda*, 3. izd., Zagreb, Medicinska naklada, 2005., str. 34.

⁹ Usp. L. Pareti, *Historija čovječanstva. Kulturni i naučni razvoj*, II. Zagreb, Naprijed, 1967., str. 117 – 118.

¹⁰ A. Simonić, n. dj., str. 45, 62.

¹¹ U kulturnu povijest Dalekog istoka, osobito Kine i Indije i drugih izvaneuropskih civilizacija ovdje se ne namjeravamo upuštati. Za one koji se zanimaju za povijest civilizacija mogu se poslužiti: L. Pareti – P. Brezzi – L. Petech, *Stari svijet od početka nove ere do 500. god.* (Historija čovječanstva. Kulturni i naučni razvoj, sv. II.), Zagreb, Naprijed, 1967.; V. Jelisejev – J. Nauou – G. Wiet – Ph. Wolff, *Velike civilizacije srednjega vijeka* (Historija čovječanstva. Kulturni i naučni razvoj, II. dio), Zagreb, Naprijed, 1972., str. 167 – 298; F. Braudel, *Civilizacije kroz povijest*, Zagreb, Globus, 1990. Osnovni podaci o kineskoj civilizaciji mogu se naći u važnoj ediciji *Scientia Sinica*, Peking, Kineska akademija znanosti, 1952. – 1981.; J. Needham, *Kineska znanost i Zapad*, Zagreb, Školska knjiga, 1984.; I. Dragičević, *Od Nebeskog Carstva do naših dana*, Zagreb, Prometej, 2002.; J. Hildebrand, *Kina*, Rijeka, Extrade, 2005. Za indijsku civilizaciju: D. Chattopadhyaya, *Science and Society in Ancient India*, Research India Publ., Calcutta, 1977.; S. Dasgupta, *Natural Science of the Ancient Hindus*, New Delhi, 1987.; R. Iveković, *Indija – Fragmenti osamdesetih. Filozofija i srodne discipline*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo, 1989.; H. Gračanin, *Astronomija u staroj Indiji: "Čovjek i svemir"*. Časopis zagrebačke zvjezdarnice, 47 (2004. – 2005.), 1, str. 28 – 35; A. Simonić, *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, Rijeka, Vitagraf, 2002., str. 136 – 220.

Robert Grosseteste (oko 1175. – 1253.) i dr., koji su naglašavali važnost proučavanja prirode empirijskom metodom, ujedinjavali su u sebi sva obilježja prirodoznanstvenika i filozofa.⁷

5. Dok sasvim opravdano starim Grcima odajemo priznanje za brojna saznanja i izume, osobito za filozofiju, ipak ne smijemo zaboraviti da znanost i kultura nisu ni otkriće, ni monopol nijednoga naroda, a još manje nekoga pojedinca. Ne smijemo zaboraviti da su sve stare civilizacije (mezopotamska, egipatska, indijska, perzijska, kineska, srednjoamerička i dr.) bile suočene s potrebom istraživanja svijeta. Njihova golemo civilizacijska ostvarenja (Kineski zid, egipatske i mayanske piramide, indijski hramovi i sl.) svojom veličinom i tehnikom izrade i danas izazivaju nepodijeljeno divljenje. Sve su te civilizacije sadržavale raznolike oblike magijskoga, religijsko-mističnoga, filozofskoga i umjetničkoga spoznavanja svijeta, ali su u njih bili, u većoj ili manjoj mjeri, uvijek ugrađeni i čimbenici koji se susreću u znanosti. O granici između religije i filozofije razmišljao je u VI. st. pr. Kr. Tales. "Uočavajući da realna spoznaja svijeta ne može biti temeljena na mitu i uobrazilji i da nije slučajni proizvod ljudske mašte, ukazao je na formalnu i sadržajnu razliku između mitologije i religije s jedne strane, i te filozofije s druge."⁸ U grčkoj se civilizaciji, osobito najstarijoj, kao u kakvoj prizmi prelamaju i međusobno prožimaju znanja i vještine starih naroda i Sredozemnog mora. Grci to sami priznaju. Grčki i latinski pisci spominju slavnoga babilonskog astronoma Kidanasa koji je izračunao Mjesečevu i Sunčevu putanju. Nema sumnje da je već u to vrijeme bilo uznapredovalo znanje o uzajamnoj povezanosti gibanja tih dvaju nebeskih tijela. Babilonci su opisali i promjenu u trajanju Sunčeva prolaza po ekliptici do koje dolazi zbog ekscentričnosti njegove putanje.⁹

Kad već govorimo o utjecaju jedne civilizacije na drugu, ne treba zaboraviti koliko svijet duguje i židovskoj civilizaciji. "Judaizam je Europljanima utisnuo uvjerenje da povijest ima konačan cilj, da nije amorfna ni besmislena. Stari Grci dodali su tome težnju za racionalnom spoznajom nas samih i svijeta čiji smo nerazdvojni dio."¹⁰ No izvaneuropska znanstvena misao nije predmet ove knjige, pa se time ne namjeravamo posebno baviti. Recimo samo to da su i sve navedene civilizacije nesumnjivo posjedovale razna opća i znanstvena saznanja i da su gajile discipline kao što su medicina, matematika, astronomija, gramatika, leksikografija, meteorologija i dr. Pitanje utvrđivanja vremena u kojem su nastale pojedine discipline vrlo je složeno i teško rješivo.¹¹

Što se pak grčke civilizacije tiče, može se pouzdano reći da je nastala u trenutku kada su Grci, nakon što su se organizirali u bogatije i dinamičnije zajednice, osjetili potrebu uspostaviti tješnje odnose s okolnim narodima. Problem odnosa grčke kulture s prethodnim kulturama i civilizacijama vrlo je složen, i nije ovdje mjesto da u to podrobnije ulazimo. U svakom slučaju, može se reći da su stari Grci dužnici mnogih spoznaja starijih

kulturnih naroda koji su prije njih živjeli u dolinama rijeka Eufrata, Tigrisa i Nila ostavši, na jedan ili drugi način, s njima povezani u cijelom I. tisućljeću pr. Kr. Već mitološka grčka tradicija pripisuje starijim narodima prve i velike tehničke napretke ljudskoga roda. Ti su odnosi osobito bili živahni počevši od VI. i V. st. pr. Kr. Poznato je da su mnogi grčki istraživači prirode, povjesničari i filozofi (Tales, Pitagora, Demokrit, Eudoks iz Knida, Herodot, Ksenofont, Platon i dr.) više puta putovali u Egipat i zemlje Bliskog istoka, proučavali njihov život i običaje ne skrivajući svoje udivljenje za njihovu kulturu i znanstvene spoznaje iz aritmetike, geometrije, astronomije i gramatike, pa čak i za njihova filozofska razmišljanja. Herodot, primjerice, tvrdi da grčka religija i civilizacija vuku svoje korijene iz Egipta. U jednu riječ, stari su Grci bili veliki eklektici, ali i genijalni inovatori. Cijenili su tuđa dostignuća, ali su ih bili u stanju i obogatiti nečim svojim. Oni su prvi tragali za znanjem radi samoga znanja i bez predrasuda težili spoznaji u znanstvenom i slobodnom duhu. Štoviše, oni, zbog karaktera svoje religije, nisu imali nikakav svećenički stalež koji bi ih svojim vjerovanjem i tradicijom sputavao u istraživanju ili svoje spoznaje pridržavao neznatnom broju pojedinaca. Službena grčka religija, kao uostalom i rimska, nije počivala na nekoj izrađenoj i produbljenoj teologiji, niti se ona poistovjećivala s nekom vjerskom organizacijom kao što je, primjerice, Crkva u kršćanstvu. Jedini njihovi "teolozi" su, primjerice Homer i Heziod (VIII./VII. st. pr. Kr.), bili pjesnici koji su govorili o bogovima samo u obliku skandaloznih priča. Zar su, dakle, s njima trebali odmjeravati snagu svojih argumenata filozofi kada su govorili o svemiru, nebu kao prebivalištu bogova, ljudskoj sudbini i sl.? No možda je točno da "velika epska predaja već predstavlja jednu etapu na putu k racionalnom tumačenju života i svijeta, koje onda u potpunosti započinje s predsokratovcima".¹² Ako Grci i nisu izmislili sve, oni su svemu što su preuzeli od drugih znali dodati nešto svoje. To "nešto" njihovo bilo je dovoljno veliko da ih učini narodom koji je svojim dostignućima vjerojatno više nego ijedan drugi zadužio cijelo čovječanstvo.¹³ Njihova sposobnost apstraktnog razmišljanja, metodičnost i kritičnost u istraživanju svemira, prirode i čovjeka ne nalazi sebi ravna u povijesti. Njihovi mislioci, iako neovisno jedan o drugome, kao da su se dogovorno natjecali tko će od njih dublje zaroniti u tajne koje se kriju u čovjeku i oko čovjeka. Oni su najbolji dokaz da samo oni narodi koji su u stanju dati nešto novo osiguravaju sebi mjesto u povijesti. Iako nas od njih dijeli velika vremenska udaljenost, prisiljeni smo se neprestano vraćati njima kao svojim nenadmašivim uzorima i učiteljima.

6. Ono što danas zovemo "grčkom" i "europskom" znanostu, rodilo se u staroj Grčkoj odakle se, poput olimpijske baklje upaljene na Suncu u Apolonovu svetištu u Olimpiji "štafetno" prenosilo i proširilo se cijelim Sredozemljem, Bliskim istokom i okolnim dijelovima svijeta osvjetljujući svuda tamu neznanja i postavši općeljudskom tekovinom.

¹² H.-G. Gadamer, *Početak filozofije*, Prijevod s njemačkoga: Tomislav Bracanović i Željko Pavić. Zagreb, Hrvatski studiji – Studia croatica, 2000, str. 13.

¹³ Usp. F. Copleston, *Historija filozofije*, s engleskoga preveo S. Žunjić, I., Beograd, 1988., str. 51 – 55.

Medicinski instrumenti starih Egipćana

¹⁴ P. Lisičar, n. dj., str. 243 – 237; B. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chäronea*, I-III, Gotha, 1893-1903; M. Holleaux, *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIme siècle avant J. C. (273-205)*, Paris, 1921.

Narod koji se, osobito u prvo vrijeme, time nesumnjivo najviše okoristio bili su Rimljani. Vojnički superiorni, ali kulturno inferiorni, oni su nakon pobjede nad Ahajskim savezom 146. pr. Kr. cijelu balkansku Grčku pripojili svojoj provinciji Makedoniji. Najgore je prošao Korint kao središte ustanka. Rimljani su ga opljačkali i spalili, a stanovništvo pobili ili odveli u ropstvo. No nisu sa svima tako postupali. Nepouzdanim su članovima Ahajskog saveza nametnuli danak, a Atenjanima kao svojim saveznicima priznali široku autonomiju.¹⁴

Osvajanje Grčke bilo je od presudne važnosti za kasniju rimsku i grčku povijest. Ono je za jedne i druge imalo neslućene političke i kulturne posljedice: vojni pobjednici uskoro su postali kulturno poraženi, a vojno poraženi Grci postali su kulturni pobjednici nad Rimom. Tako su jedni i drugi istodobno bili pobjednici i poraženi. Od toga su, razumljivo, jedni i drugi imali štete i koristi. Kao posljedica okupacije Grčke, u Rim su počeli dolaziti brojni učeni Grci, uglavnom kao robovi, koji su svoju stoljetnu kulturu i znanje prenosili na nove gospodare i njihovu djecu.

7. Toj je sjajnoj civilizaciji, kako smo naveli, velika seoba naroda u Zapadnom Rimskom Carstvu zadala gotovo smrtni udarac (476.). Pali su dotadašnji političko-društveni sustav i upravna organizacija, iščezla kulturna sredina, gotovo potpuno prestala intelektualna djelatnost. Neprestane pljačke, nasilja i ubojstva, odvođenje stanovništva u ropstvo, rušenje zgrada i čitavih gradova dokrajčili su tisućljetni životni sustav. Rim je u V. st. više puta bio zauziman i pljačkan, odnošeno je sve što se moglo odnijeti. Gradski život, razumljivo, bio je zamijenjen ruralnim i primitivnim. Rodio se Zapad, počeo je srednji vijek u pejorativnom smislu.

Prazninu nastalu nestankom rimske političke organizacije djelomično je ispunila Crkva. Strpljivim i smišljenim radom uspostavila je prihvatljiv odnos s Germanima, novim gospodarima Zapadne Europe, obratila ih na kršćansku vjeru, donijela im u nasljedstvo nekadašnju antičku kulturnu baštinu. Ljudi kao Grgur Veliki (oko 549. – 604.) i drugi crkveni oci uključili su te narode u kršćansku duhovnu zajednicu, postavši ocima nove zapadne civilizacije. Njima, u svakom slučaju, treba pridodati učenjake kao što su Boetije, Kasiodor, Izidor Seviljski, Beda Venerabilis i dr., koji su se pobrinuli da sami ili njihovu suradnici po samostanima prepisuju djela antičkih pisaca, ne dopustivši da se ugasi vatra i svjetlo nekadašnje znanosti nego da se sačuva za buduće naraštaje. Počevši od VI. i VII. st. u samostanima su otvarane škole u kojima su se podučavale već zaboravljene discipline. Bilo je presudno za svu budućnost Zapadne i središnje Europe osnivanje merovinske franačke države kojim se političko težište sa Sredozemlja premjestilo sjeverno od Alpa. Stapanje rimske kulture s poletom mladih germanskih naroda bilo je početak rađanja Europe kakvu danas poznajemo.

8. Srednji vijek se kao dugo i složeno razdoblje od oko tisuću godina (od V. do XV. stoljeća) ni u kojem slučaju ne može lako definirati, a još manje svesti na zajednički nazivnik s čisto negativnim predznakom, kao što to nerijetko čine manje upućeni nazivajući ga "mračnim" razdobljem ljudske povijesti. Talijanska humanistička kultura XV. st., velika poklonica klasične civilizacije čije je tekstove htjela otkriti i oponašati vrednote, prva je postala svjesnom jednoga prijelaznog razdoblja (*aetas media* ili *aevum medium*) između svojega vremena i klasične starine za koji je smatrala da je svojim "barbarstvom" u znanju i umjetnosti zamračilo sjajna dostignuća grčko-rimskog svijeta. To je razdoblje, po mišljenju humanista, nastupilo padom Zapadnog Rimskog Carstva (476.) i seobom "barbarskih" naroda. Naziv "srednji vijek" nelogičan je i problematičan kako s vremenskog, tako i sa sadržajnog gledišta. Razdoblje dugo približno tisuću godina definirano je ne po njegovim bitnim odrednicama i obilježjima, nego po razdoblju koje mu je prethodilo (antika) i onomu koje je došlo nakon njega (novi vijek). Negativna konotacija toga "tamnog" prijelaza od "zlatnog" razdoblja do humanističkog uzleta nije se temeljila na poznavanju i analizi stvarnih povijesnih zbivanja, nego na jezikoslovnom i umjetničkom, odnosno estetskom shvaćanju. Nijedno razdoblje po sebi nije ni "mračno" ni "svijetlo". Mračnim može biti samo naše (ne)poznavanje i (ne)razumijevanje.

Negativnu percepciju toga velikog razdoblja još više su potencirali njemački protestantski polemičari okupljeni oko Magdeburških centurija u XVI. st. koji su, za razliku od talijanskih humanista, razloge dekadencije u srednjem vijeku vidjeli na unutarcrkvenom području: u prevelikom papinom autoritetu previdjevši da su upravo pape mnogo više nego bilo tko drugi učinili u borbi protiv neznanja i kulturne zaostalosti.¹⁵ Polemika između protestanata i katolika i oprečno vrednovanje istih događaja prenijela se i na prosvjetiteljski pokret u XVII. st. (Voltaire i francuski enciklopedisti) po kojemu je srednji vijek bio razdoblje velikog opskurantizma, što se u nekim sredinama do danas zadržalo.

Međutim, pravi razlozi kulturne dekadencije i zaostajanja u srednjem vijeku nisu ležali ni na crkvenom području ni na prevelikom papinskom utjecaju, nego u jednoj drugoj činjenici: u velikoj seobi naroda kada su porušene sve, ili gotovo sve političke i kulturne ustanove na kojima je počivao antički svijet. Srednji vijek, osobito rani, bio je doista vrijeme rušenja antičkog naslijeđa, ali ne treba smetnuti s uma da je bilo i vrijeme obnove staroga i gradnje novoga. Možda nikada kao u razvijenom srednjem vijeku nije uloženo toliko napora s manje sredstava na raspolaganju da se nadoknadi naslijeđenu zaostalost. Tada je počela temeljita obnova znanja i znanosti, kojoj dugujemo sav kasniji napredak. Napredak je bio već sama želja da se napreduje. No opće nazadovanje kulture i gotovo potpuno nepoznavanje grčkog jezika bile su velike zapreke željenom napretku.

¹⁵ Polemika između protestanata i katolika imala je i vrlo pozitivnih posljedica za razvoj kulturne povijesti. Katolici su na protestantska osporavanja autentičnosti i vrijednosti izvora srednjega vijeka pokrenuli velik broj znanstvenih publikacija od kapitalne važnosti za povijesnu znanost. U razdoblju između 1643. i 1678. nizozemski isusovac Jean Bolland (1596. – 1665.) priredio je kritičko izdanje života svetaca pod naslovom *Acta sanctorum*; francuski benediktinac Jean Mabillon (1632. – 1707.), osnivač paleografije i diplomatike, priredio je izdavanje diplomatskih izvora srednjega vijeka *De re diplomatica*, čime je dao velik doprinos nastanku paleografije i diplomatike; Charles Du Cange (1610. – 1688.) objavio je svoj poznati *Glossarium mediae et infimae Latinitatis* (Pariz 1678). Njegov rad, zajedno s pojmovnikom srednjovjekovnog grčkoga, doživio je brojna izdanja i izmjene i još uvijek je koristan priručnik srednjovjekovnog latiniteta. U Njemačkoj je nešto kasnije pokrenuto izdavanje srednjovjekovnih dokumenata *Monumenta Germaniae Historica* bez kojega ni danas nije moguće baviti se tim dugim razdobljem europske povijesti.

¹⁶ J. C. Holt, *Rights and liberties in Magna Carta*: "Album Helen M. Cam", I, Louvain, 1960., str. 57 – 69. Isti, *Magna Carta and medieval-government*, London-Ronceverte, 1985., str. 203 – 215; B. Wilkinson, *Studies in the constitutional history of the thirteenth and fourteenth centuries*, Manchester, 1952., str. 180 – 195; G. L. Harris, *The formation of Parliament, 1272-1377*, Manchester, 1981., str. 32 – 35; M. Caravale, *Ordinamenti giuridici nell'Europa medievale*, Bologna, il Mulino, 1994., str. 395 – 416.

¹⁷ Usp. E. Grant, *The Foundations of Modern Science in the Middle Ages: their religious, institutional, and intellectual contexts*, Cambridge, University Press, 1996.; J. Le Goff, *Il Medioevo. Alle origini dell'identità europea*, Bari, Editori Laterza, 1999., str. 59 – 83; O. C. Frugoni, *Medioevo sul naso. Occhiali, bottoni e altre invenzioni medievali*, Bari, Laterza, 2001.

Srednji vijek nam je ostavio u naslijeđe mnoge kulturne, znanstvene i društvene ustanove bez kojih bi bio nezamisliv moderan život: ustavnu državu, parlament, ulogu prava u društvenom životu, važnost koja se počela pridavati znanju i znanosti, dva umjetnička sloga (romanički i gotički), borbu protiv praznovjerja, racionalni, a katkad i racionalistički pristup stvarnosti i dr.¹⁶ Upravo se u srednjem vijeku europski duh po prvi put u svojoj povijesti počeo oslobađati naslijeđenog dogmatizma i upustio u razmišljanje na nov, racionalan i "moderan" način. Tim novim pristupom bile su obuhvaćene praktično sve u to vrijeme poznate znanstvene discipline, pa čak i tehnika čime su udareni temelji buduće preobrazbe cjelokupnog društva.¹⁷ Taj pomak u razvoju znanja i znanosti u Zapadnoj Europi bio je samo pripremna etapa za najvažniji kulturni zaokret u srednjem vijeku koji je svoj vrhunac doživio u XII. i XIII. st. Dvanaesto stoljeće je bilo razdoblje vrlo intenzivnog intelektualnog vrenja i preuzimanja intelektualnog i znanstvenog vodstva gradskih škola koje su do tada držale samostanske škole. To je stoljeće bujnog procvata teologije koju je Petar Abelard (1079. – 1142.), vjerojatno najveći um toga stoljeća, uzdignuo do znanstvenih visina. Imala je svoja snažna uporišta u brojnim samostanskim i katedralnim školama, osobito u Laonu, Chartresu i Parizu. To je ujedno stoljeće i procvata rimskoga i kanonskoga prava s uporištem u Bologni gdje su nastale temeljne zbirke koje su obilježile sav kasniji razvoj te znanosti. To je, na kraju, i stoljeće novoga kršćanskog humanizma platonističke inspiracije, kršćanskog sokratizma koji je, otkrivajući antičke autore (Lukana, Stacija, Cicerona, Vergilija, Ovidija i dr.), nastojao istodobno afirmirati biblijsku viziju čovjeka kao slike Božje.

Plod svih tih pomaka na intelektualnom području u razvijenom i kasnom srednjem vijeku bio je novi preustroj znanja. Intelektualac XII. st. postao je profesionalac koji se postupno integrirao u gradski sustav raznovrsnih udruga. Papinskom podrškom dobivale su autonomiju u odnosu na lokalne ili nacionalne crkvene i državne vlasti. Tako se uvela revolucionarna novost koja je iz temelja počela mijenjati europsko društvo. Društvena promocija više nije ovisila o rođenju ili izboru odozgor, nego o zasluži koja ima svoje uporište u znanju. Rodila se nova kategorija znanja koja je u društvu dobivala sve veću važnost. Akademski naslovi koje je ona podjeljivala mogli su se po važnosti mjeriti s plemićkim naslovima. Znanost i znanje, naime, oplemenjuju čovjeka više nego mnoge druge stvari.

9. Sveučilišta su kao organizirane i najvažnije visokoškolske ustanove plod dugog razvoja procesa nastanka i razvoja znanja čije je ishodište u staroj Grčkoj. Njihov bi se nastanak, slikovito govoreći, mogao usporediti s izvorištem jedne rijeke u obliku neugledna potoka na podnožju visoke planine, koja se tijekom daljnega toka obogaćivala novim manjim i većim pritocima, da bi tek na kraju prerasla u moćnu rijeku sposobnu omogućiti bujan biljni i životinjski život na svojim obalama.

U ovoj ćemo knjizi nastojati u glavnim crtama otkriti, ne ulazeći u sve pojedinosti, izvorište te "rijeke" i njezinih "pritoka" u obliku gramatike, aritmetike, geometrije, glazbe i astronomije i drugih disciplina, slijediti njihov daljnji tok od antike, kada su se određena znanja i discipline prvi put počele učiti na koliko-toliko sustavan i racionalan način, do pojave sveučilišta u XII. i XIII. st. na kojima je znanje bilo profesionalizirano i institucionalizirano na sasvim specifičan način. To je znanje u životu kulturnih naroda uvijek igralo prvorazrednu ulogu, našavši svoj najbolji izražaj u sveučilištima kao najvišim obrazovnim ustanovama. Europa je, zahvaljujući upravo školama, od učenice antičkoj kulturi i dužnice arapskoj i židovskoj kulturi u razvijenom srednjem vijeku, u kasnom srednjem i početkom novoga vijeka toliko uznapredovala da je postala učiteljicom ostaloga dijela svijeta i predvodnicom znanja i znanosti.

IO. U ovoj je knjizi poseban naglasak stavljen na dva preporoda koji se u stručnoj literaturi navode kao renesanse: karolinškoj i onoj u XII. i XIII. st. koja nema specifično ime. Karolinška je bila važno razdoblje u utemeljenju intelektualnog ustroja srednjega vijeka. Tada je, naime, prvi put poslije pada Zapadnoga Rimskog Carstva, ponovno oživjela svijest o obrazovanju kao jednoj od temeljnih zadaća državnih poglavara. Iz te se svijesti rodio preporod studija u smislu obnove pismenosti i zanimanja za antiku, počelo je otvaranje novih škola i ureda za prepisivanje starih rukopisa koje je još uvijek bilo moguće pronaći, stvaranje prvih knjižnica, što je udarilo temelje infrastrukturi za sav kasniji napredak, uključujući tu renesansu koja je obilježila XV./XVI. stoljeće. Zahvaljujući upravo karolinškoj renesansi, bila je dobrim dijelom spašena klasična kulturna baština, prepisani su tekstovi bez kojih o tolikim djelima antičkih pisaca ne bismo nikada ništa znali, stvoren je kulturni mentalitet i sl. Rad na preuređenju i ujedinjavanju znanja i znanosti koji je obavljen u to vrijeme bio je razlog ponosa mnogih pisaca u srednjem vijeku. Autor jednoga srednjovjekovnog rukopisa iz IX. st. tvrdi da je Alkuinova nastava bila tako uspješna da su je ondašnji Gali (Francuzi) uspoređivali s nastavom starih Grka i Rimljana, a Pariz sa starim Rimom i Atenom.

No bez obzira na te subjektivne ocjene, može se slobodno reći da je karolinški preporod omogućio sve kasnije slične napore da se dade novi život staroj kulturi i civilizaciji. On je bio plod uske suradnje preživjelih "starosjedilaca" i novih došljaka u velikoj seobi naroda. No ta se suradnja, razumljivo, nije mogla uspostaviti preko noći, ali je uspostavljena brže nego se to moglo očekivati. Latinski Zapad je u karolinško vrijeme već prihvatio osvajače i bio je spreman dati svoj novi doprinos obnovi onoga što je u seobi naroda bilo uništeno.

Preporod koji je zahvatio Europu u XI. i XII. st. bio je ne samo posljedica utjecaja grčko-arapske filozofske i znanstvene misli, nego i nastavak karolinške renesanse. U njemu ima mnogo novih kulturnih elemenata pomaka naprijed na raznim područjima, osobito u umjetnosti,

¹⁸ Razvoju europskog školstva jedno poglavlje posvetila je *Historija čovječanstva. Kulturni i naučni razvoj*, II., Zagreb, Naprijed, 1972., str. 203 – 223. Korisni podaci o nekim važnijim temama koje obrađuje ova knjiga mogu se naći u esejistički pisanim djelima Ante Simonića: *Civilizacijske razmeđe znanja*, Rijeka, Vitagraf, 2002.; *Tragovima znanja u budućnost*, 3. izd. Zagreb, Medicinska naklada, 2005. i *Znanost – najveća avantura i izazov ljudskog roda*, 3. popravljeno i dopunjeno izdanje. Zagreb, Medicinska naklada, 2005., str. 293 – 349.

poeziji, arhitekturi i dr. Europa se nakon toga jednostavno probudila i htjela promjene po ugledu na starinu. No i nakon toga je bilo padova, ali se zamašnjak povijesti više nije dao zaustaviti. Prošlost se, naravno, nije mogla povratiti, ali se, u svakom slučaju, u nju moglo ugledati da bi se išlo naprijed. Počelo se razmišljati na nov i racionalan način. Prvi put se ne samo počelo govoriti o modernosti (*via modernorum, devotio moderna* itd.) nego je Europa to i počela biti.

II. Autor se u pisanju ove knjige služio svom literaturom koja mu je bila dostupna. Svjestan je ograničenja koja mu nameće tako široka i složena tema kao što je kontinuitet znanja od antike do početka osnivanja sveučilišta u srednjem vijeku. Ne smatra da su iscrpljena sva pitanja vezana za ovu problematiku, niti da se obrađena pitanja ne mogu obraditi na drugi način. Za one koji bi htjeli produbiti svoje znanje o nečemu važnom navodio je osnovnu literaturu u podnožnim zabilježkama. U jednu riječ, bila mu je namjera pružiti zaokružen i što je moguće jasniji uvid u nastanak, razvitak i prijenos onih vrsta znanja s kojima su mogla raspolagati prva sveučilišta u srednjem vijeku. Pritom ipak treba imati u vidu da su svako sveučilište i svaki fakultet mogli autonomno formulirati svoj nastavni program koji se, ovisno o prilikama i potrebama, neprestano mijenjao i dopunjavao. Usprkos tomu, ta različitost nije bila nauštrb temeljnog jedinstva znanja i sveučilišta, nego zapravo njihovo obogaćenje. Tako se dogodilo da se neki predmeti još uvijek predaju, dok su drugi davno ispali iz programa sveučilišne nastave ili su drukčije sistematizirani.

U jednom ovakvom radu ne treba na prvom mjestu tražiti osobitu originalnost, ako je ona u ovakvoj vrsti radova uopće moguća. Činjenice su dostupne svim istraživačima. Treba ih samo uočiti i znati posložiti po određenom ključu da bi se dobila što vjernija slika povijesne stvarnosti po onoj Ciceronovoj: ništa krivo ne reći i ništa istinito ne prešutjeti. O originalnosti se može govoriti tek u smislu da je povijest školstva u nas malo ili vrlo slabo obrađivana, i to uglavnom u okviru povijesti civilizacija ili povijesti znanosti bez dubljeg ulaženja u problematiku.¹⁸ U tom smislu se treba nadati da će ova knjiga biti korisna ne samo onima koji se prvi put susreću s ovom tematikom, nego i onima koji se smatraju upućenijima u kulturnu prošlost antike i srednjega vijeka.

U ovoj knjizi rabe se razni stručni izrazi o čijem značenju ne postoji opća suglasnost. Tu prije svega mislimo na izraze kao što su "znanost" (lat. *scientia*), "doktrina" (nauk ili učenje), "znanstvenik", "prirodnoznanstvenik" "astronom" i sl. Čak nema potpune suglasnosti ni o pojmu filozofije o kojoj se toliko govori u ovoj knjizi. Kao što se stvarnost tijekom vremena mijenja, tako se mijenjaju nazori i shvaćanja određenih stvari i pojmova. Danas pojam znanosti u najširem značenju označava skup svih sustavno metodski stečenih i uobličjenih znanja. U užem i strožem smislu taj se pojam uzima za skup znanja dobivenih

nekom od znanstvenih metoda, te racionalnu djelatnost objašnjenja pojava njihovim svođenjem pod univerzalne zakone. U ne tako davnoj prošlosti, da ne idemo u antiku, postojalo je drukčije shvaćanje kako samih stvari tako i odnosa prema njima. Nije bilo strogo definiranih pojmova ni tako uske specijalizacije. Te razlike u shvaćanju istih stvari mogu stvarati nesporazume oko osnovnih pojmova kojima se služimo. Treba, naime, voditi računa o svakom povijesnom razdoblju i njegovim nazorima kako ne bi dolazilo do nesuglasica. Tako, primjerice, u antici nije bilo formalnog razlikovanja između znanosti i filozofije. Poznavanje onoga što se u to vrijeme smatralo znanošću (*scientia*) smatralo se preduvjetom za bavljenje filozofijom. Zato je svaki, ili gotovo svaki filozof na neki način bio smatran "znanstvenikom". Tako se Platon bavio matematikom, a Aristotel fizikom, biologijom i drugim disciplinama. Vjerojatno se ne bi složili s nama kada bismo ih nazvali matematičarima, biolozima, fizičarima u modernom značenju tih pojmova.¹⁹ No ni današnja matematika, biologija, fizika i druge discipline bez njih ne bi bile ono što jesu.

Isto tako postoji prilično rašireno uvjerenje da se znanost rodila tek u XVI. i XVII. st. s F. Baconom, G. Galileiom, I. Newtonom i dr. Sve ovisi o tomu što se razumijeva pod pojmom znanosti. Istina, oni su začetnici moderne znanosti, ali ne znanosti kao takve. "Ne može se potpuno poznavati znanost ako se ne zna povijest" (A. Comte).

¹⁹ Usp. A. Simonić, *Znanost – najveća avantura i izazov ljudskog roda*, str. 40 – 41.

POGLAVLJE I.

GRČKA

kolijevka europske civilizacije i znanosti

I. Poimanje znanja potrebnog civiliziranom čovjeku mijenjalo se tijekom vremena ovisno o civilizaciji i njezinim stvarnim potrebama. Znanje se na početku prenosilo usmenim putem i pojedinačno da bi s vremenom našlo svoju metodu u organiziranim i institucionaliziranim školama.

Iskone mnogih stvari obično je nemoguće sa sigurnošću odrediti. To na osobit način vrijedi za određene vrste znanja i znanstvenih discipline. Znanstvena istraživanja otkrivaju da se – kako smo naglasili u uvodu - neka za život važna znanja i umijeća u isto vrijeme mogu naći u različitim drevnim narodima: Grka, Egipćana, naroda Mezopotamije ili čak u Hindusa u Indiji. Za ove zadnje navedene se zna da su kao propedeutiku za razumijevanje Veda proučavali fonetiku, gramatiku, egzegezu, logiku, astronomiju i neke druge znanstvene discipline.²⁰ Isto je tako neosporno da su i stari Egipćani, koji su prije više od četiri tisuće godina gradili veličanstvene piramide i određivali kalendar poplava Nila, sasvim sigurno morali poznavati znanosti kao što su matematika, geometrija i astronomija, ili pak umjetnost glazbe, slikarstva, kiparstva i razne druge vještine.²¹

Ne želeći nijednom narodu umanjiti, a još manje zaniijekati zaslugu ili veličinu, možemo sa sigurnošću ustvrditi da zapadnoeuropska civilizacija svoje početke nesumnjivo vuče iz stare Grčke. Iako su Grci mnogo znanja naslijedili ili preuzeli od drugih naroda, ipak su svakomu od njih znali dodati nešto svoje. Oni su – koliko se zna – prvi za svoje sugrađane počeli organizirano osnivati škole nalazeći u svom pjesniku Homeru idealan izraz svoje kulture i identiteta. Njegovi su epovi svim naraštajima Grka bili temeljno izvorište znanja o bogovima, povijesti, jeziku, kulturi, običajima. Homer je kao tvorac svegrčkog jezika i čuvar nacionalne mudrosti već od VI. st. pr. Kr. u središtu njihova kulturnog odgoja. On je sačuvao tradiciju ili, kako neki misle, "povijesno pamćenje"

²⁰ Usp. A. Kaegi, *Der Rigveda*, Leipzig 1881, str. 9-15.

²¹ Usp. W. C. Hayes, *Il Regno Medio in Egitto: dall'ascesa dei sovrani di Herakleopolis alla morte di Ammenems III* (Storia antica del Medio Oriente, Università di Cambridge, I, 4), Milano, il Saggiatore, 1972, str. 699-715.

Veličanje Homera.
III. st. pr. Kr. Mramor
(London, British Museum)

²² Usp. E. R. Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Zagreb, Matica hrvatska, 1971., str. 42.

starih Grka. Homerova su djela služila kao školski priručnici iz kojih su mladi naraštaji učili svoju prošlost i stjecali pismenost. Dok su, na primjer, Židovi svoju pismenost stjecali čitanjem Mojsijeva zakona, a Rimljani iz Livija Andronika (III. st. pr. Kr.), Grci su to, barem na početku, činili čitajući i komentirajući *Ilijadu* i *Odiseju* kao polazišta i temeljne odrednice svoje kulture u kojima se, milozvučnim atičkim jezikom, isprepleću maštovita kazivanja o junacima i bojevima Grka i Trojanaca, Ahila i Hektora, ali i nježnim likovima Nauzikaje i Penelope. Od tada je literatura postala školski predmet, a kontinuitet znanja povezan sa školom kao ustanovom.²²

Prve poznate škole u Grčkoj nastale su kao plod organizirane zajednice koja je svoj najviši izraz našla u "polisu", gradu-državi. Grčka sve do makedonskog osvajanja (338. pr. Kr.) nikada nije bila ujedinjena. Svaki, ili gotovo svaki grad je bio država u neprestanom suparništvu s drugim sličnim državnim tvorevinama od kojih su najpoznatije bile Sparta, Atena, Teba, Megara, Korint, Milet, Efez, Sirakuza, Mitilena

i dr. Svaki je "polis" imao svoj karakterističan ustroj po kojemu se razlikovao od drugoga. Jako individualističko obilježje u Grka naročito je vidljivo u njihovom poimanju prava po čemu se potpuno razlikuju od svojih azijskih susjeda. Tamo se autoritet zasnivao na zakonima za koje se držalo da su božanskog podrijetla, a Grci su smatrali da zakone donose ljudi za ljude pa se kao takvi, ovisno o potrebama i okolnostima, mogu i moraju mijenjati. No postojeće je zakone, bez obzira jesu li dobri ili loši, pravedni ili nepravedni, potrebno poštivati. To je ujedno značilo da je svaki grad imao vlastite zakone, što je imalo za posljedicu da nije bilo nikakve više vlasti koja bi ih usklađivala ili rješavala međusobne razmirice. Taj individualizam je bio jedan od glavnih razloga da se Grčka prije makedonskog osvajanja nije nikada ujedinila ni postigla nacionalnu stabilnost. Tako se dogodilo da se svaki grad, ovisno o okolnostima, samostalno razvijao i mijenjao, a, u vezi s time, i njihov ideal odgoja.

Ipak, bilo je i zajedničkih, istina, rijetkih ustanova koje su povezivale sve Grke. Svi su priznavali veliki vjerski značaj svetištu u Delfima gdje se gajio kult Apolona kao simbola svjetla i razuma. Legenda ga povezuje s njegovom pobjedom nad mitskim gmazom Pitonom, simbolom mraka i zla, tako da je Apolon za sve Grke predstavljao najviše dostignuće ljudskog uma i gospodstva nad silama mraka i zla.

Druga velika svegrčka ustanova bile su igre u Olimpiji na zapadnom Peloponezu u staroj grčkoj državi Elidi koje su se od 776. godine pr. Kr. svake četvrte godine po pet dana održavale u raznim vrstama tjelesnog natjecanja u čast boga Zeusa: u trci na duge staze, petoboju (trčanje na jedan stadij, skok udalj, bacanje diska, bacanje koplja i hrvanje), ali je kasnije dodano i šakanje, utrke na konjima i utrke četveroprega. Razdoblje između dviju olimpijskih igrala nazivalo se olimpijadom. Njihova je važnost možda nadvisivala sve druge događaje, uključujući i rat. Po njima su se i brojile godine. Najveća moguća čast bila je pobijediti na tim igrama. Pobjednik je za nagradu dobivao lovorov vijenac, a njegov grad je u njegovu čast u hramu u Olimpiji postavljao kip, što najbolje svjedoči o značenju koje su Grci pridavali odgoju u kojemu su duh i tijelo morali savršeno usklađeno djelovati.

2. Razvitak društvenih odnosa u Grčkoj u znatnoj je mjeri ovisio o trgovinskoj i proizvodnoj djelatnosti, intenzitetu odnosa s drugim narodima, uvođenju novčanog sustava i pisma. Viši društveni sloj izrastao zahvaljujući pokretnim dobrima težio je za što većim udjelom u vlasti ne samo zbog vlastitih ambicija nego i da zaštiti vlastite interese i način života. Materijalno je bogatstvo postalo mjerilo osobne i društvene važnosti. "Vrline i slava dolaze od bogatstva" (Heziod), a Alcej (Alcaeus), pjesnik iz Mitilene (VI. st. pr. Kr.) konstatira: "Čovjek je novac". Za deklasiranog plemića njegov suvremenik i kolega po zanimanju Teognid ne bez prezira kaže da se ne može žaliti, jer "plemić više ne oklijeva

²³ L. Geymonat, *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, vol. I, Milano, Garzanti, 1977., str. 330.

²⁴ F. Copleston, n. dj., str. 55; G. Camassa, *Le istituzioni politiche greche: "Storia delle idee politiche, economiche e sociali"*, vol. I, Torino, UTET, 1982., str. 3 – 24.

uzimati ženu niska roda, kćer jednog pučanina, ako za miraz donosi mnogo novca." Bogatstvo je, očito, brisalo staleške razlike.²³

Iako su Grci gajili kult umjerenosti, od toga ideala neprestano ih je odvlačila volja za moći. Neprekidno međusobno trvenje grčkih gradova, čak i onda kada im je bilo u interesu da se zajedničkim snagama obrane od vanjskog neprijatelja, pokazuje koliko je bila jaka ta sklonost. Grk se divio uspješnosti i idealu jakog čovjeka koji zna što želi i ima snage da to postigne. Njegov ideal vrline poglavito je značio sposobnost da se postigne zacrtani uspjeh.²⁴

3. No, osim tog izrazito naglašenog individualizma i međusobnog suparništva, Grci su posjedovali i mnoge druge osobine koje su ih činile različitim od drugih naroda. Tu, u prvom redu mislimo na sklonost traženja uzroka i smisla svega pojavnog svijeta. Ta je njihova sklonost na poseban način došla do izražaja u Joniji, gdje su se – kako što smo vidjeli – s tipično grčkom civilizacijom miješali i međusobno prožimali utjecaji kultura i civilizacija istočnog Sredozemlja i Srednjeg Istoka, u prvom redu egipatske i mezopotamske civilizacije. U susretu, međusobnom prožimanju, a ponekad i u sukobu tih civilizacija, frcnula je prva iskra filozofije i znanosti u širem smislu riječi, koja se s vremenom pretvorila u pravi plamen čijom se toplinom čovječanstvo i danas grije i čiji mu plamen osvjetljava mrak neznanja.

Jonija je, dakle, bila ne samo domovina legendarnog slijepog pjesnika, ponosa Grčke, nego i kolijevka filozofije i znanosti. Prvi za koga se zna da je postavljao pitanja o podrijetlu, uzrocima i smislu pojavnog svijeta nastojeći na njih dati racionalan odgovor bio je Tales iz Mileta, kojega grčka tradicija ubraja među sedam mudraca. Razmišljajući o postanku svijeta zaključio je da je nastao iz vode. Povjesničar Herodot (oko 484. – 430. pr. Kr.) pripisuje mu, između ostaloga, i zaslugu da je predvidio jednu pomrčinu Sunca. Bio je početak znanosti i filozofije, ali i jonske filozofske škole, prve takve vrste u povijesti.

Talesa je na vodstvu škole naslijedio njegov učenik filozof Anaksimandar (oko 610. – 646. pr. Kr.) koji je kao iskonsko počelo promjena u svijetu postavio beskonačno koje kao svoju suprotnost proizvodi pojedinačne stvari. Taj proces diferencijacije na kraju završava integracijom, vraćanjem pojedinačnoga u prvotno opće. Anaksimandar je sastavio i prvi zemljovid i model nebeskog svoda po kojemu Zemlja ima oblik valjka koji lebdi u središtu svijeta. Živa bića, među kojima i čovjek, razvijaju se iz nižih organizama, anticipirajući na taj način kasniju teoriju evolucionizma.

Treći filozof ove škole je Anaksimenes (oko 585. – 523. pr. Kr.) po kojemu je prapočelo svega postojećega zrak koji je u neprestanom gibanju i pretvara se iz jednoga oblika u drugi, iz jednostavnijega u složeniji. Spajanjem tih elemenata nastaju sve složena tijela koja postoje.

Perzijska okupacija grčkih gradova na maloazijskoj obali, osobito Mileta (499. pr. Kr.), što je dovelo do Jonskog ustanka i bilo povod dugotrajnih ratova s Grcima, prouzrokovala je val iseljavanja učenih Grka prema zapadu koji su potražili utočište u samoj Grčkoj, osobito na otocima (Lezbu, Hiju, Samu, Kosu, Delu, Rodu i dr.), u Jonskom moru, na jugu Apeninskog poluotoka (Tarant, Metapont, Sybaris, Kroton, Elea, Paestum, Neapolis) i na otoku Siciliji (Sirakuza, Catania, Zankle, Akragas, Gela, Selimunt) i dr. Tu su nastavili s radom i osnovali brojne kasnije poznate filozofske škole koje su ispitivale zakonitost i smisao pojavnog i nepojavnog svijeta. U njihovu umovanju i istraživanju išli su usporedo pojavnost i svijet ideja, fizika i metafizika kao dijelovi jedne cjeline ili lice i naličje jedne i jedinstvene stvarnosti.

Među tim prvim filozofima i učenjacima vjerojatno najistaknutije mjesto zauzima Pitagora (oko 571. – oko 497. pr. Kr.) koji se s rodnog otoka Sama preselio najprije u Kroton u južnoj Italiji gdje je osnovao osebujnu filozofsku školu koja je više sličila nekoj vjerskoj sljedbi nego filozofskoj školi u užem smislu riječi. Zbog nerazumijevanja na koje je nailazila u gradu, Pitagora ju je preselio u Metapont gdje je ostao do smrti. Iako njegova škola zastupa neke religiozne nazore koji se temelje na metafizici broja u duhu učenja grčke religije (orfejsko učenje o zagrobnom životu, slučajnost postojanja, nužnost bijega od društvenog položaja određenog rođenjem i sl.), ona je potaknula znanstvenu, osobito matematičku tradiciju. Moćno sredstvo pročišćavanja ljudskog života je bavljenje glazbom u kojemu se traži sklad unutarnjeg i vanjskog života. Bio je vrstan glazbenik, svirao je liru i koristio je glazbu za liječenje bolesnika (muzikoterapija). On je prvi upotrijebio brojeve za oznaku odnosa među tonovima konsonantnih intervala. Njegovo opažanje da žice glazbala proizvode tonove u harmoniji kada su koeficijenti duljina tih žica cijeli brojevi dovelo je do otkrivanja zakonitosti u glazbi i stvaranja matematičke teorije glazbe. Shvativši da dvostruko kraća žica daje za oktavu viši ton, označio je oktavni odnos omjerom 2 : 1. Na isti je način otkrio odnos dijelova žice u kvinti (3 : 2) i kvarti (4 : 3). Ljestvicu je izvodio iz kvintnih odnosa. Pod utjecajem magijskog vjerovanja Pitagora je u brojevima 1, 2, 3, 4 vidio simboličke vrijednosti dovodeći ih u vezu s godišnjim dobima i stranama svijeta, a u trima intervalima usklađene žice vidio je tri načina ljudskog života. Tako je, povezujući stvarno i nestvarno, realnost i religiju, tražio put k čistoći duše, uvjeren da će ga naći s pomoću glazbe i asketskog života.

Glazba je, drugim riječima, Pitagoru i njegove učenike navela na zaključak da svemirom upravljaju brojevi, osobito skupina 1 – 4 (tzv. tetraktis).²⁵ Premda se radi o čistoj spekulaciji, usklađena žica je od tada igrala važnu ulogu u grčkom filozofskom mišljenju. Pojam harmonije u smislu ravnoteže, usklađivanje i kombiniranje suprotnosti kao što su dugo i kratko, visoko i nisko, toplo i hladno koncepcija prosječnog ili srednjeg puta u etici i učenju o četiri temperamenta, važni su dometi

²⁵ Usp. J. Andreis, *Povijest glazbe*, Zagreb, SNL, 1989, str. 64 – 65.

Sviračica na fruli.
V. st. pr. Kr. Rim,
Museo Nazionale Romano

Pitagorina razmišljanja. Vrlo je vjerojatno da su navedena otkrića u glazbi dovela do ideje o tome kako su sve stvari brojevi. Budući da oni upravljaju strukturom sustava tonova i ritmova, njihovo razumijevanje pruža ključ za razumijevanje čitavoga duhovnog i fizičkog svijeta. To znači, da bismo shvatili svijet oko sebe, moramo otkriti brojeve u stvarima. Čim shvatimo, postizemo vlast nad svijetom.

Pitagora je u geometriji otkrio čuveni poučak da je kvadrat nad hipotenuzom jednak zbroju kvadrata nad katetama. Ništa manje značajno je njegovo otkriće da je Zemlja kugla, ali se ipak nije vinuo do otkrića heliocentričnog sustava. Ta će slava, kako ćemo vidjeti, pripasti

Aristarhu sa Sama (310. – 230. pr. Kr.). To, naravno, ne umanjuje Pitagorinu genijalnost kao začetnika matematike i egzaktnih istraživanja u fizici i tvorca jednog od najoriginalnijih filozofsko-znanstvenih sustava kojima su položeni temelji grčke znanstvene misli i zapadne znanosti. Zahvaljujući njemu, grčka je filozofija jednako stara kao i racionalna znanost u kojoj matematika zauzima odlučujuću ulogu.

U Pitagore također prvi put nalazimo zanimanje za matematiku iz čiste ljubavi prema znanju, a ne iz želje da se iz njega izvuče praktična korist. Egipćani su, primjerice, posjedovali određeno matematičko znanje, ali ne veće nego im je omogućavalo gradnju piramida i hramova ili pak mjerenje njihovih polja. Tako je bilo i u drugih naroda.²⁶

Posve je prirodno da se filozofska pitanja rađaju na rubnim područjima znanstvenog istraživanja. Od toga vremena aritmetika i geometrija su u grčkoj filozofiji iz više razloga počele igrati nezamjenjivu ulogu. Prije svega zbog toga što je matematika za razliku od filozofije, egzaktna znanost u kojoj se problemi postavljaju na jasan i logičan način. Drugo, u matematici postoji ustanovljen postupak dokazivanja, što je veliki grčki izum. Treće, jednom ispravno shvaćeni zaključci matematičkog dokaza ne ostavljaju mjesta sumnji. Matematika je, pojednostavljeno rečeno, jedina znanost u strogom smislu riječi od koje sve druge prirodne znanosti dobivaju svoj znanstveni karakter. Stoga nije nimalo slučajno da su mnogi veliki filozofi bili vrsni matematičari.

4. Nastanku i razvoju filozofske i znanstvene misli u starih Grka pogodovalo je i njihovo shvaćanje društvenog uređenja. Ovdje, iz razumljivih razloga, ne možemo ulaziti u pojedinosti toga pitanja, osobito društveno-političkog prijelaza iz aristokracije u plutokraciju i iz plutokracije u demokraciju, ali je važno to imati u vidu za temu koju obrađujemo. Treba, naime, dobro razumjeti pojmove kao što su "sloboda" i "demokracija" i važnost koju su imali u ondašnjem grčkom društvu. Ako demokracija znači jednakopravnost svih građana, u ondašnjem je "polisu" samo jedan njihov, i to manji dio, bio "jednakopravan", jer ta prava nisu uživali djeca, žene i stranci, a osobito robovi. Što se pak tiče slobode, ona nije toliko značila mogućnost pojedinca ili veće skupine da radi što hoće neovisno o državnim zabranama, nego mogućnost uživanja političkih prava, sudjelovanje u donošenju zakona koji određuju ponašanje građana u svim vidovima javnog života. Ništa nije ostajalo izvan državne inicijative i nadzora, bilo da se radi o religiji, koja je religija "polisa", kazališnim predstavama, sportskim natjecanjima, mjestima zabave i okupljanja. "Privatni" život jednoga Grka, čak i u vrijeme pune demokracije, bio je sveden na vrlo uski obiteljski i osobni okvir.

Razvitak "polisa" imao je za posljedicu i duboku promjenu odgojnog ideala i obrazovnog sustava. Individualni ideal homerovskog vremena sve je više ustupao mjesto kolektivnom. Država počinje zauzimati mjesto plemena i postaje novi okvir u kojemu se odvija sva ljudska djelatnost.

²⁶ Usp. B. Russel, n. dj., str. 20 – 23, 97.

²⁷ Taj se mentalitet može iščitati s poznatog epitafa koji je sastavio pjesnik i glazbenik Simonid (556.-470. pr. Kr.) s otoka Keja (Ceo), a bio je uklesan u kamenu spomenik postavljen na mjestu Termopilske bitke. Epitaf u hrvatskom prijevodu glasi: "Lakedemoncima, stranče, o javi, da ovdje ležimo, / jer smo se zakona mi držali njihovih svi!"

Bitan čimbenik društvene vrline i dalje je borbenost koja svoj najbolji izraz nalazi na polju sportskih natjecanja, osobito olimpijskih igara kao svojem najvišem dometu. Usporedno s natjecateljskim duhom novi odgojni smjer obuhvaća glazbu, ne samo kao umjetnost zvukova i djelatnosti dragih muzama, nego i plesa, sintezom gimnastike i glazbe, odgoja i opsluživanja zakona. Sinteza i kruna toga odgojnog programa je građanska vrlina koja pojedinca čini sposobnim da živi u inteligentnoj slozi sa sugrađanima. Radi se ne toliko o sposobnosti različitoj od znanja i tehnike usvajanja određenih znanja za obavljanje pojedinih profesija, koliko o sposobnosti ispravnog prosuđivanja i rješavanja složenih životnih problema. Svaki je građanin, načelno, morao posjedovati te vrline, ali su one dolazile do izražaja samo u najboljih pojedinaca, određenih predstavljati vladajući sloj, sposoban na neprestano pomlađivanje i promjenu na bolje. Sve veća složenost odgojno-obrazovnog ideala i sve veća raširenost odgoja usmjerenog na gospodarski i politički život dovodi do škole kao specifične odgojno-obrazovne ustanove.

5. Opisano društveno ozračje najbolje se vidi na primjeru Sparte čija se povijest može podijeliti na dva dijela, prije i poslije krvavih ratova za plodnu ravnicu Messenu na Peloponezu (735. – 715., 684. – 668. i 464. – 458. pr. Kr.). Malo se zna o njezinoj najstarijoj povijesti. Čini se da je osnovana već u X. st. pr. Kr. Čak je Homer spominje u svojoj Ilijadi (II., 581 sq.). Bila je napredan "polis" mnogo prije Atene. Spartanski je ideal, po pjesniku Tirteu (Tyrtaios, VII. st. pr. Kr.), bio odgoj discipliniranih vojnika; tko nije dobar vojnik, nije dostojan slave i ako nije u stanju ustrajati u prvom borbenom redu, čvrsto osvojen na nogama, izbrisati iz srca i pameti svaku pomisao na bijeg; smatrati da je najljepša sudbina umrijeti za domovinu, a najgora biti kukavica. Spartanski su hopliti bili poznati kao izvrsni vojnici koje su resile hrabrost i nepokolebiva vjernost domovini i njezinim zakonima. Junaštvo Leonide, njegovih 3000 Spartanaca i 4000 njihovih saveznika u kolovozu 480. pr. Kr. protiv brojčano daleko nadmoćnije Kserksove vojske u Termopilskom klancu, bilo je ideal svakom Spartancu.²⁷ No bilo je, razumljivo, i drugih vrlina koji su bile na cijeni kako u Sparti tako i u drugim "polisima", osobito ljubav prema pjesništvu i glazbi.

Drugo razdoblje povijesti Sparte nastupilo je sredinom VI. st. pr. Kr. Bilo je obilježeno procesom krutosti i konzervativizma koji je s vremenom postao reakcionarnim totalitarizmom. Vlast, nakon gušenja pobune pokorenih Mesenijaca, preuzima vojnička aristokracija, dobro izvježbana i spremna na sve da se održi na vlasti. Rodio se mit o Likurgu, čiji je nastanak povezan sa svetištem u Delfima, po čemu je dobio sakralno obilježje kao suprotnost demokratskim i humanim shvaćanjima. Likurgov je ideal bio odgojiti građane da nemaju volje, pa čak ni da požele živjeti vlastitim životom, nego da se, kao pčele,

zbiju oko vođe u jedinstven roj. Želja da se odgoji građane za takav stil života tumači razloge zbog kojih je Sparta pridavala najveću moguću važnost državnom i vojničkom odgoju. Država je prisvajala sebi netom rođenu djecu. Postojala je državna komisija koja je imala zadaću prosuditi može li tek rođeno muško dijete postati dobar vojnik ili ima takve mane da ga se izloži i pusti da umre kako ne bi slabilo biološku snagu rase. Obitelj je podložna željeznoj stezi koju nameće otac. Dijete se treba naviknuti na samosvladavanje, ne plakati, ne bojati se.

Državni odgoj muškog djeteta u Sparti počinjao je od sedme godine njegova života, kada je predavano državi da se za nj brine. Prve četiri godine mladić je provodio u poluzavodu, zatim u pravom zavodu, jednoj vrsti vojarnje. U tom odgajalištu djeca su se prema dobi svrstavala u razrede i satinije (bua, ila). Tu su se privikavala na grubu i oskudnu odjeću, jednaku za ljeto i zimu, spavati na postelji ispunjenoj lišćem, hraniti se oskudno s namjerom da ga se prisili na krađu hrane kako bi preživjelo, s tim da ne bude uhićeno u krađi. U suprotnomu, slijedila je kazna bičevanja, čemu se pridavala velika važnost kao pripravi za vojnički poziv. Svake su godine bili obredno šibani pred hramom Artemide Orgije pri čemu nisu smjeli pokazati ni najmanji znak bola. Morali su gajiti kult šutnje i izgovaranja samo najnužnijih i najkraćih riječi (lakonizam). Malo su čitali i pisali. Umjesto toga, učili su napamet junačke i moralizatorske pjesme. Glazba i poezija imale su cilj uliti borbeni duh i domoljublje, izvršavati sve pa i najteže, a katkad i kriminalne zadatke. U dvadesetoj godini pitomac je bio vodnik (iran), a u dvadeset drugoj izlazio je iz zavoda kao osposobljen ratnik. Nakon završetka vojne obuke svaki je Spartanac bio svrstavan u jednu skupinu (sisitiju) od petnaestak drugova koji su se zajedno hranili i živjeli kako bi postali nerazdruživi u miru i ratu.²⁸

Na sličan su način bila odgajana ženska djeca, a društveni položaj žene bio je više-manje ravnopravan s položajem muškarca. Idealnom ženom smatrala se majka koja je bila u stanju reći sinu na polasku u rat da se iz njega vrati "ili sa štitom ili na njemu", tj. da se mnogo više boji poraza nego gubitka vlastita života, i da ga je sposobna radije ubiti vlastitom rukom nego ga vidjeti živoga ako bi pobjegao iz boja. Imala je zadaću biti plodna majka hrabre djece, bez tipične ženske nježnosti i osjetljivosti. U tu je svrhu dobrodošao ženski sport, jedinstvena pojava u klasičnom svijetu. I ženska su djeca na svečanostima morala nastupati naga, što se smatralo snaženjem tijela i nadvladavanjem osjećaja i "kompleksa". Razloge takva odgoja vjerojatno treba tražiti u nastojanju da se svlada utilitarizam, niska sebičnost, očvrslu tijelo i duh za izvršavanje svih zadataka u službi vlastita "polisa".

Takav način odgoja doživljavao je osudu ostalih, osobito učenih Atenjana: Tukidida (oko 460. – oko 404. pr. Kr.), Perikla (oko 495. – oko 429. pr. Kr.), Aristotela (384. – 322. pr. Kr.) i dr. Možda je u osudi takva odgoja bio najoštrij Aristotel koji je smatrao da je takav odgoj

²⁸ P. Lisičar, *Grci i Rimljani*, Zagreb, Školska knjiga, 1971., str. 89. Tajna policija (*kriptia*) je, kako bi učvrstila borbeni duh, povremeno organizirala "studentske" odrede, naoružane noževima i štapovima, da napadaju pa čak i masakriraju protivnika, osobito "opasnog" pučanina.

²⁹ L. Geymonat, n. dj., str. 330 – 333; G. Camassa, n. dj., str. 24 – 32.

³⁰ P. Lisičar, ondje.

sposoban proizvesti samo gruba, bestijalna i bijesna ratnika, sposobna pobijediti samo nevješće protivnike, nasuprot Atenjanima i Tebancima koji su bolji ljudi i vojnici.²⁹

6. Atena je, za razliku od Sparte, mnogo mlađa grad-država. Smještena na brdovitom poluotoku Atici svojim stanovnicima je mogla ponuditi skromne uvjete za razvoj ratarstva i stočarstva, ali je zato njezina obala bila okrenuta prema Egejskom moru, Maloj Aziji i bogatom Orijentu, upućujući tako svoje stanovništvo na pomorstvo, trgovinu i slobodnije veze sa stranim poslovnim svijetom.³⁰

No svoju materijalnu oskudnost Atena je obilato nadoknađivala nenadmašivim intelektualnim, kulturnim i političkim bogatstvom tako da se, između ostaloga, s pravom može smatrati simbolom demokratskog uređenja u okviru grčke civilizacije. Osobito velik politički, kulturni i znanstveni razvoj doživjela je nakon perzijskih ratova. Politika i kultura, ne samo tada, išle su pod ruku. Pobjedama kod Maratona u rujnu 490. pr. Kr. pod Miltijadovim zapovjedništvom i kod Salamine (29. rujna 480. pr. Kr.) pod Temistoklom, Grčka je sačuvala slobodu i osigurala demokraciju, a time i stvorila preduvjete sveukupnog napretka.

U mladoj grčkoj demokraciji, nakon rušenja aristokratskog sustava vlasti, svaki je građanin imao pravo sudjelovati u javnom životu u kojemu se govornička sposobnost vrlo cijenila i bila je preduvjet bilo kakva javnog napredovanja. Osobito su bili cijenjani i rado slušani posmrtni govori u slavu palih ratnika i govori o tome kako treba obnoviti porušenu zemlju i unaprijediti demokraciju. Govorništvo se oduvijek osobito cijenilo. Dovoljno se prisjetiti legendarnog Homerova Nestora kojemu su "tekle s jezika riječi slađe od meda" (II., I., 248 sq.). Taj je ideal preživio sva politička i kulturna previranja, ali je dobio na poletu nakon uspostave demokratskog poretka. Živjeti djelatno u demokraciji značilo je sudjelovati na političkim skupovima, govoriti, znati izložiti vlastitu misao na najuvjerljiviji i najprihvatljiviji način, upotrijebiti svaku riječ u njezinu pravom značenju u svim glagolskim vremenima i oblicima, držati na umu najuspjelije poetske ili govorničke izraze i argumente, znati se izboriti da je drugi prihvate zahtijevalo je od govornika dobro poznavanje jezika, logike, psihologije, politike, povijesti i dr., što je iziskivalo veliki umni i fizički napor. Uspjeh u politici, drugim riječima, ovisio je o kulturnoj pripremljenosti govornika, za što nije bio dovoljan samo prirodni talent nego i osobita školska pripremljenost. I upravo je zato dobar govornik u isto vrijeme značilo biti i dobar državnik u širem smislu riječi. Političari, učenjaci, filozofi, državnici, vojskovođe (Solon, Temistoklo i dr.) bili su izvrsni govornici.

No od svih atenskih političara koji su stekli slavu kao govornici vjerojatno je najveći bio narodni vođa Periklo (oko 495. – 429.) prema čijoj je snazi riječi malo tko mogao ostati ravnodušan. Kaže se da je – kad je govorio na narodnim zborovima o sudbonosnim temama svoje

Retorika

domovine – narodu izgledalo kao da je sam Zeus sišao s Olimpa, a povjesničar Plutarh dodaje da su ga zvali Olimpljaninom jer da je taj "nadimak dobio ponajviše zbog svog stila govorenja, te kažu da mu 'grmi i sijeća' kad javno govori i da 'nosi na jeziku strašnu munju'".³¹ Povjesničar Tukidid pripisuje mu zaslugu ne samo za ideale demokracije, nego i uravnotežen odgoj tijela i duha, sklad između osobnih prava i državnih potreba, misli i djela, gospodarske poduzetnosti i vojničkih vrlina, sposobnost uživanja životnih pogodnosti, blagostanja, ljepote i izvršavanja dužnosti po cijenu života. Svijest nadmoći vlastita načina života, odlučnost u obrani vlastite slobode i sreće kao neprocjenjiva dobra motivirala je, po Tukididu, Atenjane da se kad su u ratu, žestoko bore do žrtvovanja vlastita života. On dalje tvrdi da Atenjani uživaju ista prava na privatni život, da se državne službe dodjeljuju isključivo na temelju osobnih sposobnosti, da politika nije profesija. Svaki je građanin pozvan baviti se politikom, a onoga koji ne sudjeluje u životu zajednice, treba smatrati beskorisnim.

U skladu s tim gospodarskodruštvenim i političkim ozračjem postupno se oblikovao odgojni ideal. Nova vrlina ležala je u svijesti strogog izvršavanja građanske dužnosti i sposobnosti obavljanja političkih službi koje su se nekada smatrale povlasticom plemićkog sloja. U tu se svrhu promicalo bavljenje sportom svih društvenih staleža. Vježbaonice i gimnazije (borilišta) bile su dostupne i običnim građanima.

No u Ateni je, kako se čini, nedostajala odgovarajuća sustavna vojnička priprema. Vojna obveza i služba o kojoj se često govori u povijesnim priručnicima, bile su definirane tek u vrijeme i poslije Peloponeskog rata (431. – 404. pr. Kr.). "Mi se ne pouzdajemo u tehniku ili lukavost priprema", govorio je Periklo, "nego u prirodenu hrabrost koja se očituje na bojnopolju."³²

Razvoj demokracije i, u skladu s tim sudjelovanje u javnom životu zanatlija, trgovaca, ratara i dr., suprotno našim očekivanjima, nije dovelo do očekivane bolje ocjene fizičkoga rada. Glavni nositelji kulturnog života potjecali su iz stare aristokracije koji su nastavili s podcjenjivanjem ručnog, odnosno fizičkog rada koji, prema njihovu mišljenju, deformira ljudsko tijelo, zatvara duh velikodušnosti i umrtvljuje volju.

Govorničko umijeće se u Ateni od toga doba smatralo jednom od najplemenitijih vještina. Umijeće lijepoga govora narodu je izgledalo to savršenijim što je govornik bio sposobniji nevjerojatno prikazati vjerojatnim, i nemoguće mogućim, dovesti u pitanje ono što je priznato, spasiti ono što se držalo izgubljenim i pohvaliti ono što je bilo osuđeno na propast. To je, naravno, bilo zabavno slušati, ali se lako moglo i zloupotrijebiti. Postojala su i javna natjecanja u govorničkom umijeću u kojima je pobjednik nagrađivan zlatnim vijencem. Državi su, bez obzira na narav vlasti, uvijek bili potrebni obrazovani i spretni političari. Toj činjenici treba zahvaliti da se govornička vještina uzdigla do najvišeg dostojanstva i moći, postavši jednim od najvažnijih stupova antičke kulture.³³

³¹ Snagu Periklove govorničke moći uvjeravanja potvrdio je i njegov politički protivnik aristokrat Tukidid lakedemskom kralju Arhidamu riječima: "Kad ja njega u rvanju oborim, onda on tvrdi da nije pao i uspijeva u to uvjeriti one koji su svojim očima vidjeli kako pada". U jednom govoru u pohvalu onih koji su poginuli na Samu, Periklo je rekao "da su oni postali besmrtni poput bogova; jer ni ove ne vidimo, već samo po štovanju što ga uživaju i po blagoslovu što ga udjeljuju sudimo da su besmrtni; tako je i s onima koji su pali za domovinu" (Plutarh, *Usporedni životopisi*, I., Zagreb, August Cesarec, 1988., str. 23).

³² L. Geymonat, n. dj., str. 334.

³³ E. R. Curtius, n. dj., str. 70.

Retorika

³⁴ Usp. F. Copleston, n. dj., str. 124 – 128; W. Windelband, *Povijest filozofije*, I., Zagreb, Naprijed, 1988., str. 130 – 135.

³⁵ F. Copleston, n. dj., str. 130 – 131; L. Geymonat, n. dj., str. 93 – 94.

7. Važnost govora dobro su uočili sofisti koji su, prije svega, podučavali ljude kako se dobro govori pretvorivši retoriku iz tradicionalne vještine u znanost. Oni su svoju pozornost usmjeravali na jezična istraživanja pa su postali tvorci gramatike i sintakse. Prvi su započeli istraživanja o dijelovima rečenice, upotrebi riječi, sinonimici i etimologiji. Njihov je glavni predstavnik bio filozof Protagora iz Abdere u Traciji (491./481. – 411. pr. Kr.). Platon ga u svojem istoimenom dijalogu naziva osnivačem profesionalnog sofizma ili "učiteljem vrline". Bio je poznat po učenju retorike i rasprava koje su bile popularne u grčkom društvenom životu. Isticao se točnim korištenjem riječi, proučavanjem gramatike i razvijanjem logike argumenata "za" i "protiv". Smatrao je da nema apsolutne istine nego da za svaku tezu postoji i protuteza, po čemu se smatra pobornikom agnosticizma. Čovjek, po njegovu mišljenju, ne spoznaje stvari kakve doista jesu nego kakve su u trenutku njegova opažanja, ali i samo za njega. Ostao je osobito poznat po izreci sadržanoj u djelu *Istina ili govori koji obaraju*: "Čovjek je mjerilo svih stvari, onih koje jesu da jesu, a onih koje nisu da nisu", što znači da ne postoje apsolutna istina ni apsolutna laž. Svako ljudsko mišljenje bez obzira na kontradiktornost, može biti istinito i ispravno. Protagora je ipak dopuštao da u praksi jedno mišljenje može biti bolje od drugoga postavši time osnivač pragmatizma. Njegovo učenje relativizma potaknulo je filozofe, osobito Platona i Aristotela, da traže objektivno gledište moralnog ponašanja.³⁴

Protagorinim sljedbenicima smatraju se Prodik s otoka Keosa u Egejskom moru (oko 465. – 415. pr. Kr.) i Hipija iz Elide (oko 427. – oko 399. pr. Kr.) koji je bio poznat po svojoj svestranosti. Dobro je poznao matematiku (čiji su sastavni dijelovi bili teorija glazbe i astronomija), gramatiku, retoriku, ritmiku, povijest, književnost i mitologiju, postavivši tako temelje kasnije poznatog programa "sedam slobodnih umijeća" koji je ostao na snazi do novoga vijeka. Isto je tako pridonio nešto kasnije uvedenom računanju kronologije po olimpijadama. Atenjani su ga smatrali začetnikom svojih odgojno-obrazovnih ustanova. No Platon (427. – 347. pr. Kr.), jedan od najvećih umova ne samo toga doba, osporavao je neka njegova poimanja, pa je u svojim dijalozima *Protagora* i *Hipija Mali* njihova autora čak ismijavao, smatrajući njegov predloženi nastavni program "običnim" i odveć uopćenim.

Najslavniji predstavnik sofističke govorničke škole bio je Gorgija iz Leontina na Siciliji (483. – oko 375. pr. Kr.), Empedoklov učenik, koji je shvatio vještinu govora kao svladavanje vještine uvjeravanja, što ga je nužno navelo na proučavanje praktične psihologije. Svoju govorničku vještinu demonstrirao je u raznim grčkim gradovima, osobito u Olimpiji i Delfima naplaćujući svoje nastupe. Znao je tako lijepo govoriti da su Atenjani smatrali praznikom onaj dan kad je on držao svoje govore. Ciceron kaže da su Grci jedino njemu u Delfima postavili ne pozlaćeni nego zlatni kip.³⁵

Dijalektika

Govornička izobrazba je uz uporabu logike i dijalektike, po Aristotelu, trebala naučiti gojenca sposobnim djelovati na pamet i osjećaje slušatelja i, u danom slučaju, "slabije učiniti jačim" (*Rhetorica*, II., 24, 11). Aristotel je dijalektiku zamislio kao umijeće uspješnog raspravljanja ili oblik govorenja i mišljenja u kojemu nije sve jednoznačno i jasno određeno ni strogo dokazano nego sadrži elemente vjerojatnoga, suprotno od znanosti koja se bavi nužnim stvarima i pojmovima. Ona se, prema njegovu mišljenju, sastoji od analize umovanja i postupaka pri mišljenju, uči kako treba analizirati pojmove, kako ih rastavljati na sastojke i prepoznavati istu stvarnost pod različitim imenima. Namijenio joj je ulogu proučavanja pravila po kojima se povezuju, podrazumijevaju ili uključuju iznesena shvaćanja ili silogizmi. Trebala je poslužiti kao sredstvo kritike za sve intelektualne discipline. Ona je, drugim riječima, sastavni dio njegove logike koje je u srednjem vijeku bila poznata kao *Organon*. Iznesena je u nekoliko spisa o kojima će kasnije biti više govora. U *Sophistici elenchi* (Sofistička pobijanja) Aristotel ističe da, za razliku od retorike o kojoj su drugi prije njega mnogo toga rekli, o logičkom zaključivanju nije bilo nikakvih prethodnih radova kojima se mogao poslužiti pa je bio prisiljen sam krčiti put. Učitelji retorike su svojim slušateljima pružali praktičnu poduku u "svađalačkom dokazivanju", ali oni nisu nikada izradili znanstvenu metodologiju niti sustavno izložili navedeni predmet.³⁶

Koliku je popularnost uživala ta disciplina može se zaključiti iz činjenice da se održala i nakon propasti atenske demokracije i dolaska na vlast Filipa Makedonskoga i Aleksandra Velikoga (356. – 323. pr. Kr.) koji su demokraciju grčkih gradova-država zamijenili centraliziranom državnom upravom i autoritativnijim načinom odlučivanja, pa sposobnost lijepoga govora i izražavanja nije više igrala toliku ulogu. Unatoč svemu, ona je preživjela sve političke promjene postavši jednom od važnih obrazovnih disciplina koje su prešle u baštinu srednjega vijeka.³⁷

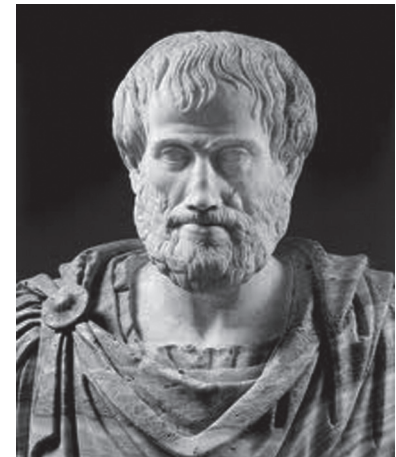
Retorika je, dakle, zahvaljujući demokraciji, bila toliko tražena u politici i na sudovima da su neki filozofi i učitelji počeli osnivati vlastite retoričke škole. Živa je riječ postala moćnim i jedino mogućim sredstvom učenja i podučavanja. Retorika se kao predmet poduke dijelila na pet dijelova: pronalaženje ili odabir tema (*inventio*), raspoređivanje govora (*dispositio*), stil (*elocutio*), pamćenje (*memoria*) i izvođenje (*actio*). Trebala je pripremiti govornika za tri vrste govora: govor na sudu (*genus iudiciale*), savjetodavni govor (*genus deliberativum*) i pohvalni ili kićeni govor (*genus demonstrativum*). Govor pred sudom gotovo je izgubio važnost nakon propasti grčke samostalnosti.³⁸

8. Pitanje o važnosti pedagogije i školskog odgoja koje su toliko naglašavali sofisti s vremenom je postao jedan od najvažnijih problema atenskog društva. Sofisti nisu otvarali škole u trajnom obliku. Stvarali

³⁶ F. Copleston, n. dj., str. 322 – 333.

³⁷ E. R. Curtius, n. dj., str. 70.

³⁸ N. dj., str. 73; G. Camassa, n. dj., str. 45 – 88.

Aristotel

³⁹ F. Copleston, n. dj., str. 124 – 133.

su male skupine u kojima su samo dobro izabrani učenici pohađali predavanja u trajanju od četiri godine. Nastava se plaćala. Protagora je, primjerice, za cjelokupan četverogodišnji tečaj od svakog učenika tražio svotu od 10.000 drahmi, što je odgovaralo isto tolikom broju nadnica nekog radnika. Cijena tih predavanja je, s otvaranjem novih škola, znatno pala. Jedno stoljeće kasnije neki glasovitiji učitelji nisu mogli zaraditi više od 1.000 drahmi, a slabiji ni po 300 drahmi.

Sofisti su, zapravo, bili putujući učitelji. Često su se, po ugledu na pjesnike, selili iz jednoga grada u drugi uz pratnju svojih učenika, nastojeći svuda pobuditi zanimanje za svoja predavanja. U tu svrhu obično su držali prethodno dobro pripremljene govore o nekoj zanimljivoj temi ili su je odabirali u razgovoru sa slušateljstvom. Činili su to samodopadno, držeći govore biranim riječima i svečanim tonom, zaogrnuti grimiznim ogrtačem kakve su nosili rapsodi. Temeljne discipline koje su podučavali bile su dijalektika i retorika. Prva se odnosila na vještinu razmišljanja i raspravljanja, a druga na način držanja govora. Najprije je učitelj držao primjeren govor koji su učenici morali proučiti i, po mogućnosti, ponoviti. Slijedila je analiza formalnih značajki govora, raspravljalo se o smislu i značenju upotrijebljenih riječi i argumenata, određivale su se teme koje su mogle biti korisne u raznim prigodama, izrađivala pravila kojih se govornik trebao držati da njegov govor bude što uspješniji. Osobitu su pozornost posvećivali suptilnim lingvističkim analizama teksta. No ako su se njihova rasprava katkad pretvarala u ekshibiciju erudicije i učenosti, ne može se zanijekati da su upravo tu ležali korijeni gramatike i refleksije o odnosu misli i jezičnog izričaja. Njihov se program temeljio na optimističkom viđenju da je ljudsku narav, protivno onomu što je naučavao Pindar, moguće usavršavati. Čimbenici odgoja su narav (*physis*), podučavanje, učenje (*didascalía* i *máthesis*) i vježba (*háskesis*). Protagora je govorio: "Za podučavanje su potrebne priprema i vježba" i "Nema umijeća bez vježbe i vježbe bez umijeća".³⁹

Muza Erato, IV. st. pr. Kr. Mramor
(Firenze, Galleria degli Uffizi)

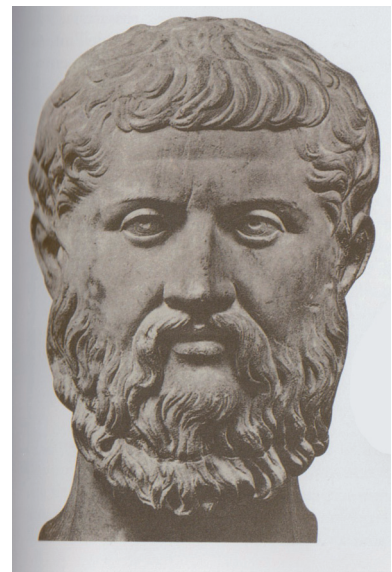
9. Atenski odgojno-prosvjetni sustav nalagao je da dijete do sedme godine života živi u obitelji, povjereno ženama. Njegov se odgoj provodio igrom, pričanjem dječjih priča i basna, sudjelovanjem u obiteljskim svečanostima. U početku nije bilo državnih škola. Država je smatrala da dijete u obitelji treba steći temelje osobnog i društvenog odgoja. Tu je trebalo biti podučeno u gimnastici i glazbi kao dvjema temeljnim disciplinama koje su, međutim, trebali predavati sposobni učitelji. Cilj odgoja bio je postići psihofizički sklad, potpunu harmoniju unutarnjeg i vanjskog svijeta i osjećaja. Glazba je trebala biti izraz toga sklada, a gimnastika sredstvo potpunog podlaganja tijela ljudskoj volji. Sinteza jednoga i drugoga bio je ples koji je, u svojem koralnom obliku, bio najsavršeniji simbol društvenog odgoja.

Pismenost je još u V. st. pr. Kr. bila vrlo ograničena. Pravo podučavanje gramatike u školama koje se počinju osnivati, javlja se kasnije. No ono

je postupno dobivalo na važnosti tako da je učitelj gramatike, koji se u početku zvao *grammatistés*, dobio ime u *didáskalos* ili učitelj kao takav. Stega je, iako ne tako neumjerena kao u Sparti, ipak bila ozbiljna. Komediograf Aristofan (oko 445. – oko 385. pr. Kr.) govori o dječacima koji u najvećem redu u koloni idu u školu, otkrivene glave, bez obzira pada li kiša ili puše vjetar.

Školski odgoj je po prilici trajao do četrnaeste godine životne dobi. Još nisu postojale profesionalne škole, ni razrađeni nastavni programi. Nastava se uglavnom temeljila na iskustvu i sposobnosti učitelja da predaje neki koristan predmet. Društveno korisna znanja osobito su se stjecala na javnim skupovima, u vojničkom životu, na sportskim natjecanjima, vjerskim obredima i kazališnim predstavama. O izvanredno plodnom procvatu kazališnog i uopće kulturnog života toga doba govore imena kao što su Pindar (oko 518. – 438. pr. Kr.), Eshil (oko 525. – 456. pr. Kr.), Sofoklo (496. – 406. pr. Kr.), Herodot (oko 484. – 430. pr. Kr.), Fidijs (oko 495. – 430. pr. Kr.), Apel (IV. st. pr. Kr.).

IO. Pitanjem izobrazbe i moralnog odgoja bavio se i Platon, jedan od najvećih umova čovječanstva koji je bio izvrsno upućen u razne filozofske sustave svoga vremena i prošlosti. On je 388./387. pr. Kr. u Ateni blizu svetišta heroja Akadema osnovao učeno društvo koje se prozvalo Akademijom. Bila je jedna od prvih i najbolje organiziranih škola u povijesti europske civilizacije. Pojednosti o ustroju Akademije nisu poznate, no u nekim stvarima je nalikovala na pitagorejske škole koje je Platon upoznao za boravka u južnoj Italiji. U njoj je prakticirao jednu vrst zajedničkog života sa svojim sljedbenicima. S pravnoformalnog gledišta radilo se o vjerskoj udruzi koja je njegovala kult Apolona i muza, a bila je namijenjena izobrazbi bogate atenske i druge mladeži. Kao takva je bila u neprestanom suparništvu sa sličnim školama koje su osnovali Izokrat i Aristotel (Licej). Predavanja u Akademiji se – po ugledu na tradicionalne premete pitagorijskih škola – nisu ograničavala na filozofiju nego su se također učile aritmetika, planimetrija, trigonometrija, astronomija i glazba, pružajući tako svojim polaznicima gotovo sve tada poznato znanje. Osobita važnost se, zbog jakog utjecaja pitagorskog naslijeđa, pridavala matematici. Navodno je na ulazu u Akademiju stajao natpis: "Vi koji ne volite geometriju, ne ulazite!" To je navelo matematičara, astronoma i znanstvenika Eudoksa iz Knida (408. – 355.) da svoju školu premjesti u Akademiju i da joj se pridruži. Prvotni cilj školovanja u Akademiji bila je filozofsko-znanstvena izobrazba. Iako je Platon težio obrazovanju državnika i javnih djelatnika, njegova se metoda nije sastojala u jedinstvenom podučavanju iz onih disciplina koje su imale neku neposrednu i praktičnu primjenu, kao što je podučavanje iz retorike, nego u poticanju nezainteresiranog bavljenja znanostima. Vrhunac obrazovanja sastojao se u filozofiji i udaljavanju učenika od promjenjivosti pojavnog svijeta i

Platon

⁴⁰ Akademija je u čitavoj antici bila simbol platoničke filozofije. Djelovala je do kraja kasne antike (529.) i obično se dijeli na tri (po Diogenu Laertiju na pet) razdoblja: 1. Stara Akademija koja je obuhvaćala najbliži krug Platonovih učenika i njihovih sljedbenika do 260. pr. Kr. Njezini su glavni predstavnici: Filip iz Opunta, Herakleid Pontik, Eudoks iz Knida, Speuzip (348. – 339. pr. Kr.), Ksenokrat (339. – 315. pr. Kr.), Polemon (315. – 270. pr. Kr.) i Krates (270. – 265. pr. Kr.). Predstavnici Srednje Akademije koja je poprimila skeptička obilježja bili su: Arkesilaj (315. – 241. pr. Kr.), Piron iz Elide (oko 360. – 270.) i Timon iz Flijunta (320. – 230. pr. Kr.). U Novoj Akademiji, koja se s Filonom iz Larise (oko 100. pr. Kr.) vratila starom dogmatizmu poprimivši obilježja eklekticizma, bili su glavni predstavnici: Karnead iz Cirene (214. – 129. pr. Kr.), Antioh iz Aksalona († 68. pr. Kr.), M. Terencije Varon (116. – 27. pr. Kr.), M. Tulije Ciceron (106. – 43. pr. Kr.), Plutarh (45. – 125.) i neki drugi (usp. W. Windelband, n. dj., I., str. 146. – 148.; F. Copleston, n. dj., str. 300 – 302, 451 – 458).

njihovu usmjeravanje na ono nepromjenjivo i bitno što se krije iza toga, na bitak, na shvaćanje općih podataka i zakonitosti, osposobljavanje za kritičko i razumsko mišljenje i razumijevanje, da ljudi nauče razmišljati kritički i služeći se razumom. Svi su predmeti bili podložni zakonima dijalektike koja je bila temelj svega obrazovanja. Sve se to činilo iz čiste ljubavi prema znanju bez ikakva praktičnog interesa. Platon je smatrao da čisto praktična "sofistička" izobrazba nije najbolja priprema za život, nego bavljenje znanjem i znanošću zbog nje same. Smatrao je da državnik odgojen u tom duhu neće biti mekušac koji se prilagođava prilikama i okolnostima, nego čovjek koji će neustrašivo živjeti i djelovati u skladu s uvjerenjima koja su zasnovana na vječnim i nepromjenjivim istinama. Tako odgojeni polaznici Akademije trebali su biti odgovorni državnici, a ne demagozi. Školovanje u Akademiji trajalo je deset godina, a troškove su snosili polaznici. Oni su, osim toga, u okviru programa pohađali predavanja, seminare i diskusijske skupine, a na raspolaganju im je bila knjižnica i znanstveni pribor. Akademija je kako po svojem školskom programu tako i organizaciji na neki način preteča srednjovjekovnih sveučilišta. U njoj su se školovali mnogi ugledni intelektualci, od kojih je najpoznatiji bio Aristotel.⁴⁰

Svoje nazore o društvu Platon je iznio u *Državi*, svojem najpoznatijem dijalogu, u kojemu je razvio teoriju o idealnom uređenju države u nastojanju da dokaže kako bi trebalo živjeti na ovom svijetu. Za razumijevanje ovoga važnog djela treba imati na umu da su Grci grad nazivali državom. Platon u državi vidi uvećanog pojedinca pa uzor idealnih društvenih odnosa nalazi u analogiji s ljudskim organizmom. Polazeći od uvjerenja da ljudski organizam ima tri bitne funkcije, zaključio je da i država mora imati isto toliko funkcija koje trebaju vršiti tri društvena staleža: vladari (filozofi), ratnici i proizvođači (ratari, radnici i obrtnici). Ta bi podjela trebala osigurati potpun sklad u državi pod uvjetom da se staleži drže svojih nadležnosti. Moguć je prijelaz iz jednog staleža u drugi. Osobito nadarena djeca nižih staleža mogu se uzdignuti u vladarski stalež, ali se isto tako i njihovi bezvrijedni potomci mogu protjerati među vojnike ili radnike. Svaki stalež posjeduje specifične sposobnosti i vrline: političari koji su malobrojna elita posjeduju političku vlast i mudrost, ratnici snagu, a proizvođači umjerenost. Ako sva tri staleža savršeno izvršavaju svoje dužnosti, država može ostvariti pravednost koja je temelj državne zajednice. Zadaća je vladara paziti da se provode zakoni. Da bi to osigurao, Platon predviđa više planova o tome kako ih treba odgojiti i kako moraju živjeti. U tu svrhu treba odgojiti njihovo tijelo i duh. Najprikladnije odgojno sredstvo je "muzika", tj. svaka umjetnost nad kojom bdiju muze. Za tjelesni odgoj služi "gimnastika", tj. sportovi za pojedinačni odgoj. Vježbanjem u "muzici" ili kulturi stvara se vladarski sloj stanovništva. Mladiće treba naučiti da se ponašaju dostojanstveno, otmjeno i hrabro. Da bi se to postiglo, treba uvesti cenzuru knjiga, osobito pjesničkih djela. Homer i

Geometrija

Heziod pišu o tome kako se bogovi ponašaju kao raskalašeni svadljivci, što loše djeluje na odgoj karaktera. Isto tako treba cenzurirati glazbu, dopuštajući samo one tonalitete i ritmove koji potiču na hrabrost i umjerenost. Mladi se ljudi trebaju jednostavno hraniti pa im neće trebati liječnici. Dok su mladi, treba ih štititi od ružnoga, ali se kasnije moraju sresti s velikim životnim iskušenjima. Ako se odupru jednima i drugima, mogu postati valjani vladari. Platon ni od čega nije više strepio kao od činjenice da nekompetentni ljudi upravljaju državnom zajednicom. Da bi to spriječio, zahtijevao je da državnici budu filozofi, a filozofi državnici.⁴¹

Platon navodi i degenerativne oblike države: ako ratnici ne poštuju filozofe, nastaje timokracija, tj. državni oblik u kojemu se stupanj građanskih prava mjeri veličinom imutka. Timokracija se prije ili kasnije pretvori u plutokraciju ili vlast imućnih, a plutokracija u demokraciju ili neobuzdanu vlast mase, što priprema teren za tiraniju koja je najgori oblik vlasti. Demokracija je najgore društveno uređenje jer se u njoj traži jednakost za sve, a najidealnija je monarhija, jer sva vlast pripada monarhu. Svakomu od tih degenerativnih oblika države odgovara degenerativni oblik pojedinca: tako postoje timokratski, plutokratski, demokratski i, na kraju, tiranski pojedinci kao najgori od svih.

U savršenoj državi zakoni nisu potrebni; dovoljne su neke općenite preporuke s obzirom na ustroj i rad zajednice. Glavne probleme rješava selekcija koja svakog pojedinca na prirodan način upućuje na ono što mu je činiti. Platon moralu i ponašanju pridaje odlučujuću važnost, iznad svakoga zakonodavnog i upravnog mehanizma, ne čineći razliku među spolovima. Muškarci i žene, po ugledu na spartanski odgoj, imaju ista prava i dužnosti. Uloga žene kao aktivne suradnice u izgradnji društva nije u njezinoj ulozi majke i domaćice. Ona može pripadati vladajućem sloju društva i kao takva treba biti ne samo odgojena nego čak ići u rat.

Najidealniji društveni i gospodarski život je komunizam. Vladari treba da posjeduju male kuće i samo oni što im je nužno za osobni život. Trebaju se hraniti zajednički i jesti istu hranu. Među spolovima mora postojati potpuna jednakost: sve žene moraju biti zajedničke svim muškarcima. Da bi se očuvala brojnost, vladari treba da u određenim prigodama okupe i združe prikladnu skupinu muškaraca i žena te ždrijebom izaberu tko će s kime ići da bi se osiguralo zdravo potomstvo. Poslije rođenja djecu treba oduzeti roditeljima i odgojiti ih zajedno tako da nitko od njih ne zna za svoje roditelje, ni roditeljima da znaju tko su im djeca. Nakaznu i zakržljalu djecu treba ubijati. Na taj način osobni osjećaji sve više slabe, a javni duh jača. Najbolje treba izabrati da uče filozofiju i osposobiti ih da vladaju. Vladari, sa svoje strane, imaju pravo lagati kad to od njih traži javni interes služeći se "kraljevskom laži", tj. prikazivati ovaj svijet najidealnijim. Ako ljudi u to ne povjeruju, treba samo imati strpljenja: povjerovat će u to nakon jednoga ili dva naraštaja.⁴²

⁴¹ Usp. V. Korać, *Platonov ideal jedinstva filozofije i politike: Platon, Država*, Beograd, Kultura, 1969., str. V. – XXXIII.

⁴² Usp. B. Russel, n. dj., str. 62 – 63.

⁴³ L. Geymonat, n. dj., str. 341 – 342.

Odgoj mora obuhvaćati tijelo i duh. Platon je protivnik "šampionizma" koji nalazi svrhu u samomu sebi. Sve vježbe (luk, disk, koplje, štit, jahanje, trčanje, šakanje, borba, taktički manevri) imaju dvostruku svrhu: vojničku pripremu i učvršćenje karaktera. Posebna važnost mora biti posvećena higijenskim mjerama što se postiže čitanjem medicinskih djela. Ples ima zadaću disciplinirati pokrete u skladu sa zakonom.

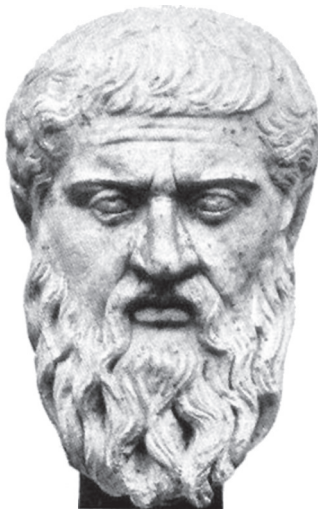
Platon ne zaboravlja ni kulturno-znanstveni odgoj putem glazbe. Ona je u službi filozofije, koja je apsolutna istina, i matematike. On, za razliku od mnogih drugih mislilaca, smatra da mladima od najranije dobi treba predavati matematiku koja služi ne samo običnom računanju nego i njegovoj praktičnoj primjeni u vojničkom pozivu, trgovini, poljodjelstvu, pomorstvu. Matematika ljudski duh čini žustrim i okretnim, ali isto tako vrši selekciju učenika prema njihovoj intelektualnoj sposobnosti.

Platon pridaje veliku ulogu državi u životu svakoga građanina, osobito u njegovu odgoju. Čovjek je ono što od njega učini država. Zato se država mora brinuti za moralni i intelektualni odgoj građana. Njegov školski program zamišljen je u tri stupnja: osnovni, srednji i viši. Prvim stupnjem treba da budu obuhvaćena muška i ženska djeca od sedme do desete godine životne dobi. Ona trebaju provoditi život u jednoj vrsti dječjeg vrtića gdje će biti odgajana igrom i pričama za djecu.

Drugim stupnjem treba biti obuhvaćena mladež od 10. do 18. godine kada muška i ženska djeca, premda dobivaju isti odgoj, žive odvojeno. Dvije godine iza toga mladići se moraju posvetiti vojničkom pozivu. On smatra da intenzivan tjelesni napor u tim godinama također pomaže usavršenju intelektualnih sposobnosti u neposrednom sljedećem razdoblju.

Treći ili viši stupanj treba početi ozbiljnom selekcijom nakon dvogodišnje vojne službe: najbolji učenici i vojnici trebaju prijeći na učenje "čiste znanosti" ili brojeva, koja se sastoji u aritmetici, geometriji, astronomiji i akustici. Služi shvaćanju spoznatljive stvarnosti. Taj bi studij trebao trajati 10 godina. U 30. godini životne dobi slijedila bi nova selekcija. Najbolji za pet sljedećih godina trebali bi nastaviti studij dijalektike kojom završava intelektualna izobrazba. Tako izobražen građanin postaje filozof koji se, sa svojih 35 – 40 godina životne dobi, uključuje u javni državni život uz bok magistrata i drugih visokih državnih činovnika.⁴³

Platonov odgojno-obrazovni program izložen u *Državi* i *Zakonima* odnosi se samo na dva viša društvena staleža. Veliki filozof ništa ne kaže o trećem staležu koji je tako isključen iz bilo kakva obrazovnog programa. Budući da društveni položaj pojedinoga građanina počiva na njegovim moralnim i intelektualnim sposobnostima, treći je stalež bio isključen iz javnog života, čime je oboren jedan od stupova demokracije koja stoji na stanovištu da se politikom mogu baviti svi oni koji su u stanju prosuđivati o društvenim problemima s općeg stajališta.

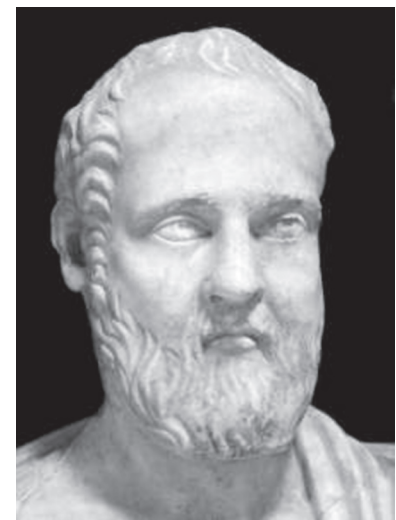
Platon

II. Za razliku od Platonova idealno zamišljenoga moralnoga i političko-obrazovnoga programa, Izokrat (436. – 338. pr. Kr.), filozof i jedan od deset vrhunskih govornika antike, osmislio je mnogo skromniji, ali ostvariviji program, što se pokazalo presudnim za svu kasniju povijest obrazovanja. Kao sin Teodora, bogatoga provincijskog izrađivača flauta, imao je mogućnost pohađati školu u Ateni i održavati odnose s vodećim ljudima svojega doba, kao što su sofist Prodik (465. ili 450. pr. Kr.), Protagora (491./481. – 411. pr. Kr.), Sokrat i dr. No nakon gospodarske krize koja je nastupila zbog Peloponeskog rata, Protagora je, da bi preživio, bio prisiljen drugima pisati odvjetničke govore ("logograf"). Oko 390. pr. Kr. otvorio je vlastitu školu u jednom atenskom predgrađu u kojemu se kasnije naselio Aristotel, iz koje su, kako je kasnije napisao Ciceron, "kao iz trojanskog konja izišli mnogi ugledni ljudi".⁴⁴ U njoj su se kao osnova retorike predavali predmeti koji su se kasnije prozvali gramatikom i filologijom i sve ono što je bilo potrebno retoru kao književniku i političaru kako bi znao lijepo i uvjerljivo govoriti.

Pohađanje njegove škole nije bilo besplatno, ali je bila dostupna svima koji su mogli platiti školarinu. Izokrat je prije upisa s učenicima sklapao ugovor o četverogodišnjem školovanju. Nikada ih nije bilo previše, od pet do šest. Smatrao je da s većom skupinom ne može stvoriti vedro, ali ozbiljno ozračje, koje omogućuje uspješan rad. Nije naodmet navesti da su njegovi učenici bili Hiparid (oko 390. – 332. pr. Kr.), Izej (oko 442. – 350. pr. Kr.) i slavni Demosten (384. – 322. pr. Kr.) koji je svoje govorničko umijeće dugo usavršavao kao branitelj i tužitelj u privatnopravnim i političkim parnicama, da bi ga doveo do savršenstva u svojem govoru *O vijencu* (257. pr. Kr.) i glasovitim filipikama protiv makedonskih planova da sebi podvrgnu Grčku.

Izokratov obrazovni program uključivao je filozofiju, znanost i umjetnost te sposobnost vješte uporabe riječi u rješavanju praktičnih problema, osobito u slučajevima u kojima istina nije naročito očita. Zbog toga je pri upisu u školu davao prednost ljudima koji su u drugim školama već bili stekli dovoljno znanja da mogu pratiti njegova predavanja. Od njih je osobito tražio dobro poznavanje gramatike, klasika, matematike i dijalektike, ali zadnjim dvjema nije davao odlučujuću važnost. Dok je, primjerice, matematiku i dijalektiku Platon smatrao vrhuncem izobrazbe, on ih je jednostavno smatrao uvodom u retoriku. Retorika nije samo govorničko umijeće, nego naprosto "nauka o govoru" i obrazovna disciplina, koja sadržava teoriju govora, osnove morala, filozofije i državničkoga umijeća kao nužan uvjet uspješnog rada u državnoj zajednici. Čovjek se po govoru razlikuje od životinje; omogućuje mu znanstveni napredak, postizanje pravde, zapisivanje povijesnih događaja i svega onoga o čemu ovisi ljudska civilizacija. Njegovi su učenici kao političari, oratori, odvjetnici, nastavnici u školama i sl. morali steći lakoću sastavljanja i držanja govora o svim mogućim temama i snalaziti se u svim društvenim situacijama.

⁴⁴ Cicero, *De oratore*, II., 94.

Izokrat

⁴⁵ Platon ga je napadao da mu je važniji materijalni probitak od istine. Smatrao je da izobrazba ima za svrhu teoretsku spoznaju istine, a ne stjecanje materijalne dobiti. Kritizirao ga je i Demosten, njegov učenik, zbog njegova promakedonskog držanja. No s propasti grčke samostalnosti i retorika je znatno izgubila na važnosti (usp. Ch. Eucken, *Isokrates*, Berlin/New York, 1983.; E. Haskins, *Logos and Power in Isocrates and Aristotle*. Edited by Thomas W. Benson. University of South Carolina Press, 2004.; T. Poulakos, *Speaking for the Polis: Isocrates' Rhetorical Education* (South Carolina), 1997.; T. Papillon, "Isocrates and the Greek Poetic Tradition", *Scholia* 7 (1998.) 41 – 61).

⁴⁶ L. Geymonat, n. dj., str. 343 – 344; R. Zanzarri, *Isocrate*: "Enciclopedia pedagogica", IV., Brescia, Editrice La Scuola, 1990., 6233 – 6236; A. Burk, *Die Pedagogik des Isocrates als Grundlegung des humanistischen Bildungsideal*, Würzburg, 1923.; E. Mikkola, *Isocrates, seine Anschauungen im Lichte seiner Schriften*, Helsinki, 1954.

Gramatika

Izokrat je, kao i većina drugih retoričara, držao da su prirodne sposobnosti, praksa snalaženja u promjenjivim okolnostima i metoda objašnjavanja važniji od istine za koju se govornik zalaže. Stil kojim se piše i govori morao je biti jasan i prirodan. Uspješan govornik je trebao znati što hoće, izbjegavati svaku izvještačenost i ne obazirati se previše na negativne i nedobronamjerne komentare na svoje govore. Time je grčka umjetnička proza dovedena do svojega savršenstva.⁴⁵

No koliko god je Izokrat svojim slušateljima nastojao prenijeti što bolje poznavanje retorike kao obrazovne discipline, ipak je bio prilično suzdržan u ocjeni važnosti retorike kao teorije. Smatrao je da su od nje mnogo važnije prirodne sposobnosti i vježbe, odnosno praksa. Znanje se, po njegovu mišljenju, najvećim dijelom stječe u školi pomnim čitanjem savršenih modela grčkih klasika, a to su mnogo puta bili upravo njegovi tekstovi. Govornička vještina nije smjela biti samoj sebi svrha kako su to smatrali neki sofisti. Mora imati neki etičko-politički cilj. Uloga je učitelja govorništva na unutarnjem planu odgojiti prosvijetljenu aristokraciju, a na vanjskopolitičkom području čuvati mir u okviru svegrčkog jedinstva, i to više u kulturnom nego u etničkom smislu. Jedan tako uzvišen politički cilj zahtijeva jaku moralnu ličnost. U tom smislu Izokrat je uveo više zanimljivih novosti. Ne radi se, kako je govorio, o tome da govorničko umijeće mora biti u službi unaprijed definirane moralnosti. Samo je govorničko umijeće u stanju stvoriti takvu etičnost. Ako, naime, govornik nije vođen željom da poboljša stanje stvari nego čistom ambicijom, bit će prije ili kasnije prisiljen zainteresirati i pokrenuti svoje slušateljstvo. Zato treba dati prednost duboko ljudskim i univerzalnim temama. Vrlinu treba hvaliti, a nedostatke i mane kudititi.

Ne samo to. Da bi svojim argumentima dao težinu vlastita primjera, on načela koja preporučuje drugima mora sam provoditi u život. Na taj se način može postupno prijeći s riječi na djela. Izokrat, s druge strane, odbacuje Sokratov pokušaj da od vrline učini znanost koju bi bilo moguće u školi predavati kao matematiku. U pitanjima dobra i zla, pravde i nepravde, čovjek ne može ići dalje od izricanja pravična mišljenja. Do toga se ne dolazi apstraktnim dokazima, nego određenom finoćom mišljenja, oštrinom intuicije i osjetljivošću za psihološke nijanse. Sve su to prirodne sposobnosti govornika koje se mogu usavršavati kako bi se slušatelje potaknulo na prihvaćanje vlastitih osjećaja i misli. Govorničko umijeće na taj način postaje bitni čimbenik usklađenog i djelotvornog vlastitog i tuđeg duhovnog razvitka.

Izokrat je tim učenjem stekao velik ugled u cijelom antičkom svijetu. Nazivali su ga "učiteljem Grčke", a Ciceron ga je proglasio "ocem govorništva". Zapravo, njegov način podučavanja i njegov ljudski ideal postali su univerzalni u helenističkom razdoblju, a preko humanizma i renesanse sve do danas nadahnjuju modernu zapadnoeuropsku misao.⁴⁶

S propasti grčke samostalnosti i govorništva je zadan težak udarac. Više se nije moglo smjelo i otvoreno o svemu govoriti. Govorništvo

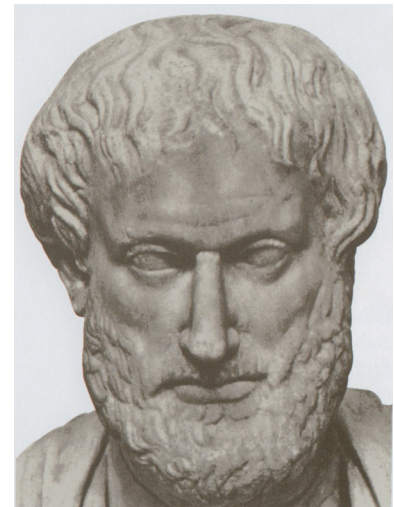
se, istina, kao grana još dugo održala, ali se više-manje sve svelo na obično fraziranje, a retorika mnogo više učila kao predmet nego se prakticirala u javnom životu.

⁴⁷ H.-G. Gadamer, n. dj., str. 34.

I 2. Poslije Platona i Izokrata gotovo da nije bilo grčkog filozofa koji se, na jedan ili drugi način, nije osvrnuo na pitanje pedagogije ili neke važnije znanstvene discipline. Među njima osobito visoko mjesto zauzima Aristotel (384. – 322. pr. Kr.), jedan od najvećih umova u povijesti ljudske misli i vjerojatno prvi profesionalni filozof. Rodio se, za razliku od Sokrata i Platona, ne u Ateni nego u Stagiri u Trakiji gdje je njegov otac bio dvorski liječnik makedonskih kraljeva. Počeo je javno djelovati u vrijeme kada je klasična grčka civilizacija u kulturnom i političkom pogledu već bila prešla svoj zenit. Bio je punih dvadeset godina vjeran Platonov učenik, ali se sa svojim učiteljem u mnogim stvarima nije slagao. "Platon je u Aristotelovim očima bio suviše matematičar".⁴⁷ Unatoč tomu ostao je član Akademije sve do Platonove smrti. Kad je Speuzip, novi upravitelj Akademije i vjeran Platonov učenik, u filozofiji nastavio pridavati matematici preveliku važnost, Aristotel je krenuo svojim putem otvorivši, kao i njegov učitelj, vlastitu školu u gaju posvećenom Apolonu Liceju (Apollo Lyceus) po kojemu je ona dobila ime Licej. Predavao je i u drugim gradovima kamo su ga rado pozivali. Godine 343. makedonski kralj Filip II. pozvao ga je na svoj dvor gdje mu je povjerio odgoj sina i nasljednika Aleksandra Makedonskoga koji je malo kasnije dokinuo samostalnost grčkih gradova, ali je zato položio temelje svjetskog carstva na kojima je helenski svijet doživio dotad neviđen procvat.

Aristotelova znanstvena radoznalost nije poznavala granica. Zanimalo ga je sve što je ulazilo u okvir ljudskog znanja, a bio je tako duboko upoznat sa svim filozofskim školama i idejnim gibanjima da ga opravdano možemo nazvati i prvim povjesničarom grčke filozofije. Napisao je toliko djela da se povjesničari filozofije i danas spore o njihovu točnom broju. Biograf grčkih filozofa iz III. st. poslije Kr. Diogen Laertije tvrdi da je napisao 146 djela u 400 knjiga. Njihov sadržaj je raznolik, gotovo sveobuhvatan. Bavio se i odgojnim pitanjima u nekoliko svojih djela, osobito u *Nikomahovoj etici* i *Politici*, ali se njegovi brojni osvrti na to pitanje mogu naći i u drugim djelima: *Metafizici*, *Logici* i *Etici*. Teško je pobrojiti sve njegove osvrtne na tu temu, pa ćemo se ograničiti na najvažnije.

Osnovna je Aristotelova misao da je svaki čovjek po prirodi usmjeren na sreću. Da bi je postigao, mora se udružiti s drugima u državu. Država, sa svoje strane, može postojati i napredovati samo ako je ukorijenjena u svijesti svojih građana da žive u skladu s njezinim ustavom i zakonima. Time se nadovezuje na Platonovu *Državu* u kojoj je glavno težište stavljeno ne toliko u pozitivne zakone koliko na moralnu svijest građana i njihove običaje i navike. Stoga je, po

Aristotel
(Paris, Bibliothèque Mazarin)

*Luca Della Robbia (1399. – 1482.),
Rasprava između Platona i
Aristotela o filozofskim sustavima
(Firenca, Museo del Duomo)*

Aristotelu, nužno da se mladi ljudi naviknu živjeti kreposno i steknu dobre navike. No mnogima se ne sviđa živjeti umjereno i suzdržano. S druge pak strane, očeve naredbe su odveć autoritativne da bi mogle biti djelotvorne. Isto je tako obiteljski odgoj, zbog svoje raznolikosti, neprikladan i uvjetovan uskim pogledom na život i svijet da bi u mladim ljudima pobudio uzvišenije težnje. Stoga država, putem odgovarajućeg zakona, mora preuzeti zadaću privesti mlade ispravnu ponašanju. Samo tako odgoj može biti djelotvoran, jednoobrazan i nadahnut pravim ciljem, a to je podlaganje pojedinca društvenoj zajednici. No

Aristotelov "jednoobrazan" odgoj nije uključivao sve građane: žene i robove. Aristotel, nasuprot Platonovu revolucionarnom shvaćanju žene, stoji na stanovištu da je njezino mjesto u kući kako bi, u duhu grčke tradicije, bila majka i čuvarica ognjišta.

Aristotel je, s druge strane, uvjeren da dobar odgojitelj može biti samo kompetentna osoba ili profesionalac, što je, u većini slučajeva, moguće ostvariti u javnim školama. On, naravno, ne isključuje mogućnost privatnog odgoja. Uvjet koji postavlja je poznavanje pedagoške znanosti.

Tri su čimbenika dobra odgoja: narav, navike i poduka. Za razliku od nekih kasnijih filozofa i pedagoga, Aristotel smatra da se narav može odgajati i ispravljati s pomoću određenih zakona. Može se, primjerice, odrediti donja i gornja životna dob za sklapanje braka ili među supružnicima. Mogu se donijeti i mnoga druga zdravstvena i higijenska pravila za određene vrste građana, kao što su da trudnice rode živu i zdravu djecu.

Odgojna metoda mora polaziti od načela postupnosti. Vodeći računa o tomu da se tjelesni život razvija brže od razumskoga, treba se brinuti najprije o tijelu i navikama, a onda o duhu i razumskim sposobnostima. U odgoju od velike pomoći može biti umjetnost, osobito glazba. U Aristotelovo vrijeme je došlo do sukoba između profesionalnih i amaterskih glazbenika. Profesionalizam je, zahvaljujući visokoj razini specijalizacije, potiskivao amatere da bi ih sveo na obične slušače. Aristotel se tomu protivio. Glazba je jedan od estetskih užitaka koji nikomu ne bi smio biti uskraćen. Pače, potrebno je poticati mlade da nauče svirati na instrumentima i pjevati. Umjetnost ne samo smiruje duh nego ga i odgaja za lijepo i dobro.

Što se pak tiče "šampionizma" i tjelesnog odgoja, on smatra da oni više štete nego koriste jer vode u grubu militarizam. Treba dati prednost intelektualnom odgoju. No i tu treba napora. "Bez napora ne može se ništa naučiti." To ipak ne znači da treba potiskivati prirodne naklonosti i osjećaje. Treba ih samo podložiti razumu.

Izgubljen je onaj dio Aristotelove *Politike* u kojemu govori o višem stupnju odgoja i izobrazbe. Ipak se zna da s njim u grčkoj filozofskoj misli počinje pravljenje razlike između "više znanosti" i niže školske izobrazbe i da matematika više ne uživa onaj ugled koji je imala u Platonovo vrijeme. S druge pak strane, učitelj dobiva na vrijednosti. Njegova je uloga nezamjenjiva. On je nositelj znanja i napretka. Bez njega nema pravog odgoja.⁴⁸

I 3. Ovaj veličanstveni uzlet atenske kulture bio je nasilno zaustavljen zavišću i neprestanim sukobima sa Spartom. Nakon zlatnog doba u V. st. i čestih ratova sa Spartom i njezinim saveznicima za hegemoniju nad Grčkom, Atena je postupno, ali konstantno slabila politički, gospodarski i vojno tako da se nije više nikada obnovila u onoj mjeri u kojoj se obnovila nakon ratova s Perzijancima. No ona je i dalje imala što reći

⁴⁸ L. Geymonat, n. dj., str. 344 – 346.

⁴⁹ B. Russel, n. dj., str. 102 – 103.

na području ne samo filozofije i znanosti nego i školskog odgoja osobito u vrijeme helenizma kada je s Aleksandrom Velikim grčki svijet prešao u pobjednički protunapad na perzijsko carstvo kao svojega stoljetnog neprijatelja. Za samo deset godina (334. – 324. pr. Kr.) ratovanja ono se raspalo pod udarcima male, ali izvrsno organizirane i vođene vojske genijalnoga makedonskog vojskovođe. No Aleksandar nije bio samo osvajač nego i kolonizator. Svuda je na osvojenim područjima osnivao gradove koji su obično nosili njegovo ime i u kojima se upravljalo na grčki način. Doseljeni grčki i makedonski kolonizatori brzo su se stapali s mjesnim stanovništvom. Aleksandar je poticao svoje sunarodnjake da se žene lokalnim ženama davši u tomu osobni primjer. Tako je grčka civilizacija zavladała Azijom. Grčki se utjecaj proširio na cijeli onda poznati svijet, a grčka kultura počela poprimati univerzalno obilježje. Grčki se govorio od Gibraltara do Gangesa. Znanost, filozofija i umjetnost izvršile su snažan utjecaj na stare civilizacije Istoka, jednako kao što su i te civilizacije utjecale na mentalitet i znanost svojih pobjednika. Počela je svojevrсна osmoza uzajamnih utjecaja od kojih su jedna i druga strana imale velike koristi.⁴⁹

No ognjište helenističke kulture u ovom razdoblju nije više bilo na grčkom tlu nego u Egiptu, gdje je zimi 332./331. pr. Kr. Aleksandar Makedonski, 14 km zapadno od ušća jednog rukava Nila u Sredozemno more, osnovao grad kojemu je dao svoje ime. Važnost toga grada došla je do izražaja kada ga je Aleksandrov vojvoda i nasljednik Ptolemej I. Soter (305. – 284. pr. Kr.) učinio središtem svoje države koja se protezala ne samo na sami Egipat nego i na Cirenaiiku, Palestinu, južnu Siriju, Cipar i neke egejske otoke. Bila je golem grad, okružen zidinama u dužini od više od 18 km u opsegu, izgrađen po propisima helenističke urbanistike. Smještena nasuprot otočiću Faru (Farosu) na, po prilici, jednakoj udaljenosti od Grčke i Male Azije, Aleksandrija je ubrzo postala glavnim trgovačkim posrednikom između Zapada i kulturnih središta Babilona i Perzije. U tu svrhu je graditelj Sostrat iz Knida oko 280. pr. Kr. sagradio veliki svjetionik koji su Grci smatrali jednim od sedam svjetskih čuda. Bio je visok oko 160 m, a otvoreni plamen na njegovu vrhu pokazivao je put u luku brodovima na udaljenosti od čak 50 km. Uz političku i trgovačku važnost grada rasla je i njegova kulturna uloga. U njemu su se susretali i miješali kulturni utjecaji Grčke, Egipta, Izraela, Bliskog istoka, Rima i drugih krajeva.

Povodeći se za Aleksandrovim helenističkim idejama o multikulturalnosti i željom da poveže grčki svijet s Istokom, Ptolemej I. je 290. pr. Kr. u kompleksu svojega dvora koji je obuhvaćao trećinu grada otvorio Muzej (*Museîon*) kao hram muza i središte kulturne, umjetničke i intelektualne djelatnosti. U njemu su o državnom trošku živjeli i radili književnici, filozofi, učenjaci i drugi intelektualci koji su se istaknuli na nekom važnom području. U sklopu Muzeja nalazila se i glasovita knjižnica koja je raspolagala istraživačkim laboratorijima,

Euclid

astronomskim opservatorijem, učionicama, botaničkim i zoološkim vrtom i svime što je bilo potrebno za istraživački rad i uopće intelektualnu djelatnost. Zahvaljujući tim pogodnostima Muzej je postao kulturnim središtem ne samo grčkog nego i cijelog helenističkog svijeta, suparnik Ateni, Antiohiji i Rimu. Ptolemej I. se obraćao svim njemu poznatim vladarima svojega doba tražeći da mu pošalju prijepise svih knjiga i dokumenata koje imaju u svojim arhivima. I u samoj knjižnici radio je dobro opremljen prepisivački ured (skriptorij). Na taj su način umnoženi na papirusu i sačuvani radovi brojnih starijih pisaca, prenošeno znanje iz mezopotamskih arhiva, prevedeni egipatski i židovski tekstovi. Tako je knjižnica postala najvećom, najbogatijom i najpoznatijom knjižnicom helenističkog doba. Potkraj Ptolemejeva života imala je blizu 200 000 svezaka, a u rimsko doba brojila je oko 700 000 svezaka. Taj jedinstveni i veličanstveni spomenik antičke znanosti i kulture teško je nastradao u požaru kada su legije Julija Cezara 47. pr. Kr. zauzele grad. Poznata su imena brojnih učenjaka koji su djelovali u Aleksandriji. Bili su smješteni u raskošnoj palači s trijemovima i vrtovima i plaćeni državnim novcem. Zadaća im je bila predavati, istraživati i pisati.⁵⁰

Prvi učenjak kojega je Ptolemej I. pozvao u Aleksandriju bio je Aristotelov učenik političar i učenjak Demetrije iz Falerona (oko 350. – oko 285. pr. Kr.), koji je prije toga u Ateni pokušao uspostaviti vlast filozofa. Demetrije je, prema uzoru na Aristotelov Licej, osmislio rad Muzeja kao znanstvenog instituta na širokoj osnovi s odjelima za anatomiju, astronomiju, zoologiju i botaniku s pripadajućim vrtovima. Uspio je prikupiti više od 70 000 svezaka. Nakon Demetrija u knjižnici su se za oko 600 godina njezina rada izmijenili brojni učenjaci bez kojih je nemoguće pisati povijest znanosti antičkog doba.

Aristoksen iz Taranta (oko 354. – oko 300. pr. Kr.), učenik Aristotela i glazbenika Spintara, autor je brojnih djela koja se nisu sačuvala. Ostao je poznat po djelu *Harmonički elementi*. Smatra se utemeljiteljem antičke glazbene znanosti.

Zenodot iz Efeza (323. – 260. pr. Kr.), filolog, književni kritičar i homerovski učenjak. Kao prvi predstojnik aleksandrijske knjižnice bio je zadužen za obradu cjelokupnoga knjižničnog fonda, osobito za kritičko izdanje Homerovih epova, čime je postavio temelje književnoj kritici teksta. Pretpostavlja se da je upravo on odgovoran za podjelu Homerovih pjesama na 24 knjige i obilježavanje slovima alfabeta. Priredio je izdanja i Hezioda *Postanka bogova*, Pindara i Anakreonta. Njegovi su suradnici bili pjesnik Aleksandar iz Etolije (oko 315. – oko 276. pr. Kr.) kojemu je u aleksandrijskoj knjižnici bilo povjereno redigiranje tragičnih, odnosno komičnih pisaca, i Likofron iz Halkide (oko 323. pr. Kr. – ?), književnik i filolog, autor tragedija i satirskih drama.

Jedan od upravitelja knjižnice bio je gramatičar i pjesnik Kalimah iz Kirene (oko 300. – oko 230. pr. Kr.), kojemu se pripisuje oko 800 učenih djela među kojima i prvi katalog te knjižnice. Izradio je osnove bibliografije

⁵⁰ Usp. P Lisičar, n. dj., str. 207 – 213.

Klaudije Ptolemej

⁵¹ Kada je Spinoza izlagao svoju etiku geometrijskim redom ("more geometrico") poslužio se Euklidom kao svojim uzorom. Njime se služio i Isaac Newton u svojem djelu *Principia* (usp. B. Russel. n. dj., str. 98).

⁵² Heraklit iz Ponta (ili Pontik) u Maloj Aziji (387. – 312. pr. Kr.), Platonov učenik, smatrao je da se Venera i Merkur okreću oko Sunca, što bi značilo da je zastupao heliocentrični sustav s elementima geocentrizma.

kojima se i danas služe knjižnice. Njegov nasljednik na vodstvu knjižnice i odgojitelj mladoga Ptolemeja III. bio je pjesnik i gramatičar Apolonije Rođanin (oko 295. – oko 215. pr. Kr.). Jedino djelo koje se od njega sačuvalo je ep o Argonautima u četiri knjige o doživljajima Jazona i Argonauta u potrazi za zlatnim runom. Jedini je antički ep prije Vergilijeve *Eneide* koji se može usporediti s Homerovom *Ilijadom* i *Odisejom*.

Grčki matematičar Euklid (330. – 275. pr. Kr.) školovao se u Ateni kod Platonovih učenika naslijedivši od njih nastojanje da se cjelokupna matematika utemelji na nužnim načelima koja se smatraju očevitim istinama. U Aleksandriji je predavao matematiku u vrijeme vladavine Ptolemeja I. Smatra se osnivačem matematičke škole u Muzeju. Koristeći se manjim brojem aksioma, napisao kapitalno djelo *Stoicheia* (Elementi) koje je do nas došlo u 15 knjiga, jedan od najvećih spomenika grčke znanosti. Sadrži planimetriju, aritmetiku, geometriju i stereometriju. Sintezu je svega matematičkog znanja stare Grčke do Euklidova vremena i jedno je od najutjecajnijih djela u povijesti matematike, koje je svojem autoru pribavilo naslov "oca geometrije". Služilo je kao glavni udžbenik za nastavu matematike, osobito geometrije.⁵¹

Jedan od prvih upravitelja knjižnice bio je matematičar, putopisac, filolog i astronom Eratosten iz Kirene (276. – 194. pr. Kr.) koji je dokazivao da se Zemlja može oploviti te je prema svojim predodžbama izradio kartu Zemlje.

Predstojnik knjižnice Aristofan iz Bizanta (oko 257. – 180. pr. Kr.) bio je i filolog, književni kritičar i gramatičar, poznat po svojem radu na proučavanju Homera, ali i drugih klasičnih autora kao što su Pindar i Heziod. U mladosti se preselio u Aleksandriju gdje je učio pod Zenodotom i Kalimahom. U dobi od 60 godina naslijedio je Eratostena u vodstvu knjižnice. Istaknuo se kao inovator na području marginalnih dijakritičkih znakova, interpunkcije, akcentuacije i grafičkog oblikovanja lirike čime je znatno unaprijedio tehniku izdavanja tekstova.

Astronom i matematičar Aristarh s otoka Sama (oko 310-oko 250 pr. Kr.) bio je predstojnik knjižnice i odgojitelj mladih Ptolemejevića. Priredio je kritička izdanja Homera, Hezioda, Alkeja, Anakreonta i Pindara. Komentirao je Homera, Hezioda, Pindara, Eshila, Sofokla i dr. Kao astronom prvi je, koliko se zna, zastupao heliocentrični sustav, nakon što je Heraklit iz Ponta došao do zaključka da se ona okreće oko svoje osi.⁵²

Arhimed (287. – 212. pr. Kr.), vjerojatno najznamenitiji matematičar, fizičar i graditelj staroga doba, učio je u Alesandriji kod Euklida gdje se proslavio svojim znanstvenim otkrićima i melioracijom nilskih močvara. Preselivši se u Sirakuzu na Siciliji zanimao se za gotovo sva pitanja vezana za matematiku i fiziku. Izmislio je mnoge vojne naprave i spiralnu crpku, konstruirao planetarij, definirao zakon koji je po njemu dobio ime ("Svako tijelu uronjeno u tekućinu gubi na težini onoliko koliko je teška istisnuta tekućina."). Ostavio je iza sebe brojna djela među kojima se ističu *O kugli i valjku*, *O sferoidima i konioidima*, *O mjeranju kruga*, *O tijelima*

uronjenima u vodu ili o plivanju tjelesa, O ravnoteži ravnih likova kojima je unaprijedio matematičku znanost više od bilo koga drugoga u antici.

Klaudije Ptolemej (oko 85. – oko 165.) fizičar, astronom, geograf i glazbenik djelovao je u Aleksandriji između 140. i 160. godine. Autor je više važnih djela. U djelu *Veliki matematički sustav astronomije*, poznatijemu kao *Almagest* (po arapskom prijevodu u kojemu se sačuvalo), sustavno je izložio svoje viđenje svemira kao geocentričnog sustava. Iako se njegovo viđenje zasniva na pogrešnoj pretpostavci da se Sunce, planeti i zvijezde gibaju oko Zemlje kao nepomičnog središta svemira, njegovo tumačenje se dobro slagalo s motrenjem gibanja planeta, tako da se održalo sve do XVI. st. Izračunao je veličinu Zemlje i opisao njezinu površinu. Za lociranje pojedinih točaka služio se geografskom dužinom i širinom. U djelu *Zemljopisna uputa* opisao je položaj 8000 mjesta. Dao je velik doprinos geografskoj znanosti i kartografskoj spoznaji antičkog svijeta stekavši glas svjetskog učenjaka. Od ne manje važnosti bila je njegova *Geografija* u kojoj je donio zbirku geografskih saznanja starih Grka i Rimljana, uključujući i karte svega tada poznatoga svijeta. Napisao je i astrološku raspravu *Opus quadripartitum* (Četverodijelno djelo), a na području glazbe *De harmonia* (Skladanje) u kojoj je sabrao brojna saznanja o načelima i harmonije i akustike.

U kasnoj antici u Aleksandriji je djelovala i jedna žena: filozofkinja Hipatija iz Atene (370. – 415.). Predavala je matematiku u Muzeju. Njezino su govorništvo i produhovljena mudrost privukli velik broj učenika i poštovalaca.⁵³

Aleksandrijska knjižnica, najveća u antici, podijelila je sudbinu s Muzejom i njegovom školom. Najprije joj je car Karakala uskratio državnu potporu, a onda su u VII. st. uslijedili nemili događaji koji su doveli do prestanka njezina rada i uništenja.⁵⁴

I 4. Što se pak školskog i intelektualnog odgoja tiče, treba reći da je on svoj konačni oblik dobio upravo u vrijeme helenizma. Ako je odgojni duh grčko-rimskog svijeta u jednom ili drugom obliku sve do danas mogao utjecati na odgoj milijuna osoba, to je bilo moguće zahvaljujući njegovoj objektivnoj vrijednosti i sustavu škola koje su ga usvajale i prenosile. Školska izobrazba odvijala se na trima glavnim stupnjevima: osnovni, srednji i viši.

Osnovni stupanj počeo je u sedmoj godini životne dobi i trajao je do 14. godine u onoj vrsti škole koju danas zovemo pučkom ili osnovnom. Dijete je bivalo povjereno jednom odgojitelju koji je nadzirao njegovu igru, sklonost slušanju basna, dječjih priča i legenda. Samo su djeca bogatih i utjecajnih osoba imala osobnog odgojitelja. To je obično bio rob ili neki siromah kojega je trebalo nešto platiti, pa je zato bio preziran. Uloga škole bila je ograničena samo na učenje, a moralni je odgoj bio prepušten obitelji. Knjige iz kojih se učilo bile su, prije uporabe pergamenta, od papirusa savijenog u obliku svitka.

⁵³ Usp. P. Lisičar, n. dj., str. 217 – 221; E. R. Bevan, *A history of Egypt under the Ptolemaic dynasty*, London, 1927.

⁵⁴ Usp. A. Simonić, *Civilizacijske razmeđe znanja*, str. 304 – 309.

Radi se o vrlo krhkom materijalu, teškom za uporabu i vrlo skupom, pa je rado bio zamjenjivan pločicama od drveta ili pečene gline premazanima voskom i međusobno povezanim u cjelinu. Školski program je, obično, bilo teško slijediti. Učenik je morao pohađati tri usporedna tečaja: glazbe, gimnastike i gramatike. O školskom kalendaru se zna malo. U svakom slučaju, nije bilo tjednih, ljetnih i zimskih odmora i prekida. Jedini prekidi bili su povezani s državnim i vjerskim svetkovinama. Program se svodio na čitanje na glas, pisanje i računanje. Učenici su najprije učili pisati pojedinačna slova, pa slogove i cjelovite riječi te, na kraju, rečenice i tekstove. Sličan postupak je bio pri učenju čitanja. Čim je dijete svladalo umijeće čitanja, odmah je prelazilo na čitanje Homera, koji je smatran tvorcom svegrčkog jezika i čuvarom stoljetne grčke tradicije, i Euripida.

Helenistička škola nije vodila mnogo računa o psihologiji djeteta. Ono se smatralo nepotpunim čovjekom kojega treba što prije dovesti do zrelosti. S njim se postupalo kao s odraslom osobom. Bila je uobičajena primjena tjelesne kazne. U aleksandrijskih pedagoga, koji su smatrani najnaprednijima, vladalo je načelo da "nema znanja bez boli".

"Osnovna" škola helenističkog razdoblja usko je povezana s arhaikom. Njezin se program temeljio na literaturi, a ne na matematici kako je to htio Platon. Radilo se o statičnoj civilizaciji, uvjerenosti da je najbolja postojeća i da ne treba uvoditi nikakve novosti.

Autori priručnika iz kojih se učilo bili su na prvom mjestu Homer, zatim Heziod (VIII. – VII. st. pr. Kr.) i Apolonije iz Roda (oko 295. – 215. pr. Kr.), osnivač glasovite retoričke škole na svojem otoku i autor epa o Argonautima. Od lirika zastupljeni su Alkman iz Sarda (VII. st. pr. Kr.), Alcej iz Mitilene (oko 640. pr. Kr.), Saf (Sappho) s Lezba (VII. – VI. st. pr. Kr.) i Pindar (oko 518. – 438. pr. Kr.); tragičar Euripid (485. – 406. pr. Kr.); komičar Aristofan (oko 445. – 385. pr. Kr.); prozatori i povjesničari Tukidid (oko 460. – oko 404. pr. Kr.) i dr.; govornici su bili Demosten (384. – 322. pr. Kr.) i Izokrat (436. – 338. pr. Kr.).

Učenje klasika odvijalo se na sljedeći način: najprije je profesor (*grammatikós*) iznosio kratak sadržaj teksta koji je trebalo analizirati. Nakon toga su se uspoređivali tekstovi koje su posjedovali đaci s tekstovima koje je imao profesor kako bi se uklonile i razjasnile eventualne razlike. Prelazilo se na čitanje, koje je bilo otežano zbog nedostatka interpunkcije i zasebnog pisanja riječi. Prelazilo se na recitiranje napamet. Na kraju su dolazili analiza i komentiranje teksta: nastojalo se razumjeti tekst, riječ po riječ, usvojiti rječnik bez obzira na njegovu arhaičnost, kao u slučaju Homera i Hezioda. Prelazilo se na povijesnu analizu u kojoj se govorilo o osobi, vremenu, mjestu, događaju. Na kraju se donosio vrijednosni sud, poglavito moralni.

Srednji stupanj je trajao četiri godine, slično današnjoj nižoj gimnaziji ili srednjoj školi. Počinjao je u 14., a završavao u 18. godini životne dobi.

Gramatika

Nakon što je mladić navršio punu zrelost, slijedile su druge dvije godine više izobrazbe koju bismo mogli nazvati današnjim sveučilištem. Imala je više smjerova. Na kraju, prihvaćalo se odgovarajuće zanimanje, a bilo je moguće posvetiti se znanstvenom radu.

Naravno, mogućnost čitavoga ovog formativnog procesa bila je prilagođena povlaštenoj manjini, nadarenim mladićima i djevojkama iz bogatih obitelji. Većina se običnih građana zadovoljavala prvim stupnjem. Načelno se nije pravila razlika između muške i ženske djece.

Škole su, po zakonu, bile pod državnim nadzorom, ali je u praksi nadzor bio prepušten nižim vlastima. Nije se radilo o neposrednom vođenju škole, jer je još uvijek većina škola bila u privatnim rukama. Uz njih su postojale škole koje je financirao neki dobročinitelj, uglavnom putem kakve zaklade. Dobročinitelj se obično nije upletao u vođenje škole, niti je određivao nastavni program. Radilo se o javnim školama pod nadzorom gradskog poglavarstva i financirane privatnim kapitalom. Država je intervenirala u školski sustav putem organiziranja natječaja i atletskih i "glazbenih" igara.

Na početku helenističkog razdoblja temelj odgoja još je uvijek bio onaj tradicionalni: tjelesni i intelektualni u koji su bila uključena i ženska djeca. U tjelesni su spadale gimnastika i glazba. U glazbenom su odgoju osnovni instrumenti bili lira sa sedam žica s rezonatorom od kornjačina oklopa, harfa, pandura (dugovrata lutnja), sambika, aul (vrsta oboe) izrađen od drva, kovine ili bjelokosti, udaraljke krotala, kimbala timpan i dr.

Temelj glazbene teorije postavio je – kako smo vidjeli - Pitagora (VI. st. pr. Kr.) koji je po užoj specijalnosti bio matematičar. No između teoretske i praktične glazbe postojala je velika razlika: teoretska je bila sastavni dio matematike, što znači da glazbeni izvođač obično nije poznao note, nego je pjevao i svirao napamet. Velika se važnost pridavala pjesmi i plesu. S vremenom je za tu vrstu umjetnosti opadalo zanimanje zbog sve većeg razvoja literarnih, znanstvenih i filozofskih studija, jednako kao i primjena sve složenije glazbene tehnike povezane s afirmacijom profesionalizma. Amaterska je glazba bila odveć vezana za melodije, ritmove i tehnike arhaičnog doba, što je istodobno bio uzrok i posljedica dekadencije te kulture.

U program tjelesnog odgoja uključeno je sedam tjelesnih vježbi: trčanje, skok u dalj, bacanje diska, bacanje koplja, hrvanje, borba rukama i šakanje. Prvih pet disciplina predstavljale su "pentathlon" (petoboj). Druge discipline, kao, primjerice, plivanje, nisu bile poznate. Spominju se natjecanja u veslanju, ali ta vrsta sporta nije bila osobito raširena.

Općenito se može reći da s vremenom tjelesna natjecanja sve više gube na popularnosti u korist znanstveno-književnog odgoja i atletskih natjecanja koja su se sve više profesionalizirala. Gubio se stari ideal ravnomjernog razvoja tjelesnih i intelektualnih sposobnosti. Narodne mase sve više su se privikavale pasivnom sportu: gledanjem sportskih

Sviračica kitare. Oko 480. pr. Kr. (New York, Zbirka R. W. Hearts)

⁵⁵ Čini se da ih je Seneka (55. pr. Kr. – 41. poslije Kr.) prvi prozvao "slobodnim umijećima" (*artes liberales*). To su ime dobila zato što se smatralo da su, kako piše Toma Akvinski u XIII. st., "dostojna slobodna čovjeka" (*artes libero dignae*) da bi ih se razlikovalo od "mehaničkih" ili "ropskih" ("neslobodnih") djelatnosti koje, po starom grčko-rimskom shvaćanju, obavljaju robovi. Iako se radi o razumskim habitusima, ona se zbog određene sličnosti s umjetnošću zovu "umijećima". Ona nisu znanost u strogom značenju riječi, nego specifična razumska djelatnost kojom se obavljaju materijalni i intelektualni poslovi (*recta ratio factibilium*) ili, kako precizira isti autor, "najveće vještine među svim znanjima, jer u svom pojmu uključuju proizvod koji neposredno proizlazi iz razuma, kao što su gradnja (gramatika), silogizmi (dijalektika), govor (retorika), brojevi (aritmetika), melodija (glazba) i izračunavanje putanja zvijezda" (*Summa theologiae*, I-II, q. 57, a. 3 ad 3).

⁵⁶ Usp. F. Van Steenberghen, *La filosofia nel XIII secolo*, Milano, Ed. Vita e Pensiero, 1972., str. 47.

⁵⁷ Pojam dijalektika u srednjem vijeku ima isključivo značenje koje joj je dao Aristotel. Za Platonov pojam te discipline još se nije znalo. Aristotel je razlikuje od znanosti čiji je objekt nužnost, a dijalektika je samo logika vjerojatnoga ako ne proizlazi iz istinitih nego samo vjerojatnih premisa. Dijalektika je propedeutika znanosti, traženje načela pa je kao takva metoda, a ne znanost. Sv. Augustin ističe da je dijalektika nužna za izlaganje kršćanskog nauka. Ona uči kako prihvatiti istinu kršćanske vjere i pobiti suprotni sustav vodeći ljudsku pamet shvaćanju Svetog pisma. Bez dijalektike ne može se doći do prave spoznaje usp. A. Forest – F. Van Steenberghen – M. De Gandillac, *Il movimento dottrinale nei secoli IX – XIV* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, XIII), Torino, S.A.I.E., 1965, str. 47 – 48).

⁵⁸ Usp. H. I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris, Editions du Seuil, 1960.; J. Mariétan, *Problème de la classification des sciences d'Aristote à S. Thomas*, Saint-Maurice (Suisse) – Paris, 1901., str. 54 – 57; F. Van Steenberghen, *La filosofia nel XIII secolo*, str. 39.

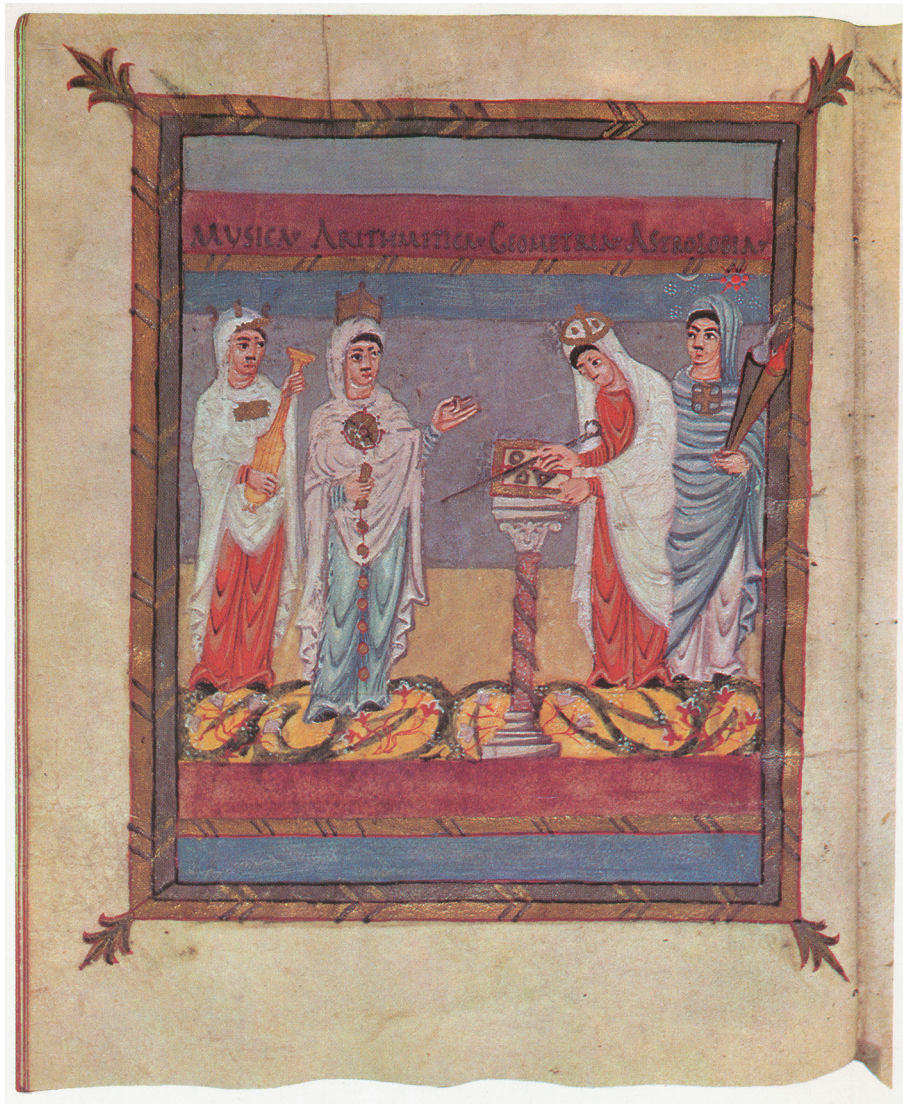
natjecanja. Novost je ipak predstavljalo uvođenje crtanja i slikanja u umjetnički odgoj kako je to Aristotel bio savjetovao. Čini se da se nije radilo o tehničkom crtanju, nego o umijeću portretiranja.

I školski program je bio u znaku brojke sedam. Radi se o "sedam slobodnih umijeća" (*septem artes liberales*) koja su se kao školski predmeti podučavala najprije u Grčkoj.⁵⁵ U tom sklopu umijeća nije teško razlikovati dvije različite skupine ili, bolje reći, stupnja – "literarni" ili niži, zvan "trivium" (troput) u kojemu se stjecalo osnovno literarno obrazovanje iz gramatike, retorike i logike ili dijalektike kao tehnike raspravljanja i dokazivanja koje, da bi dokazalo istinitost neke tvrdnje, polazi od prihvatljivih ili općeprihvaćenih razumskih načela.

Drugi, viši ili "znanstveni" stupanj, koji je kasnije Boetije nazvao "quadrivium" (četveroput), obuhvaćao je četiri brojeva umijeća (*artes numeralers, artes reales* ili *physicae*): aritmetiku, geometriju, astronomiju i glazbu (teoriju), s pomoću kojih su se u školi učili klasici.⁵⁶ Svako je od tih umijeća uvodilo učenika u spoznaju neke pojedinačne ili "male tajne" prirode i društva, a sva su zajedno smatrana sredstvom za ulazak u posjed "velike tajne", filozofije u užem smislu riječi kao "prave mudrosti" (*sapientia*).⁵⁷ Slobodna su umijeća, drugim riječima, smatrana propedeutikom, okosnicom ili općom kulturnom pripremom za studij filozofije, sinteze sveukupnog znanja, ideal kojemu trebaju težiti svi naponi ljudske misli.⁵⁸ Bio je to plod shvaćanja da ručni rad, pod kojim se shvaćala svaka tjelesna aktivnost (zanatstvo, ratarstvo, trgovina, graditeljstvo i dr.), nije dostojno slobodna čovjeka kojemu jedino priliči ratovanje i "čisto" umovanje radi stjecanja "čistog" znanja.

Izvorna jezgra slobodnih umijeća pripisuje se grčkom učenjaku i filozofu Arhiti iz Taranta koji se rodio oko 440. pr. Kr. Kao iznimno inteligentan i obrazovan čovjek, on se bavio matematikom, astronomijom, glazbom, kozmogonijom, moralnom problematikom i politikom. S vremenom su i drugi učenjaci i filozofi uvodili u uporabu druge discipline. Tako je, kako se misli, Gorgija iz Leontina uveo retoriku, Aristotel dijalektiku, a Dionizije Trački (oko 100. – oko 30. pr. Kr.) gramatiku, napisavši i djelo koje nosi naslov *Grammatica* po kojemu je bio prozvan "Gramatičar".

Tendencija uvođenja i dodavanja novih predmeta nastavila se kasnije u Rimu. Pri kraju republikanskog razdoblja predmeti iz triviuma učili su se u gramatičkim i retoričkim školama. Marko Terencije Varon (M. Terentius Varro, 116. – 27. pr. Kr.), koji se, kao i mnogi drugi rimski mladići, 84. – 82. pr. Kr. školovao u Grčkoj pohađajući predavanja akademika Filona iz Larise i Antioha iz Gaze, autor je više od 70 djela najrazličitijeg sadržaja, poznavao je više znanstvenih disciplina: gramatiku, povijest, geografiju, pravo, retoriku, filozofiju, astronomiju, pedagogiju, medicinu i arhitekturu. Za njega je kao

Boetijeva Aritmetika.
Personifikacija quadriviuma:
Muzika, Aritmetika, Geometrija i
Astronomija.
Škola u Toursu, IX. st. (Bamberg,
Staatliche Bibliothek, Class. 5)

autora djela *De lingua latina* (Latinski jezik), najstarije gramatike na latinskomu, osobitu važnost predstavljalo proučavanje jezika koje se odvijalo u dvije faze: poznavanje pjesnika, povjesničara i govornika i njihovih djela (*ars disserendi*) i točnog izražavanja (*ars loquendi*). Svrha te spoznaje je matematika, osobito glazba i astrologija, dok su medicina i arhitektura spadale u red praktičnog poznavanja. No u vrijeme principata (carstva) prije retorike učile su se osnove pismenosti (čitanje i pisanje), gramatika, geometrija i glazba.

Ta su umijeća bila okosnica školske nastave ne samo u staroj Grčkoj nego u cijelom spomenutom razdoblju, a i kasnije. Njihov broj dugo se svodio na brojku sedam, iako ih je, kako ćemo vidjeti, nerijetko bilo mnogo više. Što je, naime, vrijeme više odmicalo i spoznaje se proširivale,

Sedam slobodnih umijeća

njihov se broj postupno povećavao i obogaćivao novim sadržajima, tako da je danas teško i sa sigurnošću odrediti koliko je sve disciplina proučavano i smatrano sastavnim dijelom školske izobrazbe. S procesom napretka znanosti proširuju se i znanstvene discipline. On nema kraja. Bilo bi tragično kad bi ga bilo.

15. Intelektualni program "niže gimnazije" u helenizmu sastojao se od niza književnih sastavaka po planu iz prošlog razdoblja koji je ostao nepromijenjen. Sastavci su se radili po strogo određenoj shemi. Nije se tražila nikakva originalnost, nego samo ispravnost s obzirom na izabrani uzorak. Učile su se i druge discipline.

Predavanja geometrije sastojala su se od niza međusobno povezanih primjera. Osobita se pozornost posvećivala problemu gradnje na temelju čisto racionalnog i teoretskog plana. Praktična primjena, izračunavanje površine i opsega ostavljalo se za kasnije.

Isto je vrijedilo i za aritmetiku. Grčki brojevni sustav bio je vrlo složen i težak, osobito kad se radilo o velikim brojevima, i nije dopuštao rad s neracionalnim brojevima i razlomcima. Teorija glazbe temeljila se na učenju intervala i ritmova. Bio je bitan osobni dojam.

Astronomija je smatrana važnim predmetom, ali je bila povezana s astrologijom. Nije se učila iz priručnika napisanih na temelju matematike nego na temelju epa "Fenomeni" (*Fainómena*), grčkog didaktičkog pjesnika i astronoma Arata (oko 310. – 245. pr. Kr.), napisanoga 275. godine pr. Kr. po ugledu na Platonova učenika, matematičara, astronoma i filozofa Eudoksa iz Knida (oko 409. – oko 356. pr. Kr.). Djelo je bez brojevnih podataka i sa sasvim uopćenim tehničkim podacima. Umjesto toga, bilo je puno velikih opisa zvjezdanih "figura" povezanih s poznatim osobama i mitologijom iz koje su uzete te "figure". Ep je u školi čitao ne neki stručnjak za astronomiju, nego "grammaticós" koji mu je davao čisto literarno tumačenje. Unatoč svemu bio je vrlo popularan u antici pa ga je Ciceron preveo na latinski pretočivši ga u stihove.

Drugim riječima, matematičari se nije pridavala važnost koja se pridavala literaturi. Proces njezina obezvrjeđivanja nastavio se i kasnije. Bila je, istini za volju, hvaljena, ali se nije učila kao ozbiljan školski predmet.

Viši stupanj, koji bismo danas nazvali sveučilišnim, počinjao je nakon punoljetnosti koja se navršavala s 18 godina. Dijelio se na četiri smjera: "efebski"⁵⁹, retorički, filozofski i visokoškolski ili "znanstveni".

a) "Efebški" je stupanj trajao dvije godine. Prvu godinu mladić s navršenih 18 godina provodio je u vojarni gdje je stjecao fizičku i vojnu izobrazbu polažući vojnu prisegu.⁶⁰ Druga je godina bila posvećena praktičnim vojnim vježbama, a efebi su dodjeljivani vojnim graničnim posadama. Poslije helenističkog doba efebija je sve više gubila obilježje odgojne građansko-vojne ustanove i pretvarala se u višu ustanovu tjelesnog odgoja ne samo atenske aristokratske mladeži nego i mladeži iz cijele Grčke, Azije, a kasnije i Rima. S vremenom se pretvorila u poseban studij u kojemu su gramatičari, filozofi i retori, a katkad i matematičari, držali specijalizirana predavanja i konferencije. Može se sa sigurnošću ustvrditi da je efebija postojala u stotinjak helenističkih gradova. U III. st. je nestala kao ustanova.

b) Retorički smjer se sastojao od teoretskog dijela u kojemu se učila tehnika uključivanja određenih ideja u govor (*inventio*), način izlaganja ideja (*dispositio*), savjeta za izbor najpogodnijeg stila kako bi se postigao željeni učinak (*elocutio*), način pamćenja izabranih tekstova potrebnih za što bolji uspjeh govora (*mnemotechnica*) i način moduliranja glasa i gesta. Praktični je dio obuhvaćao proučavanje uzora (najboljih govora klasičnih govornika) i sastavljanje vlastitih što savršenijih govora po uzoru na njih. Teme govora obično su uzimane iz političkog i privatnog života, a katkad su bile čisto fiktivne.

c) Filozofski ili znanstveni smjer uglavnom je obuhvaćao studij filozofije. Neke filozofske struje imale su vlastite škole organizirane

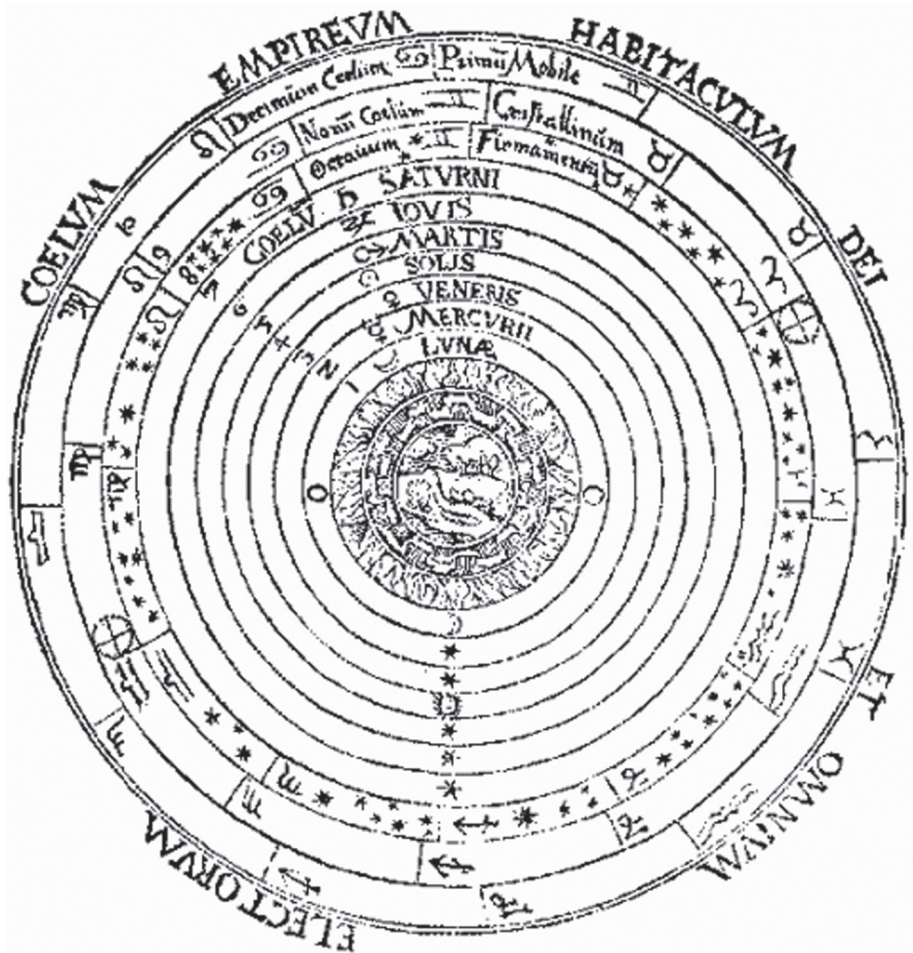
⁵⁹ Efebi ("efebos") su atenski mladići od 18 godina slobodnog podrijetla. Poslije "dokimasije" (osobitog ispitivanja je li doista slobodnog podrijetla), mladić je ulazio u popis svoje file (političke jedinice). Njegova "efebija" je dvogodišnji vojnički novicijat. Uvedena je nakon što je Filip II. Makedonski u bitki kod Heroneje (338. pr. Kr.) osvojio Grčku učinivši kraj neovisnosti "polisa".

⁶⁰ Zanimljiva je formula prisege: "Neću sramotiti svoju svetu službu. Neću napustiti druga koji bude u mojoj postrojbi. Borit ću se za ono što je sveto i što je čisto, bilo sam, bilo skupa s drugima. Svoju domovinu neću ostaviti manjom, nego većom nego je primam. Izvršavat ću zapovijedi postojećeg magistrata. Opsluživat ću već postojeće zakone i sve one koje donese narod. Ako netko ustane protiv zakona i ne bude ih izvršavao, neću mu to dopustiti, nego ću se boriti protiv njega bilo sam, bilo skupa s drugima. Poštivat ću vjeru svojih otaca" (usp. L. Geymonat, n. dj., str. 352, bilj. 1).

Gramatika

"Imago mundi"
(izgled svijeta) po Aristotelu

u obliku bratovština. Najpoznatije su bile platonička, aristotelička, stoička i epikurejska. Bilo je i privatnih učitelja filozofije, ali i putujućih, koji su putovali iz jednoga grada u drugi da bi na njihovim trgovima javno iznosili svoju filozofiju. Najpoznatiji su bili cinici. Neki od tih filozofskih smjerova nisu pretpostavljali dublju i cjelovitiju izobrazbu, a drugi su je tražili kao nužan uvjet. Tako je platonistički smjer tražio što bolje poznavanje matematike. Slijedilo je podučavanje o općim pojmovima određenoga filozofskog smjera, čitanje i komentiranje izabranih tekstova. Na kraju je učitelj izlagao vlastite ideje na javnim skupovima otvorenim svima ili pak na predavanjima namijenjenim samo polaznicima svoje škole. Filozofska predavanja uglavnom su obuhvaćala logiku, fiziku i etiku. S vremenom je etika postajala glavni, pa čak i isključivi predmet predavanja.

U ovom razdoblju više nisu postojale redovite škole za stručno osposobljavanje za određenu profesiju. Odvjetnici, inženjeri, pomorci,

koji su imali važnu ulogu u društvu, stjecali su znanje i praksu kod nekoga starijeg profesionalca. Jedinu je razliku predstavljala medicina. Uz privatne liječnike postojala je udruga javnih liječnika u svojstvu "sanitarnih djelatnika". Za njihovu pripremu postojale su škole u Aleksandriji, Smirni, Efezu i Pergamu. Osnovni tekst je bio zbornik (*Corpus*) medicinskih rasprava koje su se pripisivale Hipokratu iz Kosa (oko 460. – 377. pr. Kr.). No bilo bi pogrešno misliti da su svi liječnici helenističkog razdoblja stjecali svoje znanje na visokim školama. Najveći dio, kao i svi drugi tehničari, svoje su znanje dugovali praksi stečenoj kod kojega starijega i poznatijega liječnika.⁶¹

⁶¹ Usp. L. Geymonat, n. dj., str. 346 – 354. O pedagogiji i školskim programima u antičkim školama v. opširnije: M. A. Levi, *Isocrate*, Milano, 1959.; R. Johnson, *Isocrates' Method of Teaching*: "American Journal of Philology" 1959.

RIM

učenik i kulturni baštinik pokorene Grčke

I. Najstarije rimsko društvo bilo je sačinjeno od poljodjelaca kojima je vladala zemljoposjednička aristokracija. Aristokrati su, osim zemlje, imali sva politička prava među kojima i pravo nošenja oružja. No život jednoga i drugoga staleža bio je vrlo jednostavan. Primitivni običaji odvijali su se u granicama skromnih materijalnih mogućnosti. Robovlasništvo, tako svojstveno svim starim narodima, još uvijek je bilo u povojima. Najveći ideal bili su vlastita kuća i obitelj.

U tom društvu temeljne vrline bile su ljubav prema zemlji i radu; umjerenost (*frugalitas*), ozbiljnost (*gravitas*), hrabrost, upornost i čvrstoća karaktera, smisao za legalitet, kult predaka (*mos maiorum*) i pobožnost (*pietas*). Pobožnost je bio osjećaj poštivanja roditelja, predaka, domovine i bogova. Koliko god je taj osjećaj bio naivan i formalistički, a katkad i primitivan, on je prožimao sav život rimskog građanina, učvršćivao očev autoritet i davao mu sakralni karakter podložnosti pojedinca zajednici, koji je Rimljanina kao pojedinca činio imunim na suprotstavljanje državnoj zajednici.

Odgojni ideal najstarijeg razdoblja rimske povijesti nije, dakle, bio takav da je odveć trpio zbog nedostatka specifičnoga prosvjetnog instrumenta kao što je bila škola. Prirodna sredina ljudskog, kulturnog, nacionalnog i vjerskog odgoja bila je obitelj u kojoj je glava bio otac (*paterfamilias*). On se brinuo kako za ženu i djecu, tako i za najamnike, sluge i robove, njegovao kult predaka i nacionalne tradicije. U tomu mu je pomagala žena. Mnoge su rimske žene po svojim vrlinama ušle u legendu, što dokazuje njihovu ulogu u obitelji i u društvu. Majka je učila dijete prve molitve i poticala u njemu vrline.

S navršenih sedam godina života o djetetu je isključivu brigu preuzimao otac, a ne rob odgojitelj kao u Grčkoj. Roditelj se potpuno poistovjećivao s likom odgojitelja koji mu je trebao usaditi i razviti

⁶² J. W. Duff, *Gli inizi della letteratura latina*: "Roma e il Mediterraneo, 218-133 a. C." (Storia antica, VIII, 2), Milano, Il Saggiatore – Università di Cambridge, 1971., str. 644 – 655.

kult obitelji, zemlje i države, odnosno bespogovornog pokoravanja državnim zakonima. Tako je pod očevim nadzorom počinjalo učiti ono što svaki zemljoposjednik mora naučiti, u prvom redu kako se obrađuje zemlja i od nje živi, nadziralo je robove koji je obrađuju, savjetovalo zakupnike i upravitelje. Umijeće obrađivanja polja jedan je od prvotnih argumenata jednog učena Rimljanina. Nije se radilo samo o stjecanju čisto tehničkih spoznaja, nego o razvijanju aristokratsko-zemljoposjedničkih osobina. Dijete je moralo naučiti da su dokolica, nemar i luksuz štetni. Davali su mu se primjeri starih radišnih konzula i diktatora, protivnika bilo kakve lijenosti i željnih samo da se vrate svojoj zemlji. Ozbilnost je tražila da se iz odgojnog programa izbace ples i glazba, što su u grčkom odgoju igrali tako važnu ulogu.⁶²

2. I u poimanju tjelesnog odgoja između Rima i Grčke postojala je velika razlika. Za grčke mladiće glavni je motiv atletskog vježbanja bilo razvijanje natjecateljskog duha, a za rimske očvršnuće tijela, toliko potrebnog za obradu zemlje i vojnički poziv. Za Grka je borbenost bila znak viteštva, za Rimljanina je imala sasvim praktičnu korist. Njegova gimnastika je služila boljem rukovanju oružjem i sposobnosti prkositi vremenskim nepogodama. Ni rukovanje oružjem nije imalo svrhu u samome sebi, nego obrana domovine i izvršavanje vojničke zadaće. Rimski je dječak, dakle, uz oca počinjao ne samo upravljati imanjem, nego i uvježbavati vojničke vještine na Martovu polju i sudjelovati u radu senata, obiteljskim svečanostima gdje su mu se stavljali pred oči primjeri slavnih predaka.

Mladi Rimljanin je u 16. godini na svečanosti odlagao togu s crvenim rubom da bi obukao "čistu" togu bijele boje kao znak zrelosti i muževnosti, postavši tako građaninom u punom smislu riječi. Prije nego je počinjao vojnu službu, on je godinu dana kao početnik provodio u javnoj službi bez očeve pomoći. Slijedila je vojna služba. Prve je godine bio običan vojnik pod zapovjedništvom iskusnog ratnika koji ga je upućivao u sve tajne ratničkog poziva. Pred njim je nakon toga bila časnička karijera.

Ovaj je odgoj od starine bio tipičan za rimsku aristokratsku mladež. Nije predviđao nikakav organizirani odgojni sustav. Osnovnu kulturnu izobrazbu (čitanje, pisanje i računanje) dobivao je u kući. Zato u starom Rimu nije postojala škola kao organizirana ustanova. Budući da svi očevi nisu imali vremena, a vjerojatno ni dovoljno znanja, pretpostavlja se da je barem od IV. st. pr. Kr. morao postojati neki oblik škole. Osnivanju škola dala su velik poticaj uspješna vojna osvajanja južne Italije (Velike Grčke), Sicilije, Makedonije, Grčke, Pergamskog kraljevstva i Egipta. Osvajačko širenje Rima po zemljama Sredozemlja, osobito na Makedoniju i Grčku, pridonijelo je promjenama u rimskim običajima i ponašanju. Ishod tih događanja bila je velika civilizacijska i kulturna osmoza: Rim se počeo helenizirati, a Grčka romanizirati.

Vergil

3. Ako se rimski duh pokazao superiornijim u odnosu na grčki u ratnoj vještini, državnoj upravi, graditeljstvu, pravu i sl., na mnogim drugim područjima bilo je upravo obrnuto. Vojnici, časnici i magistrati brzo su prihvaćali običaje osvojenih krajeva. Nove ideje, osjećaji, aspiracije i dr. dolazili su s Istoka. U Rimu se rodilo veliko zanimanje za grčku kulturu, znanost i umjetnost osobito nakon što je 168. pr. Kr. konzul Lucije Emilije Paul iz Pelle prenio knjižnicu makedonskih vladara, a Lucije Licinije Lukul 71. pr. Kr. iz Ponta dopremio ne manje važnu Mitridatovu knjižnicu. Rimsko osvajanje Grčke i Bliskog istoka omogućilo je njihovoj civilizaciji da se od ratničke počne pretvarati u civilizaciju visoke kulture na gotovo svim područjima. Grčka je na taj način Rimu vratila "milo za drago" za svoju političku pokorenost. Radilo se o izvanrednoj kulturi koja je na svojem dugom razvojnem putu, počevši od Homera, imala sve mogućnosti nesmetano se razvijati i dostići punu zrelost u djelima teško nadmašivih pjesnika, tragičara, satiričara, pripovjedača, znanstvenika i filozofa. Ta je kultura nastavila živjeti i razvijati se na Apeninskom poluotoku gdje su latinski književnici, po ugledu na grčki jezik, svoj jezik ratarata i vojnika usavršavali i osposobili da s lakoćom i logično izrazi i najsloženiju književni ili filozofsku misao. Možda najveći doprinos koji je pokorena Grčka dala svojim političkim gospodarima i cijelom kasnijem Zapadu bila je vjera u razum i važnost koju može pružiti umjetnost. To je pomoglo latinskoj kulturi da se uzdigne u neslućene visine za do tada "ruralni Lacij" i s vremenom dostigne umjetničke vrhunce univerzalne vrijednosti. Tako su Rimljani na mnogim područjima od učenika postali ravni učiteljima: satiričari, komediografi i prozni pisci: Tit M. Plaut (oko 254. – 184. pr. Kr.), Publije A. Terencije (195. – 159. pr. Kr.), Gaj Lucilije (180. – 103./102. pr. Kr.), Marko Porcije Katon (234. – 149. pr. Kr.),

⁶³ Usp. J. W. Duff, n. dj., str. 593 – 627; T. R. Clover, *La letteratura dell'età augustea*: "L'Impero di Augusto: 44 a. C. – 70 d. C. (Storia antica, X, 2), Milano, Il Saggiatore, 1968., str. 729 – 764; E. Strong, *L'arte dell'età augustea*, n. dj., str. 767 – 804.

⁶⁴ J. W. Duff, str. 603.

⁶⁵ Rimski pjesnik Horacije (*Epist.* II., 1. 156 – 157) to je izrazio poznatim stihovima: "Graecia capta ferum victorem caepit et artes intulit in agresti Latio" (Pokorena Grčka pokorila je bijesnog pobjednika i unijela umijeća u prosti Lacij).

⁶⁶ L. Geymonat, n. dj., str. 354 – 358; J. W. Duff, n. dj., str. 601 – 602.

Sekst Propercije (50. – 16. pr. Kr.), Publije Ovidije Nazon (43. pr. Kr. – 18. poslije Kr.), Marko Anej Lukan (39. – 63.), Publije Papinije Stacije (50. – 96.), Kvint Flak Horacije (65. – 8. pr. Kr.), Publije Maron Vergilije (70. – 19. pr. Kr.), Plinije Mlađi (61. – 113.), Marko Fabije Kvintilijan (M. F. Quintilianus, 35. – 95.); povjesničari: Tit Livije (59. pr. Kr. – 17. poslije Kr.), Kornelije Nepot (99. – 24. pr. Kr.), Gaj Salustije (86. – 35. pr. Kr.), Plutarh (45. – 125.), Plinije Stariji (23. – 79.) i Kornelije Tacit (54. – oko 120.); filozofi: Lucije Anej Seneka (4. pr. Kr. – 65. poslije Kr.), Marko Tulije Ciceron (106. – 43. pr. Kr.), Marko Aurelije (161. – 180.), Plotin (204/205. – 270.) i dr. Na nekim su područjima, osobito u pravu, arhitekturi i tehnicima, učenicima čak i nadmašili svoje učitelje, ostavivši iza sebe djela univerzalne vrijednosti, ali to nije predmet ove knjige.⁶³ U rimskim su se školama učili uglavnom isti predmeti kao i u grčkim: gramatika, retorika, dijalektika, aritmetika, geometrija, astronomija i glazba, što je bila osnovica školskog programa u cijelom srednjem vijeku. No nastavni program nije bio jednom zauvijek zadan, nego je s vremenom, ovisno o sredini i stvarnim prilikama, doživljavao izmjene i dopune.

Bila je sretna okolnost da to Rimljani nisu shvaćali kao ponižavajuću kulturnu prevlast, kao što je njihova politička prevlast značila za Grke. S mnogo dostojanstva i inteligencije oni su sve to prihvatili i bez lomova i gubitka identiteta ugradili u vlastitu kulturu. U tu svrhu su, između ostaloga, razvili, obogatili i izbrusili jezik, učinivši ga gotovo savršenim sredstvom velike izražajne mogućnosti u tolikoj mjeri da su za sebe i cijelu srednjovjekovnu Europu, koja nije znala grčki, sačuvali bitne elemente grčke baštine.⁶⁴ Tako je bilo i s drugim oblicima umjetnosti, znanja i filozofije. Rimljani su bili svjesni da su od vojničkih pobjednika postali dužnici i kulturni ovisnici o osvojenim zemljama, osobito o Grčkoj. Priznavali su to otvoreno.⁶⁵ Važni nositelji novog načina života bili su robovi, trgovci, pjesnici, glazbenici i, što je još važnije, knjige. Mnogi su robovi prije toga u svojim zemljama pripadali izobraženim staležima. Rimljani su im povjeravali službe gramatičara, liječnika, upravitelja, tehničara, specijalista svih vrsta, ratara itd.

Novi oblici života vrlo brzo su očarali i oduševili rimsku mladež koja je u umjetnosti i grčkoj misli vidjela najbolji način uzdizanja vlastite osobnosti i oslobađanja od tradicionalnog odgoja. *Mos maiorum* (običaji starih) doživio je svoju preobrazbu u *mos Graecorum* (grčki običaji). Rodilo se pojačano zanimanje za umjetnost, filozofiju, filologiju, retoriku i druge discipline koje su Grke učinile tako slavnima. Kultura je, kao i drugdje, s vremenom postala omiljeno zanimanje srednjeg i višeg staleža. U gradovima su se počele otvarati škole koje su za svoju djecu uzdržavale bogate obitelji. Marko Tulije Ciceron u svojoj je *Državi* izrazio zadovoljstvo da, u duhu dobrih rimskih običaja, ne nalazi mjesta sustavu javnih škola pod državnim nadzorom i jednakih za svu u slobodi rođenu djecu.⁶⁶

Sedam filozofa: Platon s učenicima, mozaik, Pompeji, I. st. (Napoli, Museo Archeologico Nazionale)

Nastavni program rimskih škola bio je sličan programu odgovarajućih grčkih škola, s tom razlikom da glazba, ples i atletizam u Rimu nisu nikada igrali onu ulogu koju su igrali u Grčkoj. Rimljani su ih smatrali vrstom javne zabave koju su rado gledali u svojim amfiteatrima.

Kada je rimska aristokracija za svoju djecu prihvatila grčki odgoj, među ratnim zarobljenicima i robovima uvijek je nalazila brojno nastavno osoblje. U početku je poduka bila privatna i provodila se kod kuće. Zbog sve veće potražnje grčkih učitelja, počele su se otvarati javne škole za grčki i latinski jezik. Uz škole osnovnog obrazovanja otvarale su se i škole drugog stupnja, pandan modernim srednjim školama.

4. U Rimu je, kao i u Grčkoj, dječak polazio u školu sa sedam godina, ostajući u njoj do jedanaeste ili dvanaeste godine. Nastavni program uglavnom se svodio na čitanje, pisanje i računanje. Čitanje se učilo sricanjem. Pisalo se na povoštenim drvenim pločicama (*tabulae ceratae*). Pisaljka (*stilus*) je jednim dijelom bila zašiljena, a drugi kraj je bio ravan kako bi se njime moglo izbrisati u vosku napisani tekst. Računalo se

⁶⁷ Usp. A. Simonić, n. dj., str. 351 – 352.

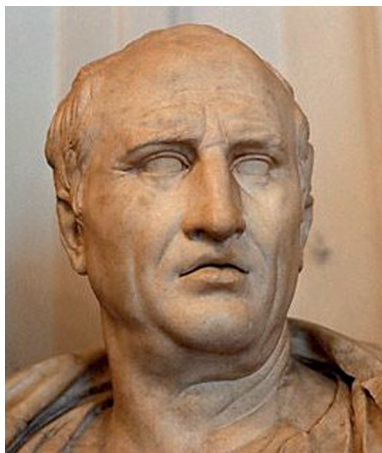
⁶⁸ Plutarh, n. dj., III, str. 304 – 305. Isti pisac navodi i jedan prizor iz Ciceronova života koji otkriva koliko je bio naučio grčki i koliku je slavu uživao i u samih Grka: "Pripovijeda se, kako Apolonije nije znao latinski, da je zamolio Cicerona da krasnoslovi na grčkome; a on ga je spremno poslušao držeći da će tako njegovi nedostaci biti bolje ispravljani; i pošto je završio svoj krasnoslov, ostali su bili zapanjeni i nadmetali su se međusobno u pohvalama, samo Apolonije, slušajući ga, nije se razgalio i, kad je Ciceron prestao govoriti, sjedio je dugo vremena zadubljen u misli, a onda, budući da se Ciceron osjećao nelagodno, kažu, rekao je: "Tebi se, Cicerone, divim i čestitam ti, ali sažalijevam Heladu zbog njezine sudbine jer vidim da je jedina prednost koja nam je još preostala, rječitost, preko tebe i ona pripala Rimljanima!" (n. dj., str. 305).

s pomoću prstiju ili korištenjem abaka. Učitelj osnovne škole zvao se *litterator*, *primus magister*, *magister ludi* i *magister ludi litterarii*. Budući da je obično bio rob, njegova služba nije bila osobito cijenjena. Plaćali su ga polaznici škole. Trebalo je tridesetak đaka da bi se učiteljeva plaća mogla usporediti s plaćom kvalificirana radnika. Nastava je počinjala u zoru i neprekidno je trajala do podne. Prekidala se samo preko ljeta i državnih praznika. Predavalo se praktično posvuda: u privatnim kućama, na ulici, na trgu. I ženska su djeca bila obuhvaćena školskim programom, i to, po mogućnosti, u privatnim školama. Bila je uobičajena upotreba prisilnih sredstava. Tek u I. st. prišlo se blažim metodama.⁶⁷

Srednjoškolska obuka počela se uvoditi u III. st. pr. Kr. po grčkom uzoru. Temeljila se na čitanju i komentiranju klasičnih grčkih pisaca. U Augustovo vrijeme gramatičar Kvint Cecilije Epiranin (Quintus Caecilio Epirotes) uveo je Vergila i nekoliko drugih latinskih pisaca, određivši tako program koji je ostao na snazi sve do seobe naroda. Zanimljivo je da te škole u svoj program nisu uključivale Gaja Julija Cezara i Tacita, a ni Livije nije bio naročito cijenjen. Najproučavaniji povjesničar bio je Salustije. Od oratora najveći je ugled uživao Ciceron, od komičara Terencije Afrički. Profesor srednje škole (*grammaticus*) bio je na višoj cijeni i bolje plaćen u odnosu na učitelja osnovne škole. Metoda predavanja je grčka.

Srednjom školom je i u Rimu vladala retorika. Ona je kao vještina bila poznata mnogo prije nego je ijedan Rimljanin zakoračio na grčko tlo. Bilo je to još u vrijeme kada je Rim na svojim počecima bio rastrgan unutarnjim sukobima, osobito zbog vlasništva nad obradivim zemljištem. Normalno je da je u tim borbama najveću moć uvjeravanja imala živa riječ. Dovoljno se prisjetiti govora koji je 494. pr. Kr. održao konzul Menenije Agripa koji je svojim maštovitim govorom o želucu i buntovnim udovima uspio nagovoriti pobunjene seljake da se vrate svojim kućama i obradi zemlje.

Retorika je kao školska disciplina doživjela osobit procvat u I. st. pr. Kr. Profesori retorike (*rethores latini*) predavali su, kao i u Grčkoj, govorničko umijeće, polažući osobitu važnost pravilima, tehnicima i navikama koje je s vremenom trebalo steći itd. Prvu retoričku školu otvorio je 94. pr. Kr. Lucije Plocije Gal (Lucius Plotius Gallus), demokrat i Marijev pristaša, ali je već sljedeće godine, po zapovijedi aristokratskih cenzora, bila zatvorena. Razlog tomu vjerojatno treba tražiti u činjenici da se u njoj predavalo na latinskomu koji su ne samo razumjeli nego i radije pohađali obični građani, za razliku od škola na grčkomu koje su pohađali aristokratski sinovi.

M. T. Ciceron

5. Od svih rimskih govornika vjerojatno je najveću slavu uživao Marko Tulije Ciceron (106. – 43. pr. Kr.) koji se proslavio govorima najprije kao odvjetnik, a onda i kao političar. Govorničko umijeće usavršavao je u Ateni pohađajući predavanja Antioha Aškalonjanina koji ga je oćaravao

lakoćom i ljupkošću dikcije. "Antioh mu je najozbiljnije preporučivao da se prihvati javnog djelovanja i upotrijebi svoju govorničku rječitost kao neko glazbalo i pokrene u sebi državničke sposobnosti ustrajno čeličeći sebe vježbama u krasnoslovlju i uzimajući poduku kod hvaljenih učitelja govorništa. Stoga otplovi u Aziju i na Rod, i od azijskih retora izučavao je govorništa kod Ksenokla Hadrumećanina, Dionizija Magnezijca i Menipa Karijca, a na Rodu govorništa kod Apolonija Molona, a filozofiju kod Posejdonija."⁶⁸

Ciceron svoje shvaćanje govorništa temelji na uvjerenju da se čovjek razlikuje od životinja najviše po daru govora: čovjek je životinja koja govori. Shodno tomu, tko bolje govori više je čovjek. Zbog toga je govorništa u njegovim očima ne samo najuzvišenije umijeće nego naprosto vrlina. U svojim djelima *De inventione rhetorica* (O izumu govorništa) i *De oratore* (O govorniku) uči da je govorništa ona vrlina kojom se čovjek izdiže iznad drugih na isti način na koji se čovjek izdiže iznad drugih živih bića. Tko se, dakle, bavi govorništom, usavršava svoju ljudsku narav. Plod te kulture su "ljudskije" znanosti (*humaniores litterae*) jer čovjeka čine više čovjekom samim time što ga čine elokventnijim.

No u kojem smislu treba shvaćati retoriku? Ciceron tvrdi da je pogrešno misliti da se elokvencija može naučiti učeći retoriku. U *De oratore* daje svoje tumačenje ljudske kulture. Na početku veliki narodni vođe kao što su Likurg ili Solon nisu bili veliki govornici nego mudraci. Njihovi su govori bili izraz njihove mudrosti stavljene na dobrobit građana. Kasnije su se pojavili ljudi koji su se, očarani ljepotom mudrosti, odlučili samo njome baviti. Njihov je predvodnik Sokrat koji je odgovoran za raskid mudrosti i govorništa. Taj je pogubni raskid doveo do elokvencije koja nije ništa drugo nego retorika. Ona, naime, nema više što reći jer je postala mudrost bez učinkovitosti jer je zaboravila govoriti. Zbog toga je potrebno ponovno filozofe podučavati kako će govoriti ili pak govornike podučavati mudrosti. Učen govornik je istovremeno rječit i filozof, jer jedno ovisi o drugomu. Budući da se može biti filozof bez rječitosti, ideal je biti učen govornik (*doctus orator*).

No u čemu govornik treba biti podučan da bude učen? Ljudski govor omogućuje stvaranje ljudskih udruga, u čemu odlučujuću ulogu ima riječ koja ih osniva. Svaki državni vođa je govornik koji najprije treba biti podučan ne u umijećima koja obavljaju neslobodni ljudi nego u onima koja su dostojna slobodna čovjeka (*artes liberales = artes libero dignae*). U *De oratore* Ciceron raspreda o gramatici (ili studiju književnosti), matematici, muzici, retorici i filozofiji, preciziravši da matematika obuhvaća geometriju i muziku (glazbenu teoriju), pri čemu ne treba zaboraviti nastavu prava. Tu je prvi put navedeno sedam slobodnih umijeća na kojima se zasnivao srednjovjekovni školski sustav. Rim je usvojio taj sustav davši ipak prednost praktičnom obrazovanju koje je imalo za svrhu izobrazbu dobrih građana i sposobnih upravnih

Sedam slobodnih umijeća

⁶⁹ É. Gilson, *La filosofia nel Medioevo dalle origini patristiche alla fine del XIV secolo*, Firenze, La Nuova Italia editrice, 1983., str. 207 – 208.

⁷⁰ N. dj., str. 207 – 209.

činovnika, na štetu znanosti. Sav se obrazovni rimski sustav svodio na dva različita čimbenika: na slobodna umijeća namijenjena svim učenim ljudima, a to su upravo ona koja su upravo navedena, i neka druga znanja ovisno o cilju koji može postaviti svaki odgojitelj.⁶⁹

6. Marko Terencije Varon u svojem djelu *Disciplinae* navedenom popisu od sedam slobodnih umijeća dodaje medicinu i arhitekturu. Marko Vitruvije Polion (oko 80. – 70. pr. Kr. 15 poslije Kr.), pisac, arhitekt i inženjer, navodi i druga umijeća. Namjera mu je bila odgojiti sposobne arhitekta, za razliku od Cicerona koji je htio osposobiti ljude za upravljanje gradom pa je dodao sva ona znanja korisna odvjetniku ili političkom govorniku. Budući da odvjetnici i političari moraju govoriti o svemu, naprosto je nemoguće da o svemu dobro govore. Dobro se može govoriti samo o onome što se dobro pozna. Potreba da se zadovolji jednom i drugom zahtjevu nagnala je Cicerona da ustvrdi da elokventan čovjek može brzo i dobro naučiti bilo koju stvar još bolje od profesionalnih govornika. Zato je potrebno da govornik, kako bi mogao dobro govoriti, učini dodatni napor i stekne opću kulturu osim one koju mu pružaju sedam slobodnih umijeća. Budući da se radi o pripremi za zvanje političara, govornik mora najprije temeljito naučiti pravo, a onda druga znanja i umijeća kao što su filozofija (dijalektika i poznavanje običaja), povijest, lijepa književnost i dr. Jednom riječju, mora posjedovati svu onu erudiciju koja je svojstvena učenom čovjeku. To elastično shvaćanje slobodnih umijeća i izobrazbe, koje se moglo lako promijeniti i prilagoditi različitim potrebama, postat će glavno obilježje zapadnoeuropske kulture srednjega vijeka.

No poslije pobjede Gaja Julija Cezara Ciceron je imao priliku iskusiti da u vojnoj diktaturi govorničko umijeće nije od velike koristi. Naprotiv. Zbog toga je za svoju usmenu rječitost potražio neku zamjenu, našavši je u svojim filozofskim djelima u obliku pismene rječitosti. Tu je imao veliku slobodu i još veći izbor tema.⁷⁰

7. U Rimu nikada nije postojala značajnija filozofska škola. Jedinu školu koja zaslužuje to ime bila je ona platonistička kojoj je bilo suđeno da daje najopsežniju književnost i da najviše napreduje u pogledu stvaranja novih ideja. Njezin najvažniji predstavnik je Mestrije Plutarh iz Heroneje u Grčkoj (oko 45. – 125.). Učio je medicinu, matematiku, govorništvo i razne druge predmete na atenskoj Akademiji. Mnogo je putovao stekavši mnogo glasovitih prijatelja. U Rimu je predavao filozofiju nastojeći pomiriti platonizam i aristotelizam. Osobit ugled je uživao u cara Trajana koji ga je imenovao generalnim nadzornikom Aheje u Grčkoj. Po katalogu koji je sastavio jedan njegov prijatelj napisao je 227 djela koja se dobrim dijelom do danas sačuvala. Njegovo glavno djelo su *Vitae paralellae* (Usporedni životopisi) slavnih Grka i

Rimljana. Drugo djelo su njegova *Moralia* pisana u obliku dijaloga ili običnih rasprava. Po predmetima koje obrađuje mogu se ovako svrstati: Religija: De Superstitione, De Iside et Osiride, De Sera numinis vindicta, De Pythiae oraculis, De demone Socratis i dr.

Metafizika: De Anima.

Fizika: Quaestiones naturales, De primo frigido i dr.

Psihologija: De sollertia animalium, Bruta ratione uti, De esu carniarum.

Higijena: De tuenda sanitate, De ira cohibenda i dr.

Etika: Amatorius, De tranquillitate animi, De fortuna, De garrulitate, De fraterno amore, De amore prolis, Praecepta coniugalia i dr.

Obrazovanje: De liberis educandis, De recta ratione audiendi i dr.

Filozofska doktrina: Platonicae quaestiones, Non posse suaviter vivere secundum Epicuri praecepta, Adversus Colotem, De Stoicorum repugnantibus i dr.

Filologija i književnost: De Herodoti malignitate, Comparatio Aristophanis et Menandri.

Glazba: De musica.

Politika: Praecepta gerendae reipublicae, De unius in republica dominatione, Ad principem ineruditum i dr.

Etiologija: Quaestiones Romanae, Quaestiones Graecae i dr.

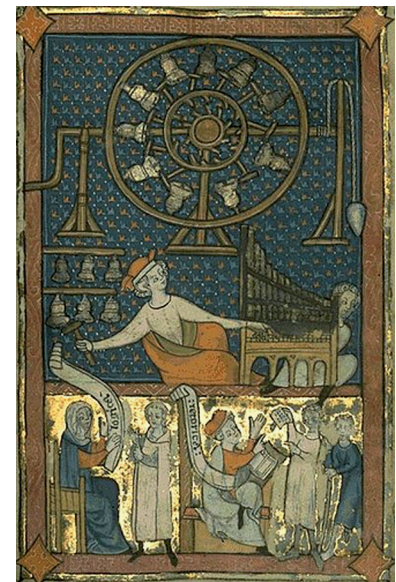
Plutarh je volio svoju domovinu, ali nije ništa manje volio Rim. Bio je akademik i sklon eklekticizmu. Pisao je lijepim stilom. Njegova su djela bila vrlo čitana. Bio je jedan od najčitanijih pisaca u čitavoj svjetskoj književnosti jer je ne samo pisao vrlo lijepim stilom nego i isticao najplemenitije i najpotpunije primjere čovječnosti u Rimskom Carstvu.⁷¹

Drugi značajniji platonist bio je Favorin iz Arelate u Galiji, rođen oko 70./80. godine, a umro za vladavine Antonina Pija (138. – 161.). Naučio je grčki od Epikteta. Prijateljevao je s Plutarhom, bio učitelj grčkog govornika i političara Heroda Atičkoga (101. – 177.) kojega je Antonin Pio izabrao za učitelja svojih sinova Marka Aurelija i Licija Vera. Vodio je u Rimu školu govorništva i filozofije.⁷² Mali broj intelektualaca koji je mogao čitati grčke filozofske tekstove nije bio dovoljan da opravda velike troškove njihova prevođenja na latinski.

Iz navedenih primjera nije teško zaključiti da je rimska filozofija, kao i mnoge druge djelatnosti, bila prožeta grčkim učenjem i usmjerena uglavnom na praktične probleme etičke, društvene i političke naravi. Iako nisu postojale škole za matematiku i tehničko obrazovanje, Rimljani su gradili veličanstvene građevine na više katova, bazilike, hramove, slavoluke, izvrsne ceste, mostove, amfiteatre i sl. za što se bilo potrebno poznavanje matematike i graditeljstva. No nije bilo zanimanja za teorijsku matematiku. Toga su bili svjesni i sami Rimljani. Učeni Ciceron piše: "U Grka matematika bijaše u najvišoj časti. Stoga ništa nije bilo slavnije od matematičara. No mi smo ograničili bavljenje tim umijećem na korist računanja i mjerenja." To se mjerenje odnosilo

⁷¹ L. Pareti – P. Brezzi – L. Petech, n. dj., str. 317 – 318.

⁷² N. dj., str. 316.

Slobodna umijeća

⁷³ Usp. A. Simonić, n. dj., str. 356 – 357.

⁷⁴ L. Geymonat, n. dj., str. 360 – 361.

⁷⁵ É. Gilson, n. dj., str. 353 – 354. U grad Rim koji je u carsko doba imao više od milijun stanovnika bilo je više od 150 javnih nužnika, a grad je opskrbljivalo vodom 14 vodovoda od kojih su neki još uvijek u uprabi. Po opskrbi vodom Rim je bio najbolje opskrbljen grad ne samo staroga doba. Računa se da je na svakog stanovnika na dan dolazilo približno 1000 litara vode.

i na vrijeme. Rimljani su izradili vrlo precizan kalendar koji je, u svojoj biti, i do danas ostao na snazi (Julijanski kalendar), odredili duljinu trajanja mjeseci, podjelu dana na dva dijela itd.⁷³

Iako su rimske škole u većini slučajeva bile preslika onih grčkih, ipak su se u nekim pojedinostima razlikovale. Tu prije svega mislimo na studij prava. Razvoj pravne tehnike, plod rimskog genija, dostigao je takav stupanj da je za nj trebalo uvesti specijalizaciju. Mnogi su mladići rado učili pravo da bi se mogli posvetiti pozivu magistrata, odvjetnika i, uopće, državnih službenika. Od Augustova vremena nikle su brojne javne pravničke škole (*stationes jus publice docentium aut respondentium*) koje su postajale sve popularnije. Osobit su ugled uživale pravne škole u Rimu, Beirutu i Konstantinopolu. Dok se, kako smo naveli, Ciceron hvalio da rimskoj djeci nisu potrebne državne škole, car Konstanc II. je oko 350. tvrdio da vladar prvu čast postiže otvaranjem javnih škola. Razlog je vrlo jednostavan: velikoj rimskoj državi bili su potrebni sposobni i školovani činovnici. Tako se rodila nova kategorija državnih činovnika, počevši od običnih pisara (*scriba*) do stenografa, odvjetnika, bilježnika (*notarii*) i dr., koji su izobrazbu stjecali u specijaliziranim školama. Država je, sa svoje strane, intervenirala u školski život na tri načina: otvaranjem javnih škola s ovlasti davanja službenih naslova; reguliranjem gradskih škola i nadzorom na privatnim školama. Otvaranje novih škola bilo je moguće ustanovljenjem novih katedra ili pak službenim priznavanjem već postojećih. Država je financirala školu, osiguravala prikladne prostorije, donosila unutarne propise i određivala njihov odnos prema državnoj vlasti. Raspored sati, metode i programi bili su prepušteni profesorima.

U vrijeme carstva država je i na druge načine promicala prosvjetu, osobito otvaranjem akademija, muzeja i knjižnica. Škole su, sa stanovišta državne uprave, ovisile neposredno o javnoj vlasti, ali nije postojala prava školska administracija.⁷⁴

Rimsko medicinsko zakonodavstvo postojalo je već u VII. st. pr. Kr. (*Lex regia*) koje je donosilo precizne odredbe o zabrani držanja mrtvaca u kući, propisivalo njihovo zakopavanje izvan naselja i sl. Uzorna organizacija javnog zdravstva ogledavala se i u zakonski definiranom utvrđivanju očinstva, zabrani pobačaja, odnosu liječnika prema bolesniku, obvezama liječnika, liječničkom školovanju itd. Izgrađivali su se, osobito u vrijeme Carstva, velebni higijensko-sanitarni uređaji, gradili vodovodi i kanalizacija, otvarala javna kupališta (terme), fontane isušivale močvare, otvarali javni nužnici.⁷⁵

Studij medicine je, međutim, uveden već u vrijeme republike, i to najprije na grčkomu, a zatim i na latinskomu. Medicina se nadahnjivala Hipokratovim učenjem bez značajnijih teoretskih promjena, ali se zato velika skrb posvećivala javnom zdravstvu. Prvi školovani liječnici koji su postavili temelje zdravstva počeli su dolaziti iz Velike Grčke (*Graecia Magna*) u južnu Italiju već u III. st. pr. Kr..

*Medicina**(vitraji katedrale u Laonu, XII. st.)*

Napretku medicine u Rimu osobito je pridonio grčki liječnik i filozof Klaudije Galen iz Pergama (129. – 199.) koji je najprije u Ateni učio Aristotelovu filozofiju, a onda se posvetio medicini. Mnogo je putovao da upozna medicinska saznanja drugih središta. Više godina je proveo u Aleksandriji gdje je učio anatomiju. Nakon toga je 158. – 162. u Pergamu obavljao službu kao liječnik gladijatora. Godine 163. preselio se u Rim. Stekao je slavu svojim terapijama i podučavanjem medicine. Carevi Marko Aurelije (161. – 180.) i njegov sin i nasljednik Komod (180. – 192.) htjeli su ga imati za osobnoga liječnika. Poslije Hipokrata, čija je djela komentirao, smatra se najvećim antičkim liječnikom. Napisao je oko 300 djela od kojih su se oko 150 u cijelosti ili djelomično sačuvala. Sadrže njegova razmatranja o anatomiji, fiziologiji, patologiji, dijetetici, farmakologiji i kirurgiji. Smatraju ih još važnijima od Hipokratovih jer sadrže sintezu svih prethodnih autora koji su pisali o medicini. Izvodio je pokuse, a anatomiju i fiziologiju učinio je temeljem medicine. Njegov se medicinski sustav temelji na znanosti o četiri tjelesna soka: krvi, sluzi, žutoj i crnoj žuči. Držao je da zdravlje ovisi o međusobnom odnosu tih tekućina. Njegovo učenje bilo je mjerodavno u rimskim školama.

Nastavni program rimskih škola postupno se smanjivao u prvim stoljećima kršćanske ere. Rimljani su sve manje učili grčki, tako da je velika kulturna i znanstvena baština helenističkog svijeta bila svedena na poznavanje pojedinih zanimljivijih anegdota koje su se sačuvala u pojedinih pisaca, osobito u *Naturalis historia* (Povijest prirode) u 37

⁷⁶ Ph. Wolff, *Storia della cultura del Medioevo*, Roma – Bari, Editori Laterza, 1973., str. 21 – 22.

knjiga Plinija Starijega (23. – 79.) i njegovih imitatora. Plinije je iz grčkih djela prikupio više tisuća navoda i izreka i čudnovatih legenda, čudnih medicinskih recepata koji su kolali u srednjem vijeku. Tako se postupno smanjivao broj disciplina, a s njima i nekadašnje znanje. Rimske su škole umjesto humanističkim davale prednost određenim tehničkim znanostima i disciplinama: agronomiji, geometriji (mjerništvu), civilnom i vojnom graditeljstvu i sl.⁷⁶

8. Iz onoga što je do sada rečeno, bilo bi pogrešno zaključiti da su Rimljani samo oponašali grčke uzore i da gotovo ničim nisu pridonijeli napretku pedagogije i prosvjete. Budući da je u većini grčkih i rimskih škola retorika bila u središtu zanimanja i nastave, pogledajmo malo iz bližega doprinos jednoga rimskog učitelja retorike i pedagoga. Riječ je o Marku Fabiju Kvintilijanu (35. – 95.) kojega mnogi smatraju najboljim učiteljem carskog doba u Rimu i najvećim teoretičarom odgojnih problema u rimskoj povijesti. Rodio se u rimskoj Hispaniji, ali je humanističku izobrazbu stekao u Rimu. Nakon što se bio vratio u Hispaniju, car Galba ga je 68. pozvao u Rim gdje se bavio odvjetničkim poslom i dvadeset godina držao katedru govorništva. Njegovu državnu plaću odredio je car Vespazijan na 100.000 sestercija na godinu, a Domicijan ga je imenovao konzulom povjerivši mu svoje nećake. Autor je djela *Institutio oratoria* (Priručnik govorništva) u 12 knjiga u kojemu obrađuje razna pitanja pedagoške naravi i govorničkog umijeća. Prvu knjigu posvetio je pitanju osnovne izobrazbe, a u ostalim knjigama govori o normama govorničkog odgoja.

Kvintilijanova pedagogija počiva na optimističkom viđenju ljudske inteligencije. Pobija rašireno uvjerenje da je samo malo ljudi sposobno naučiti ono što im se predaje i tvrdi da je po prirodi svako dijete sposobno učiti kao što je svaka ptica stvorena da leti. On prihvaća raširenu praksu da dijete polazi u školu u sedmoj godini života, ali smatra da je ono, uz pomoć sposobna učitelja, sposobno za školu već u trećoj godini životne dobi, anticipirajući na taj način modernu pedagogiju. Misli da je bolje što prije početi s njegovom izobrazbom, jer što u tim godinama nauči nikada neće zaboraviti. Dijete najbolje uči igrom. S tim u vezi Kvintilijan predlaže da se za učenje čitanja upotrijebe posebna slova od bjelokosti u reljefu, koja su služila za igru i kao didaktično pomagalo.

Kvintilijan je u vezi s koristi primjene tjelesne kazne u odgoju polemizirao s nekim svojim suvremenicima. On se odlučno protivio upotrebi takve kazne. Učitelj prema učeniku mora imati očinski odnos zasnovan na ljubavi i povjerenju. Njegovo učenje treba organizirati u više dijelova. Prekidi ne smiju biti odveć kratki, ali ni odveć dugi da dijete ne izgubi naviku učenja. Treba izabrati odgojne igre koje su u stanju olakšati njegov odgoj i otkriti individualne značajke njegova karaktera.

On, drugim riječima, zastupa načelo individualizacije nastave. Svako, naime, dijete ima različite umne sposobnosti i drukčije navike. Dobre

navike treba poticati, a loše ispravljati. U svladavanju poteškoća koje se mogu susresti u odgoju on preporučuje progresivnu metodu. Odgojitelj mora biti osobito obazriv kada se radi o ispitivanju i ispravljanju djeteta. Ispravljanje je, zapravo, liječenje. Zahtijeva svu moguću delikatnost. Svrha ispitivanja je ne samo ustanoviti znanje nego i potaknuti i voditi gojenca da napreduje i što prije sazrije kako bi mogao sam nastaviti kroz život.

Kvintilijan osobito duboko raspravlja i o tome je li bolje odgajati djecu kod kuće ili u javnoj školi. Misli da ju je ipak bolje odgajati u školi. Kod djece treba razvijati zdrav duh natjecanja, što učitelju pruža mogućnost da bolje upozna gojenca i individualizira odgojnu metodu prema naravi svakoga od njih. Sve to ne postoji u obiteljskom odgoju gdje domaća čeljad mnogo puta djeci daje loš primjer.

Kvintilijan raspravlja i o intelektualnom i moralnom liku govornika. Riječ je o najpotpunijem i najsavršenijem traktatu o toj temi u povijesti grčko-rimske civilizacije, koji je imao najvećega mogućeg odjeka sve do naših dana. On usvaja definiciju savršena govornika koju je poznati rimski govornik i političar Marko Porcije Katon stariji (234. – 149. pr. Kr.) izrekao svojem sinu: *Vir bonus dicendi peritus* (Dobar čovjek zna govoriti), u smislu da samo dobar čovjek može biti i dobar govornik, jer ne zna iskrivljavati istinu nego kaže ono što mu pamet i srce nalažu. Iako cijeni obje osobine, on ipak prvoj daje prednost. Želi reći da je nezamislivo da pravi intelektualac, kakav mora biti govornik, može izabrati krivi put i reći nešto loše ili neistinito, jer bi ga za to osudili kako ljudski zakoni tako i sama savjest. Literarna kultura nije nešto što se može usporediti s naravi. Poznavanje povijesti, prava, filozofije i drugih disciplina zahvaća čitava čovjeka.

Tako visok ideal govornik ne može postići ako za svoje usluge traži novac, bez obzira na to da neuki trgovac mnogo više od njega može zaraditi. U tom izdizanju iznad prosjeka i moralno niskih zadovoljstava govorna je nagrada prava sloboda duha koja čovjeka čini slobodnim. Nikakvo čudo da je autor tih misli imao tolik utjecaj na ljude kroz svu kasniju povijest.⁷⁷

Nakon što je oko 93. godine poslije Krista Kvintilijan objavio svoju *Institutio oratoria*, zauzeo se za spajanje elokvencije i filozofije, ali za cilj različit od onoga za koji se zauzimao Ciceron. Njegov ideal je bio odgojiti dobra čovjeka koji bi se znao ispravno izraziti. Drugim riječima, nije se radilo o Ciceronovom idealu "učenog govornika" (*doctus orator*) zbog čega govornik morao učiti filozofiju kao izvor govorništva. Za Kavintilijana je biti filozof značilo biti dobar čovjek koji, da bi bio dobar, mora učiti filozofiju. On tu prije svega misli na praktičnu stoičku mudrost više nego na spekulativnu mudrost Nove Akademije na kojoj se Ciceron nadahnjivao. Odatle i njegov program studija. Nakon što je mladi učenik pohađao školu jednog učitelja koji ga učio čitati i pisati (*ludi magister*), odlazio je profesoru književnosti (*grammaticus*) koji ga je poučavao u gramatici. Pojam gramatike obuhvaćao je ne samo

⁷⁷ Usp. L. Geymont, n. dj., str. 361 – 363.

POGLAVLJE II.

⁷⁸ É. Gilson, n. dj., str. 209 – 210.

gramatiku u užem smislu riječi nego i studij pjesnika, povjesničara, govornika i književne sastavke. Da bi se, primjerice, razumjelo pjesnike kao što su Ovidije i Vergilije, trebalo ih je naučiti čitati (*lectio*), razumjeti tekst (*emendatio*), protumačiti ga (*enarratio*) i, na kraju, stvoriti kritički sud o njemu (*iudicium*). To je, naravno, bilo nemoguće ako učenik nije stekao znanje o svemu što pjesnici govore. Za to je bilo potrebno učiti metričku glazbu, astronomiju, prirodne znanosti i povijest. Slobodna umijeća su se, osim aritmetike koja se učila zasebno, svodila na pomoćne discipline gramatike ili studij književnosti. Na kraju je dolazila retorika ili umijeće dobra govora. Filozofija je u ovom sustavu sačinjavala jedinstvenu cjelinu s čitanjem moralista i bila više pitanje odgoja nego same izobrazbe. Kvintilijanova *puerilis institutio* mogla se donekle smatrati filozofijom, ali je taj pojam za nj, prije svega, značio moral. Zbog toga se tužio na pokvarene učitelje elokvencije oko sebe.⁷⁸

POGLAVLJE III.

ZNANJE I ZNANOST KASNE ANTIKE

1. Kultura i znanost obično doživljavaju sudbinu politike. Najbolji je primjer za to stara Grčka u kojoj su političari smatrali ne samo svojom obvezom da pomažu kulturne potrebe i stremljenja svojih sunarodnjaka, nego su nerijetko i sami bili učeni ljudi. Ta dva čimbenika učinila su Grčku velikom u povijesti čovječanstva. Čim je u kasno helenističko doba nestalo te podrške, kultura je zapala u krizu iz koje se više nije pridigla. Grci su dugo vremena u Rimu vodili glavnu riječ, a i grčki je jezik vrijedio kao jezik kulture. No bilo je to u vrijeme helenizma kada ni grčka kultura nije više bila u zenitu svoje slave.

2. Škole su, dakle, u svim društvima nadogradnja koja pretpostavlja snažnu gospodarsku, pa i političku potporu. Tako se dogodilo i Rimskom Carstvu. Čim je car Karakala (209. – 217.) toj i drugim školama obustavio državnu potporu, počelo je njihovo naglo propadanje. One su se još neko vrijeme održavale priložima darežljivih sponzora (mecena) i sviješću o njihovoj nužnosti, ali su izgubile dotadašnju propulzivnu snagu, a time i društvenu ulogu. Tako se dogodilo da u III. i IV. st. nije više bilo otvaranja novih filozofskih škola. To je vrijeme koje je dalo samo dvojicu važnijih filozofa: Amonija Saku (Ammonius Sacca ili Saccas, oko 175. – 242.) koji se smatra utemeljiteljem novoplatonizma, i njegova učenika Plotina (204. – 270.), glavnog predstavnika i, zapravo, protagonista preporoda onoga pravca grčke filozofije koji je kao pokušaj sinteze platonizma i aristotelizma dobio ime novoplatonizam. Plotinov sljedbenik Porfirije iz Tira (oko 233. – 304.) nije bio originalni mislilac. Pisao je o Homeru, logici i protiv kršćana. Njegovim glavnim djelom smatra se prijevod s grčkoga Aristotelovih *Kategorija* koje je popratio vlastitim komentarom u duhu novoplatonizma.⁷⁹

⁷⁹ F. Copleston, n. dj., I, str. 501 – 520.

Porfirije

Filozof Plotin

Politička kriza koju je proživljavalo Carstvo u kasnoj antici bila je samo simptom sveopće dekadencije koja ga je kao karcinom postupno zahvaćala. Još prije nego je pokleklo pod udarcima novih osvajača sa sjevera i s istoka, njegova je dekadencija postala vidljivom na kulturnom području. Malo-pomalo slabilo je zanimanje za one vrijednosti koje su nekada Rim učinile političkom i kulturnom velesilom, gasio se zanos za učenjem, škole su izgubile svoju privlačnost, a time i društvenu ulogu. Na kraju je nastupila opća dekadencija. Bila je to zlosretna najava onoga što se dogodilo u drugoj polovici V. st.

3. Jedan od sve rjeđih intelektualnih predstavnika toga doba bio je Ambrozije Makrobije Teodozije (*Ambrosius Macrobius Theodosius*, IV./V. st.), latinski književni kritičar i gramatičar, o čijem se životu

Ambrozije Makrobije
kao astronom

ne zna mnogo. Čini se da je riječ o Makrobiju, prokonzulu rimske Afrike koji se spominje 410. godine i velikom komorniku (*praepositus sacri cubiculi*) Carstva iz 442. Važan je za filozofsku interpretaciju Vergilija i Cicerona. Komentirajući VI. knjigu Ciceronove rasprave o državi (*De republica*) prikazao je njegov "Scipionov san" (*Commentarii in Somnium Scipionis*) u novoplatoničkom duhu. U istom je duhu sastavio djelo *Saturnalije* u kojemu kao u kakvoj drami sudjeluju istaknuti zagovornici poganske obnove: Simah (*Quintus Aurelius Simmachus*, oko 340. – 420.), Pretekstat (*Vettius Agorius Praetextatus*, oko 315. – 384.), Nikomah (*Nicomachus*, 60. – 120.), Servije (*Maurus Servius Honoratus*, IV. st., gramatičar). Oni pozivaju čitatelja da im se pridruži u putovanju na drugi svijet koje je učinio Scipion Afrički (oko 185. – 129. pr. Kr.). Makrobije je također autor djela *De differentiis et societatibus Graeci Latiniqve verbi* (O razlikama i sličnostima grčkog i latinskog glagola).

⁸⁰ Priscijan iz Cezareje u Mauretaciji, rimski gramatičar iz V./VI. st. djelovao je u Konstantinopolu. Napisao je više djela o gramatici, metrici i retorici, među kojima se ističe *Institutiones grammaticae* u kojemu je, u 18 knjiga (poglavlja) na iscrpan način izložio sva pitanja koja se odnose na gramatiku. Uživao je nepodijeljen ugled u cijelom srednjem vijeku.

4. Pitanjem slobodnih umijeća u to se vrijeme bavio i Elije Donat (*Aelius Donatus*, IV. st.), učitelj sv. Jeronima. Autor je dvaju gramatičkih priručnika, jednoga kraćega i jednoga dužega. Kraći *Ars minor*, namijenjen početnicima, sadrži pravila u obliku pitanja i odgovora i o osam vrsta riječi. U dužemu, namijenjenom naprednijim učenicima i naslovljenom kao *Ars maior*, obradio je fonetiku, morfologiju, sintaksu i stilistiku. Oba su priručnika ne samo u srednjovjekovnim školama nego i do renesanse u XVI. st. bila smatrana temeljem jezične nastave.

Problemima gramatike i retorike osobito se bavio Priscijan (*Priscianus*, V./VI. st.).⁸⁰ Njegova je zasluga da je definirao njihove

⁸¹ Usp. E. R. Curtius, n. dj., str. 49.

Elije Donat

Priscijan iz Cezareje.

pojmove, uspostavio čitav niz važnih pravila i za ilustraciju naveo mnogo tekstova klasičnih pisaca. Ostavio je iza sebe više djela o gramatici, metrici i retorici, od kojih je najpoznatije *Institutio grammatica* (Priručnik gramatike) u kojemu je, oslanjajući se na starije gramatičare Apolonija Diskola i Herodijana, donio iscrpan i sustavan prikaz latinske gramatike. Najopširnija je obrada toga predmeta uopće. Budući da je sadržavalo mnogobrojne primjere iz djela klasičnih pisaca, pružalo je i literarno znanje. Uživalo je nepodijeljen ugled kroz cijeli srednji vijek, a i kasnije. Priscijan je svoja djela, kao i Donat, napisao s nakanom da podučí učenike kako će pravilno pisati služeći se primjerima klasičnih pisaca, umjesto da razvijaju osobni stil. Sva su tri navedena autora (Makrobije, Donat i Priscijan), neovisno o svojoj vjeri, bili veliki učitelji umijeća riječi, klasične književnosti i filozofije.⁸¹

5. Najistaknutiji predstavnik kasnoantičke filozofske misli bio je svakako Afrikanac Marcijan Kapela (*Martianus Minneus Felix Capella*), o čijem se života vrlo malo pouzdano zna. Pisao je između 410. i 439. Svoje glavno djelo *De nuptiis Mercurii et Filologiae* (Brak Merkura i Filologije), napisano oko 420. godine, sastavio je u obliku romana u kojemu je kao prvi od klasičnih pisaca dao sustavan pregled svih znanstvenih disciplina svojega doba. On prihvaća Terencijev sustav slobodnih umijeća, ali iz njih izostavlja medicinu i arhitekturu. Nakon toga njihov se broj ustalio na broju od sedam. Marcijanova je namjera bila čitateljima prikazati ta umijeća na što prihvatljiviji način kako ne bi bila zapostavljena ili zaboravljena. U tu svrhu je u uvodu svojega djela donio alegoričnu priču u kojoj je kombinirao prozu i poeziju. Djelo počinje pjesmom Himeneju, izmiritelju elemenata i spolova u službi Nature, ali i kao zaštitniku brakova među bogovima. Prizor se odvija na Olimpu. Glavni je lik Merkur koji je još neoženjen i kojemu je klasična mitologija pripisivala razna svojstva i uloge. Marcijan osobito naglašava njegovu inteligenciju i brzinu njegovih nogu, zbog čega su ga drugi bogovi izabrali za svojega glasonošu u ljubavnim, bračnim ili nekim drugim pothvatima. Njegove ga sposobnosti u tim stvarima potiču da i on traži sebi ženu. Na savjet božice Virtus (Vrlina) pita on Apolona, gospodara Muza, koju mu djevojku preporučuje za ženu. Nakon što mu je Jupiter obećao pomoći, on ispituje čitav niz mogućih kandidatkinja među kojima su se nalazile Muze Psiha (duša) i Sophia (mudrost), ali ni s jednom od njih nije zadovoljan. Na kraju, uz pomoć Vrline, Apolonove savjetnice, Merкуру je predstavljena Filologija, Muza, vrlo učena djevica i zaštitnica lijepoga govora. Ona stanuje na Parnasu, ali je i na zvjezdanu nebu i u tajnama podzemlja kao kod svoje kuće, što podrazumijeva cjelokupnost znanja. Rađa se ljubav na prvi pogled. Merkur i Filologija predvođeni Apolonom i Muzama uspinju se

nebeskim sferama do Jupiterova dvora gdje ih lijepo prima Junona, njegova žena, koja poučava Filologiju o pravilima lijepog ponašanja na Olimpu i predstavlja je ostatku panteona. Skupština bogova, u kojoj se nalaze i alegorijski likovi, okupljena oko Jupitera, slažu se da Filologija bude primljena u njihovo društvo, a isto tako i svi zaslužni smrtnici. Apolon je nadstojnik ceremonije. U Filologijinoj pratnji su njezina majka Froneza (Phronesis, Razbor ili praktična mudrost), a pozdravljaju je četiri Vrline i tri Gracije. Ona, po nalogu Atanasije, otvara svu silu knjiga da bi postala dostojna besmrtnosti. Zatim se na nosiljci, koju nose mladići Labor (Rad) i Amor (Ljubav) te služavka Epimelija (Brižnost) i Agripinija (noćni rad duhovnih radnika uz skraćivanje sna), uspinje u raj. Na kraju Jupiter blagoslivlja ženidbu Merkura i Filologije. Ženidba postaje društveni događaj godine na Olimpu. Sve se to događa pred cijelim panteonom u prisutnosti cvijeta apstraktnih pojmova, pa i antičkih pjesnika i filozofa koji su se tu nastanili. Nakon što su mladenci izrekli svoja svečana obećanja, Apolon naviješta da će Merkur svojoj mladoj ženi pokloniti svadbeni dar: sedam sluškinja (sedam slobodnih umijeća). Filologija je, kao ljubiteljica kulture, tim darom ugodno iznenađena. Nakon toga svako umijeće stupa naprijed i opširno govori o sebi u jednoj knjizi toga djela. Umijeća se razlikuju po dobi i izgledu. Gramatika je, na primjer, gospođa sijede kose, koja se diči svojim podrijetlom od egipatskoga kralja Ozirisa. Provevši mnogo godina u Atici, obučena je u rimske haljine. U kutijici od ebanovine drži u ruci nožić i sječivo kojima uklanja sve barbarizme (neispravne riječi) i otupljuje hrapave bridove neispravnih fraza. Retorika je lijepa žena, visoka i lijepa, obučena u svečanu višebojnu odjeću koja pokazuje svu raskoš retoričkog cvijeća i retoričkih figura koje govor čine lijepim. Oboružana je oružjem kojim napada svoje protivnike i sl.⁸²

Kapelino je djelo, zapravo, priručnik slobodnih umijeća koji tumači njihov sadržaj i način kako se mogu upotrijebiti. U toj priči Merkur je simbol elokvencije, a Filologija simbol ljubavi prema razumskom razmišljanju. Sedam slobodnih umijeća simbol su sedam dvorskih dama. One svojim sudjelovanjem na svadbi uljepšavaju brak Merkura i Filologije koji, načelno, treba biti nerazrješiv. Eventualnim razvodom elokvencija i mudrost bi se osudile na sterilnost: Merkur ne bi imao što više reći, a Filologija ne bi znala više govoriti.

Čitava simpatična priča ima za cilj privući pozornost čitatelja i oduševiti ih za proučavanje slobodnih umijeća.⁸³ Njihov broj se, zahvaljujući Kapeli, ustalio na sedam. Tako je kultura staroga svijeta, svedena na svoje osnovne postavke, bila namijenjena budućim naraštajima. Druge discipline (povijest, pravo, medicina, fizika i sl.) u to vrijeme nisu bile poznate ili im nije bilo priznato dostojanstvo slobodnih umijeća.

Ova nastojanja Makrobija, Elija Donata, Priscijana, Marcijana i drugih da skupe najvažnija djela u klasičnoj kulturi i osiguraju im

⁸² Ti su alegorijski likovi i njihovi atributi u srednjem vijeku često upotrebljavani u umjetnosti i poeziji. Oni se javljaju i na pročeljima katedrala u Chartresu, Laonu, Auxerreu, pariškoj Notre-Dame, a isto tako i u Boticellija (usp. E. R. Curtius, n. dj., str. 44 – 45).

⁸³ Usp. C. Leonardi, *I codici di Marziano Capella: "Aevum"*, *Rassegna di scienze storiche, linguistiche e filologiche*, 33 (1959.), 443 – 489; 34 (1960.), 1 – 99, 411 – 524; M. L. Colish, n. dj., str. 84 – 85.

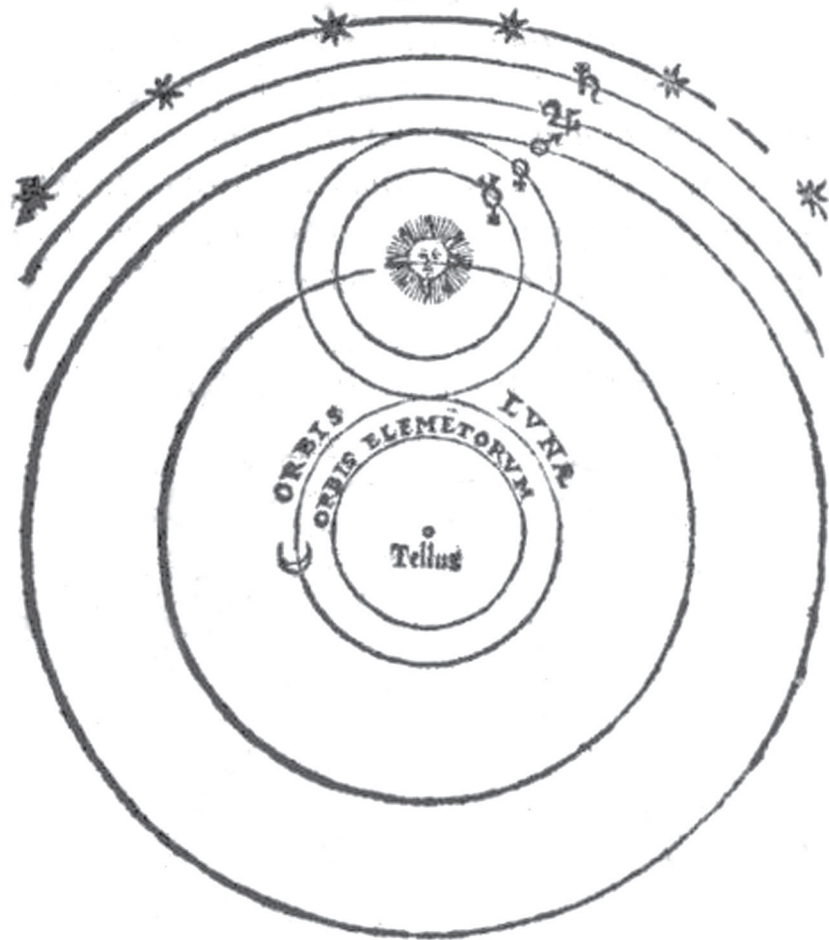
Marcijan Kapela

Gramatika, dijalektika i retorika po Marcijanu Kapeli

"Imago mundi" (izgled svijeta)
po Marcijanu Kapeli

**Systema maximarum vniuersitatis
partium ex sententia Martiani
Capellæ.**

kakvu-takvu budućnost, pokazuju koliko su bili svjesni činjenice da više ne postoji rimska država koja bi se brinula za kulturu i podržavala je, nego je ta skrb prepuštena inicijativi svjesnijih pojedinaca.

6. Iz iznesenoga se može shvatiti pedagoška metodologija kasnoantičkih pisaca u populariziranju znanja i znanosti. Marcijan pribjegava školskim tekstovima u pedagoškoj praksi svojega doba. Donat i Priscijan su veliki autoriteti gramatike. Retorika se temelji na Ciceronovim djelima *De inventione* (Izbor teme), *De oratore* (Govornik), *Rhetorica* (Govorništvo) i *Herennium* koja mu se pripisuju. Sve te knjige govore o pravilima za sastavljanje dobrog govora, izboru odgovarajućeg stila za određen

predmet, o obogaćivanju govora retoričkim figurama kako bi se on urezao u pamet i osjeća je svojih slušatelja. Marcijanova logika temelji se na Aristotelovim djelima *Cathegoriae* (Kategorije) i *De interpretatione* (Tumačenje) u kojima se razlaže način obrade jedne teme s pomoću induktivnih, deduktivnih i kategoričkih silogizama i način izbjegavanja pogrešaka u mišljenju i govoru. Vrhovni autoritet aritmetike je Nikomah (I. st.) čija metoda uzdiže teoriju brojeva, odnos i razmjer mnogo više nego tehniku računanja. Marcijanova geometrija zasniva se na Euklidovim *Elementima* iz III. st. pr. Kr., astronomija na Ptolemeju iz II. st. pr. Kr., a glazba se svodi na izlaganje teorije s pomoću matematike, a ne na slušanje i njezinu tumačenje po Aristoksenu iz IV. st. pr. Kr.⁸⁴ koji, po ugledu na kasne pitagorovce, kombinira uvod u matematiku s glazbom u nastojanju da razvije osjetljivost na akustiku nadahnutu aristotelovskim empirizmom. Tako zamišljeno, Marcijanovo je djelo bilo u stanju pružiti učenicima i učiteljima kasne antike i ranoga srednjeg vijeka upravo ono što im je trebalo: dobro zamišljeno, književno i pedagoški privlačno djelo, u stanju oduševiti mladog učenika za učenje ne samo korisnih nego i ugodnih umijeća koja mu mogu biti tako korisna u životu. Njegovo predstavljanje sedam lijepih umijeća bilo je vrlo omiljeni motiv srednjovjekovnih umjetnika.⁸⁵

7. U vrijeme helenizma pojavilo se kršćanstvo kao velika novost u vjerskom, ali ne i kulturnom pogledu. Ono se od samog početka predstavilo svijetu kao objavljena vjera u Isusa Krista, Boga i čovjeka, i učenje o otkupljenju, spasenju i ljubavi, a ne kao apstraktni filozofski sustav. Isus je poslao svoje učenike po svijetu da propovijedaju, a ne da zauzimaju profesorske katedre. Kršćanstvo je bilo "put" prema Bogu koji je trebalo prijeći praktično, a ne jedan novi filozofski sustav koji bi trebalo dodati antičkim sustavima i školama. Apostoli i njihovi nasljednici imali su zadaću obraćenja svijeta, a ne smišljanje filozofskih sustava. Kad su razgovarali sa Židovima, pozivali su se na zajedničke korijene Staroga zavjeta koristeći pritom teološke argumente. Sasvim drukčije je bilo kad su se obraćali drugima, osobito Grcima. Njima je trebalo objasniti svoje poslanje i postojanje racionalnim argumentima u skladu s njihovom filozofskom baštinom. Važno je naglasiti da su već apostoli zauzeli načelan stav prema antičkoj kulturi: da kršćanska poruka nije nešto izvan nje, a još manje protiv nje. Ono je, istina, novost, po svojem sadržaju kao obogaćenje te misli ili kao pozlata nekoga brončanog pehara. To je naglasio apostol Pavao u svojem poznatom govoru na Areopagu u Ateni, središtu grčkorimske helenističke kulture, pozivao na neke grčke filozofe i pjesnike (Dj. 17, 28). Nema sumnje da je dobro poznao helenističku kulturu. Iako je bio Židov, rodio se u Tarsu gdje je helenizam bio općenito prihvaćena kulturna tekovina. Tragove grčke kulture moguće je otkriti i u Ivanovu evanđelju, osobito u njegovu Proslavu u kojemu govori o Isusu Kristu kao vječnoj riječi (*Logos*), što

⁸⁴ Aristoksen iz Taranta u južnoj Italiji (335. - ? pr. Kr.) bio je Aristotelov učenik i sljedbenik. Bavio se filozofijom, etikom i glazbom. Većina se njegovih spisa izgubila, ali se, iako nepotpun, sačuvao jedan njegov glazbeni traktat, *Elementi Harmonici*, kao i neki fragmenti o ritmu i metru, po čemu se njihov autor smatra jednim od najstarijih glazbenih teoretičara.

⁸⁵ M. L. Colish, n. dj., str. 85 - 86; M. Dal Pra, *Il pensiero occidentale*, vol. I, Firenze, La Nuova Italia, 1980., str. 336 - 337.

Slobodna umijeća
po Marcijanu Kapeli

⁸⁶ Biskup Sarda Milon je oko 170. uputio poslanicu caru Marku Aureliju, filozofu, u kojoj navodi: "Istina je da je naša filozofija u početku procvatela među barbarima [u židovstvu], ali je, proširivši se među tvojim narodima pod vlašću velikog Augusta, tvoga pretka, postala, osobito u tvom Carstvu, sretan predznak. Od toga trenutka snaga Rimskog Carstva je porasla u veličini i slavi. Ti si mu sada postao glavnik i nasljednik. Takvo će ostati i s tvojim sinom, ako zaštitiš ovu filozofiju koja je rođena s Carstvom, procvatela pod Augustom i uživala, skupa s ostalim kultovima, poštivanje tvojih predaka" (Eusebius, *Historia ecclesiastica*, IV., 26, 7 – 8). Sličan stav je zauzeo i Atenagora iz Atene koji oko 177. u svojoj apologiji upravljenoj istom caru i njegovu sinu Komodu pobija klevete protiv kršćanstva za koje traži ravnopravnost s poganskom filozofijom i toleranciju države. Atenagora pokazuje vrlo otvoreno držanje prema filozofiji (usp. *Velika povijest Crkve*, I, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1972., str. 202 – 203). O odnosu helenizma i kršćanstva v. W. Krause, *Die Stellung der frühchristlichen Autoren zur heidnischen Literatur*, Wien, 1958.; J. Daniélou, *Message évangélique et culture hellénistique aux IIe et IIIe siècles*, Tournai, 1961.; A. Wifstrand, *L'Église ancienne et la culture grecque*, Paris, 1962.; E. von Ivanka, *Plato christianus*, Einsiedeln, 1963.; T. Šagi-Bunić, *Povijest kršćanske literature*, I, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1976., str. 237 – 242.

⁸⁷ Usp. A. Hauck, *Apologetik in den alten Kirche*, Leipzig, 1918.; I. Giordani, *La prima polemica cristiana, gli apologetici del II° secolo*, Brescia, 1943.; M. Pellegrino, *Gli apologetici greci*, Roma 1947.; V. Monachino, *Intento pratico e propagandistico nell'apologetica greca del secondo secolo*, Gregorianum" 32 (1951.) 5 – 49, 187 – 222.; F. Copleston, n. dj., II., str. 7 – 21.; K. Baus, *Velika povijest Crkve*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1972., str. 195 – 205.

upućuje na to da je poznao stoičku filozofiju koju je zastupao Filon Aleksandrijski († oko 40. poslije Kr.). Poslije njega, osobito od sredine II. st., kršćanski su apologeti tražili dodirne točke između kršćanstva i helenizma prikazujući kršćanstvo kao "pravu filozofiju i istinu".⁸⁶

No kršćanstvo se svojom nadnaravnom porukom pokazalo odveć velikom novošću u poganskom politeističkom društvu da ne bi izazivalo osporavanja bilo političkih, bilo učenih krugova. Mnogi su njihovi napadi protiv kršćanstva bili plod neznanja, nerazumijevanja, predrasuda, straha od nepoznatoga ili krivog shvaćanja. Jedan dio poganskih prigovora bio je teoretske naravi i imao je filozofsku pozadinu, pa je na njega trebalo na isti način odgovoriti. Tu su zadaću preuzeli na sebe učeni obraćenici zvani apologeti koji su osjećali potrebu da svojoj vjeri služe riječju i perom pa su se, u nastojanju da opravdaju svoj prijelaz na novu vjeru i pobili predrasude protiv nje, s obrazovanim poganima počeli upuštati u učene razgovore, stvorivši tako bitnu pretpostavku za traženje filozofskog opravdanja i produbljenje svoje vjere i nastanak znanstvene teologije. U istom duhu su od sredine II. st. počele djelovati prve kršćanske škole. Budući da kršćani nisu imali vlastite filozofije, bilo je sasvim razumljivo da su se služili postojećom filozofijom koja se uglavnom oslanjala na platonizam, novoplatonizam i stoicizam, mnogo više nego na peripatetizam. Stoga nije nikakvo čudo da su filozofska djela prvih kršćanskih pisaca bila platonske ili novoplatonske inspiracije, što je utjecalo i na filozofsko opredjeljenje kasnijih pisaca sve do XII. stoljeća. Treba, međutim, naglasiti da oni nisu jasno razlikovali filozofiju od teologije. Često su rabili isti rječnik suvremenih pisaca dajući mu drugo ili drukčije značenje. Za njih je kršćanstvo bilo ne samo vjera nego i prava "filozofija", mudrost (*sapientia*) koja je u sebi uključivala oba pojma ili sredstvo za obrazovanje poganskog svijeta u kršćanskom duhu. Neki su od njih otišli tako daleko da su tvrdili kako je čak Platon svoju mudrost preuzeo od Mojsija i starozavjetnih proroka, pa im je bilo sasvim normalno da u grčkoj filozofiji imaju prethodnicu (*praeambula*) kršćanstva.⁸⁷

Prvi učeni obraćenici počeli su sredinom II. st. u Rimu sustavnije izlagati načela nove vjere. Među njima je bio Justin Mučenik, koji je u mladosti proučavao stoicizam, zatim peripatetizam i pitagorizam u kojemu je upoznao glazbu, astronomiju i geometriju, da bi se oko 122. obratio na kršćansku vjeru umrijevši za nju mučeničkom smrću 165. godine. U obranu kršćanske vjere najprije je napisao jednu *Apologiju*, a iza toga i jednu drugu upravljenu na cara Marka Aurelija (121. – 180.) u kojima prikazuje filozofiju učenja koje vodi k Bogu i koje nas s njime ujedinjuje. U jednom trećem djelu, *Dijalogu s Trifonom* napisanom oko 160. tumači razloge koje može imati jedan paganin grčke kulture za obraćenje na kršćansku vjeru. Ona, po njegovu mišljenju, nudi sve glavne odgovore na pitanja koja postavlja grčka filozofija. Justin je bio prethodnik brojnih kršćanskih mislilaca koji su

*Krist, personifikacija Mudrosti
("ipsa philosophia Christus")*

tražili sklad između grčke filozofije i kršćanske objave. Prvoj pripisuje postavljanje problema, a drugoj davanje odgovora.⁸⁸ I njegov učenik Tacijan († oko 190.) nastupa javno kao učitelj "nove filozofije" dajući užem krugu slušača solidan uvod u razumijevanje kršćanske vjere. Njima kao ranokršćanskim apologetima treba pridružiti Hermu, Rodona, Aristida, Atenagoru iz Atene i dr.⁸⁹

No kršćanske su škole svoj pravi procvat doživjele na grčkom Istoku, osobito u Aleksandriji gdje je, kako smo vidjeli, u sastavu tamošnjeg Muzeja djelovala glasovita škola. Nakon što su obrazovani građani Aleksandrova grada, vodeći računa o intenzivnom kulturnom životu svoje okoline, počeli masovnije prelaziti na kršćansku vjeru, bilo je sasvim prirodno da tu i kršćanski mudroslovci počnu predavati kršćanski pogled na svijet jednako kao što su to činili stoici, cinici, novoplatoničari i dr. Plod njihovih nastojanja bila je kršćanska škola zvana "Didascaleion". Prvi je – koliko se zna – oko 180. u okviru filozofskih predavanja počeo podučavati kršćanskoj vjeri, bio je Sicilijanac Panten za kojega njegov nasljednik Klement Aleksandrijski (oko 150. – 215.) piše da je kao

⁸⁸ É. Gilson, n.dj., str. 22 – 23.

⁸⁹ Usp. J. Leberton – G. Zeiller, *La Chiesa primitiva* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, I), Torino, Editrice S.A.I.E., 1957., str. 550 – 576; *Velika povijest Crkve*, I, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1972., str. 255 – 256.

⁹⁰ Usp. J. Lebreton – J. Zeiller, *Dalla fine del II secolo alla pace Costantiniana* (313), ("Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, II), Torino, Editrice S.A.I.E., 1972., str. 336; É. Gilson, n. dj., str. 51 – 52.

⁹¹ *Stromata*, I, XX, 97, 1 – 100,1; usp. J. Lebreton – J. Zeiller, n. dj., str. 353 – 354.

pčela radilica letio od cvijeta do cvijeta prorokâ i aspostolâ, a onda i grčkih mudraca, sisao nektar njihova naučavanja da bi ga pretvorio u slatki med kršćanskog nauka. U svojim se predavanjima obraćao svima koji traže istinu pružajući im solidnu filozofsko-teološku izobrazbu i razumijevanje kršćanske vjere.⁹⁰

Klement je kao poganin rođen u Ateni, jednako kao i Justin, dobro poznao grčku filozofsku misao. Nakon duljeg traženja istine o životu i svijetu, u Aleksandriji se, slušajući Pantena, obratio na kršćansku vjeru. Kao profesor na Didascaleionu svojim je slušačima pružao enciklopedijsku izobrazbu uvodeći ih u sve profane i svete znanosti.

Klement u svojim djelima, osobito u *Stromata*, raspravlja o dvama velikim pitanjima: o odnosu helenizma i kršćanstva te gnoze i vjere, razvijajući ono što zove "znanošću vjere". Je li helenizam spojiv s kršćanskom vjerom? Trebaju li kršćani u njemu gledati opasnost ili pomoć? Njegov je stav prema helenizmu, jednako kao i Justinov, vrlo pozitivan, osobito kad je riječ o helenističkoj filozofiji. On joj priznaje primat. Ona je za nj naprosto "filozofija" ili filozofija kao takva. "U filozofiji je sadržana filozofska istina, a to je helenistička filozofija". Ona je Božji spasonosni dar i kao takva u svojim bitnim postavkama u skladu s kršćanskom objavom; priprava je za prihvaćanje vjere. "Kada više ljudi vuče neku lađu, ne znači da u vuči sudjeluje više uzroka nego samo jedan sastavljen od više sila. Takva je zadaća filozofije. Ona nije jedini uzrok samog učinka, nego jedan od uzroka. Postoji samo jedna istina, ali u njezinom traženju sudjeluje više čimbenika. Do nje se dolazi po Kristu. Kad se malo bolje gledaju stvari, istina je teoretski jedina, ali se, s obzirom na objekte na koje se odnosi, jednom zove razboritost, jednom umjerenost, jednom snaga, jednom pravda. Istina je jedna. Pa ipak u geometriji postoji geometrijska istina, u muzici muzička, u filozofiji filozofska istina. To je helenistička istina. U biti, postoji samo jedna temeljna istina koju nismo u stanju doseći, a to Sin Božji koji je naučava. [...] Iako filozofija iz daleka pomaže u otkrivanju istine težeći različitim putovima neposrednom shvaćanju istine, tj. ljudskoj spoznaji, ona pomaže samo onomu tko se svojim umom napreže da je dostigne. Helenistička se istina razlikuje od naše istine, iako se jednako zove i po sveobuhvatnosti spoznaje, i po učinkovitosti dokazivanja, i po Božjoj snazi, i po mnogim drugim svojstvima. Mi smo, u stvari, Božji učenici koje odgajaju Božji Sin i Sveto pismo..." Grčka filozofija je priprava na prihvaćanje kršćanske vjere. "Ona je prva ili druga stuba u penjanju u kršćanske visine, kao što je gramatika priprava za studij filozofije. [...] Jasnoća duha pomaže prijenosu istine. Dijalektika je korisna da se ne upadne u zasjedu zablude. Disciplina našega Spasitelja je savršena i dostatna kao snaga i mudrost Božja. Helenistička filozofija u spoju s njom ne čini istinu jačom, ali čini nemoćnima sofističke napade na nju".⁹¹ Klementov je zaključak da i kršćani moraju proučavati filozofiju: "Neki misle da su duhovni misleći da se ne treba baviti filozofijom i

Klement Aleksandrijski

Vincenzo Foppa (1468), *Sv. Grgur*
(Milano, *Sant'Eustorgio*)

dijalektikom, a još manje proučavanjem svemira. Pozivaju se na čistu i jednostavnu vjeru kao kad bi odbili raditi u vinogradu u želji da odmah uberu grožđe".⁹² Filozofija je poput zida koji štiti istinu od sofističkog haranja. "Kažemo, govoreći bez metafora, da filozofija uključuje istraživanje istine i naravi bića. U vezi s tom istinom Gospodin je rekao: 'Ja sam istina'. Kažemo, osim toga, da ona priprema na spokoj u Kristu: uvježbava duh, budi razumijevanje i pruža sposobnost prodora kojim

⁹² *Stromata*, IX, 43,1; J. Lebreton – J. Zeiller, str. 351 – 352.

⁹³ *Strommata*, I, V, 32, 4; J. Lebreton – J. Zeiller, n. dj., str. 357 – 358.

⁹⁴ Euzebij, *Historia ecclesiastica*, VI, 21, 3 – 4; J. Lebreton – J. Zeiller, n. dj., str. 381 – 382.

⁹⁵ Usp. J. Lebreton – J. Zeiller, n. dj., str. 423.

⁹⁶ N. dj., str. 387 – 388. Novoplatoničar i protivnik kršćana Porfirije za nj je napisao da je "ponašanjem bio kršćanin, a po vjerovanju u božanstvo Grk primjenjujući grčku kulturu na tuđe mitove" (n. dj., str. 371 – 373, 406).

⁹⁷ Osim prijevoda Staroga zavjeta s hebrejskoga na grčki koji su u II. st. priredili Židovi u Aleksandriji (*Setpuaginta* ili LXX) postojala su druga tri prijevoda koje su učinili Aquila (Akiba) iz Ponta, Simak (Symmachos) iz Samarije i prozelit Theodotion. Zbog različitih verzija svetoga teksta kršćanima se u raspravama sa Židovima nametao problem koji od tih prijevoda upotrebljavati. Za rješenje toga važnog pitanja zauzeo se Origen. Kako bi dobio što jasniju sliku o izvornom tekstu, prepisao je cijeli svetopisamski tekst u šest okomitih stupaca: hebrejski tekst s hebrejskim i grčkim alfabetom, zatim tekstove triju navedenih prevodilaca i Sedamdesetorice, određivši na taj način svu istovjetnost i razlike u njima. To izdanje Svetog pisma je poznato kao *Hexapla* (F. Field, *Origenis Hexaplorum quae supersunt*, 2 vol. Oxford, 1867. – 1875.).

⁹⁸ PG, voll. 11-14; C. H. E. Lommartzsch, *Origenis opera omnia*, 25 voll. Berlin, 1831. – 1848. Euzebij Cezarejski, koji je naslijedio veliku Origenovu knjižnicu i izvrsno poznao njegov život, piše da je "diktirao više od sedmoricu brzopisača koji su se smjenjivali u određeno vrijeme. Isto je tako ne manji broj bio prepisivača i djevojaka vičnih kaligrafiji" (*Historia ecclesiastica*, VI, 23, 2).

⁹⁹ Origenovo djelo i danas privlači osobitu pozornost svih istraživača klasične starine, pa je gotovo nemoguće pobrojiti broj značajnih radova koji se odnose na nj. Osnovni podaci se mogu naći u: A. von Harnack, *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius*, II, 1, Leipzig, 1958., str. 26 – 54; E. Preuschen, *Die Stenographie im Leben des Origenes*: "Archiv für Stenographie" 56 (1905.), 6 – 14, 49 – 55; J. Borst, *Beiträge zur sprachlich-stilistischen und rhetorischen Würdigung des Origenes*, Freising, 1913.; C. Blanc, *Origène, Commentaire sur saint Jean*, II, (Sources chrétiennes, 137), Paris, 1970; J. Lebreton – J. Zeiler, *La Chiesa primitiva* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, I), str. 535 – 591; É. Gilson, n. dj., str. 62 – 68; L. Pareti – P. Brezzi – L. Petech, n. dj., str. 322 – 323.

istražujemo pravu filozofiju. I kada ga nađu ili, bolje rečeno, kada im to dade sama Istina, upućeni je posjeduju." ⁹³

Klementov veliki učenik i nasljednik bio je Origen (185. – 253.), najveći aleksandrijski učitelj i najvažniji teolog istočnog kršćanstva. Solidna naobrazba u profanim znanostima koju je, skupa s Plotinom stekao u školi novoplatoničara Amonija Sake, omogućila mu je u 18. godini života vodstvo aleksandrijske škole. Glas o njegovoj učenosti ubrzo se proširio cijelim Rimskim Carstvom. Papa Zefirin (199. – 217.) pozvao ga je u Rim. Nakon povratka u Aleksandriju čekao ga je poziv rimskog namjesnika Arabije koji je htio s njime raspraviti neka doktrinarna pitanja. Nije, naravno, mogao odbiti takav poziv, jednako kao ni poziv Mammeje, majke cara Aleksandra Severa (222. – 235.) da dođe u Antiohiju da se s njime savjetuje o raznim vjerskim pitanjima. Origen joj je izložio kršćansko učenje o slavi Božjoj i Božjoj objavi. ⁹⁴ Oko 240. posjetio je Atenu, zadržavši se na povratku neko vrijeme u Nikomediji. Četiri godine kasnije putovao je u Bostru u Maloj Aziji na poziv tamošnjeg biskupa zbog nekih teoloških prijepora. Malo iza toga još je jedanput putovao u Arabiju na jedan važan crkveni sabor na kojemu se raspravljalo o sličnim pitanjima. ⁹⁵

Zahvaljujući tim putovanjima Origen je stekao odličan uvid u onodobnu znanost. U svojim je predavanjima na neponovljiv način znao na slušače prenijeti svoje golemo enciklopedijsko znanje iz svetih i profanih znanosti. Briljirao je u poznavanju dijalektike, kritike, aritmetike, geometrije, astronomije i drugih disciplina koje su mu služile kao uvod u filozofiju. Od svojih slušača je zahtijevao da moraju poznavati sve filozofe, osobito ateističke. Jedan njegov učenik se ovako sjeća njegovih predavanja: "Dobro je pazio da ne proučavamo samo jedan sustav. Sva nam ih je prikazivao ne želeći ispustiti nijedan dio helenističke filozofije. U svemu nam je prednjačio držeći nas za ruke na putu kojim smo hodili. Kada bismo naišli na koju poteškoću u razumijevanju neke misli u kojoj se krio sofizam pod podmuklim prividom, upozoravao nas je kao čovjek koji je naviknut na takve poteškoće dugim iskustvom i ustrajnom navikom u filozofskim studijima; kao čovjek, koji se nalazi na sigurnom mjestu, pa pruži ruku drugima vukući ih k sebi u trenutku kada prijetе valovi da ih uguše. Tako je činio naš učitelj. Za našu poduku prikupljao je sve što je neki filozof dobro i korisno naučavao, ispuštajući njegove zablude da bi se posebno zaustavio na stvarima koje u ljudima mogu razviti pobožnost. Raspravljajući o tim pitanjima nije htio da se uhvatimo samo za jednog filozofa, čak i ako je bio smatran vrlo mudrim, nego samo za Boga i za njegove proroke." ⁹⁶ Enciklopedijski i filozofski studij su, po Origenu, samo priprema za studij Svetoga pisma, tj. teologije, koja je za nj najodličniji studij. Tu je ovaj aleksandrijski učitelj bio nenadmašiv kako svojom širinom poznavanja tako dubinom shvaćanja najsuptilnijih pojmova i istina.

Jednakom je sposobnošću i zavidnom erudicijom pisao svoja brojna djela. Naučio je hebrejski kako bi mogao čitati Sveto pismo na izvornom jeziku i komentirati, priredivši kritičko izdanje Staroga i Novoga zavjeta.⁹⁷ U svojem djelu *De principiis* (O načelima) razvio je načela znanstvene teologije i racionalnog izlaganja objavljene vjere. Zahvaljujući njemu, po prvi put teologija nije imala zadaću pobijanja protivnika nego podučavanje kršćana. Svojim sustavnim i usklađenim izlaganjem prodirao je više nego itko drugi prvim kršćanskim vremenima u dubine objavljene istine udarivši temelje teologiji kao svetoj znanosti. Izvrsno je poznavao grčku književnost, filozofiju i cjelokupnu znanost svojega vremena. Na njegova su predavanja dolazili mladići željni znanja ne samo iz Aleksandrije nego i Atene, Rima i Antiohije. Njegov znanstveni opus, po nekim autorima, iznosi više od tisuću njegovih djela od kojih su se mnoga naknadno izgubila.⁹⁸ Svojom teško nadmašivom učenošću najviše je proslavio aleksandrijsku kršćansku školu, a nakon prelaska u Palestinu, i školu koju je osnovao i vodio u gradu Cezareji.⁹⁹

Origenovi nasljednici Heraklo († 247.), Dionizije († 264./265.), Teognost (2. polovica III. st.), Petar († oko 300.), Makarije († 393.), Didim Slijepi (oko 313. – 399.) i dr. bili su u sjeni svojega velikog prethodnika.¹⁰⁰ No svi su se oni služili ne samo izražajnim oblicima suvremenih poganskih filozofa, nego i njihovom tematikom pokazujući sklad između kršćanstva i helenističke kulture.

I u ostalim većim gradovima postojale su slične škole: Cezareji, Antiohiji, Edesi i drugdje. Sve su one, osim Svetoga pisma i teologije, njegovale i razvijale helenističku, osobito novoplatoničku filozofsku misao koja je svojom duhovnom dimenzijom privlačila crkvene oce postavši sastavnim dijelom kršćanske poruke. Tu su kulturnu baštinu osobito razvili pisci zvani crkveni oci po kojima je cijelo razdoblje do VIII. st. dobilo svoje ime.¹⁰¹ Teško je pobrojiti sva njihova imena. Njihovi su najvažniji predstavnici bili Tertulijan (160. – 220.), sv. Ciprijan (oko 200. – 258.), Minucije Feliks (II. – III. st.), Arnobije (260. – 327.), Laktancije (III. – IV. st.), sv. Atanazije Aleksandrijski (295. – 373.), sv. Bazilije Veliki (oko 330. – 379.), sv. Grgur Nazijanzenski (oko 329. – 390.), sv. Ivan Krizostom (oko 345. – 407.), sv. Ambrozije Milanski (333. – 397.), sv. Aurelije Augustin (354. – 430.), sv. Jeronim (oko 340. – 419.), sv. Leon Veliki (oko 405. – 461.), sv. Grgur Veliki (oko 540. – 604.) i dr.¹⁰²

Navedeni apologeti i crkveni oci samo su najveći među najvećima kojima obiluju prva stoljeća slobode Crkve (IV. – VII. st.). Svi su oni primili izobrazbu kakvu i mladi Rimljani višega društvenog staleža, a većina njih je predavala književnost i retoriku u ondašnjim školama, čitali su iste pjesnike, iste povjesničare, iste moraliste po istim metodama. Ako se k tomu uzme u obzir da ih je većina postala članovima Crkve tek u zreloj životnoj dobi, nakon što su se protiv nje borili, nije teško razumjeti kako se zapadnoeuropska kultura rodila u krilu kasnoantičke poganske kulture.

¹⁰⁰ O aleksandrijskoj školi postoji velika literatura iz koje upućujemo na sljedeću: Ch. Bigg, *The Christianity Platonists of Alexandria*, Oxford, 1968.; L. Duchesne, *Storia della Chiesa antica*, I, Roma, 1911., str. 179 – 196; W. Bossuet, *Jüdisch-christlicher Schulbetrieb in Alexandria und Rom*, Göttingen, 1915; L. Allevi, *Ellenismo e cristianesimo*, Milano 1934., str. 189 – 215; R. Cadiou, *La jeunesse d'Origène: "Histoire de l'École d'Alexandrie au début du IIIe siècle"*, Paris 1935.; P. Brezzi, *La gnosi cristiana e le antiche scuole cristiane*, Roma, 1950.; J. J. Pallia, *La "Didascalée" ou École chrétienne d'Alexandrie (II-VIe siècle ap. J. Ch.)*: "Cahiers d'Alexandrie II/4 (oc. 1964.)", str. 41 – 46; F. Pericoli-Ridolfini, *Le origini della Scuola di Alessandria*: "Rivista di Studi Orientali", 17 (1962.), 211 – 230.

¹⁰¹ Pod pojmom "crkvenih otaca" (od *pater* – otac) razumijevaju se stari crkveni pisci koji su živjeli i djelovali u razdoblju od II. do VIII. st. Zadnjim crkvenim ocima smatraju se Izidor Seviljski († 636.) na Zapadu, a sv. Ivan Damaščanski († 749.) na Istoku. Svi važniji crkveni pisci toga razdoblja uživaju osobit doktrinarni ugled. Njihovim se proučavanjem bavi osobita povijesno-teološka disciplina zvana patrologija ili patristika. Ti pojmovi često se rabe kao sinonimi s tom razlikom što prvi ima više teološko, a drugi literarno značenje (usp. T. Šagi-Bunić, n. dj., str. 8 – 13). Od humanizma do danas poduzimaju se veliki napori oko sustavnog izdavanja svih crkvenih otaca. Kritičko izdanje djela latinskih pisaca projektirala je bečka znanstvena Akademija počevši od 1866. (*Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum* – skraćeno: CSEL ili CV), dok berlinska Akademija, počevši od 1897. objavljuje djela grčkih otaca (*Die griechische christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte* – skraćeno: GCS ili CB). Mnogi još uvijek najradije upotrebljavaju izdanje koje je priredio francuski izdavač Jacques-Paul Migne (*Patrologiae cursus completus, series latina* ili *Patrologia latina* – PL 221 svezak djela 261 pisca) i *Patrologiae cursus completus, series graeca* ili *Patrologia graeca* – PG, 161 svezak).

¹⁰² W. W. Jaeger, *Die frühe Christentum und die griechische Bildung*, Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1963; E. R. Curtius, n. dj., str. 45 – 46, 78 – 79.

¹⁰³ Augustin je svoje *Retractationes* napisao sedam godina (427.) nakon što je Marcijan Kapela u Kartagi napisao svoj *Satyricon*, pa postoji mogućnost da se njime koristio.

¹⁰⁴ É. Gilson, n. dj., str. 208 – 209; L. Pareti – P. Brezzi – L. Petech, n. dj., str. 323 – 324.

¹⁰⁵ V. Jelisejev – J. Naudou – G. Wiet – Ph. Wolff, n. dj., str. 203.

Veliki, možda najveći predstavnik kršćanske misli toga razdoblja bio je sv. Augustin, dotadašnji sljedbenik maniheizma i platonizma. On antičku kulturu ne samo da dobro poznaje, nego je i veoma cijeni, s time da pravi razliku između helenističke kulture i poganske vjere; prvu prihvaća i podržava, drugu odbacuje. U tomu je i druge ohrabrivao, osobito kada se radilo o helenističkoj izobrazbi. Smatrao je da se kršćani trebaju služiti antičkom kulturom jednako kao što su se Židovi služili intelektualnom baštinom starih Egipćana. "Ako su filozofi [poganski], nadasve platoničari, slučajno došli do istine korisne našoj vjeri, ne samo da ne treba zazirati od tih istina nego ih, za naše potrebe, valja oteti tim nezakonitim vlasnicima." Želi reći da se kršćani trebaju služiti antičkim kulturnim blagom kao što su Židovi odnijeli iz Egipta zlatne i srebrne vaze i dragocjenosti od kojih su kasnije sagradili Zavjetni kovčeg. U tu svrhu je u djelu *De doctrina christiana* (O kršćanskom nauku) izradio program kršćanskih škola. Sastavio ga je kao pomoć biskupima i svećenicima koji su se bavili izobrazbom mladeži kao uvod u studij Svetog pisma i crkvenih disciplina.

Svoj nastavni program "profanih" znanosti Augustin izlaže u nekoliko svojih djela, osobito u *Retractationes* u kojem tvrdi da bi svakom slobodnom umijeću želio posvetiti poseban traktat.¹⁰³ Nakon što je napisao traktat *De musica*, počeo je pisati druge traktate: *De grammatica*, *De dialectica*, *De rhetorica*, *De geometria*, *De arithmetica* i *De philosophia*, ali ih nije priveo kraju. Da je ta djela završio i da su se sačuvala, imali bismo enciklopediju slobodnih umijeća. Možemo samo konstatirati da se njegov plan potpuno podudara s klasičnim okvirom kasnoantičke kulture, što je očito iz njegovih sačuvanih djela u kojima slijedi klasičnu shemu ondašnjih učitelja i komentatora. Kada, na primjer, komentira Sveto pismo, to čini kao iskusan *grammaticus* po općeprihvaćenoj metodi rimskih klasičara: čitanje (*lectura*), razumijevanje teksta (*emendatio*), tumačenje (*enarratio*). Nalazeći se pred svetim tekstom kao gramatičar pred Homerom ili Vergilijem, morao ga je najprije razumjeti da bi ga nakon toga drugima mogao protumačiti. Njegove *Enarrationes in Psalmos* napravljene su po uzoru na Kvintilijanove preporuke za tumačenje pjesničkih djela. Za psalme kao svetu poeziju tvrdi da ih treba tumačiti kao ostala pjesnička djela, iako se toga pravila nije doslovno držao. Tako se poslije tumačenja (*enarratio*) nije usudio donositi sud (*iudicium*) o nadahnutom tekstu.¹⁰⁴

Drugim riječima, za razumijevanje svetog teksta potrebno je posegnuti za svim instrumentima koje pružaju slobodna umijeća i to kako ih donosi Varonovo enciklopedijsko djelo: povijest, zemljopis, zoologija, mineralogija, astronomija, medicina, agrikultura, nautika, dijalektika i aritmetika sa svim svojim figurama, pokretima i zvukovima.¹⁰⁵

No kršćanski se učitelj nije smio na tome zaustaviti. Za ispravno shvaćanje kršćanskog nauka i njegova prenošenja drugima treba znati govoriti. Tu dolazi u pomoć retorika kojoj je Austin posvetio cijelu IV.

Aurelije Augustin

Retorika
(Vitraci katedrale u Laonu
s prikazom sedam slobodnih
umijeća, XII. st.).

knjigu svojega djela *De doctrina christiana*. Kršćani trebaju i moraju poznavati retoriku s time da spajaju govorništvo s mudročću (*sapientia christiana*) kako je to htio Ciceron. Bio je to Augustinov odvažan iskorak u prilog retorike koja je nakon stupanja na vlast Julija Cezara s trgova bila potisnuta u školske dvorane i kršćanske crkve. Taj tip kršćanskog govorništva (*eloquentia christiana*), ciceronovskog spoja govorništva i filozofije, latinski su crkveni oci ostavili u baštinu srednjem vijeku.¹⁰⁶

Tehnika klasične kulture je, dakle, za crkvene oce bila prihvatljiva, samo je trebalo poganski duh zamijeniti kršćanskim. Ciceron je htio obrazovati "učena govornika" (*doctus orator*), Kvintilijan "dobra čovjeka koji zna govoriti" (*vir bonus dicendi peritus*). Augustin nastoji sačuvati istu kulturu dajući joj kršćanski sadržaj. Njegov ideal je "kršćanin koji zna govoriti" (*vir christianus dicendi peritus*). Zbog toga njegovo djelo *De doctrina christiana* (O kršćanskom nauku) u povijesti kršćanske kulture zauzima slično mjesto koje u klasičnoj kulturi zauzima Ciceronovo djelo *De oratore* ili Kvintilijanovo *Institutio oratoria*.¹⁰⁷

Augustinova su djela imala iznimno velik odjek još za njegova života, ali su još veći imali nakon njegove smrti. Njegovo je poimanje organizacije studija, koja se oslanjala na sedam slobodnih umijeća i Svetom pismu, nadahnjivalo sve naraštaje do kraja XII. st.¹⁰⁸

Sličan stav prema klasičnoj kulturi imao je i sv. Jeronim koji je, skupa s Augustinom, obilježio svu kasniju kulturnu povijest Crkve među čije će se štovatelje kasnije ubrajati njemu srodni Erazmo Roterdamski (1466. – 1536.).

¹⁰⁶ F. Van Steenberghen, n. dj., str. 42 – 43.

¹⁰⁷ É. Gilson, n. dj., str. 210 – 213.

¹⁰⁸ F. Van Steenberghen, n. dj., str. 43.

¹⁰⁹ PL 27, 223 – 224. Usp. E. R. Curtius, n. dj., str. 52.

¹¹⁰ Usp. M. L. W. Laistner, *Christianity and Pagan Culture in the Later Roman Empire*, New York, Ithaca, 1969.

¹¹¹ J. Le Goff, n. dj., str. 144.

¹¹² F. Van Steenberghen, n. dj., str. 42.

¹¹³ Usp. J. Libreton – J. Zeiller, *Dalla fine del II secolo alla pace Costantiniana (313)*, str. 332 – 495; E. R. Curtius, n. dj., str. 79 – 80.

Jeronim je humanist, filolog i crkveni naučitelj. Kao dječak u Rimu pohađao je predavanja gramatičara Terencija i Elija Donata. Dobro je poznao Plauta, Terencija, Lukrecija, Cicerona, Salustija, Vergilija, Horacija, Perzija i Lukana. Toliko je uronio u rimsku književnost da su mu neki prigovarali da se odveć služi poganskim piscima, na što je on odgovarao iznoseći čitav niz argumenata u njezinu obranu. Alegorijskim tumačenjem jedne riječi Svetoga pisma za korištenje antičkog nauka pruža argument kojim se srednjovjekovlje često služilo. U V. knjizi Mojsijevoj Bog Jahve nalaže: ako bi koji Židov htio uzeti za ženu neku pogansku robinju, trebao joj je podrezati kosu na glavi i nokte. Iz toga izvodi zaključak da i kršćanin, koji voli profanu književnost, može to činiti s time da je očisti od zablude.

Jeronim je bio odveć učen da bi omalovažavao klasičnu kulturu. On se njome služi kako bi bolje razumio Bibliju u kojoj nalazi sve elemente koje posjeduju grčki i rimski klasici. U predgovoru svoje Svjetske kronike piše: "Sveto pismo je kao lijepo tijelo, zaodjenuto prljavim haljinama. Psaltir je milozvučan poput Pindarovih i Horacijevih spjevova. Salomonski spisi odlikuju se otmjenošću (*gravitas*), knjiga Jobova savršenstvom. Sve su te knjige u hebrejskom originalu sastavljene u heksametrima i pentametrima. Ali mi ih čitamo u prozi! Može se zamisliti koliko bi Homer izgubio u prozi."¹⁰⁹ To je, u svakom slučaju, jedan od važnih razloga, iako ne i jedini, da vjerski, duhovno i kulturno obogati latinski svijet, s hebrejskoga i grčkoga preveo Sveto pismo na latinski (*Vulgata*) omogućivši na taj način zapadnoeuropskim narodima razumijevanje svetoga teksta i pruživši im nezamjenjiv priručnik za školsku uporabu.¹¹⁰

No mnogo je teže od toga procijeniti do koje su mjere kršćanski mislioci od antičke misaone baštine preuzeli kulturno blago izraženo u pojmovima i metodama.¹¹¹ Crkveni su oci bez oklijevanja osobito prihvatili sustav sedam slobodnih umijeća, ali su ga u nekim dijelovima prilagodili svojim nazorima te zadržali latinski kao jezik kulture i znanosti. Tako se nova kultura i dalje dobrim dijelom temeljila na Platonu, Aristotelu, Ciceronu i Kvintilijanu, s time da je određena prednost davana Platonu u odnosu na Aristotela, jer se utemeljitelj Akademije preko novoplatonizma mnogima činio prihvatljivijim za kršćanstvo. Sva, ili gotovo sva, razlika sastojala se u tome da je tim antičkim autoritetima dodan jedan novi: Biblije i crkvenih otaca.¹¹²

Mnogi biskupi i svećenici pišu djela kojima se i pogani dive: Origen (185. – 253.), Irenej († oko 202.), Tertulijan (160. – 200.) i dr. Svi oni prihvaćaju rimski školski sustav i služe se njegovom intelektualnom tehnikom kao nastavkom grčkoga školskog sustava koji se zasnivao na sustavu slobodnih umijeća, uključujući tu i dijalektiku, za koje tvrde da ih treba poznavati ne zato što bi one potvrđivale kršćansko vjerovanje, nego da pokažu neispravnost i besmislenost sofistčkih napada na nj. Svi oni dobro poznaju helenističku filozofiju i pišu na grčkomu i latinskomu, uzimaju u obzir antičku kulturu, služe se Platonom, Aristotelom, Ciceronom, Kvintilijanom.¹¹³

Sv. Jeronim

KRŠĆANSKI SREDNJI VIJEK

1. Marcijanovom smrću nestalo je zadnjega važnijeg predstavnika poganske filozofsko-znanstvene misli. Helenističkoj kulturi na području Zapadnoga Rimskog Carstva, koja je tijekom prvih stoljeća kršćanske ere sve više slabila, zadan je težak udarac u vrijeme velike seobe naroda. U njezinu se vihoru zublja grčko-rimske znanosti bila gotovo potpuno ugasila. Antička se baština velikim dijelom izgubila jer su škole iščezle s propasti gradova i nestankom organizirane državne vlasti. Stoga je bilo potrebno da stari pisci budu ponovno otkriveni, a s njima i metode koje su omogućile da njihova djela postanu predmetom nastavnog programa. Povijest obrazovanja u srednjovjekovnoj Europi mora voditi računa o važnoj činjenici da se ondje i sama kultura morala ponovno roditi u školi antike. Da se to dogodi, trebalo je mnogo truda i dobre volje. Kasniji pokušaji da se tu kulturu ponovno oživi još su jedanput ovisili o općim društvenim prilikama koje omogućuju ili onemogućuju njezin rast. Nova Europa, koja se postupno rađala u "porođajnim bolovima" tih zbivanja, s dotadašnjom grčko-rimskom kulturom nije imali nikakve veze, tako da je srednji vijek počeo pod lošim znakom poretka koji se tek trebao oblikovati. On se postupno formirao i modelirao zahvaljujući uglavnom trima bitnim čimbenicima: kršćanskoj vjeri, ponovno oživljenoj grčko-rimskoj kulturi i obnovi Rimskog Carstva pod germanskim vodstvom.¹¹⁴

2. Novi, dotad posve nepoznati ratnički narodi već od III. st. počinju se sve češće pojavljivati na granicama Rimskoga Carstva. Bilo ih je sve teže odbijati. Sve je počelo provalom Huna iz sjeveroistočne Azije. Bježeći pred mongolskim Hunima najprije su Vizigoti, podrijetlom iz Skandinavije, potražili utočište u granicama Carstva. Istočnorimski car Valent prihvatio ih je za saveznike i naselio ih na desnoj obali Dunava (376.). Od kraja III. st. mnogi su se gotski plaćenici borili na strani

¹¹⁴ V. Jelisejev – J. Naudou – G. Wiet – Ph. Wolff, n. dj., str. 203.

¹¹⁵ Taj događaj bolno je odjeknuo u svijesti svih Rimljana, kršćana i pogana. Sv. Jeronim, koji se u to vrijeme nalazio u Palestini, napisao je: "Glas mi zastaje i jecaji me guše dok diktiram ove riječi. Osvojen je grad koji je osvojio svijet." Pogani su optuživali kršćane da su oni skrivili tu nesreću zbog toga što su izdali nekadašnju pogansku vjeru. Sv. Augustin, koji je u to vrijeme bio biskup Hipona u sjevernoj Africi, dao se na pisanje svojega glasovitog djela *De civitate Dei* (O Božjoj državi) u kojemu je pokušao objasniti da na zemlji nema ni "vječnih" gradova ni vladavina, nego da je samo Bog vječan. U činjenici osvajanja Rima vidio je bolnu zgodu kakvih su Rimljani drugima učinili napretek. Čak je pohvalio Alarika koji je kršćanske crkve smatrao sigurnim utočištima rimskog stanovništva koje nije ni zarobljavao ni odvodio u ropstvo (usp. J. Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*. Prevela Gordana V. Popović, Zagreb, Golden marketing, 1998, str. 41).

¹¹⁶ Rimski povjesničar Ammianus Marcellinus (325./330. – 391.) ovako opisuje njihovu okrutnost: "Zadovoljstvo što ga blagi i miroljubivi duhovi nalaze u radišnom bavljenju, oni nalaze u opasnosti i u ratu. U njihovim očima, vrhunska je sreća izgubiti život na bojnome polju; umrijeti od starosti ili nesretnim slučajem sramota je i kukavičluk koje zasipaju silnim pogrdama; ubiti čovjeka junaštvo je vrijedno svake pohvale. Najveći je trofej kosa skalpiranog neprijatelja; ona je sastavni dio ukrasa ratničkog konja. U njih ne nalazimo ni hramova ili oltara, čak ni kolibice prekrivene slamom. Goli mač, zaboden u zemlju sukladno barbarskom običaju, postaje amblemom Marsa; njega slave nabožno kao vladara pokrajina kroz koje prolaze" (J. Le Goff, n. dj., str. 40). Strast za razaranjem kroničar Fredegar iz VII. st. opisuje navodeći riječi majke nekoga barbarskog kralja koja svoje sinove bodri ovako: "Želiš li izvršiti pothvat i proslaviti se, uništi sve što su drugi sagradili i pokolji sve ljude koje si pobijedio, jer, budući da ne možeš sagraditi zdanje koje bi nadvisivalo ono tvojih prethodnika, to nema boljeg pothvata kojim bi proslavio svoje ime" (usp. J. Le Goff, n. dj., str. 41).

Rima i tako stekli rimsku vještinu i iskustva ratovanja. Neki su od njih obnašali najviše vojničke dužnosti u rimskoj vojsci i bili na čelu čitavih graničnih područja. No to je savezništvo bilo kratka vijeka. Vizigoti svojim rimskim saveznicima nisu htjeli biti samo pomoćne čete. U bitki kod Hadrianopolisa (9. kolovoza 378.) Valent je bio teško poražen. Njegov nasljednik Teodozije Veliki (379. – 395.) uspio je uspostaviti rimski autoritet nad izgubljenim područjima, ali su odmah nakon njegove smrti Vizigoti predvođeni kraljem Alarikom opljačkali najprije Grčku (396.), a kad nisu mogli osvojiti Konstantinopol, dali su se na osvajanje Italije. Grad Rim (*Caput mundi* – "središte svijeta"), koji je ponosno nosio ime "Vječnog grada", iz kojega su stoljećima legije njegovih vojnika polazile u lov i pljačku drugih naroda, i koji od vremena provale Gala (390. pr. Kr.) pod svojim zidinama nije vidio neprijateljskog vojnika, 410. i sam je bio opsjednut, osvojen i opljačkan. No bio je to samo udar groma koji je naviještao buduće još žešće i razornije oluje. Germanski su osvajači Rima, zapravo, bili samo bjegunci koji su bježali pred jačima od sebe. Iza toga se tragedija Rima više puta ponovila.¹¹⁵ Od toga trenutka postalo je jasno da su i Rimskom Carstvu odbrojani dani. Godine 425. Vandali su opustošili Hispaniju i prešli u Afriku. Sad se i Huni ponovno pokrenuše rušeći sve pred sobom, osvojivši velik dio rimske Galije, dok ih 451. ujedinjeni Rimljani i Vizigoti nisu odbili. Tek nakon smrti njihova kralja Atila (453.) nestalo je neposredne opasnosti od njihovih provala. No samo zakratko.

Područje koje su ispraznili Huni, zauzeli su Ostrogoti koji su preko Panonije i Balkanskog poluotoka provalili u Italiju i stvorili svoju državu. Godine 476. ostrogotski kralj Odoakar iz plemena Skira u Ravenni skinuo je s vlasti, gotovo sasvim nezapaženo, posljednjeg zapadnorimskog cara Romula Augustula poslavši ga s bogatom otpremninom u "zlatno progonstvo" u Kampaniju, a sebe proglasio kraljem da bi malo poslije i on opljačkao Rim. Bio je to i službeni kraj Zapadnog Rimskog Carstva. Od toga je trenutka cijela Zapadna Europa i službeno bila u rukama Germana.¹¹⁶

No uskoro je među samim Germanima izbio rat za prevlast nad osvojenim područjima. Nakon što je 488. ostrogotski kralj Teodorik Veliki (474. – 526.), na nagovor bizantskog dvora, stigao u Italiju i poslije pet godina opsade osvojio Ravennu uklonivši Odoakra, osnovao je istočnogotsku državu koja se protezala od rijeke Rodana do srednjeg Dunava i od Alpa do Sicilije, uzevši naslov carskoga "magistra militum". Budući da su njezina veličina i snaga predstavljale ne malu opasnost za Bizant, izbio je bizantsko-gotski rat (535. – 553.) u kojemu je istočnorimskom caru Justinijanu (527. – 565.) pošlo za rukom pobijediti Ostrogoate i ponovno, ali samo privremeno, uspostaviti rimsku vlast nad Italijom. Koliki su bili razmjeri haranja i razaranja samo zbog toga grčko-gotskog rata može se zaključiti iz pisanja bizantskog povjesničara Prokopija koji tvrdi da je u tih 20 godina ratovanja broj nekadašnjih

stanovnika zbog ubijanja, gladi i bolesti bio sveden na jednu trećinu, da su mnogi gradovi bili razoreni, plodna polja prepuštena šikari, močvarama i divljim zvijerima, a ceste i putovi razrušeni i dr.¹¹⁷ Još je gore bilo nakon Justinijanove smrti. U Italiju su provalili Langobardi i uspostavili svoju vlast s glavnim gradom Pavijom (Pavia) ne krijući namjere da osvoje cijeli Apeninski poluotok. To bi im vjerojatno i pošlo za rukom da ih 774. franački kralj Karlo Veliki nije porazio, a njihovu državu pripojio svojoj državi.¹¹⁸

3. No sva spomenuta haranja i razaranja ipak nisu potpuno ugušila rimsku kulturu koja se pokazala žilavijom nego što se to moglo pretpostaviti. Pokazalo se i da su se mnogi Germani prema pobijeđenim Rimljanima odnosili kao što su se Rimljani, nakon osvajanja stare Grčke, odnosili prema pobijeđenim Grcima i njihovoj kulturi. Imali su prilike upoznati rimsku kulturu i civilizacijske domete služeći kao plaćenici u njihovoj vojsci, pa čak i ratujući protiv svojih sunarodnjaka u svojstvu običnih vojnika ili zapovjednika (Stilihon). Možda je najpoznatiji među njima bio ostrogotski kralj Teodorik Veliki (454. – 526.). Bio je odgojen na carskom dvoru u Konstantinopolu (462. – 472.) gdje je uzeo rimsko ime Flavije te je, uz odobrenje cara Zenona, svoje sunarodnjake odveo u Italiju. Bio je carski vrhovni zapovjednik i konzul namjeravajući uspostaviti nadzor nad Zapadnim Carstvom. Želeći pomiriti Gote i Rimljane 500. je posjetio Rim te počeo obnavljati porušene antičke građevine u Italiji.¹¹⁹ Građevine koje je podigao u Ravenni bile su načinjene po uzoru na umjetnost Istočnog Rima. Ne mali broj drugih Germana se prema Rimljanima ponašao kao učenici prema svojim učiteljima. Počeli su oponašati njihove običaje i zakone. Neki su, po ugledu na Rimljane, zapovjedili sastavljanje i kodificiranje običajnog prava svojih naroda, a drugi su počeli na veliko cijeniti laskave latinske sastavke koje su njima u čast sastavljali nadareniji Rimljani kako bi ušli u njihovu milost ili bili primljeni u njihovu službu. Ipak, ostaje činjenica da velika seoba naroda u kojoj su Germani bili protagonisti nije bila nikakva idila nego nasilno osvajanje rimskih područja i preseljenje tolikog broja naroda s jednog mjesta na drugo.¹²⁰

U tijeku ove velike seobe naroda ni krajnji europski Zapad, s izuzetkom Irske, nije bio pošteđen razaranja. Nakon što su se 407. Rimljani povukli iz Britanije radi obrane Italije, Angli, Sasi i Juti su gotovo bez ikakva otpora zauzeli nebranjene Britanske otoke. Bio je to tužni kraj i zadnjeg dijela slavnog Rimskog Carstva.¹²¹ Od tada su germanski narodi vodili glavnu riječ u svim važnijim zbivanjima u Srednjoj i Zapadnoj Europi. S padom Zapadnog Rimskog Carstva nad Zapadnom Europom se spustio zastor višestoljetnog rimskog utjecaja i kulture, a počeo srednji vijek u lošem smislu riječi. Kao posljedica tih političkih previranja antička baština se najvećim dijelom izgubila jer su s propašću gradova i nestankom države iščezle i škole. Negdje prije, negdje kasnije, nestajale

¹¹⁷ Usp. M. Dumoulin, *Il regno d'Italia sotto Odoacre e Teodorico*: "Storia del Mondo Medievale", I, Milano, Garzanti – Cambridge University, 1983., str. 421 – 444.

¹¹⁸ H. Pirenne, *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle*, Paris-Bruxelles, 1936.

¹¹⁹ Usp. B. Saitta, *La civiltà di Teodorico. Rigore amministrativo, tolleranza religiosa e recupero dell'antico nell'Italia ostrogota*, Roma 1993.; R. Soraci, *Ricerche sui conubia tra tra romani e germani nei secoli IV-VI*, Catania 1994.; P. Heather, *Goths and Romans 332-489*, Oxford 1994. Teodorik je 500. posjetio Rim ostavši u njemu oko šest mjeseci kako bi pokazao da želi nastaviti s rimskom carskom tradicijom zaštite Rimljana i njihove kulturne baštine (usp. M. Guidetti, *Vivere tra i barbari. Vivere con i Romani. Germani e Arabi nella società tardoantica IV-VI secolo*, Milano, Jaca Book, 2007., str. 150; J. Moorhead, *Theodoric in Italy*, Oxford, 1992.

¹²⁰ U jednom pismu caru Zenonu izjavio je da je njegov sluga i sin (*servus vester et filius*), rekavši da mu je jedina želja od svoje države činiti "inačicu vašega carstva bez nadmetanja". Trebalo je čekati 800. godinu i Karla Velikoga da se jedan "barbar" usudi uzeti carski naslov (usp. J. Le Goff, n. dj., str. 39 – 40). O tomu v. Pohl W., *Die Völkerwanderung, Eroberung und Integration*, Stuttgart-Berlin-Köln, Kohlhammer, 2002.

¹²¹ P. H. Sawyer, *From Roman Britain to Norman England*, London, 1978.; J. Campbell, *The Anglo-Saxons*, Oxford, 1982.

¹²² Ph. Wolff, n. dj., str. 24.

¹²³ V. Jelisejev – J. Naudou – G. Wiet – Ph. Wolff, *Velike civilizacije srednjega vijeka*, str. 203.

su jedna za drugom. Kao stablo iščupano iz zemlje iz koje se do tada hranilo, rimska kultura je bila osuđena na uvenuće i sušenje. Toga je bio svjestan Sidonije Apolinar (*Sidonius Apollinarius*, oko 432. – 480.), član aristokratske galo-rimske obitelji, koji je kao biskup Clermonta u Galiji uzalud pokušavao obraniti svoj grad od Vizigota (475.). Kao jedan od zadnjih predstavnika latinske klasične kulture proročanski je napisao: "Već su iščezli plemićki staleži koji su označavali razliku društvenih staleža, od najnižih do najviših. Od sada će kultura biti jedini pokazatelj dostojanstva."¹²² Stoga je bilo potrebno da antički pisci budu ponovno otkriveni, a s njima i metode koje su omogućile da njihova djela postanu predmetom nastavnog rada. Povijest školstva u Zapadnoj Europi mora voditi računa o činjenici da se ondje i kultura morala ponovno roditi u školi antike. Civilizacija srednjovjekovne Europe prvenstveno je školska ili, bolje reći, skolastička.¹²³

4. No ako je zbog svih tih obrata i prevrata prouzročenih seobom naroda propao zapadni dio rimske države, to se nije dogodilo s njegovim istočnim dijelom, ni s njegovom kulturom ili, bolje reći, s jednim njezinim dijelom.

Škole u Bizantu, jednako kao ni vlast, nisu doživjele sudbinu zapadnoga dijela Carstva. Nastavile su raditi ondje gdje je na Zapadu sve stalo: na podučavanju sedam slobodnih umijeća. Premda su poganski autori činili osnovu te nastave, kršćanstvo je nije zamijenilo nekim drugim sustavom nego se ograničilo na to da mu samo doda proučavanje Svetoga pisma i teologije. Ta su glavna obilježja u Bizantu ostala na snazi sve do XV. stoljeća.

Premda je Bizantsko Carstvo bilo ozbiljno uzdrmano germanskim, slavenskim, a osobito arapskim provalama, imalo je sreću nikada ne doživjeti onu veliku "kulturnu prazninu" što ju je doživio Zapad. Važniji gradovi kao što su, primjerice, bili Konstantinopol, Solun, Beirut, Antiohija i Aleksandrija nikada nisu prekidali svoju dotadašnju aktivnost na kulturnom i prosvjetnom području. Potražnja školovanih ljudi u državnoj upravi, trgovini i sudstvu nikada nije prestajala. Tom zahtjevu su udovoljavale privatne i javne škole. Viša nastava održavala se u državnim ustanovama koje su se nadovezivale na helenističku i rimsku tradiciju. Radilo se o pokrajinskim školama koje su uzdržavale vlasti pojedinih gradova. U Konstantinopolu je postojalo središnje državno učilište humanističkog tipa koje se pozivalo na Konstantina Velikoga kao svojega utemeljitelja, a proširio ga je 425. car Teodozije II. Imalo je 31 katedru gramatike, retorike, filozofije i prava. Svaka je imala profesora koji je na taj položaj dolazio nakon položenog ispita pred senatom. Profesori su uživali osobite povlastice. Nakon 20 godina aktivnog predavanja dobivali su naslov "comes". Nastava se do VII. st. odvijala na latinskomu i grčkomu. Šesnaest katedra je bilo grčkih, a petnaest latinskih. Uglavnom su ih držali kršćani, a među njima je bilo i pogana. O njihovu uzdržavanju brinula se država.

Car Konstantin IX. Monomah (1042. – 1055.) je 1045. proveo reorganizaciju učilišta. Ono se, u biti, sastojalo od pravne škole kojom je upravljao jedan *monophylax* (čuvar Zakona), filozofskog odjela kojemu je na čelu stajao "konzul filozofa" i medicinskog odjela koji je bio smješten u crkvi Svih Svetih apostola. Car se brinuo da studiranje bude besplatno, učenici marljivi, a ispiti ozbiljni.

Nastava na filozofskom odjelu imala je dva stupnja: niži ili "gramatički" i viši ili filozofski. Na nižem stupnju nastava se temeljila na čitanju starih grčkih autora, osobito Homera. Nastava na višem stupnju uključivala je sedam slobodnih umijeća, psihologiju i filozofiju. Biblija i teologija nisu se predavale.¹²⁴

Učilišta u Bizantu radila su s promjenjivom srećom, a kakvoća studija je varirala. Tako se u Aleksandriji održavala nastava iz triviuma, quadriviuma, prava i medicine, a u Beirutu se u IV. i V. st. predavalo pravo. Pravo se također predavalo u Konstantinopolu i Rimu. Car Justinijan je studij prava s četiri godine povisio na pet.

Vladarska kuća Komnena (1081. – 1204.) nastavila je podršku učilištu, ali je, zbog heretičnosti većeg broja profesora, njegov nadzor povjerila Crkvi. Njegov rad bio je privremeno prekinut križarskim osvajanjem Konstantinopola i uspostavom Latinskog Carstva (1204. – 1261.), ali je nakon progona križara ponovno obnovljen.

Slične škole su postojale i u nekim maloazijskim gradovima, posebice u Nikeji, gdje je postojala filozofska škola kojom je neko vrijeme upravljao učenjak Nikefor Blemides (1197. – 1272.).

Osim toga državnog učilišta postojala su i crkvena samostanska i biskupijska učilišta u kojima su se predavali Sveto pismo i teologija. Središnja škola od IX. st. nalazila se u Studitskom samostanu u Konstantinopolu. Jedna biskupijska škola nalazila se pri patrijaršiji u Konstantinopolu. U biskupijskim školama, za razliku od samostanskih, nastava se naslanjala na sedam slobodnih umijeća. Predavali su ih đakoni Svete Sofije. Njegov upravitelj je nosio naslov "ekumenski profesor".¹²⁵

Učilišta u Bizantu dijelila su sudbinu Carstva. Najprije je 551. jak potres teško oštetio grad Beirut i njegovo učilište, Aleksandrija i Antiohija su s arapskom okupacijom prešle u ruke muslimana, a ikonoklasitične borbe u VII. – IX. st. su potpuno onemogućile rad tih škola. Učilište u Konstantinopolu obnovljeno je u XIV. st. pod imenom *Katholikon Mouseion*. Profesori su predavali besplatno.¹²⁶

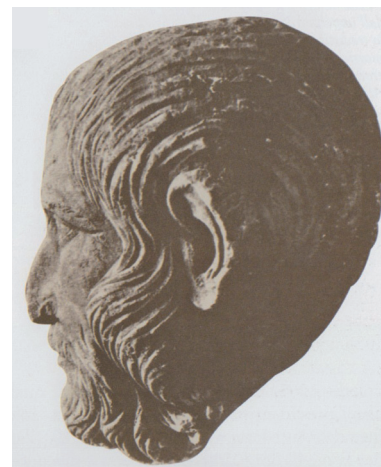
5. Za povijest ne samo Carstva nego i školstva važne posljedice imalo je širenje kršćanstva u IV. st. Nakon edikta cara Galerija od 30. travnja 311. kojim je kršćanima zajamčena sloboda ispovijedanja vjere i izjave kojom su Konstantin i Licinije 313. u Milanu potvrdili i proširili njegov edikt¹²⁷, kršćanstvo se naglo proširilo po cijelom prostranom Rimskom Carstvu. Potkraj IV. st. ono se toliko proširilo da su carevi Gracijan (375. – 383.) na Zapadu i Teodozije Veliki (379. – 394.) smatrali

¹²⁴ Usp. K. Vogel, *La scienza a Bisanzio* (Storia del Mondo Medievale, III), Milano, Garzanti – Cambridge University Press, 1983., str. 788 – 831; H. Fuchs, *Die höheren Studien von Konstantinopel im Mittelalter*, Leipzig – Berlin, 1926.

¹²⁵ Jelisejev – J. Naudou – G. Wiet – Ph. Wolff, dj., str. 204 – 206.

¹²⁶ A. Simonić, n. dj., str. 381 – 382.

¹²⁷ U historiografiji je vrlo rašireno mišljenje da je Konstantin Veliki 313. dao kršćanima slobodu pa čak i da je kršćanstvo učinio državnom religijom. To je mišljenje s povijesnog gledišta potpuno neodrživo. Slobodu je kršćanima dao Dioklecijanov nasljednik Galerije (305. – 311.) svojim ediktom malo prije smrti od 30. travnja 311. koji je vrijedio za cijelo Carstvo. Konstantin, gospodar zapadnoga dijela Carstva, i Licinije, gospodar istočnoga dijela, nisu 313. izdali nikakav "Milanski edikt" nego su zajedničkom izjavom potvrdili i malo proširili odredbe Galerijeva edikta. Iz obilja literature upućujemo samo na: G. R. Palanque – G. Bardy – P. de Labriolle, *Dalla pace Costantiniana alla morte di Teodosio* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, III/1), Torino, Editrice S.A.I.E., 1972., str. 17 – 27; E. Gibbon, *Declino e caduta dell'Impero Romano*, Milano, Oscar Mondadori, 1990., str. 160 – 192; K. Baus, *Velika povijest Crkve*, I, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1972., str. 433 – 434 i tu navedenu literaturu.

Filozof Proklo

¹²⁸ Petit de Julleville, *L'École d'Athènes*, Paris 1868., str. 125 – 129; Ch. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris, 1901., str. 563 – 565; Chapot, *Les destinées de l'hellénisme au delà de l'Euphrate*: "Mémoires des Antiquaires de France" 63 (1902.), 260 – 261; Schissel, *Der Studienplan des Neoplatonikers Proclus*: "Byzantinische Zeitschrift" 26 (1926.) 265 – 272; P. De Labriolle – G. Bardy – L. Bréhier – G. De Plinval, *Dalla morte di Teodosio all'avvento di S. Gregorio Magno* (Storia della Chiesa dalle origini ai giorni nostri, IV), Torino, Editrice S.A.I.E., 1972., str. 563.

¹²⁹ Damascius je posljednji novoplatoničar i voditelj atenske Akademije. Njegova preživjela djela sastoje se od triju komentara na djela Platona i metafizički tekst pod naslovom *Poteškoće i rješenja prvih načela* (O njemu v. Ruelle, *Le philosophie Damascius. Étude sur sa vie ert ses écrits*, Paris 1861.).

¹³⁰ Usp. Byzantinische Zeitschrift, 15 (1906.) 21.

¹³¹ Usp. M. Dal Pra, *La filosofia antica e medievale* (Il pensiero occidentale. Compendio di storia della filosofia con larga scelta di passi dagli autori, vol. I), Firenze, La Nuova Italia, 2005., str. 329 – 330; Ph. Wolff, n. dj., str. 131).

¹³² Damascius, *Solutiones eorum de quibus dubitavit Chosroes Persarum rex*, Paris 1898.; Chapot, n. dj., str. 261.

¹³³ Nisu svi članovi Akademije bili prognani ni napuštali domovinu. Među onima koji su ostali spominju se kršćanin Ivan Philoponus (490. – 570.), Themistius i Simplicius (oko 490. – 560.), poznat kao komentator Platona i Aristotela. Njegovi su spisi vrijedan izvor za ranija

da poganstvo i službeno treba ukinuti. U tu su svrhu dekretom 380. proglasili kršćanstvo jedinom dopuštenom vjerom, a 392. poganska je religija izgubila građansko pravo. Čekalo se samo trenutak da ga potpuno nestane. On je nastupio donošenjem dekreta o prestanku svih, pa i kulturnih pretkršćanskih ustanova. Najprije je 425. car Teodozije II. u Konstantinopolu osnovao visoku kršćansku školu koja je trebala zamijeniti još uvijek postojeću novoplatoničku Akademiju u kojoj su se, uz antičke metafizičke spekulacije, održavali na životu ostaci poganske religije i prakticirali magični obredi istočnjačkih religija pomiješani s helenističkim običajima.¹²⁸ Poslije smrti novoplatoničkog filozofa Prokla (411. – 485.) i Damascius (458. – 538.) je nastavio, osim filozofskih, s održavanjem poganskih sastanaka i nastavljaajući predavati mistični karakter njegova naučavanja. No početkom VI. st. Akademija je zapala u krizu zbog sve manjeg broja polaznika i profesora.¹²⁹

Drugi Justinijanov čin uslijedio je 529. kada je naredio da nakon punih devet stoljeća svojega djelovanja i stvarno prestane svako predavanje kako filozofije tako i prava kao posljednji izdanak "poganske" kulture.¹³⁰ Nakon zatvaranja Akademije uslijedio je odlazak sedmorice njezinih predstavnika u inozemstvo, pljačka Antiohije (540.) od strane Perzijanaca i potres koji je 551. razorio Beirut, a s njim i njegovu školu rimskoga prava, bio je službeni kraj antike u istočnom dijelu Carstva i početak njegova srednjega vijeka.¹³¹

To, međutim, nije bio konačni kraj antičke filozofske misli u Bizantu, nego samo novi početak na drugi način. Damascius i šest njegovih drugova preselili su se u Perziju gdje ih je sasanidski kralj Hozroj I. Veliki (Chosroes, 531. – 579.), veliki suparnik Bizanta i promicatelj perzijske kulture i znanosti, u svojem glavnom gradu Ktesifonu (Ctesiphon, na istočnoj obali Tigrisa, oko 35 km južno od Bagdada) lijepo primio naručivši od njih prijevod na perzijski ili sirijski više Platonovih dijaloga. Damascius je za nj napisao jednu raspravu u kojoj je protumačio grčke i orijentalne mitove.¹³² Hozroj im je osobitu naklonost iskazao posredovanjem kod Justinijana da se slobodno vrate kući bez ikakvih uvjeta ili odricanja njihovih vjerskih uvjerenja.¹³³

Drugi novoplatoničari koji su nakon zatvaranja Akademije napustili Atenu našli su gostoprinstvo uglavnom u Siriji gdje su kršćani već od IV. st. prevodili Aristotela i druge antičke filozofe na svoj jezik. Zaslugu za to imaju djelatnici škole koju je 363. u Edesi osnovao poznati kršćanski himnolog i teolog sv. Efrem iz Nisibisa (oko 306. – 373.), a 481. zatvorio car Zenon zbog nestorijanizma koji se tu naučavao.¹³⁴ Tu su prevedena ne samo Aristotelova, uglavnom logička djela, nego i Porfirijeve *Isagoge* (Uvod u Aristotelove *Kategorije*). Iza toga su u VI. st. u monofizitskim školama u Siriji prevedena na sirijski jezik razna Aristotelova, Platonova, Porfirijeva i Pseudo-Dionizijeva djela. Istim poslom su se bavili i izbjeglice iz atenske Akademije koji su najprije našli utočište u Nisibisu, na sirijsko-anatolijskom području (Harran),

Averroes i Porfirije

te napokon u Gandisapori u Perziji gdje su preveli na perzijski brojna Aristotelova i Platonova djela. U monofizitskim školama u Siriji prevedena su na sirijski djela Aristotela, Porfirija i Pseudo-Dionizija.¹³⁵ Ta su djela našla put i u Arabiju gdje je još prije Muhameda (569. – 639.) bilo dosta kršćana nestorijanaca koji su, poglavito kao liječnici i službenici, radili među Arapima, a bilo je i čitavih arapskih plemena koja su ispovijedala kršćansku vjeru (Gasanidi i Lahmidi).

6. Dok je tako klasična kultura tražila sebi nove putove na Istoku, na Zapadu je već od VI. st. proživljavala teške trenutke. Latinski crkveni oci su je još donekle održavali na životu služeći se njome u razvijanju kršćanske misli. No s raspadom Rimskog Carstva u kojemu se razvijala kao u svojem prirodnom okružju, i ti su izvori dobrim dijelom presušili. Posljednji je veliki njezin predstavnik bio Grgur (540. – 604.), vjerojatno najučeniji Rimljanin svojega doba. Najprije je bio prefekt Rima (*praefectus Urbis*), zatim poslanik pape Pelagija u Konstantinopolu te benediktinac koji je 590. bio izabran za papu. Povijest mu je dala nadimak Veliki i obično ga se, uz Ambrozija, Augustina i Jeronima, smatra jednim od četvorice velikih crkvenih otaca Zapadne Crkve. Taj mu naziv pripada zbog duhovne i kulturne veličine, ali ne one tradicionalne nego one koja se tek rađala. On više pripada srednjemu nego starom vijeku. Iako je bio posve svjestan važnosti antike, bio je sav usredotočen na novo vrijeme i njegove probleme.

Kao potomak visokoga rimskog plemstva najprije je u rodnom gradu stekao izvrsnu izobrazbu u gramatici, retorici i dijalektici, nakon čega je nekoliko godina proveo u Konstantinopolu gdje je upoznao sjaj bizantske kulture, što mu je omogućilo obavljanje visokih državnih službi. Kao papa (590. – 604.), posvetio se, osim upravi Crkvom i misionarskom radu, pisanju brojnih djela. Od njega posjedujemo važnu zbirku Poslanica, komentare na Bibliju, Pastoralno pravilo (*Regula pastoralis*), program života i rada biskupa, zbirku homilija i Dijaloge (*Dialogi*) koji u četiri knjige govore o životima svetaca od vremena ostrogotskog kralja Totile (541. – 552.) do provale Langobarda u Italiju (568.). Njegov Registar pisama (*Registrum epistolarum*) svjedočanstvo je njegovih mirovnih nastojanja među narodima i državama. Napisao je i nekoliko djela glazbenog sadržaja, među kojima se ističe Antifonar (*Antiphonarium*) u kojemu je donio već postojeće crkvene pjesme u Rimskoj crkvi, obogaćene novim priložima i napjevima, svrstavši ih po liturgijskim ciklusima crkvene godine. Utemeljio je ili reorganizirao pjevačke škole (*scholae cantorum*) u kojima su se napjevi učili napamet, jer nije bilo notnog zapisa. Kao vrstan organizator crkvenog pjevanja i bogoslužja, učinio je mnogo za proširenje rimskog obrednika u Europi. S tako uređenim crkvenim knjigama slao je svećenike u razne zemlje, osobito u Englesku i Irsku. Tako stvoren službeni repertoar crkvene

razdoblja grčke filozofske misli, osobito predsokratovskog razdoblja. Bio je oštar i kontroverzan polemičar, često u sukobu sa svojom okolinom. I on je komentirao Aristotela, a napisao je više rasprava i teoloških djela. Djela su mu u XV. i XVI. st. na Zapadu često prevedena i izdavana. Njegovom kritikom Aristotelove Fizike osobito su se poslužili Giovanni Pico della Mirandola i Galileo Galilei.

¹³⁴ Nestorijanizam je kršćansko vjersko učenje koje je zastupao carigradski patrijarh Nestor (oko 380. – 451.) po kojemu je Isus samo čovjek, a ne bogočovjek. Njegovo naučavanje je osudio ekumenski sabor u Efezu (431). Njegovi sljedbenici su se raselili po Perziji, Središnjoj Aziji i Kini.

¹³⁵ F. Copleston, n. dj., II, str. 192 – 193.

Sv. Grgur Veliki sa svojim pisarima. Prikaz iz karoliškog doba

*Muzika
(vitraji katedrale u Laonu,
XII. st.).*

¹³⁶ Usp. L. Bréhier – R. Aigrain, *San Gregorio Magno, gli Stati barbarici e la conquista araba* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, V), Torino, Ed. S.A.I.E, 1971., str. 51 – 101; D. J. Froger, *Origines, histoire et restitution du chant grégorien: "Musique et Liturgie"*, Paris, 1950.; H. H. Howarth, *Saint Gregory the Great*, London, 1912.; E. M. Marin, *San Gregorio I° il papa della carità*, Roma, 1951.; J. Leclercq, *La doctrine de Saint Grégoire*, I-II, Paris, 1961.; Ch. Chazotte, *Grégoire le Grand*, Paris, 1958.; É. Gilson, n. dj., str. 482 – 484.

¹³⁷ J. Andreis, n. dj., str. 80 – 82.

glazbe ("gregorijansko pjevanje") ostao je u svojim bitnim postavkama u uporabi do danas.¹³⁶

I nekoliko je drugih papa poslije njega: Vitalijan (657. – 672.), Grgur II. (715. – 731.), Grgur III. (731. – 741.) i dr. radilo na usavršavanju crkvenoglasbenog repertoara koji je poprimio svoj konačan izraz u dosljedno i sustavno provedenoj plastičnosti izraza, klasičnoj uravnoteženosti melodijske linije u njezinoj uzlaznosti i silaznosti, racionalnom isticanju modalnosti te jasnoj formalnoj preglednosti. Tako pročišćen crkveni koral proširio se Europom zahvaljujući osnivanju novih pjevačkih škola.¹³⁷

7. Srednjovjekovni Zapad je, kako vidimo, nastao na ruševinama nekadašnjega rimskog svijeta kao posljedica susreta i sukoba, ali i povezivanja dvaju svjetova: rimskoga i germanskoga. S vremenom se od sukoba prešlo na suživot i suradnju na zajedničkim ciljevima, pa su se njihovi interesi isprepletali i prožimali u polaganom procesu zajedničke preobrazbe. Zapad se malo-pomalo podizao iz ruševina, poglavito zahvaljujući Crkvi koja je s novim gospodarima europskog kontinenta znala uspostaviti konstruktivan odnos. Nije im pristupila praznih ruku, nego im je, skupa s vjerom, donosila grčko-rimsku i kulturu obogaćenu kršćanskom vjerom i doprinosima brojnih apologeta, filozofa i teologa, među kojima je bilo dosta onih koji su

prije toga bili istaknuti predstavnici svih važnijih filozofskih pravaca, osobito platonizma, aristotelizma i stoicizma. Njihova je zadaća bila spasiti što je bilo moguće više tekovina grčko-rimske kulture podarivši joj kršćansko ruho. Oni su svojim kulturnim stvaralaštvom u kršćansku poruku unosili novu živahnost i otvarali nove vidike, polazući tako temelje novom dobu.¹³⁸

Kao simbol novog doba bilo je i uvođenje kršćanske ere. Svoj osobit prilog tom dobu dao je jedan skitski opat Dionizije Mali (Dionisius Exiguus, † 556.), u svoje vrijeme najpriznatiji pravnik koji je živio u Rimu. On je po papinu nalogu u djelu *Liber de paschate* (Knjiga o određivanju Uskrsa) 525. dopunio uskrsne tablice Ćirila Aleksandrijskoga. Umjesto Dioklecijanove ere, koja je počinjala njegovim stupanjem na vlast (17. rujna 284.), Dionizije se dao na posao da odredi točan datum Isusova rođenja. Uzevši kao polazište svog računanja eru M. T. Varona, odredio je da se Isus Krist rodio 25. prosinca 754. od osnutka Rima (*ab Urbe condita*), što je uzeto kao početak kršćanske ere (*ab Incarnatione Domini*).¹³⁹

Istu su potrebu stvaranja novog ozračja i novih vrijednosti uviđala četvorica kršćanskih intelektualaca toga ili nešto kasnijeg vremena – "utemeljitelji srednjega vijeka" – kada su Germani već bili zagospodarili najvećim dijelom nekadašnjega Zapadnog Rimskog Carstva: Boetije, Kasiodor, Izidor Seviljski i Beda Venerabilis o kojima će kasnije biti više govora. Sva četvorica su živjela u prijelaznom razdoblju između antike, u čijim su školama stekla izobrazbu, i novoga doba koje se tek rađalo u porođajnim bolovima velike seobe naroda. Prvom polovicom VI. st. dominiraju dvije izvanredne ličnosti koje su djelovale u Italiji s kojima se je, kako je bilo rečeno, "stari svijet oprostio od Europe". Njihovo je nastojanje bilo usmjereno na to da prikupe sve znanstvene spoznaje koje se još mogu naći u svijetu koji nestaje, ili je već nestao, potvrditi njihovu vrijednost i dati im priliku da u školama ponovno procvjetaju. U tom su smislu prikupili prvu dokumentaciju i odredili temeljno kulturno usmjerenje koje će nastaviti svi, ili gotovo svi, kasniji mislioci u srednjem vijeku.¹⁴⁰

8. Prvi je bio Boetije (Anicius Manlius Torquatus Severinus Boëtius, oko 480. – 526.), zadnji potomak rimskog aristokratskog roda Anicija. Rodio se u vrijeme kada je Odoakrovo vizigotsko kraljevstvo bilo teško uzdrmano pod udarcima Teodorikovih Ostrogota. Ostavši rano bez oca, odgojio ga je senator Aurelije Memije Simak (*A. Memius Simmacus*), čiju je kćer Rusticinu uzeo za ženu. Ušavši rano u politiku, sa samo 25 godina postao je senator, a samo pet godina kasnije i konzul. Zahvaljujući ostrogotskom kralju Teodoriku Velikom, i njegova su dva sina, Simak i Boetije, 522. bili imenovani konzulima. Obavljajući državne službe našao je vremena da se usavrši u poznavanju grčkoga jezika i filozofije. Namjera mu je bila prevesti na latinski djela važnijih

¹³⁸ J. N. Hillgarth, *The Conversion of Western Europe, 350 – 750*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1969.; M. Banniard, *Genèse culturelle de l'Europe, Ve-VIIIe siècle*, Paris, Seuil, 1989.; J. Herrin, *The Formation of Christendom*, Princeton, Princeton University Press, 1987.

¹³⁹ Njegov su način računanja najprije u VI. st. počeli upotrebljavati kroničari, zatim je u VIII. st. ušao u uporabu u javnim spisima u Italiji, Francuskoj i Engleskoj i drugim krajevima. Potkraj IX. st. udomaćio se u carskim spisima, nakon čega se proširio po cijeloj Zapadnoj Europi. U papinskim dokumentima prvi put je upotrijebljen 968. Točnijim mjerenjem i uspoređivanjem pojedinih načina računanja vremena došlo se do zaključka da je Dionizije Mali pogriješio za oko četiri, a po nekima čak šest do sedam godina, točnije da se Isus rodio toliko godina prije nego to ispada po Dionizijevu načinu računanja (usp. E. Brinckmeier, *Praktisches Handbuch der historischen Chronologie*, Berlin 1882., str. 10 – 62; F. Rühl, *Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit*, Berlin, 1897., str. 130 – 166; W. Kubitschek, *Grundriss der antiken Zeitrechnung* (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, I,7), München 1928.; [E.] Wüstenfeld – [E.] Mahler, *Vergleichungs – Tabellen der muchamedanischen und christlichen Zeitrechnung*, Leipzig 1926.; B. Krutsch, *Studien zur christlich-mittelalterliche n Chronologie*, Berlin, 1937).

¹⁴⁰ Usp. Ph. Delhaye, *La filosofia cristiana nel medioevo*, Catania, Edizioni Paoline, 1959., str. 19 – 20, 27 – 44.

Grgur Veliki

*Boetije u odjeći rimskog senatora.
Prikaz u bjelokosti iz 487. godine
(Brescia, Santa Giulia,
Gradski muzej)*

¹⁴¹ L. Minio-Paluello, *Les traductions et les commentaires aristotéliciens de Boèce*: "Studia patristica", II, Berlin, 1957., str. 358 – 365.

grčkih filozofa, prije svega Platonova i Aristotelova, kako bi latinskoj mladeži učinio dostupnom kulturnu baštinu starih Grka i dokazao da između Platona i Aristotela nema veće razlike. Na tu je zamisao došao vođen sviješću o podjeli i sve većem političkom i kulturnom udaljavanju između Rima i Konstantinopola, Istoka i Zapada. Po toj zauzetosti za školsku izobrazbu, Boetije je već tipičan čovjek srednjega vijeka.¹⁴¹

Boetije je taj program tek djelomično ostvario i to, prije svega, zbog odnosa s Teodorikom Velikom. Njihovo se početno prijateljstvo

pokazalo vrlo krhkim nakon što je 523. Boetije uzeo u zaštitu senatora Albina, optuženoga za održavanje tajnih odnosa s istočno-rimskim carem Justinom I. (518. – 527.), Teodorikovim neprijateljem. G. 524. bio je zatočen u Paviji, bez mogućnosti žalbe ili priziva te osuđen na smrt. Razlozi koji su naveli Teodorika na taj okrutni i nemilosrdni čin nisu posve jasni, ali se smatra da bi mogli biti političke i vjerske naravi. Boetije je bio ne samo katolik, nego i izvanredno naobražen i sposoban čovjek koji je, po prosudbi arijanca Teodorika, mogao imati nekih njemu sumnjivih političkih planova i ambicija.

Boetijev plan prevođenja grčkih djela bio je više nego ambiciozan. Za njegovo ostvarenje, sve da i nije onako prerano tragično završio, ne bi bio dovoljan cijeli ljudski vijek dulji od njegova. Da mu je to pošlo za rukom, nesumnjivo bi promijenio intelektualnu povijest Zapada, pruživši mu odmah u ruke tekstove koje je s velikim zakašnjenjem i poteškoćama upoznao tek u XIII. i XIV. st.: Aristotelove *Primi analitici*, *Secundi analitici*, *Argumenti sofistici* i *Topici* i nekoliko svojih logičkih traktata: *Introductio ad cathegoricos syllogismos*, *De syllogismo cathegorico*, *De syllogismo hypotetico*, *De divisione*, *De differentiis topicis* i komentara na Cicerona (*Topici*) i Porfirija (*Isagoge*). No i tim je djelima srednjovjekovnim autorima pružio djela bez kojih bi bilo teško govoriti o bilo kakvom kasnijem ozbiljnijem preporodu. To osobito vrijedi za zbirku Aristotelovih logičkih rasprava koja je predstavljala nezamjenjivu pomoć svim filozofima sve do trenutka kada je napokon početkom XIII. st. bio poznat njegov *Organon* koji je sadržavao sva njegova logička djela: *Logica vetus* (*Categoriae*, *De interpretatione*), *Logica nova* (u koju se ubrajaju: *Analytica priora*, *Analytica posteriora*, *Topica* i *Sophistici elenchi*). U tim je djelima njihov autor kao pionir logičke analize i sistematizacije izložio pravila vještine ispravnog (logičkog) mišljenja, govora i zaključivanja da bi se došlo do sigurna zaključka, odnosno postizanja istine.¹⁴²

Iako je Boetije izvrsno poznao cijelu strukturu Aristotelove filozofije, ipak njezinu podjelu temelji na slobodnim umijećima, ostavivši iza sebe više djela posvećenih dijalektici i disciplinama. Jedino njegovo djelo koje izlazi iz okvira slobodnih umijeća je *De consolatione philosophiae* (O utjesi filozofije), koje se smatra njegovim glavnim filozofskim djelom. Napisao ga je oko 523., čekajući izvršenje smrtno presude u tamnici tražeći utjehu u mudrosti. Za njegovo pisanje nadahnuli su ga, kako izgleda, Aristotelovi protreptički spisi i Ciceronov *Hortensius* (Hortenzije). Boetije smatra da je pritisnut nesrećom. U njemu razmatra o vrijednosti filozofije kao najvišeg stupnja savršenstva ljudske mudrosti i razuma u ljudskom životu. On razgovara s filozofijom koja mu se ukazala u obliku otmjene gospođe koja je došla da ga pouči kako njegova sudbina nije najgora stvar na svijetu. U tom smislu on razmatra u čemu se sastoji prava sreća, a u čemu najveća nesreća. Oko tih osnovnih pitanja vrte se brojna druga pitanja: o sudbini, Božjoj

¹⁴² É. Gilson, n. dj., str. 165 – 166; L. Geymonat, n. dj., str. 394 – 395.

Boetije

¹⁴³ Usp. Ph. Delhaye, n. dj., str. 27 – 32; A. Bazala, Boetije: " *Hrvatska enciklopedija*, sv. II, Zagreb, 1941 n. dj., str. 118.

¹⁴⁴ Usp. É. Gilson, n. dj., str. 164 – 166.

providnosti, slobodi ljudske volje, vrijednosti ljudskih vrлина i dr. Njegovo je djelo prožeto dubokim vjerskim osjećajem i idealizmom čiste etike koja mudraca uzdiže iznad zemaljske nesreće do Boga, izvora svakog Dobra, postavši jednim od klasika srednjovjekovne filozofije i solidnom osnovom za kršćansku filozofsku misao.¹⁴³

Iako, dakle, Boetije nije uspio do kraja ostvariti svoj grandiozni pothvat, ostavio je iza sebe naslijeđe s kojim se rijetki mogu pohvaliti. Njemu kasniji naraštaji duguju zahvalnost ne samo za alegoričku sliku filozofije koja se još uvijek može vidjeti na pročeljima nekih srednjovjekovnih katedrala, nego i za definiciju znanosti. Filozofija je, prema njegovu mišljenju, ljubav prema mudrosti. Pod tim se pojmom ne smije razumjeti ni samo praktičnu sposobnost, ni apstraktnu spekulativnu sposobnost, nego stvarnost. Mudrost je živuća misao, uzrok svih stvari koja postoji u sebi i po sebi. Osvjetljavajući misao čovjeka, mudrost ga ljubavlju privlači k sebi. Filozofija može biti shvaćena kao postignuće mudrosti (mudroslovlje), traženje Boga pa čak i ljubav prema Bogu. Filozofija se, prema njegovu mišljenju, kao rod dijeli na dvije vrste: teoretsku ili spekulativnu, aktivnu ili praktičnu. Spekulativna filozofija se opet dijeli na toliko znanstvenih disciplina koliko postoji predmeta koji se proučavaju. Tri su tipa predmeta prave spoznaje: razumski (*intellectibilia*), spoznatljivi (*intelligibilia*) i prirodni (*naturalia*). Izrazom "razumski" označava nematerijalna bića koja postoje ili bi trebala postojati: Bog, anđeli i duše umrlih; spoznatljivi su predmeti koji se samo razumom mogu pojmiti, ali su tjelesni: duše u sadašnjem stanju i obliku. Znanost koja se bavi razumskim predmetima je teologija. Boetije ne kaže koja se znanost bavi spoznatljivim stvarima, ali je po svoj prilici mislio na ono što danas zovemo psihologijom. Naravnim tjelesima bavi se fiziologija ili, kako bismo danas rekli, fizika.¹⁴⁴

Izraz koji obuhvaća sve više discipline je quadrivium koji Boetije prvi uvodi u uporabu. Radi se o skupini od četiriju disciplina koje se odnose na proučavanje prirode: aritmetiku, geometriju, astronomiju i glazbu. Smisao koji daje tom izrazu je sljedeći: "četverostruki put do mudrosti". Te su znanosti svojevrsni putovi koji vode k mudrosti. Tko ih ne pozna, ne može ljubiti mudrost. Teoretska filozofija dijeli se po predmetima koji se moraju poznavati. Praktična filozofija dijeli se po činima na koje se odnosi. I ona se dijeli na tri dijela: na onu koja uči kako se čovjek sam od sebe treba ponašati stječući vrline; na onu koja se sastoji u upravljanju tim vrlinama: razboritost, pravednost, snaga i umjerenost; i, na kraju, onu koja predsjedava "domaćem" vijeću.

Gore navedenim četvorim dijelovima filozofije treba dodati tri druge discipline, čiji skup predstavlja trivium (troput): gramatika, retorika i logika. One predlažu način na koji se izražava spoznaja više nego samo stjecanje spoznaje. Za logiku nije načisto radi li se o umijeću ili znanosti. Zato se pita treba li je smatrati dijelom filozofije ili instrumentom u službi filozofije? On smatra da te teze

Boetijev grob u Paviji

Filozofija posjećuje Boetija u tamnici. Inspiracija po njegovu djelu De consolatione philosophiae (rukopis iz XII. st.)

nisu nepomirljive: kao umijeće razlikovanja lažnoga od vjerojatnoga ili istinitoga, ima svoj objekt i kao takva može se smatrati dijelom filozofije. No znati postupati korisno je svim dijelovima filozofije i svi se njome služe kao instrumentom poput ruke koja je istovremeno dio tijela i pomoć u službi svih dijelova tijela. Boetijeva logika je, zapravo, komentar Aristotelove logike, u kojemu se otkriva želja da

¹⁴⁵ N. dj., str. 166 – 179.

¹⁴⁶ M. Dal Pra, n. dj., str. 337.

¹⁴⁷ L. Geymonat, n. dj., str. 394.

¹⁴⁸ É. Gilson, n. dj., str. 164 – 170; M. Dal Pra, n. dj., str. 339.

¹⁴⁹ M. L. Colish, n. dj., str. 88 – 89.

je protumači na Platonov način.¹⁴⁵ Njegovi se komentari odlikuju jasnoćom, jednostavnošću i lakoćom razumijevanja pa su se kasnije lako nametnuli kao školski priručnici.¹⁴⁶

Boetije je autor i niza didaktičkih spisa o aritmetici (*De institutione arithmetica*), za koji se smatra da bi mogao biti prepravljen tekst istoimenog djela Nikomaha iz Gerase, te traktat o geometriji (*De institutione geometrica*). I za ovo djelo neki misle da bi se moglo raditi o sličnom traktatu Euklidovih *Elemenata*. Pripisuje mu se također *Ars geometrica* koja je različita od navedenog djela o geometriji, što otkriva koliko je, čak i u to vrijeme, matematika bila popularna u Rimljana.¹⁴⁷ Ostalo je sve do renesanse nezaobilaznim priručnikom za polaznike quadriviuma (četveroput) kao višeg obrazovnog stupnja. Važnost tih djela stoji poglavito u činjenici da je u njima sačuvano antičko znanstveno naslijeđe što je Boetiju u srednjovjekovnim školama pribavilo velik ugled.

Boetije se bavio i teologijom. Iz ranijeg razdoblja njegova života potječu pet teoloških traktata koji održavaju nesređene doktrinarne prilike u to vrijeme. Nakon što su, naime, crkveni sabori u Niceji (325.) i Kalcedonu (451.) osudili arijanizam kao herezu, Boetije ga je trebao pobijati filozofskim i teološkim argumentima. Plod su njegovih razmišljanja teološka djela (*Liber de Santa Trinitate* (O Presvetom Trojstvu), *De persona et duabus naturis in Christo contra Eutichen et Nestorium* (O osobi i dvjema naravima u Kristu protiv Eutiha i Nestorija) i neki filozofski traktati.¹⁴⁸

Za sve koji su sudjelovali u tim raspravama bilo je od najveće važnosti upotrebljavati preciznu filozofsku terminologiju. Boetije je ušao u te rasprave ne samo kao kršćanski pisac, nego i da bi se izbjegli nategnuti odnosi ostrogotskog dvora koji je bio arijanski s katoličkim Konstantinopolom. Njegova filozofska izobrazba i sudjelovanje u tim raspravama otkrivaju njegov filozofski eklektizam u kojemu se našla filozofska misao u kasnoj antici. Boetije, naime, upotrebljava i platoničku i aristotelovsku terminologiju i argumentaciju primjenjujući ih naizmjenice kako je bilo najsvrsishodnije. Njegova djela, u svakom slučaju, predstavljaju važan napredak u razvoju tehničkog filozofskog rječnika na latinskomu, ali je isto tako nedostatak njegove jednoznačnosti bio razlogom razilaženja njegovih kasnijih komentatora.¹⁴⁹

Iako je u Boetijevim djelima prisutan jak novoplatonički utjecaj, on u pitanju univerzalija zauzima umjereni realizam. Bavio se i nekim drugim disciplinama u okviru quadriviuma, osobito astronomijom. Primjenjujući filozofske kategorije na teologiju pridonio je razvoju teološke znanosti, dok je definicijom filozofskih pojmova učinio veliku uslugu filozofiji i teologiji. Njegovi komentari antičkih autora bili su uzorak većini srednjovjekovnih filozofa i teologa, čime je pridonio stvaranju velike filozofske sinteze u srednjem vijeku. Njemu treba zahvaliti gotovo sve što

Quadrivium

se znalo o Aristotelu do sredine XII. st., pa čak konceptualne i verbalne kategorije, što je ugrađeno u temelje skolastike.¹⁵⁰

Autor je i drugih važnih djela. Jedno od njih, kasnije izgubljeno, bilo je posvećeno astronomiji, jednako kao i traktat *De institutione musica* (Priručnik glazbe) u pet knjiga za koji je izvore našao u Platonovim, Aristotelovim, Nikomahovim, Ptolemejevim i Albinovim radovima koje često navodi. U njemu, između ostaloga, raspravlja o problemu akustike i elementarne teorije o tetrakordima. Njegovo je djelo bilo glavni izvor iz kojega su glazbenici srednjega vijeka i renesanse crpili svoje znanje o antičkoj glazbenoj teoriji.¹⁵¹

9. Boetijev učenik Kasiodor (*Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus*, 485. – 583.), poznat i po nadimku Senator, rodio se u malom mjestu Squillace u južnoj Italiji koje je njegova obitelj, podrijetlom iz Sirije, stekla služeći zadnjim rimskim carevima. Sin je uglednog zapovjednika carske straže (*praefectus praetorii*). Poslije isključivo latinskoga obrazovanja koje se temeljilo na gramatici, pravu i retorici, mlad je stupio u službi ostrogotskog kralja Teodorika postavši 514. konzul (*consul ordinarius*), zatim *praefectus praetorii*, 533. *patritius* i, napokon, "prvi ministar" (*magister officiorum*). Četiri ostrogotska kralja imenovali su ga svojim ministrom: Teodorik, Atalarik (526. – 534.), Teodat (Theodatus, 534. – 536.) i Vitigis (536. – 540.). Kasiodor je samo zahvaljujući svojem velikom oportunizmu izbjegao Boetijevu sudbinu. Više puta je u svojim djelima napadno izražavao pretjerano divljenje prema Gotima. No i on je, unatoč svemu, morao iskusiti njihovo nepovjerenje kad je bio otpušten s dvora i poslan izvan Rima, ali se uspio brzo povratiti postigavši čak naslov patricija. Njegova je politička karijera završila u vrijeme ponovne uspostave bizantske vlasti u Italiji kada je bio udaljen s dvora gotskog kralja. Kasiodor se i u toj situaciji znao snaći. Neko je vrijeme čak proveo u Konstantinopolu, ali nije aktivno sudjelovao u događajima.

Kasiodor je u svojoj dugoj političkoj karijeri bio jedan od najistaknutijih Rimljana koji su vrlo predano surađivali s germanskim kraljevima zalažući se za izmirenje i stapanje Rimljana i Gota. Isto je tako pomirljivo djelovao u političkoj krizi koja je izbila između Gota i Istočnog Rimskog Carstva. No razvoj događaja nije išao u prilog njegovim političkim idealima. U Rimu je, u suradnji s papom Agapitom (535. – 536.), osnovao visoku katoličku školu (akademiju), ali je zbog bizantsko-gotskog sukoba ona morala biti zatvorena. Propala je i Kasiodorova velika knjižnica. Suočen s neizbježnim krvavim obračunom između istočnorimskih careva i Gota, što je obilježilo cijelo to nemirno razdoblje, u vrijeme vladavine Vitigisa (540.), povukao se na vlastiti posjed u Kalabriji gdje je osnovao samostan "Vivarium" u kojemu je nastojao ostvariti svoj ideal. Njegov samostan je uskoro postao pravi "hram kulture" u kojemu je nastojao uskladiti antičku kulturu s kršćanskom, čime je simbolički

¹⁵⁰ Petar Abelard za Boetija kaže: "On je nepogrešivo utemeljio našu i svoju vjeru." Njemu također treba zahvaliti za iznimno mjesto koje je u poimanju kulture dodijelio glazbi (usp. J. Le Goff, n. dj., str. 169; K. Dürr, *The Propositional Logic of Boethius*, Amsterdam, 1971.; W. Schmidt, *Philosophisches und Medizinisches in der Consolatio des Boethius*: "Festschrift Bruno Snell", München, 1956.; L. Minio Paluello, *Les traductions et les commentaires aristotéliens de Boèce*: "Studia patristica", 1956. M. Dal Pra, n. dj., str. 338 – 339).

¹⁵¹ F. Überweg – B., *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, II, Berlin, 1928., str. 135 – 138; U. Manucci, *Istituzioni di patrologia*, II, Roma, 1942., str. 377sq.; U. Moricca, *Storia della letteratura latina cristiana*, III, Torino, 1934., str. 1270 – 1307; R. Hoppin, *Medieval Music in the Middle Ages*, New York, Norton, 1978.; J. Andreis, n. dj., str. 96; B. Gagnepain, *Histoire de la musique au Moyen Age*, Paris, Fayard, 2002.

Kasiodor kao senator

¹⁵² E. R. Curtius, n. dj., str. 80.

¹⁵³ Napisao ga je oko 560. Odnosi se na studij teologije koju su, bez razlike, trebali učiti klerici i monasi. Kasiodor u njegovu uvodu tumači pojam svetih znanosti, osvrnuvši se pritom i na važnije crkvene pisce i njihovo naučavanje: Hilarija, Ciprijana, Ambrozija Milanskoga, Jeronima, Augustina i dr. Tumači pojam crkvene tradicije o kojoj treba voditi računa. Njegovo bi se djelo danas moglo svrstati u pozitivnu teologiju. Važno je i za povijest filozofije, jer u njegovu drugom dijelu govori o profanim znanostima. Ono, zapravo, predstavlja uvod u sedam slobodnih umijeća dajući za svaku od njih kratko tumačenje i upućuje na djela prethodnih autora u kojima se može naći opširnije tumačenje. Uz Marcijanovu *Svadbu Merkura i Filologije* Kasiodorovo je djelo u srednjem vijeku služilo kao klasičan priručnik profanih studija (usp. Ph. Delhaye, n. dj., str. 35 – 37).

¹⁵⁴ C. Pujia, *M. Aurelio Cassiodoro in Calabria*, Roma, 1909. Kritičko izdanje Kasiodorove gramatike priredio je B. Keil u *Grammatici latini*, Leipzig, 1880.

¹⁵⁵ Usp. Ph. Delhaye, n. dj., str. 34 – 35; P. Riché, *Les écoles en Italie avant les Universités*: "Luoghi e metodi di insegnamento nell'Italia Meridionale (secoli XII – XIV), (Atti del Convegno Internazionale di studi, Lecce – Otranto 6 – 8 ottobre 1986), Galatina, Congedo Editore, 1989., str. 5; B. Keil, *Grammatici latini*, Leipzig, 1880., str. 129 – 210; L. Geymonat, n. dj., str. 394 – 395; *Storia del Mondo Medievale*, IV, Milano, Garzanti – Cambridge University Press, 1983., str. 21 – 23.

uveo klasičnu kulturu u "tijesnu ćeliju srednjovjekovlja".¹⁵² Brojni Rimljani slijedili su njegov primjer prihvativši isti stil života. Kasiodor je kao opat za njih izradio posebno monaško pravilo *De institutione monastica* (Redovničko pravilo), ugledavši se, kako se čini, na propise Pravila sv. Benedikta, i nastavni plan za klerike *Ratio studiorum* koji je u XII. st. poslužio Hugu od Sv. Viktora za sastavljanje sličnog djela.¹⁵³ Jedna od temeljnih stavki njegova Pravila sadržavala je obvezu studija svetih i profanih znanosti i prepisivanje starih rukopisa. Znao je da nije vrijeme novih velikih misli i teorija, nego da iz antike treba spasiti sve što se moglo spasiti i što je bilo potrebno društvu u kojemu je živio. Pritom nije pravio razliku između grčkih i latinskih, kršćanskih i nekršćanskih autora. Bio je uvjeren da bez poznavanja filozofije neće biti ni prave teologije. Tako je njegov samostan postao snažno kulturno središte za proučavanje kako svetih (*litterae divinae*) tako i profanih (*litterae humanae*) znanosti. Za svoje redovnike je sastavio priručnik latinskog pravopisa (*De orthographia*) i uputio u ispravno prepisivanje starih rukopisa, pridonijevši tako očuvanju stare kulturne baštine.¹⁵⁴ Bio je to čin od goleme važnosti za očuvanje i predaju antičke kulture kojim će se nadahnjivati brojni naraštaji kršćanskih redovnika. S njim se rodio lik učena redovnika koji je u budućnosti imao mnogo sljedbenika.¹⁵⁵

Svoje viđenje odnosa svetih znanosti s profanima Kasiodor temelji na uvjerenju da je svijet "ogledalo" ili "odraz" Božje volje i moći. Zato poznavanje prirodnih zakona znači biti u stanju prodrijeti u tajnu stvaranja. Svoje viđenje toga pitanja razvio je u teološko-filozofskom djelu kojemu je dao znakovit naslov: *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* (Ustanove božanskih i svjetovnih spisa). U njemu je dao prvi kršćanski priručnik crkvenih znanja, svjetovnih vještina i umijeća (*artes*) u kojemu se osjeća utjecaj tradicije grčkih samostana i kršćansko-istočnjačkih katehetskih škola (Aleksandrija, Edesa, Nisibis). To se vidi i u njegovu shvaćanju umijeća koje upućuju na Klementa Aleksandrijskoga, Justina i aleksandrijsko židovstvo. On tvrdi da su klice umijeća bile usađene u božanskoj mudrosti i u Svetom pismu odakle su ih preuzeli učitelji profanih nauka te ih sveli na pravila vlastitih sustava. Tako dokazuje da autor svetopisamskih psalama upotrebljava obilje gramatičkih i retorskih figura koje su bile dobro poznate antičkoj kulturi. Iz nekih izraza sadržanih u psalmima (na pr. "Nebesa kazuju slavu Božju... Nema jezika, ni govora u kojem se ne bi čuo glas njihov") izvodi zaključak da je Stari zavjet bio poznat svim narodima. Tako su pogani mogli upoznati sve govorničke vještine sadržane u Svetom pismu i dovesti ih u svoj sustav.

Kasiodor u svojem djelu nije išao za originalnošću, nego za jasnoćom i sustavnošću. Poslužio se svim dotadašnjim saznanjima i iskustvima, osobito Boetijevim. U prvom dijelu donosi uvod u teologiju kao znanost o božanskim stvarima, dok u drugom dijelu

raspravlja o svih sedam slobodnih umijeća (*De artibus ac disciplinis liberalium litterarum*) koje uspoređuje sa sedam stupova mudrosti koji svoje podrijetlo vuku od Egipćana, Kaldejaca i Židova, jer je Mojsije bio egipatski učenik.¹⁵⁶ Podijelio ih je na trivium s trima govornim umijećima koja zove *sententiae sermocinales* (gramatika, dijalektika i retorika) i quadrivium koji ima četiri umijeća (aritmetiku, geometriju, glazbu i astronomiju). Umijeća zove stvarnim ("realnim") umijećima (*sententiae reales*) zbog toga što stvarno omogućuju shvatiti pravu narav stvari. Time je u sustav kršćanske prosvjete uveo ne samo nov sadržaj nego i pedagogiju te precizno definirao stvarni program srednjovjekovnog školskog sustava. Njegova je osobita zasluga što je sustav sedam slobodnih umijeća postao temelj crkvenih i samostanskih škola i što su znanje i saznanja koja su preživjela propast klasične kulture ponovno našli mjesto u sistematizaciji znanosti.¹⁵⁷

Kasiodor je kao plodan pisac napisao brojna druga djela, osobito povijesnog, političkog, teološkog i pedagoškog sadržaja. Tako je u zbirci *Variae* donio službena pisma i isprave ostrogotskih kraljeva, što je kraljevskim dvorovima u ranom srednjem vijeku poslužilo kao obrazac za sastavljanje državnih spisa. U djelu *Chronica* napravio je nacrt povijesti od početka svijeta do svojega doba, a u *De origine actibusque Gothorum* (O podrijetlu i događajima Gota), napisanom u vrijeme vladavine Atalarika u 12 knjiga, opisao je podrijetlo Gota, pomiješavši pritom Gote i Gete i pripisavši prvima sva djela i legende o junačkim djelima. Usprkos tom nedostatku, to i neka druga manja djela važan su izvor podataka o prilikama toga nemirnog vremena.¹⁵⁸ I njegovi su komentari na psalme i traktat *De anima* uživali veliku popularnost u srednjem vijeku. Nije zanemario ni prevođenje s grčkoga. Preveo je više djela crkvenih otaca, dijeleći s Boetijem zabrinutost za dekadenciju školstva i za slabo poznavanje grčkog jezika na Zapadu. U *Institutiones musicae* (Priručnik glazbe) sačuvan je jedan od najstarijih prikaza ranosrednjovjekovne glazbe.¹⁵⁹

Kasiodor je zaslužan i za očuvanje medicinske baštine. Kao savjetnik kralja Teodorika medicini je pridavao veliko značenje. Uveo je nekadašnje zanimanje glavnog liječnika (*archiater*), ustanovio službu vrhovnog liječnika (*comes archiatrorum*) kao vrhovnog suca u svim prijepornim pitanjima koja su mogla nastati među liječnicima. Ujedno je sastavio obrazac njegove investiture u kojoj je medicinu definirao kao "prvo od svih korisnih umijeća koja pridonose održanju krhkih ljudskih potreba". Sve je to bio velik doprinos razvijanju svijesti Gota o važnosti medicinskog umijeća, što je ušlo u njihovo zakonodavstvo. Bavljenje medicinom nastavio je i u Vivariumu učeći svoje monahe ne samo prepisivati nego i čitati Hipokrata, Galena, Celsa i Dioskurida kako bi bili u stanju praviti lijekove i za razne bolesti pronalaziti pravu terapiju.¹⁶⁰

¹⁵⁶ E. R. Curtius, n. dj., str. 47.

¹⁵⁷ R.-M. Martin, n. dj., 831; Ph. Delhaye, n. dj., str. 33 – 38.

¹⁵⁸ A. Thorbecke, *C. Senator. Ein Beitrag zur Geschichte der Völkerwanderungen*, Heidelberg, 1867.

¹⁵⁹ Djela mu je izdao Th. Mommsen u ediciji *Monumenta Germaniae Historica* (Auctores antiquissimi, XI; Chronica minora, II), str. 109 – 161.

¹⁶⁰ S. De Renzi, *Storia della medicina in Italia*, Napoli, 1845.; F. Puccinotti, *Storia della medicina*, Napoli, 1860.; A. Pazzini, *Storia dell'insegnamento medico in Roma*, Bologna, 1935; B. Albers, *Il monachesimo prima di s. Benedetto*, Napoli, 1915. Djela mu je objavio J. P. Migne, PL, 63 – 64, Parisiis, 1844.; C. Vasoli, *Scienza e tecnica nell'Occidente cristiano*: "Nuove questioni di storia medievale", Milano, Marzorati Editore, 1984., str. 536 – 537; M. L. Colish, n. dj., str. 93 – 95; A. Bazala, n. dj., str. 121.

Kasiodor u obličju jednog evanđelista koji piše (Codex Amiatius I. Irska oko 700. godine (Firenze, Biblioteca Laurenziana))

¹⁶¹ Usp. É. Gilson, n. dj., str. 179 – 161; *La lingua e la produzione letteraria nell'alto Medioevo latino (secoli VI – VIII)*: "Atlante storico della cultura medievale in Occidente", Milano, Città Nuova – Jaca Book, 2007., str. 80 – 81.

Kasiodor i Boetije su dokaz da su već u V. i VI. st. latinska kultura i Crkva išli ukorak. Boetije je bio kršćanin, ali je mogao stvoriti kulturni plan bez neposrednog oslanjanja na vjeru, a Kasiodor je uskladio jedno i drugo projektirajući plan studija u kojemu je klasična tradicija uvrštena u kršćansku. Radi se o dvama kulturnim projektima koji, usprkos svim razlikama, otkrivaju dva slična nazora. Boetije i Kasiodor su također "utemeljitelji srednjega vijeka" i predstavljaju važnu kariku u lancu prenošenja znanja i znanosti između kasne antike i srednjega vijeka. Oba su svjesna da je veličina Rima dovedena u pitanje i da nije moguć povratak na prijašnje stanje stvari jer se svijet naprosto iz temelja promijenio. Germani su predstavljali novu vladajuću klasu, osobito nakon preseljenja Langobarda u Italiju (568.). Njihova se kultura nije temeljila na pismu, pismenosti i objavi nego je bila usmena. Ti novi narodi ni filozofiju, ni retoriku nisu držali najvišim kulturnim vrednotama, nego samo "etnos", krvno srodstvo i ratničku hrabrost. S tim se mentalitetom morala nositi kršćanska kultura, koja je bila "pisana", a kao vrhovnu vrednotu smatrala svetost ili savršenost kao ostvarenje poruke jedne knjige (Biblije). Posljedica tih razlika bilo je povijesno sučeljavanje, proces međusobnih utjecaja i preobrazbe koja je pretpostavljala jednu vrstu suživota, a ne prevlast jedne tradicije nad drugom.¹⁶¹

IO. Ako je kultura u Italiji, koja je bila poharana provalom novih naroda možda više nego i jedan drugi kraj nekadašnjega Rimskog Carstva, teško preživljavala zatvorena u samostanskim školama, u nekim je drugim krajevima nastavila izgrađivati bitne instrumente koji su u najmanju ruku omogućili nastavak nekih oblika i tradicije znanja. To se, prije svega, odnosi na razmjerno mirnu vizigotsku vladavinu u Hispaniji gdje se održala snažna crkvena hijerarhija koja je preuzela brigu ne samo za očuvanje nego i za razvijanje nekadašnje kulture.

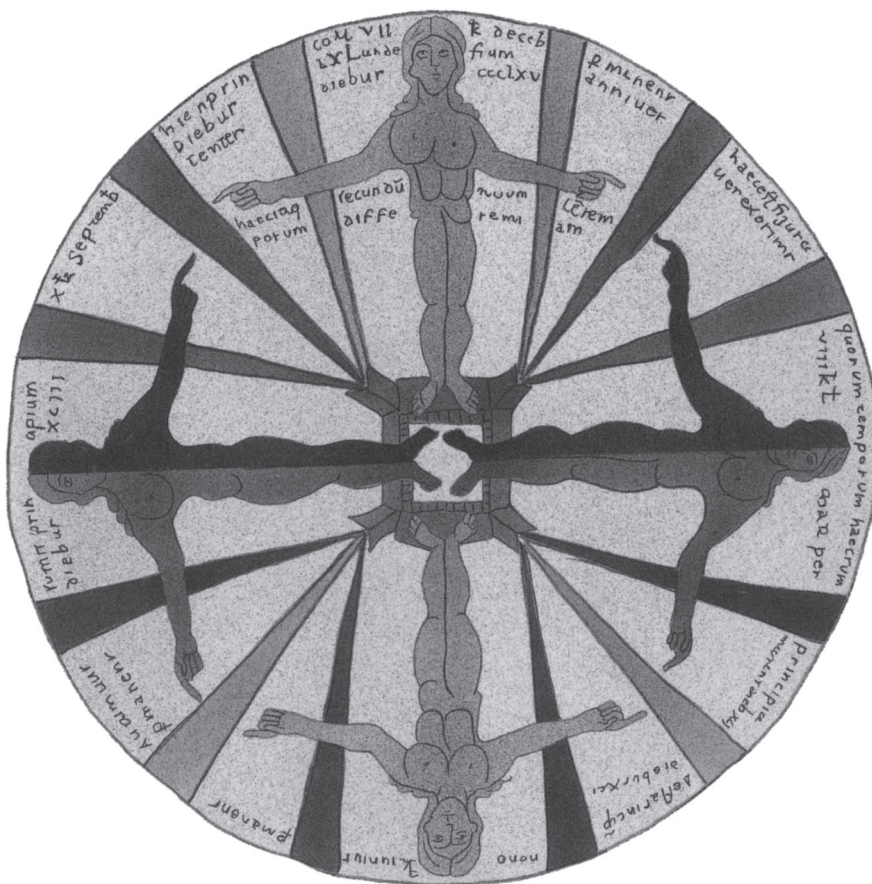
Među crkvenim ljudima koji nisu dopustili da se ugasi zublja nekadašnjeg znanja izrazito istaknuto mjesto zauzima nadbiskup Sevilje (Sevilla) Izidor (oko 560. – 636.), mlađi brat učenoga Leandra (540. – 600.), koji mu je prethodio na upravi istom nadbiskupijom i koji ga je odgojio u biskupskoj školi u svojem gradu. Bili su članovi ugledne romanizirane obitelji koja se pred provalom Vizigota iz Cartagene sklonila u Sevilju. Izidor je još od mlađih dana pomagao bratu na upravi nadbiskupijom i u apostolatu među arijanskim Vizigotima. Njihov rad je bio okrunjen obraćenjem kralja Rekareda na katoličku vjeru (591.). Naslijedivši brata u upravi iste nadbiskupije (591.), umnogome je pridonio da Sevilja postane važno kršćansko kulturno središte kasne antike.

Izidor je bio enciklopedijski duh koji je izvrsno poznao klasičnu starinu pa je nastavio Boetijev i Kasiodorov rad. Smatra se posljednjim važnijim crkvenim Ocem i jednim od najvažnijih pisaca toga doba. Pisao je o najrazličitijim predmetima koji su mogli zanimati učena čovjeka

Izidor Sevljski

Kolo godišnjih doba i mjeseci
(Izidor Seviljski, *De natura rerum*).

njegova vremena, osobito o prirodnim i humanističkim znanjima i znanostima. Tako je u djelu *Differentiarum libri duo* donio opsežan rječnik sinonima i riječi. U *De ordine creaturarum* pisao je o kozmografiji, meteorologiji i drugim prirodnim znanostima.

No među brojnim njegovim djelima posebno mjesto zauzima osebujna enciklopedija *Originum seu etymologiarum libri XX*, sastavljena između 622. i 633. Izidor etimologiju smatra dijelom gramatike. "Poznaješ li podrijetlo neke riječi, mnogo ćeš lakše razumjeti njezinu snagu. Svaka se riječ može jasnije shvatiti poznaje li se njezina etimologija."¹⁶² Budući da sve stvari nisu dobile imena po svojoj prirodi, već gdjejoja samovoljno, ne daju se sve riječi svesti na etimologiju. Prve tri knjige Izidorove enciklopedije raspravljaju o sedam slobodnih umijeća. U ostalima je izložio ne samo podrijetlo riječi ili etimologije – kako mu glasi naslov – nego i sveukupno dotadašnje crkveno i profano znanje u 20 knjiga: I. gramatika; II. retorika i dijalektika; III. aritmetika, geometrija, astronomija, glazba; IV. medicina; V. opća povijest od stvaranja svijeta do

¹⁶² Usp. E. R. Curtius, n. dj., str. 49 – 50.

¹⁶³ Taj uspjeh pribavio mu je ugled koji se može usporediti s današnjom Britanskom ili Francuskom (Larousse) enciklopedijom (usp. É. Gilson, n. dj., str. 181).

¹⁶⁴ N. dj., str. 181 – 182; M. Dal Pra, n. dj., str. 345 – 346.

¹⁶⁵ Usp. PL, 81 – 84; C. Vasoli, n. dj., str. 537; L. Geymonat, n. dj., str. 391; M. L. Colish, n. dj., str. 96. – 98.

627. po Kr.; VI. Sveto pismo i crkvene službe; VII. Bog, anđeli i članovi Crkve; VIII. Crkva; IX. jezici, narodi, države, obitelji; X. rječnik; XI. čovjek; XII. životinje; XIII. kozmografija; XIV. geografija; XV. spomenici i putovi komunikacije; XVI. znanost o kamenju i mineralogija; XVII. poljodjelstvo i povrtlarstvo; XVIII. vojska, rat i igre; XIX. mornarica i odijevanje; XX. prehrana, kućna umijeća i ratarski alati. Ova suma praktično cjelokupnog ljudskog znanja i znanosti stavljajući u središte intelektualnog svijeta kršćanski nauk dovršavala je Augustinovu revoluciju: Crkva uključuje u sebi sve vidove društva i posjeduje odgovore na sva važna pitanja. Izidor je na taj način pribavio sebi naslov učitelja srednjega vijeka, a njegovo je djelo postalo neizbježan priručnik u srednjovjekovnim školama za gotovo 800 godina.¹⁶³

Izidor o sličnim predmetima raspravlja i u djelu *De rerum natura* s naglaskom na astronomiji, kozmografiji i meteorologiji. Ako njegovo djelo možda i ne obuhvaća na najbolji način antičku znanost, bilo je obvezatno u svim važnijim srednjovjekovnim školama.¹⁶⁴

U svim tim tako brojnim i raznolikim Izidorovim djelima teško je tražiti osobitu originalnost. Njihova je prvotna važnost u izvorima iz kojih je crpio svoje znanje, iako ih nije uvijek navodio. On je karakterističan primjer prvih predstavnika srednjovjekovne kulture u izradi sintetičke i sveobuhvatne enciklopedije znanja i pojmova u namjeri da budućim pripadnicima svećeničkog staleža prenese sklop nekadašnjega filozofskog, teološkog i znanstvenog znanja zasnovanoga na autoritetu klasičnih autora. Izidorova erudicija nadilazi sve dotadašnje autore. Bogatstvo informacija o fizičkom svijetu bilo je razlogom da je u srednjem vijeku doživio danas teško zamislivu popularnost. Po bogatstvu svojih klasičnih i kršćanskih informacija bio je smatran jednim od najistaknutijih autora u srednjem vijeku, a njegova djela nezamjenjiva u svim školama. Gotovo je nemoguće naći neku školu ili knjižnicu dostojnu tog imena bez Izidora i njegovih djela. No zanimanje za nj nije bilo toliko posljedica bogatstva njegova izvješćivanja, koliko načina kojim je Izidor znao izraditi gotovo savršen plan studija slobodnih umijeća. U svojem je zborniku donio zbirku pojmova koji se odnose na sve vidove znanja iz medicine, povijesti, prirodnih znanosti, kozmografije, teologije, vojnih umijeća, zemljopisa i mehaničkih umijeća. Uz *Etimologije* je u srednjem vijeku bilo vrlo popularno i njegovo djelo *Libri Sententiarum* koje sadrži teološke i moralne tekstove najvećim dijelom preuzete od sv. Augustina i pape Grgura Velikoga. *Liber numerorum* je traktat o stvarnim i simboličnim brojevima sadržanima u Svetom pismu.¹⁶⁵

II. Navedenoj trojici autora (Boetiju, Kasiodoru i Izidoru) može se bez oklijevanja dodati i Britanca Bedu Venerabilisa (672. – 735.), monaha i oca engleske historiografije i jednoga od najučinenijih ljudi svojega doba u Europi. Iako je cio život proveo u svojem samostanu u Jarrowu u Northumbriji, poznao je klasične autore i djela crkvenih

Izidor Seviljski, *Originum seu etymologiarum libri XX*, s prikazom slobodnih i mehaničkih umijeća.

otaca, govorio sve važne jezike (latinski, grčki i hebrejski). Njegova djela predstavljaju svojevrstu znanstvenu enciklopediju u kojoj se raspravlja o svim vrstama znanja onoga doba: gramatici, metrici, aritmetici, načinu izrade kalendara pomičnih crkvenih svetkovina uz astronomsko tumačenje kojim se to postizalo, prirodnoj pojavi plime i oseke i mnogim drugim znanjima i spoznajama. No njegovim se glavnim djelom smatra *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (Engleska crkvena povijest) koje je pravi rudnik spoznaja o događajima prošlih vremena, osobito o procesu pokrštavanja otočnih naroda.

¹⁶⁶ Kasiodor je, kako pokazuju istraživanja, pronašao u Psalturu više od 120 retorskih figura. Beda se služio Kasiodorovim djelom o psalmima, ali se ne može govoriti o nekoj ovisnosti. Primjere je uzimao iz cijele Biblije, ali ih i ondje gdje se služi istim mjestima, za razliku od Kasiodora, naziva različitim pojmovima (E. R. Curtius, n. dj., str. 53; M. L. W. Laistner, *Bede as a classical and patristic scholar*: "Transactions of the Royal Historical Society", Fourth Series, sv. 16, 1933., 69 sq.

¹⁶⁷ E. Amann, *L'epoca carolingia* (Storia della Chiesa, VI), Torino, Editrice S.A.I.E., 1977., str. 97 – 101.

¹⁶⁸ Usp. V. Jelisejev – J. Naudou – G. Wiet – Ph. Wolff, n. dj., str. 209.

¹⁶⁹ M. Dal Pra, *Il pensiero occidentale*, str. 337 – 340.

Beda je dobro poznao i slobodna umijeća. Vrlo je važan zbog toga što je dosljedno proveo prenošenje antičke retorike na biblijski tekst koji su bili pripremili Jeronim, Augustin i Kasiodor. U svojem malom spisu *De schematibus et tropis* tvrdi da Biblija nije samo svojim autoritetom, svojom korisnošću, svojom starinom nadmoćna svim ostalim spisima, već je ona to i po retorskoj vještini (*praeeminet positione dicendi*). U njoj su sadržane sve figure riječi i smisla. Hebrejski rečenični paralelizam nije, prema njegovu mišljenju, ništa drugo doli figura koja je do tada većinom bila prisutna u Vergilija.¹⁶⁶

Beda je, uza sve to, odgojio više vrsnih učenika koji su nastavili njegovo djelo. Jedan od njih je bio sv. Bonifacije (673. – 754.) koji je ne samo kao misionar više godina djelovao u franačkoj državi, nego se i bavio znanstvenim radom napisavši dva važna djela: o gramatici (*Grammatica*) i metrici (*Metrica*).¹⁶⁷ U samostanskim školama koje su otvarali njegovi nasljednici redovnici su se, uz molitvu, bavili ručnim radom u kojemu su prepisivanje starih rukopisa (*scriptorium*) i stvaranje knjižnica (*bibliotheca*), bez obzira kako bile skromne za današnje pojmove, bili jedna od bitnih njihovih zadaća. Bez rada tih ljudi bilo bi gotovo nemoguće ostvariti kulturni preporod Europe. Uvjeti u kojima su oni radili bili su sve samo ne laki. Imali su vrlo malo znanstvenih pomagala: samo nekoliko rječnika za arapski (prvi arapsko-latinski rječnik pojavio se u Španjolskoj oko 1100.), a nijedan za grčki. Nisu imali čak ni grčku gramatiku. Njihovo je znanje bilo mnogo više iskustveno nego znanstveno. Zbog toga se ne treba čuditi ako se u njihovim prijevodima nalazi toliko pogrešaka i nejasnoća, što je kasnije stvaralo više problema nego ih je rješavalo. Njihovi bolji prijevodi болоvali su od pretjeranog robovanja izvornom tekstu jer nisu vodili računa o duhu jezika na koji su ih prevodili. Mnoge su riječi doslovno prepisivali jer ih nisu znali prevesti na latinski. Tako su jednostavno iz arapskoga preuzete riječi kao alkalij, alabik, kamfor, eliksir, zenit, zero i dr. postavši dijelom gotovo svih kasnije nastalih jezika. Usprkos svim tim nedostacima i nesavršenostima karakterističnima za mlado srednjovjekovno europsko društvo, nemjerljiv je kulturni doprinos tih ljudi kasnijim naraštajima. Prevodilac i prepisivač su bili "dva stupa europske kulture".¹⁶⁸

Ukratko, navedena četvorica kršćanskih intelektualaca predstavljaju svojevrsan most između antike i srednjega vijeka: bili su ne samo prenositelji antičkog znanja nego i stvaraoci i promicatelji novoga; sva četvorica su se trudila spasiti zadnje ostatke antičke kulture i prenijeti je budućim naraštajima; svi su pisali o problemima antike i svojega doba. Ima još jedna značajka koji ih povezuje: sva su se četvorica odveć kasno rodila da bi antičkoj kulturi dala nov život i zamah kako su željela, ali isto tako i odveć rano kako bi vidjeli plod svojega predanog rada.¹⁶⁹ Njima bi se sasvim sigurno mogli pribrojiti mnogi drugi autori, ali su i oni dovoljni da se shvati duh vremena i

Beda Venerabilis

mentalitet klera toga doba. Dobro su poznavali prošlost, ali se nisu na njoj zaustavljali niti joj robovali, nego su pripremali mlađi naraštaj za zadaće koje su ga čekale u budućnosti.

Kad već govorimo o ovom prijelaznom razdoblju, napomenimo i to da su ti ljudi, usprkos svim političkim, kulturnim i gospodarskim neprilikama, bili svjesni važnosti škola koje su nastojali održati na životu. Vrijedno je napomenuti da su neke od njih, iako rijetke, bile namijenjene ženama. Zapadna se Europa malo-pomalo "zagrijavala" za kasniji uzlet. Dobar primjer za to su bavarski biskupi koji su u suradnji s vojvodom Tassillom III. (748. – 787.) već 772. pripremili duhovno i intelektualno ozračje za intenzivnije osnivanje škola, što se dogodilo malo kasnije u vrijeme Karla Velikoga.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Ph. Wolff, n. dj., str. 31 – 32; Ph. Delhaye, n. dj., str. 43 – 44.

KULTURNA TRADICIJA IRSKE I VELIKE BRITANIJE

I. Nakon Kasiodorove smrti do karolinškog preporoda potkraj VIII. i početkom IX. st. broj ozbiljnih autora koji su se bavili proučavanjem ili predavanjima slobodnih umijeća neprestano se smanjivao, što odražava stvarno stanje ondašnjih društvenih i kulturnih prilika. Kulturna se dekadencija Zapadne Europe tijekom VII. i VIII. st. ne samo nastavila nego i produbila, po čemu je to razdoblje ostalo poznato kao jedno od najsiromašnijih u kulturnom pogledu. Raspad rimsko-germanskih kraljevstava, zapuštanje nekad naprednog gospodarstva, prevlast germanskog načina života i politike, prekid posljednjih političkih odnosa s Bizantom pod snažnim naletom arapske najezde i drugih "barbarskih" naroda uzrokovali su sve veće zanemarivanje i napuštanje grčko-rimskih intelektualnih tradicija.

No iz ovoga bi ipak bilo pogrešno zaključiti da je cijela Europa u to vrijeme potonula u duboki mrak neznanja i barbarstva iz kojega je izronila tek nekoliko stoljeća kasnije. Dok je zapadnoeuropska kultura sve teže uspijevala braniti zadnje ostatke svojih nekadašnjih uporišta ili se povlačila u koliko-toliko sigurne zidove benediktinskih samostana, neki su se drugi krajevi, koji su u prijašnjem razdoblju ostali na rubu grčko-rimske civilizacije, počeli sve više pripremati za skori preporod. U trenutku kad je Odoakar 476. smijenio zadnjeg rimskog cara Romula Augustula da bi malo poslije toga opljačkao Rim, Britanske su otoke osvajali poganski Piti sa sjevera, a s kontinenta Angli, Sasi i Juti. Rimljani su Britanske otoke među zadnjima bili osvojili i uključili u svoju veliku državu, ali su ih među prvima napustili. Irska (*Scotia maior* ili *Hibernia*, za razliku od Škotske koja se zvala *Scotia minor*) nije nikada pripadala Rimskom Carstvu, niti je bila zahvaćena procesom seobe naroda. Unatoč svemu, postala je utočište brojnih običnih i učenih ljudi s kontinenta. U vrijeme pada Rimskog Carstva u njoj se

¹⁷¹ E. C. Butler, *Il monachesimo* (Storia del Mondo Medievale, I), Milano, Garzanti – Cambridge University Press, 1983., str. 530.

upravo dovršavao proces kristijanizacije koji je započeo još u II. ili III. st. Tu je najprije djelovao misionar Paladije, kojega je 431. iz Rima bio poslao papa Celestin I. i imenovao biskupom. Njega je 432. naslijedio Britanac Patrik (oko 385. – 461.) koji je ne samo kristijanizirao zemlju nego ju je i crkveno organizirao. Zahvaljujući njemu, kršćanstvo je u Irskoj pustilo mnogo dublji korijen nego u Britaniji. Sjedište mu je bilo u samostanu Armagh koji je, sa svojom čuvenom školom za visoko obrazovanje, postao vjersko i kulturno središte otoka. Kad je 461. Patrik umro, otok je bio ne samo kristijaniziran nego i crkveno dobro organiziran. Diljem zemlje nicali su jedan za drugim veliki samostani: Clonard, Bangor, Glendalough, Derry, Iona, Armagh i dr. koji su dobro surađivali sa starosjedilačkim keltskim plemenima. Osnivači crkvenih redova opati Finnian (+ 590.), Kolumban Stariji (543. – 615.), Komgal iz Bangora (Comga llus, oko 516. – 601.), Brendan (oko 483. – 577./583.), Kevin († oko 618.) i dr. uživali su velik ugled i, umjesto biskupa, bili odgovorni predvodnici irske Crkve. Imali su crkvenu jurisdikciju, brinuli se za kulturni odgoj naroda i redovnika. Tako je, primjerice, Kolumban Stariji 563. osnovao samostan na otoku Iona ili Hy koji je svojim ugledom privlačio učene ljude iz cijeloga kršćanskog svijeta. Zahvaljujući tom predanom radu kršćanstvo se proširilo u Škotskoj i Engleskoj, a kasnije i u germanskom svijetu.¹⁷¹

Procvat irske kulture u to vrijeme treba pripisati sretnom sklopu okolnosti. Pred navalom poganskih plemena u sjevernu Galiju, mnogi su učenici ljudi potražili utočište na Zapadu. Britanija im ga nije mogla pružiti jer su Angli, Saksonci i Juti još uvijek bili pogani. Irska im je bila najsigurnije sklonište gdje su snažno utjecali na sav kasniji kulturni život. Bila je osobitost irskih redovnika da su u svojim ruralnim krajevima, uz redovničko opsluživanje, marljivo učili latinski i grčki i bavili se teologijom, filozofijom pa čak i slobodnim umijećima. Otvorili su brojne škole u kojima se pridavala jednaka važnost latinskomu i grčkomu, tako da su mnogi njihovi polaznici bili u stanju na izvorniku čitati djela klasičnih autora i crkvenih otaca. Ako je netko u vrijeme vladavine Karla Velikoga dobro znao latinski i grčki, predmnijevalo se da dolazi iz Irske.

Javili su se i jasni znakovi umjetničkog procvata koji je osobito vidljiv u arhitekturi, minijaturnom slikarstvu i umjetničkoj opremi knjiga u kojoj je došla do izražaja keltska baština sa svojim karakterističnim uzorcima u obliku spirala i trublja. Javlja se umjetnička oprema knjiga velikog formata. Opat Benedikt Biscop od Yarrowa donio je s putovanja u Rim više knjiga, uglavnom iz Kasiodorove knjižnice. Jedan od bolje ušćuvanih prijepisa tih knjiga je *Codex Amiatinus* koji je Benedikt namjeravao pokloniti papi i koji je nakon Benediktove smrti ostao u Italiji. Jednostavni prikazi ljudi oponašaju kasnoantički likovni svijet, koji je na taj način odjednom prenesen na irsko-anglosaksonsko područje. Ta se umjetnost, zahvaljujući irsko-škotskim i anglosaksonskim misionarima, kasnije proširila i na kopno. Posredstvom otočnih

misionara koji su djelovali u Njemačkoj ta je umjetnička oprema knjige ušla i u kontinentalne samostane, a u Echternachu i Trieru razvila su se središta od dalekosežnog značenja.¹⁷² Zahvaljujući toj plodnoj vjerskoj i kulturnoj djelatnosti, Irska je jednostavno smatrana "otokom svetaca i učenjaka" (*insula sanctorum et doctorum*). Tu je kulturnu razinu zadržala do sredine VIII. st.¹⁷³

2. Kulturni procvat iz Irske proširio se na Britaniju, a odatle i na kontinent. Pismenost na Britanskim otocima u ranom srednjem vijeku daleko nadmašuje onu iz vremena rimske Britanije. Zaslugu za to imaju irski misionari koji su tu osnovali više samostana u kojima se, kao i u samoj Irskoj, kulturi pridavala iznimna važnost. Brzo obraćenje Angla i Saksonaca na kršćansku vjeru imalo je, između ostaloga, za posljedicu da su odmah ušli u posjed latinskog jezika i kulture, što se odrazilo na njihovu kulturnom stvaralaštvu. Kad je 634. Irac Aidan na Holy Islandu u Northumbriji osnovao znameniti samostan Lindisfarne, ubrzo je postao važno kulturno središte. Slično su neki od najvažnijih kršćanskih mislilaca karolinške renesanse na kontinentu došli upravo s irskih i britanskih otoka.¹⁷⁴

Ako bismo htjeli odrediti vrijeme početka kulturne obnove na europskom kontinentu prije karolinške renesanse, to bi najvjerojatnije trebala biti 590. godina. Tada je, naime, irski monah Kolumban s nekoliko svojih monaha osnovao samostan u Luxeuilu, prvi takav na kontinentalnom dijelu Europe. Slijedilo je osnivanje sličnih samostana u Galiji, Germaniji, Italiji pa čak i u Panoniji.

Spomenute se godine na Petrovu stolicu u Rimu popeo jedan drugi monah, ovaj put benediktinac Petar Grgur, koji je kao papa poznat pod imenom Grgur Veliki (590. – 604.). On je papinstvu vratio ugled i sjaj. Posvećivao je veliku pozornost misionarskom radu među novim narodima, osobito među Anglosaksoncima, i njihovu kulturnom uzdizanju. Tako je u Britaniju poslao Augustina, priora rimskog samostana sv. Andrije, s još četrdesetoricom redovnika kojima je neprestano slao nova pojačanja. Augustin je, postavši biskup Canteburyja, podigao brojna domaća kler koji je prihvatio ne samo latinski jezik, nego i rimsku kulturu. Počela je gradnja samostana u kojima su se odgojili brojni naraštaji učenih ljudi, čitala se i tumačila Biblija, u školama su se predavale razne znanstvene discipline. Izobrazba koja se u tim samostanima stjecala sastojala se od rimskoga prava, načelâ metrike i prozodije, retoričkih "figura" te matematike i astronomije.¹⁷⁵

Iz Rima su došli i drugi učeni ljudi među kojima se osobito isticao Grk Teodor iz Tarsa u Maloj Aziji (oko 602. – 690.) kojega je papa Vitalijan 668. imenovao nadbiskupom Canterburyja. Reorganizirao je crkvene prilike u Engleskoj. Bio je, kako je kasnije Beda zabilježio, "prvi biskup kojega je cijela Engleska slušala". Osnivao je škole, ali je u tomu i drugima pomagao. Njegovom pomoći opat Hadrijan je u Canterburyju

¹⁷² Usp. M. Backes – R. Dölling, *Rađanje Europe*, Rijeka, Otokar Keršovani, 1970., str. 49.

¹⁷³ R. P. C. Hanson, *Saint Patrick. His Origins and Career*, Oxford 1968.; H. Löve, *Die Iren und Europa im Frühen Mittelalter*, I-II, Stuttgart 1982; E. Ewig, *L'attività missionaria della Chiesa latina: "Storia della Chiesa"* diretta da H. Jedin, III, Milano, Jaca Book, 1978., str. 116 – 124; W. A. Phillips, *History of the Church of Ireland*, I, Oxford, 1933.; K. Hugues, *The Church in Early Irish Society*, London, 1966.; N. Chadwick, *The Age of Saints in the Early Celtic Church*, Oxford, 1961.; F. Henry, *Irish Art in Early Period to 800 A. D.*, London, 1965.; J. J. G. Alexander, *Insular Manuscripts 6th to 9th Century*, London 1978.

¹⁷⁴ N. Daniel, *Gli Arabi e l'Europa nel Medio Evo*, Bologna il Mulino, 1981., str. 42 – 43.

¹⁷⁵ M. Deasnesly, *Augustin of Canterbury*, London-Edinburgh, 1964.; H. M. R. E. Mayr-Harting, *The Coming of Christianity to Anglo-Saxon England*, London, 1991.; L. E. von Padberg, *Mission und Christianisierung Formen und Folgen bei Angelsachsen und Franken im 7. und 8. Jahrhundert*, Stuttgart, 1995. Grguru Velikom zahvaljujemo najstariju vijest o dolasku Hrvata (Slavena) u Istru. U pismu salonitanskom nadbiskupu Maksimu u srpnju 600. godine navodi da su Slaveni preko istarskog prijelaza već počeli ulaziti u Italiju (usp. F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, I, Zagreb, 1914., str. 174; N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb, Školska knjiga, 1972., str. 1).

*Astronomija
(vitraji katedrale u Laonu s
prikazom sedam slobodnih
umijeća, XII. st.)*

¹⁷⁶ C. Beda, *Historia ecclesiastica*, IV – V (PL 95, 171 – 285); H. J. Schmitz, *Das sogenannte theodorische Bussbuch: "Archiv für katholisches Kirchenrecht"*, 54 (1885.) 381 – 411.

otvorio školu za koju Beda piše da su njezini polaznici vladali grčkim i latinskim jednakom lakoćom kao svojim materinskim jezikom.¹⁷⁶

U toj sredini stekao je svoju izobrazbu već spomenuti benediktinac Beda Venerabilis, jedan od najvećih duhova toga teškog vremena iako gotovo nikada nije izašao iz svojega samostana Jarrow. On je kao egzeget, povjesničar i matematičar u povijesti srednjovjekovne civilizacije ostavio dubok trag. Njegov suvremeni životopisac ističe da mu je životno načelo bilo: učiti, učiti i samo učiti. Ostavio je iza sebe brojna djela o najrazličitijim temama. Napisao je, osim teoloških i biblijskih komentara, raspravu o metrici (*De arte metrica*) i pravopisu (*De orthographia*), bavio se problemom računanja vremena (*De tempore ratione computi*). U *De computo* iznio je svoj način izračunavanja Uskrsa i ostalih pokretnih svetkovina crkvenog kalendara. Svoje viđenje svemira izložio je u djelu *De rerum natura* (O prirodi) u kojemu je, po ugledu na Plinijevu *Naturalis historia* (Povijest prirode), iznio svoje viđenje prirode s osobitim osvrtom na astronomiju i kozmografiju svojega doba, ostavivši srednjovjekovnoj kulturi osobit model svijeta po kojemu je Zemlja nepokretna kugla podijeljena u šest različitih područja, od kojih su samo dva bila nastanjena. Tu kuglu okružuju sedam nebesa: zrak, eter, Olimp, vatreni prostor, nebeski svod, anđeosko nebo i nebo Presvetog Trojstva. Vode nebeskog svoda i nebo Presvetog Trojstva dijele duhovna stvorenja od tjelesnih; zemaljski svijet je sastavljen od četiriju tradicionalnih

elementa raspoređenih po redu svoje prisutnosti: zemlje, vode, zraka i vatre. Te je elemente neposredno stvorio Bog skupa sa svjetlom i ljudskom dušom, dok su svi drugi elementi samo rezultat kombinacije drugih elemenata. Beda je, uz to, pokušao protumačiti dnevno i godišnje gibanje nebeskih tjelesa: nebeski se svod skupa s planetima okreće oko Zemlje po epicikličkom sustavu. U njegovim prirodoslovnim i matematičkim djelima ima i genijalnih zapažanja i prirodoznanstvene argumentacije, tako da, bez obzira na netočna i katkad naivna tumačenja, predstavljaju prijelaz iz dekadentnog razdoblja poslije seobe naroda VI. i VII. stoljeća i kulturne obnove u vrijeme karolinškog preporoda.

Njegovim najvažnijim djelom smatra se *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* u kojemu je opisao sve važnije događaje od Cezarova osvajanja Britanije do kraja VI. st. s osobitim naglaskom na povijest obraćenja Engleza na kršćansku vjeru.¹⁷⁷

3. U Engleskoj je, za razliku od kontinenta, u to vrijeme bilo više drugih učenih ljudi koji su se isticali na raznim područjima kulture i znanosti. Osobit poticaj razvoju školstva dao je Bedin učenik Egbert, nadbiskup Yorcka († 766.), koji je svoje crkveno središte učinio snažnim kulturnim i školskim središtem, poznatim osobito po svojoj bogatoj knjižnici.¹⁷⁸ Važan doprinos školstvu i kulturi dali su Benedikt Biscop (oko 628. – 690.), poznat također kao Biscop Baducing, anglo-saksonski opat i osnivač opatija u Wearmouthu (674.) i Yarrowu (682.), zatim Adelm iz Malmesburyja (oko 640. – 709.) koji je izrastao iz canterburyrške škole u kojoj je, skupa s Teodorom i Hadrianom, predavao rimsko pravo, metriku, prozodiju, retoriku, aritmetiku i astronomiju. Svrha je navedenih disciplina, kako naglašava Adelm, pripremiti učenike za bolje shvaćanje Biblije. Brojni navodi Vergilija, Terencija i Oracija u njegovim djelima navode na zaključak da mu nisu bili nepoznati klasični autori, osobito sv. Augustin sa svojim djelom *De doctrina christiana*. Slična se izobrazba mogla steći u brojnim drugim engleskim i škotskim samostanima.¹⁷⁹

Kulturni procvat koji je doživljavala anglosaska država doživjela je svoj vrhunac u vrijeme kralja Alfreda Velikoga (871. – 899.) koji je i sam sudjelovao u tim nastojanjima prevodeći latinske spise na anglosaski, a njegov dvor je, kao i onaj Karla Velikoga, bio duhovno i kulturno središte kraljevstva.

4. Sve se to događalo gotovo u isto vrijeme kada su Arapi s poganstva prelazili na islam. Iako usporedba jednog i drugog procesa nikada nije savršena ni zahvalna, ipak se same od sebe nameću neke usporedbe važne za razumijevanje problematike koju obrađujemo. Tako je, primjerice, Birin, biskup Dorchestera, počeo s radom na obraćanju Zapadnih Saksonaca iste godine kada je kalif Omar ibn al-Khattab zauzeo Damask (635.). Prva arapska opsada Konstantinopola (674.)

¹⁷⁷ S. H. Thomson, *Beda, His Life, Times and Writing*, Oxford, 1935.; H. M. Gillet, *St. Bede the Venerable*, London, 1935.; J. M. Wallance-Hadrill, *Bede's Ecclesiastical History of the English People, A Historical Comentary*, Oxford 1988.

¹⁷⁸ F. Copleston, n. dj., str. 112.

¹⁷⁹ M. Dal Pra, n. dj., str. 347.

Arithmetica

Gerona Beatus (X. st.), geografska karta (mappamondo)

i prva osvajačka ekspedicija na sjevernu Afriku zbile su se gotovo u isto vrijeme kada je Teodor iz Tarsa u Rimu bio posvećen za biskupa i krenuo u Britaniju kako bi preuzeo upravo biskupije u Canterburyju odigravši značajnu crkvenu i kulturnu ulogu među Anglima. I dok su Arapi osvajali Sredozemlje, iz istog su područja počeli odlaziti misionari radi kristijanizacije Britanije, sjevernih Germana i Slavena. No ako u tim zbivanjima postoje određene sličnosti, među njima su postojale još veće razlike. Ostavivši po strani usporedbu između kršćanstva i islama, udaraju u oči kulturne razlike: islam se širio u civiliziranim područjima u kojima je klasična antička kultura davno pustila duboke korijene, kršćanstvo se tek počelo širiti među narodima koji nisu poznavali ni pismo, ni imali najosnovnije predodžbe o dostignućima antičkog svijeta. No da ti "barbari", unatoč svemu, nisu bili posve primitivni pokazuje

činjenica da im je trebalo razmjerno malo vremena da svladaju i usvoje pismenost i mnoge tekovine klasične kulture kako bi u njezinu duhu, i to uglavnom na latinskom jeziku, počeli izražavati svoje viđenje svijeta sa svim nesavršenostima i nedorečenostima karakterističnima za početnike. S druge strane, islam je imao pogodnost da se mogao širiti u kulturno visokorazvijenim područjima Sirije i Perzije koja su iz vremena helenizma sačuvala grčki jezik i klasičnu kulturu. I dok su Arapi u tu sredinu unijeli svoj jezik, vjeru i običaje, latinska Crkva je novim narodima pružala stari, njima nepoznati latinski jezik, učeći ih kako će na njemu, skupa sa svojim kulturom i običajima, tek početi izražavati i nove vjerske i kulturne pojmove o kojima do tada nisu imali nikakvih saznanja.¹⁸⁰

¹⁸⁰ Usp. H. Pirenne, *Maometto e Carlomagno*, Roma-Bari, Laterza, 2007., str. 140 – 142.

KAROLINŠKA RENEŠANSA

I. Ako je početak srednjeg vijeka, kako smo vidjeli, bio u znaku rušenja antičkoga političko-društvenog poretka, njegov je drugi dio protekao u znaku postupne obnove porušenoga. Prve znakove te obnove moguće je zapaziti već u ranoj fazi karolinške renesanse, kada su na ruševinama antičkog svijeta počele nicati kulturne ustanove koje su na jedan ili drugi način ostale najuže povezane s kasnijom sudbinom zapadnoeuropskog društva. Iako se o karolinškoj renesansi nerijetko govori kao o posve novom početku, njoj je, ustvari, prethodio čitav niz manjih renesansa koje su se nakon 680. dogodile u velikim benediktinskim opatijama u Corbieu, sv. Martina u Toursu, St. Gallenu, Fuldi, Bobbiju, Yorku, Paviji, Rimu i drugdje, u što ovdje ne možemo podrobnije ulaziti.¹⁸¹ Ljudi su u srednjem vijeku – svjesni zaostatka do kojega je došlo zbog velike seobe naroda – htjeli što prije nadoknaditi izgubljeno vrijeme pa su, osim Biblije i crkvenih otaca, rado posezali za antičkom baštinom u kojoj su se nadali naći zadovoljavajuće odgovore na brojna pitanja života i prirode.

Čim su se, naime, smirile prilike nakon velike seobe naroda, mogli su se primijetiti znakovi obnove porušenoga po uzoru na prošlost. Proces obnove tekao je u znaku antike. Trebalo se vratiti natrag da bi se išlo naprijed. Prošlost se, naravno, nije mogla povratiti, ali se, u svakom slučaju, u nju moglo ugledati.

No ono što je neposredno nadahnulo franačkog kralja Karla Velikoga (768. – 814.), koji nije bio učenjak nego vojnik i političar, da uloži izniman trud u kulturnoj obnovi svoje zemlje, bila je anglosaksonska kulturna tradicija sa svojim učenim ljudima, školama i djelima klasične starine. I on je htio nešto slično pokušati u svojoj prostranoj državi za koju je gotovo neprestano ratovao. U 46 godina svoje vladavine vodio je više od 25 vojna i ratova. Nakon što je uništio langobardsko kraljevstvo

¹⁸¹ G. Schimpf, *Kloster Fulda in der Welt der Karolinger und Ottonen*, Frankfurt a. M., 1996.; J. Le Goff, n. dj., str. 170; F. Prinz, *Frühes Mönchtum im Frankreich, Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheilanden und Beyern am Beispiel der monastischen Entwicklung*, München-Wien, 1988.

POGLAVLJE VI.

*Evangelist Luka.
Evangelistar iz Fulde,
IX. st. (Würzburg,
Universitätsbibliothek,
M. p. th. f. 105v).*

(774.), pokorio je Sase (785.) i druga germanska kraljevstva, podvrgnuo svojoj vlasti Karantanske Slavene (788.) i pobijedio Avare (805./806.), proširio granice svoje države na hrvatske krajeve između Save, Drave i Dunava. Više je godina ratovao, iako ne s osobitim uspjehom, s Arapima s druge strane rijeke Ebra, tako da se njegova država protezala na cijelu rimsku Galiju, svu staru Germaniju, najveći dio Italije, sjeveroistok Pirinejskog poluotoka, cijelu srednju Europu s istočnoalpskim i zapadnobalkanskim zemljama. Zauzimala je golemo područje veličine 1 200 000 km² i imala približno 15 000 000 stanovnika. Njegove su se granice više-manje poklapale s granicama nekadašnjega Zapadnoga Rimskog Carstva, a snagom su se mogle mjeriti s Bizantskim Carstvom i abasidskim bagdaskim kalifatom.

Nakon što je tako svojoj državi dao jedinstvo i moć postavši najmoćniji kršćanski vladar na Zapadu, papa Leon III. ga je 800. u Rimu okrunio za "Augusta i Cara Rimskoga" (*Augustus et Imperator Romanorum*) obnovivši ne samo na simboličan i deklarativan nego i stvaran način nekadašnje Zapadno (Rimsko) Carstvo. Rimski je narod, kako piše Karlov životopisac benediktinac Einhard (oko 770. – 840.), klicao franačkom caru onako kako je nekoć pozdravljao careve: "Augustu Karlu, od Boga okrunjenom, velikom i miroljubivom rimskom caru, život i pobjeda!"¹⁸² Tim činom obnovljeno je, makar na simboličan način, nekadašnje Rimsko carstvo. No u samom činu krunidbe bilo je mnogo više od uobičajene simbolike. Dugi proces stvaranja novih država i njihova pokrštavanja na europskom tlu približavao se svom kraju, ali je isto tako bio početak dugog razdoblja plodne suradnje i bliskih odnosa između države i Crkve koji su obilježili cijeli srednji vijek. Svijet je još jedanput dobio dva Rimska Carstva: Istočno i Zapadno, s time da je ovo potonje bilo rimsko samo po imenu, dok je u stvarnosti bilo germanske nacije. No bez obzira na to, ono je, zahvaljujući kristijanizaciji, bila zajednička država Germana i Romana. Zapad je s njime ponovno dobio vrhovnoga državnog poglavara, kao što je u osobi pape imao svojega duhovnog vođu. Bili su stvoreni svi preduvjeti da, uz političko i crkveno jedinstvo, počne i njegova duhovna i kulturna obnova.¹⁸³

2. Karlo je još prije toga jasno stavljao do znanja da mu je uzor nekadašnje Rimsko Carstvo. Potkraj VIII. st. dao je u Aachenu sagraditi vlastitu rezidenciju koju su suvremenici smatrali novim Rimom. Život u njoj zaokupljao je maštu brojnih naraštaja srednjega vijeka. U nju je dao dovesti iz Italije sve što je mogao prevesti. Među prenesenim spomenicima se nalazio i konjanički kip ostrogotskog kralja Teodorika, prvoga velikog germanskog vladara na talijanskom tlu. U Karlovoj rezidenciji osobito istaknuto mjesto zauzimala je Palatinska kapela koja je ugrubo završena 798. i za čije je posvećenje stigao iz Rima papa Leon III. Sagradio ju je po uzoru na crkvu San Vitale u Ravenni, kao simbol oslanjanja na antičke crkvene uzore u kršćanskom duhu. Svojim vitkim

¹⁸² *Vita Karoli Magni: "Monumenta Germaniae Historica"* (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum" XXV), ed. O. Holder – Egger, 1927.; P. Munz, *The imperial Coronation of Charlemagne: "History today"*, 9 (1959.), 445 – 454; H. Fichtenau, *L'Impero carolingio*, Roma – Bari, Editori Laterza, 1972., str. 53 – 56.

¹⁸³ Usp. G. L. Burr, *La rivoluzione carolingia e l'intervento franco in Italia*, ("Storia del mondo Medioevale", II), Cambridge University Press – Milano, Garzanti, 1983., str. 358 – 387.

Karlo Veliki

¹⁸⁴ C. Azarra – S. Gasparri, *Le leggi dei Longobardi. Storia, memoria e diritto di un popolo germanico*, Milano 1992.

i skladnim linijama našla je mnogostruk odraz u kasnijem otoskom razdoblju. Pod Karlom, a djelomično i pod njegovim ocem kraljem Pipinom Malim, prvi put se, od propasti Zapadnog Rimskog Carstva, u nebizantskoj Europi ponovno gradilo nešto trajno i sjajno. Karlova velika država, koja je postala obnoviteljicom carskog dostojanstva na Zapadu, htjela je biti kulturnom odgojiteljicom svojih naroda prema antičkim uzorima. Karlu je pred očima lebdio ideal nekadašnje Atene i Rima gdje su svi oblici znanja bili vrlo traženi i cijenjeni. Iako su njegova saznanja o važnosti Atene bila prilično oskudna, to se ne može reći za Rim. Osobno ga je poznavao i divio se njegovim veličanstvenim, iako oštećenim spomenicima. On je za nj bio ne samo grad osvajača, nego i govornika i pjesnika, domovina Cicerona i Horacija koji su pronijeli slavu Rima kao velikog kulturnog središta. Njegova država, osobito njegov dvor, trebali su u obnovljenom Rimskom Carstvu preuzeti sličnu ulogu. U tu svrhu poduzeo je sve da oživi latinski kao jezik književnosti i državne uprave te da ga očisti od barbarizama koji su se tijekom vremena u nj uvukli. Iz tih nastojanja proizašla je karolinška renesansa. Bio je to važan preokret u zapadnoj duhovnoj i kulturnoj povijesti.

Karlo je u svojoj državi zaveo red pobrinuvši se da kodificira običajno pravo svakog njegova naroda. Pisari su na njegovu dvoru sastavljali zbirke pravnih propisa zvane "kapitulari" (*capitularium*) koji su vrijedili za pojedine narode, a njihovi upravitelji su bili dužni podnositi pismene izvještaje o političkim prilikama u svojim krajevima, приходima i rashodima itd. Ta novost odavala je kraljevo shvaćanje da je bez pisma i pismenih ljudi i zakona nemoguće upravljati državom.¹⁸⁴

Konjanički kip Karla Velikoga, IX. st. (Pariz, Louvre).

3. Znajući da se u kulturnoj obnovi Carstva može osloniti isključivo na kler, Karlo i njegova okolina uzeli su sebi za zadaću da ga za to što prije osposobe. Znanje franačkog klera bilo je u to vrijeme tako oskudno da je bilo teško pronaći dobra propovjednika, biblijski tekst je vrvio od pogrešaka, što je još pogoršavao franački način izgovora latinskih tekstova; crkve su dobrim dijelom još uvijek bile ruševne, a neke su služile kao šupe. Trebalo je nešto hitno poduzeti. Svojom *Admonitio generalis* od 23. ožujka 789. propisao je pravila po kojima je neki svećenik mogao biti imenovan župnikom: morao je poznavati vjerske istine, obrasce obreda i sakramenata, biti u stanju ispravno čitati misu i psalme, znati povijedati.

U prilog njegova plana obnove išla je i činjenica da u velikoj seobi naroda nisu bila uništena sva vjerska i kulturna središta, osobito u Italiji. Za vrijeme svojih ratnih pohoda protiv Langobarda, osobito vojne iz 774., Karlo se uvjerio da su se u Rimu, Montecassinu, Ravenni i nekim drugim gradovima još uvijek održavali na životu dijelovi Kasiodorove baštine. Tu su skrb o školama vodili monasi, biskupi i svećenici. Oni se osobito od tada počinju smatrati ne samo duhovnicima zaduženim za podmirenje liturgijskih potreba već i izvršiteljima mnogih drugih

javnih poslova od vođenja vjenčanja i sprovoda, organiziranja javnih radova, diplomatskih, vojničkih i političkih aktivnosti, do pravosuđa i školske izobrazbe.¹⁸⁵ Karlo je htio da se broj njihovih škola što više poveća. U svojem kapitularu iz 787. upućenom opatu Fulde naredio je da svi samostani pod njegovom jurisdikcijom moraju organizirati škole (*litterarum meditaciones*). Oni koji su sposobni u njima predavati, morali su to učiniti. U kapitularu iz 789. bio je još precizniji: "Službenici Božjeg oltara moraju u svojim kućama prihvatiti djecu i to ne samo kao služinčad, nego i slobodnu." U nekim slučajevima biskupi su morali otkupiti neslobodnu djecu i slati je u školu.¹⁸⁶

Karlo, naravno, nije donio nikakav zakon o obvezatnom školovanju, nego je samo htio reorganizirati stare samostanske i biskupske škole. Da provede tu zamisao, stavio se na posao naći učene ljude koji će biti u stanju podučavati sve koji to budu htjeli ili mogli. U tu svrhu je 789. naredio da se u samostanima i biskupijama podučava mladež u čitanju, pisanju, računanju, pjevanju i gramatici te da redovnici posvete najveću pozornost ispravnom prepisivanju knjiga.¹⁸⁷ Tako su u svim većim biskupijskim središtima (Tours, Sens, Autun, Lyon, Utrecht, Echternach, Metz, Trier, Köln, Worms, Fulda, Mainz i dr.) i brojnim samostanima benediktinske, irske ili engleske duhovne baštine počele djelovati škole koje su služile kako za izobrazbu crkvenih i redovničkih pripravnika, tako i svjetovnjaka.¹⁸⁸ Postojala je raširena praksa da redovnici iz manjih samostana odlaze u veće kako bi tu primili bolju izobrazbu. Osobita zasluga je tih škola što su iz njih izlazili učeni redovnici, koji su, kao i biskupi, bili u stanju odgajati mlade klerike koji su živjeli u njihovim kućama. U samostanske škole upisivali su se ne samo kandidati za redovnički stalež nego i svjetovnjaci. Budući da nastavni predmeti nisu zanimali sve podjednako, uveden je dvostruki sustav: *schola claustris* (samostanska škola) je bila namijenjena prvima, a *schola exterior* (škola za laike) drugima. "Smatrali smo korisnim, piše Karlo opatu Gaululfu, da biskupije i samostani, osim skrbi za redovite poslove i raspravama o svetim znanostima, moraju također preuzeti obvezu izobrazbe ovisno o nastavničkoj sposobnosti svakoga od njih. Zbog toga vas potičemo ne samo da ne zapustite studij književnosti, nego i, s vrlo poniznom nakanom koja je Bogu vrlo draga, da [mladi ljudi] što lakše i ispravnije mogu ući u tajne Svetoga pisma." Car je ovako propisao školski program: "Neka svećenici uče čitanje, u svim biskupijama i samostanima neka se predaju psalmi, note, pjevanje, račun i gramatika." Karlo je predviđao niži i viši tečaj tih škola, a oba su sadržavala crkvene discipline.¹⁸⁹ Te preporuke, sigurno, nisu predstavljale neki snažniji zaokret, ali su, nakon višestoljetnog zastoja, nesumnjivo najavljivale nov pristup prosvjeti.¹⁹⁰

Sličan je plan Karlo iznio 794. u svojoj poznatoj Poslanici o njegovanju pismenosti (*Epistola de litteris colendis*) Baugulfu, opatu samostana u Fuldi u vrijeme kada je gušio pobunu Saksonaca: "Izvješćujemo Vašu Pobožnost, blagoslovljenu Božjom milošću, da smo, u dogovoru s našim

¹⁸⁵ Usp. A. Simonić, n. dj., str. 85.

¹⁸⁶ Usp. V. Novak, *Latinska paleografija*, Beograd, 1952., str. 211 – 231; Ph. Wolff, n. dj., str. 36.

¹⁸⁷ U dekretu (*capitulare*) koji je izdao 23. ožujka 789. Karlo je naredio: "Psalmos, notas, cantus, computum, grammaticam per singula monasteria vel episcopia et libros catholicos bene emendate; quia saepe, dum bene aliqui Deum rogare cupiunt, sed per inemendatos libros male rogant. Et pueros vestros non sinite eos vel legendo vel scribendo corrumpere; et si opus est evangelium, psalterium, et missale scribere, perfectae aetatis homines scribant cum omni diligentia" (*Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio II*; A. Boretius, *Capitularia regum Francorum*, I, Hannoverae, 1835., str. 60).

¹⁸⁸ Usp. J. Boussard, *Les influences anglaises sur l'école carolingienne des VIIIe et IXe siècles*: "La storiografia altomedievale" (Atti della XVII Settimana di studio del Centro di Spoleto), Spoleto, 1972.

¹⁸⁹ M. Dal Pra, n. dj., str. 350.

¹⁹⁰ Usp. L. Maitre, *Les écoles épiscopales et monastiques de l'Occident depuis Charlemagne jusq'à Philippe-Auguste*, Paris, 1866.; K. Stacknik, *Die Bildung des Weltklerus im Frankenreich vom Karl Martell bis auf Ludwig den Frommen*, Paderborn, 1926.; C. Vykouval, *Les examens du clergé paroissial à l'époque carolingienne*: "Revue d'histoire ecclésiastique", XIV (1913.) 94 sq.; E. Amann, n. dj., str. 97. Da su se Karlove naredbe provodile ima više dokaza. Godine 798. jedna sinoda bavarske Crkve naredila je da svaki biskup u svojem gradu mora osnovati po jednu školu. Godine 813. sabor u Châlonsu je podsjetio da se careve naredbe moraju izvršavati i osnivati škole za opću izobrazbu i za teologiju. No još su važnije odluke sabora u Aixu iz 816. koji je u katedralnim crkvama organizirao kler u kaptole i propisao pravila po kojima je morao biti zajamčen rad škola u svakoj od njih. Slične odluke su donošene 822., 829., 853. i 859. Teško je vjerovati da su se te odluke svuda i uvijek doslovno provodile, ali to dokazuje da su biskupi bili svjesni važnosti tih škola.

¹⁹¹ Ph. Wolff, n. dj., str. 36 – 37.

¹⁹² Osim katedralnih škola u to vrijeme bile su još brojnije samostanske škole namijenjene izobrazbi benediktinskih redovničkih pripravnika (*oblata*) i drugih koji se nisu pripremali za redovnički poziv. Čini se da je broj ovih drugih bio mnogo veći nego je bio kapacitet tih škola, tako da je njegov reformator Benedikt iz Aniane 817. naredio da se upisivanje na njih ograniči samo na oblate.

¹⁹³ M. Deanesly – M. Bateson, *Le scuole medievali fino al 1300* (Storia del Mondo Medievale, V), Milano, Garzanti – Cambridge University Press, 1983., str. 650; Ph. Wolff, n. dj., str. 37.

vjernim podanicima, smatrali shodnim da biskupije i samostani, koji su nam Kristovom dobrotom povjereni, osim opsluživanja samostanske stege i provođenja redovničkog života, moraju prihvatiti izobrazbu u pismenosti one, koji su, Božjom pomoću, svatko po svojim sposobnostima, u stanju učiti. Kao što redovničko pravilo vodi čistoći ponašanja, tako i obavljanje podučavanja i učenja vodi i stavlja u red sastavljanje riječi u cilju da oni koji se trude svidjeti Bogu živeći čestito, mogu ne propustiti svidjeti mu se govoreći ispravno. Pisano je: 'Tvoje će te riječi opravdati i tvoje će te riječi osuditi' (Mr 12, 37) i premda je bolje raditi ono što je pravedno nego znati, isto tako i znanje treba doći prije djela [...] Budući da smo ovih godina od raznih samostana često primali dopise u kojima su vaša subraća svetim molitvama izražavali svoju privrženost [...]; u mnogima od tih dopisa tih istih osoba čestitih osjećaja mogli smo zapaziti neispravno izražavanje. Naime ono što je bogoljubna pobožnost unutra vjerno izražavala, na izvanu, zbog nedovoljne izobrazbe, neuk jezik nije bio u stanju izraziti bez pogrešaka. To je razlog da smo se počeli bojati da je, s obzirom na smanjenu sposobnost pisanja, sposobnost shvaćanja Svetoga pisma mnogo lošija od one kakva bi trebala biti. Svi znamo da su govorne pogreške opasne, a pogreške tumačenja još gore. Potičemo vas, dakle, ne samo da ne zanemarite njegovanje pismenosti, nego i da se s još većim žarom, s Božjom pomoću, trudite napredovati u razumijevanju, kako Bog hoće, da možete još bolje i preciznije napredovati u produblivanju tajna svetih tekstova. Budući da u svetim tekstovima nailazimo na shemate, trope i ostale među njima slične umetnute figure i metafore i druge oblike izražavanja, nitko ne sumnja u to da njih svatko, tko ih čita, toliko brže u duhovnom smislu shvaća koliko je prije i potpunije stekao literarno obrazovanje. Neka se dakle za tu službu izaberu ljudi koji imaju volje i sposobnosti da uče i u tomu žele druge podučiti. I neka se to provede s istim žarom kojim vas na to potičemo...".¹⁹¹ Radilo se o Karlovim nastojanjima da se u župama otvaraju osnovne škole, a u biskupijama i samostanima malo bolje škole kako bi narod stekao osnove vjerske kulture, da se kler pripremi za dostojanstveno vođenje župa, pripreme ljudi za stručnije vođenje Crkve i društva.¹⁹²

Argument prema kojem je nauk o figurama nužan za studij Biblije ovdje je postao temelj literarnog obrazovanja (*litterarum magisterium*). Studij govornih figura koji su Anglosaksonci preporučili Karlu s vremenom je proizveo ono obogaćenje pjesničkog izraza i onaj procvat metaforike što ga nalazimo kod latinskog pjesništva od kraja XI. st. nadalje. Time je jedan veliki vladar patrističko vrednovanje slobodnih umijeća ugradio u temelje svoje državničke i duhovne obnove.

Jedna njegova odredba državnim nadzornicima iz 805. naglašava potrebu da u obilasku države pripaze na to uče li se u školama čitanje, pjevanje, računanje i medicina, a državni činovnici pravilno izražavaju. Tamo gdje nema takvih škola, djecu treba slati u gradove u kojima one postoje. Nastava je u njima morala biti besplatna.¹⁹³

Seal of the Grammar School
SEVENTEENS. XXXII.

Sigillum scholae grammaticalis

*Evangelist Marko.
Evangelistar iz Ste-Chapelle u
Parizu. oko 984 godine.
(Pariz, Bibliothèque Nationale)*

4. Želeći dati dobar primjer drugima, Karlo je htio da njegov dvor u Aachenu, koji je inače bio stjecište ljudi iz cijeloga prostranog carstva koji su poslovno ili osobno dolazili radi rješavanja svojih problema, poput Rima i Atene bude ne samo političko središte nego i kulturno rasadište. Opće prilike su mu u ostvarivanju toga plana išle u prilog. Tu je već u Pipinovo doba postojala škola koju je trebalo samo proširiti i ojačati novim učiteljima. Tako je 782. nikla akademija (*Academia*

¹⁹⁴ A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, II, Leipzig, 1912., str. 26.

¹⁹⁵ Usp. E. Weniger, *Das deutsche Bildungswesen im Frühmittelalter*: "Historische Vierteljahrschrift", XXX (1935.), str. 482 sq; H. Fichtenau, n. dj., str. 128 – 130.

¹⁹⁶ Usp. E. Amann, n. dj., str. 107 – 108.

¹⁹⁷ Ph. Wolff, n. dj., str. 33.

¹⁹⁸ Usp. H. Hagen, *Anecdota Helvetica*, Leipzig, 1870., str. 159 – 171; E. Amann, n. dj., str. 101.

¹⁹⁹ O njemu: G. Giannoni, *Paulinus II. Patriarch von Aquilea*, Wien, 1896.; P. Paschini, *San Paolino Patriarca*, Udine, 1906.; A. Amelli, *Paolo Diacono, Carlomagno e Paolino d'Aquilea*, Montecassino, 1899.

palatina) u kojoj su on, njegova obitelj, savjetnici, vitezovi, dvorjani i prijatelji trebali steći potrebnu izobrazbu.¹⁹⁴

Uz akademiju postojala je i druga mnogo važnija dvorska škola (*schola palatina*), vrsta dvorske škole koja vuče svoje podrijetlo još iz vremena Konstantina Velikoga. I na dvoru merovinških kraljeva postojala je škola za paževe u kojoj su podučavani u osnovama kulturnog ponašanja, rukovanju oružjem i gospodskom vladanju.¹⁹⁵ Karlovu dvorsku školu pohađali su eruditi i plemići, klerici i laici, okupljeni oko jednog programa književnog humanizma i racionalnih rasprava u namjeri da ožive i osmisle kršćansku kulturu. Svi koji su htjeli praviti neku crkvenu ili društvenu karijeru upisivali su se u tu školu. Duh humanizma koji je u njoj vladao vidljiv je iz jednog Alkuinova pisma Karlu Velikom: "Ako se ostvare tvoji planovi, možda će u franačkoj zemlji niknuti nova Atena, ali još ljepša nego ona stara. Naša će, naime, Atena, oplemenjena Kristovim naučavanjem, nadmašiti mudrost [atenske] Akademije." Karlo je bio uvjeren da je kulturni preporod, koji bi nadahnjivala i provodila Crkva, odlučujuće sredstvo za stvaranje kršćanskog društva.¹⁹⁶

5. Za ostvarenje svojega školskog programa trebalo je u Europi pronaći ljude koji su bili u stanju provesti tako zahtjevan posao. Karlo je više nego i jedan drugi franački kralj prije njega cijenio ljude koji su njegovali slobodna umijeća nastojeći im u svemu ugoditi i omogućiti da rade kako bi u njegovoj državi ponovno procvjetalo znanje kako je to nekada bilo.¹⁹⁷ Njihov nacionalni sastav otkriva nam kulturnu kartu europskog kontinenta toga doba i pruža prilično vjernu sliku stanja u pojedinim zemljama. Većina ih potječe iz zemalja koje su nekada pripadale Rimskom Carstvu: Italije, Vizigotske Španjolske i Velike Britanije. Jedinu iznimku u tom pogledu predstavljala je Irska koja nikada nije pripadala tome carstvu.

U Karlovu opredjeljenju za antiku bila su od velike važnosti njegova putovanja u Italiju gdje je imao prilike vidjeti razne, iako uglavnom samo djelomično sačuvane spomenike rimske kulturne baštine i upoznati pojedine učene ljude koji su preživjeli sva razaranja germanskih osvajača. Tako je već 774. nakon povratka iz Italije s vojne ekspedicije protiv Langobarda poveo sa sobom nekoliko istaknutijih ljudi koji su mu mogli biti od pomoći. Među njima su bili đakon Petar iz Pise (744. – 779.), osrednji latinski pjesnik, ali izvrstan gramatičar, koji je za Karla sastavio latinsku gramatiku te mu bio na usluzi u dopisivanju s učenim ljudima.¹⁹⁸ Nakon dvije ili tri godine na Karlov dvor je stigao gramatičar i pjesnik Paulin iz Pavije (730./740. – 802.), a poznavao je i teologiju. Nakon što je na Karlovu dvoru proveo 11 godina (777. – 787.), Karlo ga je nagradio imenovanjem patrijarhom Aquileje.¹⁹⁹ Iz Italije je potjecao i benediktinac Pavao Warnefrit poznat kao Đakon (720./730. – 797./799.), pouzdan povjesničar. Godine 782. došao je na Karlov dvor kako bi isposlovao puštanje na slobodu zarobljenog brata Arichisa koji je 776. sudjelovao u pobuni protiv Karla. Arichis je bio pušten na slobodu, ali je Pavao zato na

Pavao Đakon

Karlovu dvoru i u opatiji sv. Martina u Metz u ostao pet godina stavivši Karlu na raspolaganje svoje vrsno poznavanje latinske kulture, čime je kod franačkog kralja i njegovih suradnika pobudio veliko zanimanje za latinsku pjesničku tradiciju. Njegova *Historia Langobardorum* (Povijest Langobarda) važna je ne toliko kao literarno djelo koliko kao dragocjen izvor za poznavanje sve dotadašnje langobardske, a djelomično i franačke povijesti. No još je važnija njegova *Historia Romana* kojom je prije Karlova stupanja na prijestolje njemu i njegovim dvorjanima približila uspomenu na klasičnu starinu, što je odigralo osobitu ulogu u obnovi naslova toga carstva (800.). Pavao je slično djelo posvetio i povijesti biskupa grada Metza (*Gesta Episcoporum Metensium*) uvevši tako običaj, kasnije vrlo popularan, da se u društvenom životu ispravno vrednuje uloga crkvenih dostojanstvenika. Nijedno od tih djela nije napisao na carevo traženje. Karlu je on, jednako kao i Petar iz Pise, bio mnogo važniji kao učitelj gramatike. U karolinško vrijeme dobri poznavatelji gramatike i njihovi priručnici bili su vrlo traženi radi podizanja razine općeg znanja i nužno sredstvo školske izobrazbe.²⁰⁰ Bio je i vrstan pjesnik i gramatičar (*Ars Donati*), čime je u znatnoj mjeri pridonio karolinškoj renesansi. Iz Lombardije je potjecao i Fardulf, koji je 776. kao prognanik došao u Franačku²⁰¹.

Mnogi Karlovi suradnici potjecali su iz Vizigotske Španjolske koja je oko 600. godine u Zapadnoj Europi uživala velik kulturni ugled. Nakon što je 711. pala u arapske ruke, ona se za više stoljeća udaljila od ostalog dijela europskog i kršćanskog svijeta. Njezino je osvajanje potaknulo veliki val iseljavanja učenih ljudi koji su sa sobom nosili i razna djela klasične starine obogativši južnu Francusku i Italiju lijepo iluminiranim vizigotskim rukopisima i umjetnički izrađenim relikvijarima svetaca. Arapska represija, koja je 782. uslijedila na Karlovu vojnu protiv Arapa, potaknula je drugi val iseljavanja učenih ljudi među kojima se isticao Teodulf (760. – 821.) koji je u sebi ujedinjavao sva ona svojstva koja su služila Karlu u njegovim kulturnim nastojanjima: vrsno poznavanje djela klasične starine, sklonost umjetnosti i želju da svoje znanje ne zadrži samo za sebe. Kao pjesnik pisao je izvrsnim latinskim stilom s velikim darom zapažanja punim ironije, poznao je povijest, bio numizmatičar, napisao više teoloških traktata, što je na Karla i njegovu sredinu ostavilo dubok dojam pa mu se odužio imenovanjem biskupom Orléansa.²⁰²

No Karlov izbor jednog drugog Španjolca za suradnika, Feliksa, biskupa Urgela († 818), nije bio tako sretan. Njegov štićenik je iz Toleda prenio u Franačku teološku herezu adopcionizma zastupajući ga u teologiji vrlo žestoko, što je unijelo mnogo zabune u teološkim krugovima Karlove države. Više je sreće imao s Vizigotom gramatičarom Agobardom (oko 770. – 840.), piscem opsežnih teoloških djela i političkih spisa, koji je 816. bio imenovan lyonskim nadbiskupom, i Klaudijem († 827.), autorom komentara na Sveto pismo i jedne kronike svojega doba²⁰³, koji je bio nagrađen biskupskim naslovom u Torinu.

²⁰⁰ Koliko je gramatika zanimala franačke vladare može se zaključiti iz činjenice da je između 758. i 763. papa Pavao I. poslao Karlovu ocu Pipinu Malomu jednu "Aristotelovu gramatiku" i jednu drugu koja se pripisivala Dioniziju Areopagitu, zatim po jedan priručnik geometrije i pravopisa (usp. *Storia del Mondo Medievale*, IV, str. 55).

²⁰¹ Usp. B. Luisielli, *Cenni biografici su Paolo*: "Polo Diacono, *Storia dei Longobardi*", Milano, Rizzoli, 1998., str. 71 – 100; *Libellus de ordine episcoporum Metensium*: "Monumenta Germaniae Historica", *Scriptores*, II, 261 – 268; P. Chiesa, *Paolo Diacono. Uno scrittore di tradizione longobarda e rinnovamento carolingio*, Udine, 2000.

²⁰² Usp. Ph. Wolff, n. dj., str. 39 – 40; G. Cuissart, *Théododulphe, évêque d'Orléans, sa vie et ses œuvres*, Orléans, 1892.

*Gramatika, dijalektika i retorika
u jednom rukopisu Petronija
Arbitra, XIII. st.*

²⁰³ PL 104, 917 – 926.

²⁰⁴ M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, II, München, 1911., str. 370 – 374, 460 – 461.

²⁰⁵ M. Deanesly, n. dj., str. 649. Neki francuski povjesničari tvrde da se iz Karlove dvorske škole kasnije razvilo Pariško sveučilište. No treba znati da se ta škola nalazila u Aachenu (franc. Aix-la-Chapelle), a ne u Parizu, iako to, naravno, ne isključuje mogućnost da je otamo, za Karla Čelavoga (844. – 977.), prenesena u Pariz. Poznato je, naime, da je sveučilište u Parizu nastalo ujedinjavanjem tamošnjih škola, pa se može reći da je Karlova dvorska škola daleki predak Pariškog sveučilišta.

Među Karlovim suradnicima nije moglo nedostajati ni Iraca. Već dugo je u Franačkoj bilo mnoštvo njihovih samostana u kojima se, kao i u Irskoj, nje govala klasična izobrazbe. Poznata su nam imena nekolicine. Dobrim poznavanjem latinske gramatike isticali su se Joseph Skot i Klement Skot, o kojemu ćemo kasnije nešto više reći, a svojom intelektualnom širinom Dungal († poslije 827.), monah iz opatije Saint-Denis. Taj "lotalica", kako su ga nazivali, našao je ne samo put do Karlova dvora nego i do srca pjesmama u kojima je slavio Karlove ratničke pothvate protiv Bavaraca. Karlo ga je često pitao za savjet u raznim filozofskim i znanstvenim problemima. Sačuvano je jedno njegovo pismo u kojemu Karlu razlaže kako o dijalektici, tako i filozofiji o problemu naravi tame. U jednom drugom pismu tumači mu o pomrčini Sunca i dvjema pomrčinama Mjeseca iz 810. godine, ispričavajući se da mu o tomu, bez knjiga Plinija Mlađega, ne može ništa pobliže reći.²⁰⁴

Za nagradu tim i drugim ljudima koje je pozivao u svoju državu Karlo je ne samo obećavao nego i davao biskupske stolice ili imenovanja opatima najvećih opatija.²⁰⁵ Oni su se natjecali da na jedan ili drugi način opravdaju careva očekivanja. Mnogi su od njih, uz predavanja pojedinih predmeta, pisali latinske pjesme i živote svetaca. Pisala se i povijest. Počevši od 768. na dvoru su se vodili službeni anali. Po uzoru na Svetonijevu *De vita Casesarum* (Život careva) Einhard je napisao *Vita Caroli* (Karlovo životopis) u kojemu je opisao glavne ljudske i intelektualne crte Karlova

karaktera. Tvrdi da je Karlo toliko znao latinski da se njime mogao vrlo lako s drugim sporazumijevati, dok je s grčkim išlo malo teže: bolje ga je razumio nego govorio. Karlo je, prema Einhardu, pokušavao ponešto i napisati držeći pod jastukom, ili u neposrednoj blizini postelje, pločicu ili koji list pergamenta da mu u vrijeme odmora budu pri ruci ako mu nešto važno padne na pamet. U tomu vjerojatno pretjeruje, jer je poznato da je Karlo tek u kasnijim godinama života naučio pisati.²⁰⁶

6. No sve je te pisce svojim znanjem i utjecajem zasjenio Alkuin (oko 730. – 804.).²⁰⁷ Rodio se u plemićkoj obitelji u Northumbriji u Engleskoj, čijih se nekoliko predaka štuje kao svece. Njegovo rođenje pada u vrijeme Bedine smrti. Školovao se u nadbiskupskoj školi u Yorku koja je tada bila na vrhuncu slave. Za profesore je imao dvojicu Bedinih učenika: Egberta i Aelberta koji su, jedan za drugim, iza toga bili imenovani biskupima toga grada. U jednoj pjesmi, koja je za nas dragocjen dokument, Alkuin opisuje Aelbertova predavanja i knjižnicu kojom se mogao služiti: u njoj je mogao naći Ciceronova, Vergilijeva i Lukanova djela, što otkriva da je osim disciplina gramatike, računanja i astronomije što su predstavljale temelj nastave u irskim i engleskim školama, program te škole sadržavao djela i discipline nekadašnjih rimskih škola.

Kad je Aelbert najprije postao nadbiskup Yorka pa se onda 778. odrekao te službe, Alkuinu je povjereno vodstvo te škole u kojoj je imao polaznike iz Irske, Engleske, Frizije i drugih krajeva. Za nj je to bilo, kako je priznao, "veoma veliko veselje vidjeti njihovu djecu kako cvjetaju u čistoći svojega života, u ljubavi i napretku". Oko 780., kad je imao pedesetak godina, bio je obični đakon i opat jednog malog samostana, ali je glas o njegovoj učenosti bio velik. Bilo je to vrijeme njegova susreta s Karlom Velikim u Parmi na proputovanju u Rim koji ga je nagovorio da stupi u njegovu službu. Dobivši dopuštenje od svojega kralja i nadbiskupa, Alkuin se 782. preselio na Karlov dvor u Aachenu gdje je preuzeo vodstvo dvorske škole, ostavši tu do 796. kada je bio imenovan opatom u Toursu. Od početka je bio neosporan učitelj ne samo aachenske dvorske škole nego i franačke države, "prvi ministar kulture" u srednjem vijeku. Imao je veliku prednost u odnosu na ostale suvremenike na Karlovu dvoru jer je iza sebe imao veliko predavačko iskustvo, ali se znao i okružiti valjanim suradnicima. Godine 793. vratio se u Northumbriju, s kojom nikada nije prekidaio vezu, ali ga je već 793. Karlo ponovno nagovorio da se vrati u Franačku i predvodi borbu protiv hereze adopcionizma koju su širili neki španjolski svećenici u južnoj Galiji. Na crkvenom saboru u Frankfurtu vodio je glavnu riječ kada su bile donesene važne doktrinarne i političke odluke. Odvažno je pozvao velikaše i crkvene dostojanstvenike na vršenje svojih obveza. Nije poštedio ni Karla Velikoga kojemu je predbacio nasilno masovno pokršćavanje Saksonaca: "Ne može se dopustiti da tijelo primi sakrament krsta prije nego što duša dobrohotno prihvati Objavu."²⁰⁸

²⁰⁶ Ph. Wolff, n. dj., str. 83 – 85.

²⁰⁷ Latinizirano ime Flaccus Albinus, anglosaksonsko Ealhwine.

²⁰⁸ Ph. Wolff, n. dj., str. 42.

Alcuinus

²⁰⁹ N. dj., str. 42 – 43. U jednom kasnijem pismu franačkom kralju Alkuin se osvrće na njegovu nakanu da u Francuskoj osnuje novo kulturno središte koje bi bilo "nova Atena": "Kad bi mnogi proniknuli u tvoje nakane, u Francuskoj bi bila jedna nova Atena za koju smatram da bi bila ljepša od stare. Ona bi, ustvari, oplemenjena Kristovim naukom, nadvisila mudrost [atenske] Akademije. Stara za svoju nastavu nije raspolagala drugim disciplinama osim Platonovih, iako je blistala oslanjajući se na sedam slobodnih umijeća; naša bi, obogaćena sedmerim darovima Duha Svetoga, po dostojanstvu nadvisila svu mudrost ovoga svijeta" (usp. E. Amann, n. dj., str. 99).

²¹⁰ Iz Alkuinovih sačuvanih spisa se vidi da je u jednoj zgodi tražio Plinijevu *Naturalis Historia* kako bi mogao odgovoriti na Karlova pitanja (*Storia del Mondo Medievale*, IV, Milano, Garzanti – Cambridge University, 1983., str. 56).

²¹¹ J. Mariétan, n. dj., str. 73 i 99; F. Van Steenberghen, n. dj., str. 44.

²¹² R.-M. Martin, n. dj., 832; N. Bubnov, *Gerberti opera mathematica*, Berlin, 1899., str. 49.

²¹³ O Alkuinu je mnogo pisano. Od brojnih djela osobito izdvajamo: C. Gaskoim, *Alcuin, his life and his work*,

Karlo ga je već bio nagradio crkvenim nadarbinama povjerivši mu upravu raznih samostana: Saint-Loup-de-Troyes, Ferrièresu Gâtinaisu, Flavigny u Bourgogni i maloga samostana Saint-Josse-sur-mer kraj Boulogneua, cilj brojnih anglosaksonskih hodočasnika. Na kraju je dobio upravu opatije sv. Martina u Toursu, jedne od najvećih i najslavnijih u franačkom kraljevstvu koja je imala više od 200 monaha, gospodarski vrlo napredne. Dao je nov poticaj razvitku njezine škole u kojoj su se upisivali budući vodeći crkveni ljudi kao što je bio Hraban Maur (780. – 856.), ali se ujedno žalio da nije nalazio osobito pogodnih djela za nastavu. Uz pomoć Karla Velikoga iz Yorka je dopremio važne rukopise, pobrinuvši se za prepisivanje drugih rukopisa. U svakom slučaju, Alkuin je uživao veliko Karlovo povjerenje u svim važnijim pitanjima vezanima za školstvo i kulturu.²⁰⁹ Karlu se osobito dopadalo njegovo znanje iz astronomije.²¹⁰

Alkuin je i plodan pisac. Na Karlov poticaj, s kojim je bio u neprestanoj pismenoj vezi, napisao je više važnijih djela. Nije bio originalan, ali je bio čovjek nevjerojatnog pamćenja i prava riznica znanja, "živa enciklopedija" koju je bilo moguće otvoriti u svako doba i za svaki problem. Djela su mu, u najvećem broju slučajeva, bila napisana za potrebe dvorske i sličnih škola u kojima se nastava odvijala po već ustaljenom programu sedam slobodnih umijeća za koja je držao da sažimaju ne samo sva "profana znanja" nego ih je smatrao "sedmerim stupnjevima filozofije" koji vode ljudski razum k spoznaji "svetih znanosti".²¹¹ O svakomu od slobodnih umijeća napisao je po jednu raspravu što nam omogućuje prilično dobar uvid u njihov sadržaj i pedagošku metodu koja je posebnu pozornost posvećivala dijalogu između profesora i učenika. Tako je njegov *Dialogus de rhetorica* napisan po ugledu na Cicerona i druge antičke autore, dok su druga djela, osobito *Grammatica*, napisana po uzoru na Elija Donata, Priscijana, Kasiodora, Boetija, Izidora Seviljskoga. *De orthographia* mu se oslanja na Bedu, *De dialectica* se oslanja na Boetija, Izidora i *Categoriae decem* na Pseudo-Augustina, a njegovi stihovi odaju da je poznao Vergilija, Stacija, Lukana, Sedulija i druge.

Alkuin se bavio i drugim disciplinama, osobito aritmetikom, geometrijom i glazbom.²¹² Njegova važnija filozofsko-teološka djela *De fide Trinitatis* (O vjeri u Presveto Trojstvo) i *De animae ratione* (O razumskoj duši) pisana su po ugledu na sv. Augustina. Morao je tumačiti Karlu prividnu kontradikciju između Isusovih riječi "Tko nema mača neka proda svoj ogrtač pa ga kupi" (Lk XX., 36) ili Isusovu zapovijed Petru da vrati mač u korice, "jer svi koji se mača hvataju od mača ginu" (Mt XXVI., 52). Pitanja kao ova pokazuju ozbiljnost čitanja svetoga teksta, ali isto tako i nesposobnost da se ide dalje od doslovnog smisla. Nisu zaboravljena ni astronomski problemi: zašto se, primjerice, planet Mars nije mogao vidjeti za jednu cijelu godinu? Zašto se Mjesec 18. ožujka 799. pojavio manjim nego obično?²¹³

Karlo Veliki i Alkuin u jednom rukopisu iz XII. st. (Hannover, Kestner Nuseum, Inv. Nr. 3927, f. IV)

Alkuin je bio uvjeren da je najučćeniji čovjek svojega doba i da će ga u budućnosti slaviti kao uzorna člana svoje sredine.²¹⁴ Njegova je osobita zasluga što je mnogo prije preporoda u XII. st. bio duša preporoda u doba Karla Velikoga i u samostanskoj školi u Toursu. Svojim svestranim znanjem uživao je ugled i divljenje kakvo nije uživao nijedan njegov suvremenik. Uz to je uporno i sustavno radio na širenju kulture putem škole, da, u okviru velikog programa Karla Velikoga, prikupi i sačuva za budućnost rjeđe i dobrim dijelom zaboravljene antičke tekstove. No možda je njegova najveća zasluga što je bio izvrstan profesor koji je u Aachenu odgojio nekoliko istaknutih ličnosti karolinškog razdoblja.²¹⁵

7. Nastavni se program u dvorskoj školi, uz teologiju i egzegezu, odvijao po triviumu i quadriviumu u kojima autori klasične starine nisu bili samo školsko štivo, nego su pružali za ono doba vrlo zaokruženo znanje o svim poznatim disciplinama općeg sadržaja.²¹⁶ Gramatika, koja je uključivala latinsku književnost, učila se po Priscijanu i Donatu, uz komentiranje starih gramatičara, ali i po drugim autorima kao što je bio Klement Škota.²¹⁷ Logika se predavala po Boetiju, glazba po djelu *Musica enchiridias* benediktinca Hogera, opata u Werdenu († 902.).²¹⁸

Nastavnici i učenici zajednički su raspravljali o kulturno-znanstvenim pitanjima, rješavali zagonetke i recitirali pjesničke sastavke. Kao znak međusobne povezanosti i bliskosti uzimali su, ovisno o svojoj usmjerenosti, biblijske ili književne pseudonime. Svima je predsjedao kralj Karlo kao "kralj David". Iza njega je dolazio nadkapelan Hildebal, nadbiskup kölnski (oko 791. – 819.) koji je kao najuglednija duhovna osoba kraljevstva predstavljao velikog svećenika Arona; Einhard, vrhovni nadglednik kraljevskih gradnji, nosio je, po ugledu na graditelja starozavjetnog šatora, ime. Opati su nosili imena starih redovničkih otaca. Tako je Adelhard od Corbieja nosio ime Antonije, Richbod od Lorcha Makarije, Beornard od Echternacha nosio je ime Samuel, Paulin se, po učeniku Sv. Pavla, zvao Timotej. Književne pseudonime nosili su Alkuin (Flaccus), Teodulf (Pindar), Modoin, kasniji biskup Autuna (Naso), "primicerius palatii" i kasniji Karlov diplomat Angilbert (oko 750. – 814.) uzeo je ime Homer, Arnon iz Salisburyja (Orao), Eppin (Nehemija), a neki nepoznati književnik (Maro). Karlo je u taj književno-umjetnički krug uključio i svoju najužu obitelj: njegova sestra Gizela postala je Lucija, kraljevna Rotruda Kolumba po istoimenoj svetici. Iz pjesništva su uzeta imena visokih političkih uglednika na dvoru: Audulf (Menalkas), komornik Meginfried (Thyrsis), peharnik Eberhard (Nemias), đakon Riculf (Demoetas). Težište je, kako se iz ovoga može zaključiti, bilo na biblijskim imenima. Klasični pseudonimi državnih dostojanstvenika nisu imali nekoga osobitog značenja, nego su jednostavno bili uzeti iz Vergilijevih *Ekloga*. To doduše nije vrijedilo za pjesničke pseudonime Horacije, Homer, Ovidije i Vergilije. Ti su nadimci bili ne samo izraz poštovanja prema klasičnim autorima, nego i ambicije

London, 1903.; F. Monnier, *Alcuin et Charlemagne*, Paris, 1863.; E. M. Wilmot – Buxton, *Alcuin*, London – New York, 1922.; E. Amann, n. dj., str. 102 – 104.

²¹⁴ U jednom pismu patrijarhu Jeruzalema Alkuin samouvjereno piše: "Najveći ljudi i svi članovi kršćanskog svijeta zovu me Alibo. Znaj da se i tebe sjećam u misnoj žrtvi" (H. Fichtenau, n. dj., str. 134).

²¹⁵ J. Marenbon, *From the Circle of Alcuin to the School of Auxerre. Logic, Theology and Philosophy in the Early Middle Age*, Cambridge 1981.; J. J. Contreni, *Carolingian Learning Masters and Manuscripts*, Yormouth-Norfolk 1992; G. Brunhes, *La foi chrétienne et la philosophie au temps de la renaissance carolingienne*, Paris, 1903.; E. K. Rand, *Johannes Scotus: "Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters"*, I, 2, München, 1906.; M. Dal Pra, n. dj., str. 350.

²¹⁶ E. Ewig, n. dj., str. 85; C. H. Haskins, *L'origine dell'università: "Le origini dell'Università"* a cura di G. Arnaldi, Bologna, il Mulino, 1974., str. 54.

²¹⁷ Klement Irski (Clemens Scotus, oko 750. – 818.) jedan je od irskih redovnika koji je oko 771. kao misionar došao u Franačku posvetivši se raznim vrstama djelatnosti, osobito podučavanju u školi. Karlo Veliki ga je pozvao na svoj dvor povjerivši mu predavanje gramatike. Pripisuje mu se jedan životopis Karla Velikoga. Čini se da je 775. prešao u Pariz gdje je postao upravitelj škole i da je tu ostao do smrti. Štuje se kao svetac. Pisac je djela *Ars grammaticae*. Neki ga povjesničari povezuju s osnivanjem Pariškog sveučilišta. No činjenica je da je tu samo posijao sjeme, koje je tek početkom XIII. st. urodilo osnivanjem sveučilišta.

²¹⁸ Usp. C. H. Haskins, n. dj., str. 73 sq.

²¹⁹ H. Fichtenau, n. dj., str. 121 – 123; M. Deanesly, n. dj., str. 648 – 649; E. Ewig, n. dj., str. 84 – 85.

²²⁰ Sačuvana su neka Alkuinova pisma iz Toursa upravljena "svim prijateljima" ma gdje se nalazili sa željom da jedni za druge uvijek drže vrata otvoreni. Čini se da su to neki odveć doslovno shvaćali, pa su zlorabili njegovo gostoprimstvo. U jednom se takvom pismu tuži da je na njih potrošio sve što je imao (usp. H. Fichtenau, n. dj., str. 131 – 132).

²²¹ E. R. Curtius, n. dj., str. 54.

²²² Usp. H. Fichtenau, n. dj., str. 125.

²²³ Usp. *Monumenta Germaniae Historica* (Poetae Latini Medii Aevi, I) str. 89; H. Fichtenau, n. dj., str. 126.

²²⁴ E. Ewig, n. dj., str. 85.

²²⁵ Usp. E. Patzelt, *Die Karolingische Renaissance*, Wien, 1924.; M. L. W. Laistner, *Thought and Letters in Western Europe*, London, 1957; M. Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb, SNL, 1980, str. 295. Među priručnicima kojima su se služili Karlovi suradnici nalazimo i poznato Vitruvijevno djelo *De Architectura* (usp. H. Fichtenau, n. dj., str. 125).

Benediktinac kao prepisivač rukopisa

da se u izmijenjenom svijetu naglasi važnost koju oni imaju.²¹⁹ Sve je to stvaralo svečarsko ozračje i međusobno povezivalo članove, učvršćivalo njihove odnose za vrijeme i nakon završetka školovanja.²²⁰

Radi se o prekretnici dvaju razdoblja. Dotad su zapadne pogranične zemlje Europe – Španjolska, Irska, Engleska – držale literarnu tradiciju Rima. To se sada prenijelo na franačku državu. Školska reforma Karla Velikoga oplodila je čitavo latinsko srednjovjekovlje.²²¹

8. Karlo se brinuo i o čistoći i ispravnosti latinskog jezika svetopisamskih i književnih djela. Htio ih je imati u njihovu izvornom obliku. Među njegovim suradnicima koji su bili za to zaduženi bilo je na snazi pravilo: "Povratak na izvore!"²²² U tu je svrhu Karlo nastojao prikupiti što starije rukopise kako bi se iz njih rekonstruirao izvorni tekst koji se naknadnim prepisivanjem iskvario. Tako je, primjerice, iz Montecassina dao donijeti izvorni tekst Pravila (regule) sv. Benedikta naredivši da u svim benediktinskim samostanima bude prihvaćen kao jedino važeći. Htio je izgledati među svojim učenim suradnicima kao snažni ratnik koji protiv pogrešaka u knjigama silazi u borilište u punoj bojnoj opremi, smatrajući to, kako je govorio, službom Nebeskom Kralju. U istom uvjerenju je naredio da se provede reforma pisma, liturgijskog pjevanja i druge stvari.²²³

No u tim nastojanjima nije uvijek imao sreće. U većini slučajeva iz teksta je samo uspio ukloniti vulgarizme ("barbarizme"). Romanski jezici su se već u to vrijeme definitivno odvojile od latinskoga. No iz te reforme latinskoga u Engleskoj je proizašao srednjovjekovni latinitet koji se oslanjao na Bibliju i crkvene oce. Bio je gibak i pogodan izraziti nove duhovne sadržaje i biti obrazovni jezik zapadnoeuropskog svijeta.²²⁴

Karlo je zapovjedio da se i u njegovoj državi prepisuju kršćanski i antički tekstovi. U njihovu prepisivanju koristilo se knjižno slikarstvo koje se odlikuje plastičnim prikazom likova, dobro komponiranim bočnim oblikovanjem i širokim spektrom.

U svojem zanosu za kulturu Karlo nije zaboravio graditeljstvo i likovne umjetnosti. Nakon što je u Aachenu dao izgraditi raskošnu carsku rezidenciju i dvorsku crkvu po ugledu na kasnoantičku crkvu sv. Vitala u Ravenni, mnogi su gradovi – Clermont, Tours, Reims, Saint-Riquier, Orléans, Köln i drugi – dobili lijepe crkve bazilikalnog tipa. U njihovoj su gradnji upotrijebljene, u odnosu na tradicionalno graditeljstvo, nove tehnike koje su ih učinile prostranijima, monumentalnijima i prikladnijima za bogoslužje, a unutrašnjost je ukrašena zidnim slikama i raskošnim mozaicima.²²⁵

9. Karlov reformni pokret iz Aachena prenio se i na druge gradove. Alkuin se 796. povukao u Tours gdje je preuzeo upravu tamošnje opatije, ali nije prekidao svoja predavanja, ni svoje veze s Karlom. Znajući koliko je Karlom bilo stalo do školskog napretka i znanstvenih

disciplina, osobito astronomije, Alkuin mu je iz Toursa u jednom pismu javio na koji način mladim ljudima u svojoj novoj školi prenosi "med Svetoga pisma", dok druge nastoji "opiti vinom antičke literature", nahraniti ih "voćem gramatičkih studija" ili im "pokazati red svijetlih kugla koje krase plavo nebo".²²⁶ U jednom drugom pismu mu 799. govori o svakodnevnoj borbi protiv zatečene zaostalosti u Toursu, iz čega nije teško zaključiti da karolinška reforma nije uvijek glatko tekla. Učeni Britanac se brinuo i za knjižnicu svojega novog samostana obogativši je rukopisima koje je donio sa sobom iz Yorka, tako da je postala jednom od najboljih u Zapadnoj Europi. Zauzeo se i za poboljšanje načina prepisivanja rukopisa, osobito za njihovo ukrašavanje umjetnički izrađenim inicijalima i minijaturama.²²⁷

IO. Karlova dvorska škola, učenjački krug i knjižnica nastavili su djelovati i nakon Alkuinova prelaska u Tours. Car je vodstvo škole povjerio svojem budućem biografu Einhardu, a nakon njega vodili su je franački dvorski kapelani.²²⁸ Nastavila je s radom i nakon Karlove smrti, no ne za dugo. Karlova je golema država zapravo od samog početka u sebi nosila klice buduće propasti. Mnogo je više sličila golemom mozaiku naroda i država nego jedinstvenoj i homogenoj državi. Sačinjavali su je, prije svega dva glavna "naroda": romanski i germanski, s time da je ovaj potonji bio sastavljen od mnoštva naroda i plemena koji su već imali države ili su pošto-poto htjeli izaći iz franačkog zagrljaja u kojemu ih je držala na okupu samo zajednička vjera i čvrsta središnja vlast.²²⁹

Osobita slabost karolinške države očitovala se u činjenici da u njoj nije postojao jasan zakon o nasljeđivanju po načelu prvorođenja (primogeniture) nego je svaki vladar, po drevnom merovinškom običaju, muškoj djeci dijelio državu po vlastitom nahođenju, što je među nasljednicima nerijetko dovodilo do sukoba. Franci su smatrali državu privatnom obiteljskom baštinom, a ne javnim dobrom (*res publica*) koje podliježe javnim, državnim zakonima. Tako je učinio i Karlo Veliki. Za njegovu veliku državu bila je sreća, ako se tako može reći, da je od njegove brojne djece preživio samo Ljudevit nazvan Pobožni koji je 814. naslijedio očevu baštinu. Bio je učeniji od oca, ali mnogo slabiji političar i nesposoban držati na okupu tako velika i međusobno različita područja i narode. To je došlo do izražaja odmah nakon Karlove smrti. Ljudevit je sa svoja četiri sina čak osam puta dijelio očevinu želeći zadovoljiti svakoga od njih, a ispalo je tako da nije zadovoljio nijednoga. Njihove međusobne svađe i ratovi doveli su do diobe Carstva. Ljudevit Njemački i Karlo Čelavi sklopili su 842. u Strassburgu savez protiv Lotara koji je za sebe tražio potpunu carsku vlast.²³⁰ Carstvo se samo još jedanput, ali za kratko vrijeme, našlo ujedinjeno pod žezlom Karla Debeloga (885. – 887.). Karolinška država se nakon toga toliko razmrvila i

²²⁶ F. Copleston, n. dj., str. 114.

²²⁷ L. Wallach, *Alcuin and Charlemagne* (Studies in Carolingian History of Literature), Itaca (New York), 1959.; F. Copleston, n. dj., str. 144 – 145.

²²⁸ E. Ewig, *Crkva pod gospodstvom laika: "Velika povijest Crkve" III/1*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1971., str. 84 – 85.

²²⁹ W. Braunsfels, *Karl der Grosse – Lebenswerk und Nachleben*, Bd. I-V, Düsseldorf, Schwann, 1965. – 1968.; P. Riché, *Les Carolongies. Une famille qui fit Europe*, Paris, Hachette, 1983.; A. Barbero, *Carlo Magno. Un padre dell'Europa*, Roma-Bari, Laterza, 2000.; J. Nelson, *Charlemagne: "Father of Europe?"*: "Quaestiones Medii aevi novae", vol. 7 (2002.), 3 – 20.

²³⁰ Braća su se zaklela jedan drugomu pred cijelom vojskom na uzajamnu pomoć protiv Lotara. Svaki se od njih zakleo na jeziku one druge vojske: Ljudevitova vojska na starofrancuskomu, a Karlova na staronjemačkomu. Tekst te zakletve sačuvan je kao najstarije svejedočanstvo (staro)francuskog jezika i staroviskonjemačkog jezika. Ta činjenica pokazuje da Franačko Carstvo i nije bilo tako jedinstveno kako se obično misli. U njegovu zapadnom dijelu prevladavao je galsko-rimski kulturni i jezični utjecaj, dok su u istočnom dijelu, koji nikada nije bio pod Rimljanima, prevladavali germanska kultura i kasniji njemački jezik.

Car Karlo Ćelavi

²³¹ Usp. H. Fichtenau, n. dj., str. 353.

oslabila da je sve više sličila teškom bolesniku koji nije više imao snage živjeti, ali nije htio ni umrijeti. No dok je njegova volja za životom ovisila samo o njemu, njegova smrt je ovisila o drugima. To se uskoro i dogodilo. Budući da podijeljeno i oslabljeno Carstvo nije imalo snage odlučivati o svojoj sudbini, o njoj su odlučili njegovi unutarnji i vanjski neprijatelji: Arapi s juga, poganski Normani sa sjevera, Slaveni i Mađari s istoka. Radilo se o svojevrstnoj replici već viđene velike seobe naroda. Nakon toga se Karolinško Carstvo nepovratno raspalo. Od nekada jedinstvene i moćne Karlove države nastale su Francuska, Njemačka, Burgundija i Italija. Smrću Arnulfa Koroškoga (887. – 889.) nestalo je i zadnjeg Karlovića.²³¹

Teologija
(vitraji katedrale u Laonu, XII. st.)

II. No ono što nas ovdje posebno zanima jest činjenica da Karlovi nasljednici nisu dopunjavali, ali ni ukidali njegove obrazovne zakone. Smatrali su ih valjanima i dostojnima velikog cara. Njegov sin i nasljednik Ljudevit Pobožni nastojao je nastaviti očevo djelo. Pobrinuo se da se i dalje vode anali Carstva, a iz dvorske škole je i dalje izlazila duhovna i intelektualna elita franačkog carstva koja svojem vladaru nije ostala dužna. Njegov dvorski astronom napisao mu je biografiju, a irski redovnik Ivan Deicolus zvan *Hibernicus exul* (Irski izbjeglica) posvetio mu je jedno svoje matematičko djelo u prozi i stihu. No važnije od toga bilo je njegovo djelo *De mensura orbis terrae* (O obujmu Zemlje), sažetak geografije, u kojemu je dao jezgrovite informacije o različitim zemljama.²³² Slično tako su brojni teolozi i pjesnici svoja djela rado posvećivali Ljudevitu: Teodulf, Ermold Nigellus i Walahfrid Strabon. Frechulf iz Lisieuxa napisao je opću povijest za pouku mladog kraljevića Karla Čelavoga.²³³

Karolinška renesansa je sve vrijeme Karlovih nasljednika imala glavno uporište u samostanima kojih je bilo u gotovo svim važnijim gradovima razasutim po velikom franačkom carstvu. Kulturna djelatnost je, uz liturgiju, u životu redovnika zauzimala središnje mjesto. To je bio razlog da je težište književnog stvaralaštva i kulture uopće bilo u samostanima. Redovnici svoje opredjeljenje za lijepo duguju naraštaju starijih pisaca koji su bili nadahnuće i pokretač njihovih napora i bdijenja. Budući da su im duhovnost i askeza zabranjivale osjetilne užitke, oni su ih nastojali nadoknaditi duhovnim i estetskim. Glavni kriterij u izboru tekstova

²³² Ovaj se rad oslanja na djelo *Mensuratio orbis*, pripremljeno po nalogu cara Teodozija II. (401. – 430.). Deiculus se također koristio djelima Plinija Starijeg, Solinusa, Orosiusa, Izidora iz Sevilje i drugih autora, obogativši ih rezultatima vlastitih istraživanja. U devet sekcija obrađuje Europu, Aziju, Afriku, Egipat i Etiopiju – sva u to vrijeme poznata područja Zemljine površine – pet velikih rijeka i neke otoke. Također je donio podatke o dužini i širini Tirenskog mora, o šest (najviših) planina i dr.

²³³ Usp. H. Fichtenau, n. dj., str. 264 – 296.

²³⁴ G. 853. Samo pola stoljeća nakon Alkuinove smrti Normani su na svojim lađama uzvodno rijekom Loirem iznenada osvanuli pred Toursom, opljačkali i spalili grad i opatiju sv. Martina. Tom prigodom uništili su cijeli njezin arhiv i knjižnicu koja je smatrana najvećom na europskom Zapadu (Ph. Wolff, n. dj., str. 107).

²³⁵ E. Ewig, n. dj., str. 129 – 133.

koje su čitali i prepisivali bila je ljepota. Ljubav prema lijepomu i želja da u svojoj liturgiji time iskažu slavu Gospodinu osobito su vidljive u izboru tekstova koje su čitali i prepisivali. Sve lijepo, dobro i istinito što su nalazili bilo u kršćanskoj bilo u pretkršćanskoj prošlosti rado su prihvaćali, njegovali i stavljali na raspolaganje članovima Crkve. U tomu se sastoji srednjovjekovna monastička kultura. Vjera i kultura poticale su njihovu žeđ za Bogom i čežnju za eshatologijom. Sva je njihova askeza bila usmjerena na to da dovede u sklad duhovni život i kulturne vrijednosti kako bi sačuvala jednostavnost duše u tako raskošnom bogatstvu intelektualnog života. Ta njihova svijest nije dopuštala da znanost i estetske vrijednosti izgube na cijeni. To je bila karakteristika učena redovnika. On nije profesionalni znanstvenik i intelektualac, ali je odan mudrosti, kulturi i intelektualnom životu. Stoga je sasvim prirodno da oni koji su posvetili život kontemplaciji i božanskim stvarima pribjegu umjetnosti kako bi njome pokušali izraziti nadosjetilnu stvarnost i razviju ljudsku sposobnost da je shvati u čisto zemaljskim mjerilima. Veliki umjetnici su često i veliki teolozi. Za redovnike je sva stvarnost umjetnički napisana knjiga. Nikakvo čudo da je njihovo poimanje života ostavljalo tako dubok trag na svijet kulture.

Jedan od glavnih samostana bio je sv. Martina u Toursu, koji je, doduše, nakon Alkuinove smrti izgubio položaj središnjega prosvjetnog središta, ali se ipak u IX. st. razvio u veliku nakladnu kuću koja je izvozila rukopise i bogato ilustrirane knjige u sve dijelove Franačke. Ta je škola u početku pozornost posvećivala prepisivanju teksta, a tek kasnije i opremi raskošnih rukopisa.²³⁴ I u Reimsu je postojao vrlo djelatan skriptorij. Osobito velik glas je uživao samostan St. Denis u kojemu se isticao kapelan Hilduin svojim poznavanjem grčkog jezika. U Corbieu je Pashazije Radbert traktatom *De corpore et sanguine Domini* (O Kristovu tijelu i krvi) 831. otvorio rasprave o euharistiji.

Fulda je svoj procvat i slavu duhovnog i kulturnog središta Njemačke dugovala opatima Eigilu (750. – 822.), autoru djela *Vita Sturmi* (Život svetog Sturma), najstarijem književnom djelu u tom samostanu, i Hrabanu Mauru, Alkuinovu duhovnom sinu, najprije poglavaru škole, zatim opatu (822. – 842.), koji je svoje najbolje sile posvetio odgoju njemačkog klera. Svojim marljivim radom i pisanim djelima, koja se kao i Alkuinova nisu odlikovala velikom originalnošću, zaslužio je ne samo imenovanje nadbiskupom Mainza (847. – 856.) nego i naslov "učitelja Germanije". U samostanskoj školi njegovali su se teologija i pjesništvo, ali ni slobodna umijeća nisu zanemarivana.²³⁵

Reformu su prihvatili i ostale veće benediktinske opatije u Franačkoj: St. Gallen, Corbie, Fulda, Reichenau i dr. Njima su, osobito u to vrijeme, bili na čelu sposobni redovnici koji su nastojali što je moguće dulje držati na životu vatru koja je bila upaljena karolinškom renesansom. Jedan od njih – da ne spominjemo druge – bio je Hraban Maur, Alkuinov učenik, opat u Fuldi i nadbiskup Mainza, prozvan "Praeceptor Germaniae"

Skriptorij opatije Echternach, XI. st.

Alkuin predstavlja knjigu svog učeniku Hrabana Maura Otgaru, biskupu Meinza. Fulda, 840. (Beč, Oesterreichische Nationalbibliothek, ms 652, f. IV)

(Učitelj Njemačke), sa svojim djelom *De universo* (O svemiru) ili *De rerum natura* (O prirodi stvari), opširnoj enciklopediji, prethodnici raznih srednjovjekovnih "suma" (*Summa*). U njoj je, između ostaloga, donio jedan antički traktat o životinjama, čime je u znanost uveo učenje o životinjama (fiziologija), izvršivši ujedno velik utjecaj na znanost i imaginarnu simboliku u srednjem vijeku.²³⁶

U red promicatelja karolinške renesanse svakako spada i Alkuinov učenik Fredegisus († 834.), opat samostana sv. Martina u Toursu (819. – 832.), koji je napisao zanimljivo logičko-matematičko djelo *De substantia nihili et tenebrarum* (O biti ništavila i tmine). U isto je vrijeme djelovao i Servatius Lupus de Ferrières-en-Gâtinais (oko 805. – 862.). Njegova *Litterae* (Pisma) odaju visoku klasičnu književnu i filološku kulturu.

I2. Usporedno s postojanjem tih crkvenih škola osjećala se potreba za javnim školama koje bi bile dostupne svima. U tom pogledu su 829. franački biskupi podnijeli zahtjev caru Ljudevitu Pobožnomu tražeći da se one otvore na tri izabrane točke. Pritom su, kako se čini, mislili na više škole

²³⁶ F. Copleston, n. dj., str. 146 – 147.

²³⁷ Ph. Wolff, n. dj., str. 47 – 48.

²³⁸ *Storia del Mondo Medievale*, IV, Milano, Garzanti – Cambridge University Press, 1983., str. 69 – 70.

²³⁹ R. McKitterick, *The Frankish Church and the Carolingian Reforms 798-896*, London, 1977.; M. Brandt, n. dj., str. 294 – 295; L. Geymonat, n. dj., str. 398 – 400; A. Guerreau – Jalabert, *La 'Renaissance carolingiennes'*: "Bibliothèque de l'Ecole des Chartres", 139 (1981.), 5 – 36.

²⁴⁰ Ermold (*Ermoldus*) je bio dobar latinski pjesnik, a zbirka njegovih *Carmina in honorem Hludovici imperatoris* ima povijesnu vrijednost. Objavljena je "Monumenta Germaniae Historica" (Scriptores, Band 2, Hannover, 1826.). Pjesme su mu napisane po uzoru na Ovidija.

²⁴¹ Bio je Irac. Njegov nadimak Škot, kao i nekoliko drugih ljudi iz ovoga doba koji ga nose, mnoge dovodi na pogrešan zaključak da je po narodnosti Škot. Irska se u srednjem vijeku zvala "Scotia maior", za razliku od Škotske koja se zvala "Scotia minor". U latiniziranom irskom "Eriugena" znači "Erinac" (pripadnik plemena Erin).

²⁴² Gottschalk je bio saski benediktinac koji se u svoje vrijeme isticao smionim idejama u filozofiji i teologiji. Zastupao je rigidno učenje o predestinaciji. Rabanus Maurus, poznati opat u Fuldi, optužio ga je za herezu i zatražio njegov progon iz Franačke. Gottschalk se 846. sklonio kod furlanskog grofa Eberharda, zeta cara Ljudevita Pobožnoga. No Hrabanu je pošlo za rukom da ga i odatle protjera. Prognan iz Italije Gottschalk je našao utočište u Hrvatskoj kod kneza Trpimira kojega zove "rex Sclavorum" (kralj Slavena) ostavši na njegovu dvoru oko dvije godine. Činjenica da je tražio sigurnost na dvoru hrvatskog kneza pred moćnim carskim zetom govori o velikoj moći hrvatskog vladara. U vrijeme svojega boravka na Trpimirovu dvoru sudjelovao je u u jednom ratnom sukobu hrvatskoga kneza s bizantskim namjesnikom Dalmacije. "Kada je naime Trpimir, kralj Slavena, polazio s vojskom protiv naroda Grka i njihova namjesnika [...] po nedavnim događajima posve sigurno sam znao da će pobjeda dopasti onoj strani vojske koje konji budu veselo stupali i svojim pobjedničkim kretnjama pokazivali radost. A tako se doskora i dogodilo kako su izazvale i predskazivale kretnje konja koji je veselo poigravao" (usp. N. Klaić, n. dj., str. 22; L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*: "Bogoslovska smotra", br. 4/1932., 1 – 30). Za hrvatsku povijest važan je i rukopis iz IX. st. koji se nalazi u Bernskoj knjižnici (Bibliotheca

u kojima bi se u slobodnim umijećima izobražavali najdarovitiji mladići. Nema dokaza da je car njihov prijedlog ozbiljno uzeo u razmatranje, ali njihov zahtjev svjedoči o društvenoj potrebi takvih škola. Čini se da je u tom smislu ipak nešto učinjeno. Trideset godina kasnije franački biskupi okupljeni u Savonnièresu konstatirali su napredak redovničkog života i školske izobrazbe tražeći od kralja Zapadnih Franaka Karla Čelavoga (843. – 877.), mlađeg sina i nasljednika Ljudevita Pobožnoga, da počne otvarati javne škole za crkvene i profane znanosti gdje god za to postoje objektivni uvjeti. No u međuvremenu su se nad franačkim carstvom počeli gomilati crni oblaci političke i kulturne dekadencije tako da je i ta inicijativa ostala samo na papiru. Trebalo je proći više desetljeća da bi i tim pitanjima mogla biti posvećena odgovarajuća pozornost.²³⁷

I 3. Važan doprinos tom procvatu kulture na kontinentu davali su irski izbjeglice koji su sredinom IX. st. u Franačkoj tražili utočište bježeći pred vikinškim gusarima. Kao što su u vrijeme seobe naroda retori rimskih škola u Galiji bježali u Irsku pred navalom "barbara", tako su sada Irci tražili zaklon na kopnu pred nasiljima skandinavskih pljačkaša. Dvorovi franačkih kraljeva, biskupske palače i samostani bili su puni učenih "Škota" (Iraci) koji su bili spremni predavati bilo koji školski predmet u zamjenu za koru kruha i siguran krov nad glavom. Među njima su bili učeni svećenik pjesnik Sedulije Škot (Sedulius Scottus), kojega 840. i 851. nalazimo u Franačkoj stupivši u službu biskupâ Lütticha, Kölna i Metza. Iako nije bio originalan mislilac, dobro je poznao antičku literaturu. Njegov najoriginalniji spis je zbirka poezije *De rectoribus christianis* (O kršćanskim rektorima) posvećena Lotaru II. (855. – 869.), u kojoj je, Boetijevim stilom, pisao o starijim kršćanskim piscima. Poezija mu je protkana brojnim navodima grčkih i rimskih pjesnika. Napisao je više prigodnih pjesama posvećenih njegovim mecena ili svojim irskim drugovima koji su, kao i on, tražili utočište na kontinentu. Ujedno je komentirao Matejevo evanđelje, Pavlove poslanice te Priscijanova, Donatova i Eutihova gramatička djela iz čega je razvidno da je dobro poznao starije kršćanske i nekršćanske autore i njihova djela.²³⁸

U to doba je bilo moguće da se, nakon vremena Sv. Augustina i Boetija, na Zapadu ponovno ožive filozofija i teologija i to uglavnom na temelju crkvenih Otaca novoplatoničkog smjera: Pseudo-Dionizija Areopagite, sv. Augustina, Grgura Nissenskoga (oko 335. – 395.), Grgura Nazijanskoga (oko 329. – 390.), Maksima Ispovjednika (oko 580. – 662.) i dr. Rasprave su se vodile uglavnom o dvama pitanjima: o euharistiji i predestinaciji.²³⁹

U Paviji, nekadašnjem glavnom gradu Langobardskog kraljevstva, boravio je prije spomenuti Irac Ivan Dungal, koji je u kulturi svojega vremena zauzimao istaknuto mjesto. Na dvoru Pipina Akvitanskoga djelovao je pjesnik Ermoldus Nigellus ili Niger, koji je pisao pjesme po uzoru na Ovidija. Bio je optužen za urotu protiv Ljudevita Pobožnoga,

ali je oko 830. – 838. nastojao povratiti carevu naklonost pišući pjesme o njegovu životu (*In honorem Hludovici*) i djelu.²⁴⁰

I 4. Drugi učeni Irac iz ovoga vremena bio je Ivan Skot Eriugena (oko 810. – 877.)²⁴¹ koji se, nakon Alkuina, smatra najistaknutijom osobom karolinškog razdoblja. Mlad je naučio grčki u jednom irskom samostanu gdje se tom jeziku pridavala jednaka važnost kao i latinskomu, što mu je omogućilo da bolje nego itko u njegovo vrijeme upozna grčku filozofsku misao i razvije svoj pogled na svijet. Zbog provale Danaca, pobjegao je iz Irske oko 845. našavši utočište na dvoru kralja zapadnih Franaka Karla Čelavoga (840. – 877.) i budućeg cara (875. – 877.), koji mu je povjerio upravu svoje dvorske škole na kojoj je predavao komentirajući Marcijanov *Brak Merkura i Filologije* i Boetijevu *De consolatione philosophiae*. Prigodu da skrene pozornost na sebe dao mu je biskup Reimsa Hinkmar koji ga je pozvao da sudjeluje u jednoj teološkoj raspravi o predestinaciji. Eriugena se prihvatio posla napisavši djelo *De praedestinatione* (O predestinaciji) u kojemu je pobijao rigidnu Augustinovu teoriju predestinacije saksonskog benediktinca Gottschalka (801. – 867./870.).²⁴² Eriugena se, na traženje Karla Čelavoga, 858. prihvatio posla na prevođenju s grčkoga i komentiranju Pseudo-Dionizijevih djela koje je 827. bizantski car Mihajlo II. (820. – 829.) darovao kralju Filipu Lijepomu. Čini se da je, uz to, komentirao Ivanovo evanđelje i Boetijeva *Opuscula*. Preveo je i *Ambigua* Maksima Priznavaoca i *De hominis opificio* Grgura Nissenskoga.²⁴³

No djelo koje je Ivana Skota Eriugenu učinilo poznatim bilo je *De divisione naturae* (O podjeli prirode) koje je, po ugledu na slična starija djela, sastavio u obliku dijaloga. U njemu je u duhu poganskog novoplatonizma panteističke tendencije pokušao izložiti četverostruku podjelu prirode po tomu da li ona nešto stvara ili je stvoreno. Najprije dolazi ono što stvara a nije stvoreno (*natura creans non creata*). Drugo je ono što stvara i što je stvoreno (*natura creans creata*), a to su Ideje u Sokratovom i Platonovom smislu koje stvaraju pojedinačne stvari, a njih je stvorio Bog u kojemu postoje. Na trećem mjestu stoje stvari koje postoje u prostoru i vremenu; stvorene su, ali ne stvaraju (*natura creata non creans*). Na četvrtom mjestu stoji ono što nije ni stvoreno niti stvara (*natura nec creans nec creata*), čime se krug zatvara. U tom ciklusu, koji počinje u Bogu i k njemu se sve vraća, stvari su "Božji simboli" (teofanije) koje su u isto vrijeme manifestacije duha i osjetna bića. U središtu toga ciklusa izlaska i povratka k Bogu stoji čovjek s osjetilima i razumom. Razum i kršćanska objava samostalni su izvori istine koji se ne podudaraju niti suprotstavljaju. Razum vodi do intelektualne spoznaje, do gledanja Boga, koje pretpostavlja teofaniju. U toj konstrukciji pozivao se na Grgura Nissenskoga i Augustinovu filozofsku misao u interpretaciji Pseudo-Dionizija (kojega je smatrao Dionizijem Areopagitom). Zlo

Bongarsiana, cod. 584). Sadrži Gottschalkov traktat o predestinaciji u kojemu govori o nekim osobinama govora u Dalmaciji (J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb, Školska knjiga, 1972., str. 87).

²⁴³ Njegovi su prijevodi tako dobri da su izazvali divljenje jednog učenjaka koji ih je 860. poslao papi Nikoli I. Želeći se uvjeriti u vrijednost poslanog dara, papa ih je dao na ocjenu svojem učenom bibliotekaru Anastaziju (oko 817. – oko 877.) u kojega je imao veliko povjerenje. Anastazije je, neinformiran o kulturnim dostignućima Irske, izrazio čuđenje da netko u jednoj tako dalekoj i "barbarskoj" zemlji tako dobro zna grčki (*Storia del Mondo Medievale*, IV., str. 68 – 59).

Ivan Skot Eriugena

Podjela prirode na četiri dijela po
Ivanu Scotu Eriugeni, minijatura
(Paris, Bibliothèqu Nationale, cod.
lat. 6734, f.1v)

²⁴⁴ Usp. A. Forest – F. Van Steenberghen – M. De Gandillac, n. dj., str. 22 – 23, 34 – 42; F. Van Steenberghen, n. dj., str. 44; J. Andreis, n. dj., str. 97.

u čovjeku i svijetu je, po njegovu mišljenju, prolazna pojava. Pakao kao stanje vječnih muka ne može postojati, jer će nestati kad nestane zla. Samo je dobro vječno. Zbog toga je bio osumnjičen za panteizam. U istom djelu raspravlja i o drugim problemima, osobito o glazbi (odnosi harmonije i polifonije sfera).²⁴⁴

Eriugena je, osim dobrih prijevoda izvornih grčkih Pseudo-Dionizijevih tekstova, stavio u optjecaj teme filozofijske i kozmologijske tradicije koja vuče svoje korijene od novoplatoničkog filozofa Prokla iz Konstantinopola²⁴⁵, što nam pomaže u razumijevanju intelektualnog ozračja u vrijeme i nakon karolinške renesanse, koje je došlo do izražaja u kasnijoj katedralnoj školi u Chartresu. Te su se škole dobrim dijelom nadahnjivale novoplatoničkim idejama sadržanima u Platonovu *Timeju*²⁴⁶, Makrobijevu komentaru na Ciceronov *Somnium Scipionis* (Scipionov san)²⁴⁷ u kojemu autor u novoplatoničkom duhu raspravlja o svemiru, Bogu, duši i zvijezdama.²⁴⁸ Eurigenina slika fizičkog svijeta odražava to učenje. Cijeli se svijet sastoji od duše i tijela pa ga se može zamisliti kao neko živo biće. Sva se tjelesa, zemaljska i nebeska, sastoje od četiriju empedoklovskih elemenata u kojima nema razlike između lunarnog i sublunarnog svijeta. Različite kombinacije tih elemenata proizvode različita tjelesa.

Zanimljiva su njegova astronomska razmišljanja u kojima, pod utjecajem Heraklita Pontskog, govori o gibanju nebeskih tjelesa: planeti Merkur, Venera Mart i Jupiter kruže oko Sunca. Eriugena za to ne navodi nikakav dokaz, pa je očito da se radi o običnoj intuiciji koja ima svoju vrijednost kao most između starih i novovjekovnih astronoma u shvaćanju svemira.²⁴⁹

Eriugena također govori o organizaciji, klasifikaciji i metodi u podučavanju "svetih znanosti". On ih organizira u duhu novoplatoničke filozofije te, po ugledu na Pseudo-Dionizija: trima klasičnim sekcijama (logika, fizika i etika) dodaje četvrtu: "teologiju" razumijevajući pod tim pojmom teodiceju.²⁵⁰

Originalnost Eriugenove misli potječe zahvaljujući njegovu poznavanju dionizijskih novoplatoničkih spisa koji na taj način prodiru u kršćansku teologiju. Njegovim djelima su se, unatoč svim njihovim nedostacima, poslužili mnogi pisci u srednjem vijeku: Remigius iz Auxerre (841. – 908.), Amalric iz Bene († 1206.), Berengar iz Toursa († 1088), Anselm iz Laona (oko 1050. – 1117.), William iz Malmesburyja (1090. – oko 1143.), Honorije iz Autuna (oko 1080. – 1157.), Pseudo-Avicena, neki albigenzi i dr.²⁵¹ S njime je filozofska i znanstvena kultura Zapada, koja se dotad uglavnom oslanjala na Izidora Seviljskoga, Makrobija, Boetija i Bedu Venerabilisa, dobila svoje prvo značajnije proširenje.²⁵²

I 5. Sudbina karolinške renesanse ovisila je o sudbini Carstva. Ono je nedugo nakon Karlove smrti zapalo u krizu kako zbog unutarnjih razmirica tako i zbog vanjskih neprijatelja.

No u svim političkim previranjima postojala je i jedna pozitivna činjenica: ni Ljudevit, ni njegovi sinovi nisu posve zaboravljali kulturu. Pomagali su učenjake koji su im se oduživali posvećujući im svoja djela. Tako su na poticaj cara Lotara I. (835. – 855.), bibličar i pravnik Hraban Maur i Angel iz Luxeuila napisali njemu posvećene biblijske

²⁴⁵ Proklo, grčki novoplatonički filozof (oko 412. – 485.). Autor je više filozofskih, matematičkih i astronomskih djela. Komentirao je *Euklidove Elemente* (usp. A. Forest – F. Van Steenberghen – M. De Gandillac, n. dj., str. 22 – 23; M. Cappuyns, *Jean Scot Eriugène. Sa vie, son oeuvre, sa pensée*, Louvaine – Paris, 1933.; F. Van Steenberghen, n. dj., str. 44).

²⁴⁶ Timej, grčki filozof, prirodnjak i zvjezdoznanc (V./IV. st. pr. Kr.). Rodom je iz Lokrija u južnoj Italiji. Pripadnik je pitagorovske škole i Sokratov sljedbenik. Kao filozof uživao je prilično velik ugled i kod Grka i kod Rimljana, pa ga mnogi spominju u svojim spisima. Platon se poslužio njegovim imenom za jedan dijalog preko kojega je, kao glavnog lika, iznio kazivanje o potonulom kontinentu Atlantidi.

²⁴⁷ Makrobije Teodozije (Macrobius Ambrosius Theodosius) je bio rimski gramatičar i novoplatonički filozof. Živio je početkom V. st. Prvenstveno je poznat po svojem kompendiju antičke vjerske i filozofske misli. U svojem *Commentarium in Somnium Scipionis* (Komentar na Scipionov san), važnom izvoru za platonizam na latinskom Zapadu, uspoređivao je ulomak Ciceronove rasprave *O državi* s Platonovim naučavanjem. Drugo njegovo važno djelo je *De differentiis et societatis graeci latiniqve verbi* ("O sličnostima i razlikama grčkog i latinskog glagola") kasnije je izgubljeno. No njegovim glavnim djelom smatraju se "Saturnalije" (*Saturnalia*) u kojemu, u obliku dijaloga, sudjeluju istaknuti zagovornici poganske obnove: Simah, Pretekstat, Nikomah Flavijan i gramatičar Severije.

²⁴⁸ M. Cappuyns, *Jean Scot Eriugène, sa vie, son oeuvre, sa pensée*, Louvaine, 1933.; C. Vasoli, n. dj., str. 540 – 541.

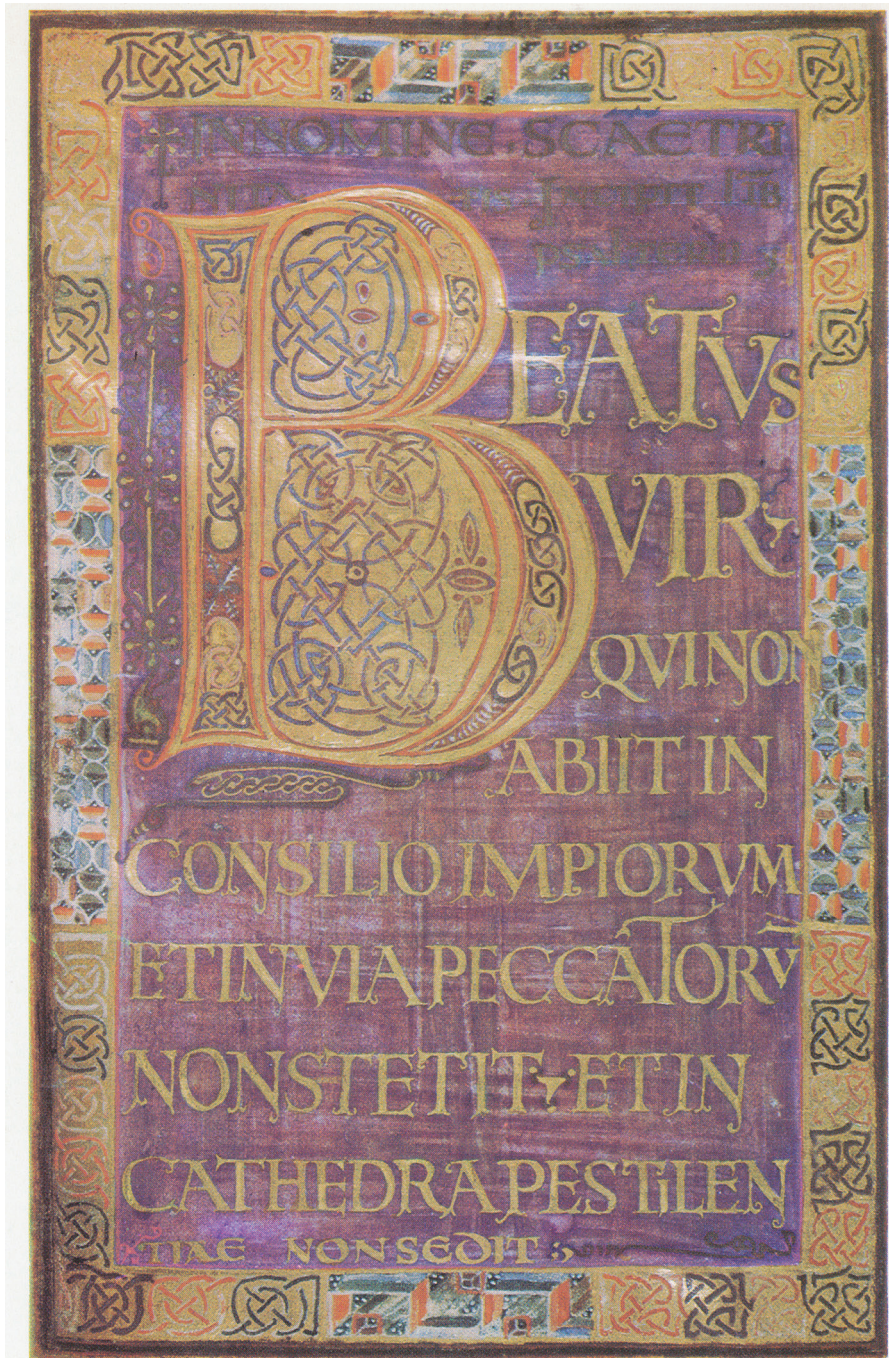
²⁴⁹ L. Geymonat, n. dj., str. 400 – 401.

²⁵⁰ Usp. J. Mariétan, n. dj., str. 114 – 123; Ph. Delhaye, n. dj., str. 58 – 65.

²⁵¹ E. Ewig, n. dj., str. 177 – 179; F. Copleston, n. dj., str. 150 – 151, 171 – 172.

²⁵² V. Jelisejev – J. Naudou – G. Wiet – Ph. Wolff, n. dj., sv. III., I., str. 190.

*Dagulfov psaltir. Dvorska škola
Karla Velikoga, VIII. st.
(Beč, Österreichische
Nationalbibliothek,
Cod. 1861, f. 25r).*

komentare. Benediktinac Walahfrid Strabo (oko 807. – 848.), opat samostana Reichenau, posvetio mu je svoja pjesnička i povijesna djela, a Waldalbert iz Prüma (848.) svoj martirologij. Ljudevit Njemački (833. – 876.) raspitivao se kod uglednog teologa i pravnika Hinkmara, nadbiskupa Reimsa (oko 806. – 882.), o Genezi i psalmima te mu u

tu svrhu pribavio djela crkvenog naučitelja Ambrozija iz Milana. No vjerojatno se za kulturu najviše zauzimao Karlo Ćelavi, koji se često savjetovao sa stručnjacima (Ivanom Skotom Eriugenom, Lupusom iz Ferrièresa, Hinkmarom i dr.) u teološkim pitanjima i nesebično im pomagao. Oni su mu uzvraćali posvetom svojih djela. U to su se vrijeme slobodnim umijećima bavili ne samo školski gramatičari, nego i filozofi i "humanisti" s općim znanjem kao Lupus od Ferrièresa, Henrik od Auxerrea i neki drugi. Među njima je bilo i darovitih pjesnika.

16. Karolinška renesansa je, gledano u cjelini, bila važno, iako prijelazno razdoblje u intelektualnom životu srednjovjekovnog Zapada. Njezini neposredni učinci možda i nisu bili osobito spektakularni, ali su, gledajući dugoročno, bili vrlo važni za budućnost europske kulture i znanosti. Ona je, uz ideju o političkoj obnovi Rimskog Carstva, u karolinškom carstvu s ne manjom upornošću i ljubavlju obnavljano i nekadašnje "carstvo" kulture i znanosti. Oživjela je svijest o potrebi školske izobrazbe, nastojala sačuvati klasičnu grčko-rimsku kulturnu baštinu, pročistila latinski jezik, nametnula novo mnogo jednostavnije i praktičnije knjiško pismo, a dvorska škola pružala solidnu izobrazbu onima koji su je imali mogućnost pohađati. Bilo je to vjerojatno najviše što je u to vrijeme bilo moguće pružiti. Radilo se o prvoj renesansi u srednjem vijeku koja je s pravom nosila karolinško ime.²⁵³ Iako njome nisu bili obuhvaćeni širi slojevi stanovništva, niti je u potpunosti ispunila sve svoje ciljeve, ona je ipak prenijela ljudima svojega doba mnoge već zaboravljene vrednote klasične starine: ljubav prema znanju, vrsnoći, humanističkoj kulturi, svijest da je izobrazba jedan od temelja napretka svakog društva. Time je, iako samo za neko vrijeme, premostila jaz koji je dijelio zapadnoeuropski srednji vijek od tekovina klasičnog i postklasičnog antičkog doba. Njezin se ideal zasnivao na ideji o obnovi Carstva i njegovoj funkciji u tadašnjem svijetu, pa je nužno posegnula za antičkom baštinom u kristijaniziranom obliku, uklopivši je u stvarnost feudalnog društva i novih prilika u tadašnjoj Europi. No ona nije bila samo bukvalno ponavljanje preuzetih vrednota i modela, nego njihovo stapanje s novom kulturnom i političkom stvarnošću nastaloj na razvalinama staroga svijeta.²⁵⁴ Od tada Europa više nije bila obično geografsko područje bez svoje fizionomije i identiteta. Govorila je istim, latinskim jezikom, koji je bio ne samo liturgijski, nego i jezik pismenosti i službenih dokumenata, a kanonsko je pravo počelo zamjenjivati plemensko i običajno pravo novih naroda koji su se, zahvaljujući kršćanstvu, postupno pretvorili u prve nacije dostojne toga imena. Bile su međusobno povezane istom vjerom i kulturom oblikujući se kao velika zajednica naroda, koja je za najviše državne i vjerske vladare imala germanskog cara koji se zvao rimskim carem i papu kao rimskog prvosvećenika.²⁵⁵

²⁵³ E. Ewig, *Vijek Karla Velikog (768 – 814): "Velika povijest Crkve"*, III/1, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1971., str. 78 – 88; J. Le Goff, *Il cristianesimo medievale in Occidente dal concilio di Nicea alla Riforma: "Storia delle religioni"* a cura di H.-Ch. Puech, Bari, Laterza, 1877., str. 57 – 61.

²⁵⁴ C. Albanese, *Il pensiero di Giovanni Scoto Eriugena*, Messina, 1929.; M. Dal Pra, *Scoto Eriugena ed il neoplatonismo medievale*, Milano, 1951.; P. Kletter, *Johannes Eriugena. Eine Untersuchung über die Entstehung der mittelalterlichen Geistigkeit: "Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance"*, Leipzig 1931.

²⁵⁵ R. Morghen, *Medioevo cristiano*, Bari, Laterza, 1974., str. 55 – 70.

POGLAVLJE VI.

Karolinška renesansa nije ostala bez plodova i u kasnijem razdoblju europske povijesti. Njezini dugoročniji plodovi bili su ne samo poticaj nego i najava kasnijih preporoda: otonskoga (X. st.), a osobito dvaju drugih još važnijih preporoda: onoga iz XII. i onoga iz XV./XVI. st. koji su promijenili Europu i svijet.

OTONSKO RAZDOBLJE

I. Veliki vladari obično ne ostavljaju sebi jednake nasljednike. To se pokazalo istinitim nakon smrti Karla Velikoga (28. siječnja 814.) koji je bio velik ne samo po imenu. Njegov sin i nasljednik Ljudevit (Ludwig, 814. – 840.), kojega su odgojili benediktinci, provodio je više vremena družeći se s njima nego baveći se državnim poslovima (odatle mu nadimak Pobožni). Bio je više monah nego monarh, dokazavši da je za očuvanje i vođenje velike i složene države kakvu je naslijedio potrebno mnogo više od znanja koje se tražilo za dobra monaha. Nedostajale su mu politička karizma i čvrsta ruka kakve je imao njegov otac. Najprije su se, kako smo vidjeli, protiv njega pobunili njegovi vlastiti sinovi Lotar, Pipin, Ljudevit (Ludwig) i Karlo Ćelavi, a onda i međusobno. Sporazumima u Verdunu (843.) i Mersenu (870.) nekada moćno i veliko Karolinško Carstvo najprije se podijelilo politički, a onda i kulturno na zapadnu i istočnu franačku državu.

Tim "obiteljskim" svađama i razmiricama pridružile su se i raznorodne etničke tendencije, a zatim i "nacionalne". U zapadnom dijelu, koji se kasnije prozvaao Francuska, vlast je 987. preuzeo Hugo Capet s lenskim pravom nad kneževinama Burgundijom, Normandijom, Bretanjom i Akvitanijom, a u istočnom dijelu, kasnije prozvanim Njemačkom, nakon čega je zemlja zapala u političku anarhiju i raspala se u nekoliko manjih država. Ponovno ih je ujedinio saski vojvoda Henrik I. s nadimkom Vögel (Ptičar, 919. – 936.) uzevši 920. kraljevski naslov (*rex theutonicus*). Njegov sin Oton I. Veliki (936. – 973.) skršio je otpor vojvoda Lotaringije, Franačke, Švapske i Bavarske te se posvetio uređenju države.²⁵⁶

No ako su raspadom Karolinškog Carstva nastale mnoge "nacionalne" države koje su počele produbljivati političke i etničke razlike, s druge je strane Zapadna Europa učvrstila i ojačala svoje jedinstvo zahvaljujući jedinstvenoj veri i latinskoj kulturi. To se odnosilo ne samo na zemlje

²⁵⁶ C. Beaune, *La Naissance de la nation France*, Paris, Gallimard, 1985.; J.-M. Moeglin, *De la "nation allemande" au Moyen Age*: "Revue française d'Histoire des Idées politiques", numero speciale, "Identités et spécificités allemandes" 14 (2001., 227 – 260: P. J. Geary, *The Myths of Nations. The Medieval Origins of Europe*, Princeton, Princeton, University Press, 2002.

Karlo Veliki sa sinom Pipinom

²⁵⁷ Usp. L. Leciejewicz, *La nuova forma del mondo. La nascita della civiltà europea medievale*, Bologna, il Mulino, 2004., str. 175, 206 – 242.

koje su pripadale tom velikom Carstvu nego i susjedne kao što Britanski otoci, Španjolska i neki slavenski krajevi. To se jedinstvo jačalo i borbom protiv zajedničkih neprijatelja, osobito muslimana na Sredozemlju, skandinavskih Vikinga, ranog razdoblja mađarskih osvajanja i dr. U VIII. st. se prvi put javlja izraz "europski" kao pojam ne toliko geografski koliko kulturni, da bi sve više ulazio u praksu i svijest ljudi. Uz taj pojam kao njegov sinonim sve se češće počinje upotrebljavati "kršćanski". Razni politički događaji pridonijeli su da su zapadni Europljani čak i na Bizant počeli više gledati kao na dio Azije nego Europe.²⁵⁷

Toj je svijesti europske posebnosti konkretni oblik dao Oton Veliki kojemu je pred očima lebdio ideal karolinške tradicije centralnog europskog carstva. Namjeravao je obnoviti nekadašnje carstvo. Zbog toga se 936. u Aachenu, na prijestolju Karla Velikoga, dao okruniti za njemačkoga kralja, a dvorska kapela sagrađena u obliku oktogona s galerijom koja prikazuje lomljenje šesnaesterokuta, postala je simbol njegove ideje carstva. Oton se 951. oženio Adelheidom, kćeri Rudolfa II. Burgundskog i udovicom Lothara, kralja Italije, čime je stvorio sve preduvjete za preuzimanje carskog naslova. Godine 962. papa Ivan XII. ga je u Rimu pomazao za cara Svetog Rimskog Carstva Njemačkog Naroda (*Sacrum Imperium Romanum Nationis Germanicae*).²⁵⁸ Carski naslov je od kraja IX. st. izgubio svoje stvarno značenje. Sada je ponovno obnovljeno u punom smislu riječi. Time je tradiciju Karolinškog Carstva prenesena na njemačke, a ne na francuske kraljeve. Taj je naslov Oton ostavio svojim nasljednicima: sinu Otonu II. (973. – 983.) i unuku Otonu III. (983. – 1002.) po kojima se to razdoblje vladanja saske dinastije prozvalo otonskim. Svi su oni zastupali ideju carstva po uzoru na Karla Velikoga. Oton III. je izabrao Rim za središte carstva. Dinastija se ugasila 1024. s Henrikom II. koji je od 1014. nosio carski naslov.²⁵⁹

Saska je vladarska kuća svoje poimanje carstva potvrdila velikom potporom kulturi, osobito gradnji veličanstvenih crkava, umjetničkom stvaralaštvu i školstvu. Već su se karolinški vladari, koji su htjeli obnoviti Rimsko Carstvo (*Renovatio Imperii Romanorum*) i pod svojim žezlom i ujediniti svu zapadnu i središnju Europu, u kulturi poglavito oslanjali na benediktince. Oni su, osim svojih tipično vjerskih obveza, najvećim dijelom vodili školstvo i kulturni rad. Europa im duguje osobitu zahvalnost za očuvanje temeljne klasične baštine koja je bila ugrožena "općim potopom" seobe naroda. Monasi su ostali praktično jedini pravi kulturni most između staroga i srednjega vijeka. U njihovim su se samostanima njegovale razne umjetničke tehnike, prepisivani i ukrašavani rukopisi, crkveni zidovi ukrašavani i sl.

Otonovim zauzimanjem ponovno su u njihovim većim samostanima proradile nekada zatvorene škole po već uhodanom programu triviuma i quadriviuma. Bilo je otvoreno i nekoliko biskupijskih škola kao što je, primjerice, ona u Liègeu koju je počevši od X. st. vodilo nekoliko značajnijih biskupa među kojima su se osobito isticali Ratier i Notger. Većina tih škola držala je svoja vrata otvorenima i za "vanjske" đake. U njima je prevladavao niži stupanj u kojemu je, kako se čini, gramatika zauzimala središnje mjesto. Predavala se po Priscijanu i Donatu ili njihovim karolinškim preinakama. Klerici i redovnici su svoje znanje iz poezije stjecali iz djela antičkih autora, osobito Vergilija, Horacija, Juvenala, Perzija i dr., a iz proze uglavnom iz Ciceronovih i Salustijevih djela, ali u manjoj mjeri nego u vrijeme Karla Velikoga.²⁶⁰ U X. stoljeću napisani su i prvi srednjovjekovni logički spisi u užem smislu riječi, koji su bili samo početak dugog niza strogo znanstvenih djela kao najvećih

²⁵⁸ W. Steinen, *Otto der Grosse*, Breslau, 1928.; P. E. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio*, I-II, Berlin, 1929.; Isti, *Gli imperatori della casa di Sassonia alla luce della simbolistica dello Stato: "Ottone I° e l'Italia"* (Atti della giornata internazionale di studio per il millenario), Faenza, 1963., str. 97 – 145.

²⁵⁹ Usp. M. Brandt, n. dj., str. 465 – 499; F. Rapp, *Le Saint Empire romanin germanique d'Ottou le Grand à Charles Quint*, Paris, Tallendier, 2000.

²⁶⁰ E. Amann, *La vita intellettuale e artistica: "L'epoca feudale. La Chiesa del particolarismo: 888 – 1057"* (Storia della Chiesa, VII), Torino, Editrice S.A.I.E., 1973., str. 684.

Korica knjige s likom trijumfnog Krista. Početak IX. st. Bjelokost. (Oxford, Bodlian Library).

²⁶¹ Ph. Boehner, *Medieval Logic. An Outline of its development from 1250 to ca. 1400*, Chicago, 1952.

dostignuća toga doba. Počelo se s čitanjem nekih dijelova Aristotelova *Organona* kojima su se pridružila i neka Boetijeva djela. Njihovo poznavanje bilo je od temeljne važnosti za razumijevanje logike.²⁶¹ Ponovno su se počeli prepisivati književni i liturgijski rukopisi ukrašeni lijepim inicijalima i raskošnim minijaturama, proučavati stara filozofska i znanstvena djela. Istaknuto središte kulturnoumjetničkog djelovanja bio je samostan Reichenau na Bodenskom jezeru.

Pojačano kulturno buđenje osjetilo se i u graditeljstvu, osobito u gradnji crkava bazilikalnog tipa u novom romaničkom slogu. Već samo ime toga novog umjetničkog pravca upućuje na staro rimsko kulturno naslijeđe. Crkve, osobito njihova pročelja, u tom su razdoblju bile osobito monumentalne i raskošno urešene. Grade se po uzoru na starokršćanske trobrodne bazilike sa središnjim povišenim brodom i dvama nižim

pobočnim brodovima. Središnji brod je povišen kako bi se dobio prostor za prozore na vrhovima vanjskih zidova i tako osvijetlila unutrašnjost. Okrugli luk na taj način dobiva posebnu draž i odaje privlačiv sklad. Romanički slog se proširio po cijeloj Zapadnoj Europi, a veličanstvene crkve koje čuvaju "svetačke moći" postaju mete hodočašća. Zamišljene su kao golemi i svima otvoreni svetački moćnici.²⁶²

Kultura ovoga razdoblja nije donijela nikakve spektakularne rezultate nego je bila u znaku buđenja nakon mrtvila u koje je bila zapala nakon pada karolinške vladarske kuće. Neki ta nastojanja zovu "otonskom renesansom". Povijest je Otonu I. s pravom dala naziv Veliki za ono što je učinio na obnovi Carstva koje je stvorio Karlo Veliki. To se ne bi moglo reći za ono što je učinio za kulturu svojega doba. Ako se, slikovito rečeno, "stablo poznaje po plodovima" koje donosi, ono što su učinili Oton Veliki i njegovi nasljednici teško se mogu mjeriti s onim što je učinio sin Pipina Maloga. Možda je najveća vrijednost njihova rada u tomu to što nisu dopustili da se vatra znanja i znanosti potpuno ugasi, nego su je podržavali u očekivanju boljih vremena koja su doista nedugo iza toga došla.²⁶³

2. No ni to vrijeme nije bilo bez istaknutijih pojedinaca koji su odskakali u odnosu na prilično niski prosjek. Istina, radilo se o usamljenim "meteorima" koji su samo za kratko zablistali prilično sivim nebom u X. i početkom XI. stoljeća. Ovdje ćemo se osvrnuti samo na dvojicu najistaknutijih predstavnika toga doba.

Prvi od njih je bio benediktinac Abbo iz Fleuryja (Abbo Floriacensis, 940./945. – 1004.). Školovao se u Parizu i Reimsu, posvetivši se proučavanju filozofije, matematike i astronomije. Dvije godine proveo je u Engleskoj (986. – 987.) gdje je kao opat novoosnovanoga samostana u mjestu Ramsey vodio školu predajući dijalektiku i logiku. Za potrebe njezinih polaznika napisao je gramatiku latinskoga jezika. Vrativši se u matični samostan St-Benoit-sur-Loire de Fleury (988.), bio je izabran za opata posvetivši se duhovnom i intelektualnom uzdizanju svoje sredine. U tomu je imao mnogo uspjeha. Samostan je pod njegovom upravom postao jedna od najslavnijih i najposjećenijih u Francuskoj. Tu je, između ostaloga, napisao djela *Liber de computo* i nekoliko gramatičkih i astronomskih spisa, *Epitome de XCI Romanorum Pontificum Vitis* (životopis 91 pape) te oko 980./985. napisao komentar na *Cursus paschalis annorum DXXXII* Viktorina iz Akvitanije (V. st.) u kojemu je pojednostavnio izračunavanje datuma Uskrsa kao pomičnog blagdana. Njegovim najvažnijim djelom smatra *Collectio canonum*, poznatim u povijesti kanonskog prava kao *Collectio Abbonis Floriacensis* (993.) u kojemu je, u 42 poglavlja, izložio tekstove Svetog pisma, odluke crkvenih sabora, dekretale i kapitulare, izvora rimskoga prava, kojim se kasnije poslužio Gracijan (*Gratianus*, † 1179.) za svoju *Concordantia discordantium canonum* (Sklad neusklađenih kanona).²⁶⁴

²⁶² E. Amann – A. Domas, *L'epoca feudale. La Chiesa del particolarismo: 888-1057* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, VII), Torino, S.A.I.E., 1973., str. 695 – 700; J. Le Goff, n. dj., str. 177 – 182.

²⁶³ Usp. V. Jelisejev – J. Naudou – G. Wiet – Ph. Wolff, n. dj., str. 207 – 208.

²⁶⁴ Većina njegovih djela uvrštena je u PL, CXXXIX, 375 – 582; J. Gaudement, *La formation du droit canonique médiéval*, London, 1980.; P. Legendre, *La Pénétration du droit romain dans le droit canonique classique de Gratien à Innocent IV (1140-1254)*, Paris, 1964.

*Dagulfov psaltir. Korice. Bjelokost.
VIII. st. (Pariz, Louvre)*

3. Čovjek koji je svojom izvanrednom pojavom najavio snažnije kulturno-znanstveno buđenje Zapada bio je Gerbert iz Aurillaca (oko 940. – 1003.), učitelj cara Otona III. i budući papa Silvestar II. (999. – 1003.). Bio je prijelazna ličnost između dekadentnog razdoblja X. i preporoda sljedećeg stoljeća. Proveo je više godina (967. – 970.) u kršćanskoj Kataloniji gdje je pod vodstvom Attona, nadbiskupa grada Vicha, ušao u tajne matematičke znanosti.

Gerbert svoju slavu duguje kako svojoj izvanrednoj nadarenosti i učenosti tako i profesorima. Osim nadbiskupa Attona, profesori su mu bili biskup Miró Bonfill, vrstan pisac i dobar poznavatelj grčkoga, i Llobert iz Barcelone, prevoditelj astronomskih djela s arapskoga. Katalonski samostani su u to vrijeme posjedovali dobre knjižnice. Samostan Ripoll kod Vicha imao je dvjestotinjak rukopisa pisanih vizigotskim ili karolinškim pismom s bilješkama na arapskomu koje na arapskomu tumače manje jasna mjesta latinskih kodeksa. Njihovi čitatelji, vjerojatno mozarapski redovnici koji su se tu sklonili, morali da su bolje znali arapski nego latinski. Preko tih redovnika, diplomatskih

poslanika i trgovaca koji su održavali veze s Kordobom (Cordoba), Gerbert je upoznao kulturne i znanstvene domete toga doba.

Godine 970. biskup Atton uključio je mladoga Gerberta u svoje poslanstvo k papi Ivanu XIII. koji je odmah zapazio njegove izvanredne umne sposobnosti, osobito njegovo izvrsno poznavanje astronomije, glazbe i drugih disciplina. Papa je s time upoznao cara Otona I. koji je te godine proveo Božić u Rimu, nagovorivši papu da toga mladog učenjaka zadrži kod sebe. No Gerbert je ipak dobio papino odobrenje da u Reims otprati arhiđakona Gérana, odlična logičara, koji je kao poslanik francuskoga kralja bio došao u Rim. Ostao je u Reimsu gotovo punih deset godina (972. – 982.) naučivši od Gérana sve što je imalo veze s logikom. Postavši voditelj katedralne škole u Reimsu najprije je u okviru triviuma predavao retoriku i dijalektiku, a onda discipline quadriviuma. Među učenicima je imao kasnije poznatog pisca i svojega životopisca Richera iz St-Remija (Reims) i Roberta Pobožnoga, kasnije francuskoga kralja (996. – 1031.) te mnogo drugih koje je privukla Gerbertova slava: Fulberta (970. – 1028.), budućeg upravitelja škole i biskupa u Chartresu, Ivana, budućega biskupa u Auxerreu i mnoge druge. Reims je, zahvaljujući Gerbertu, postao prvo kozmopolitsko školsko središte, čiji će primjer kasnije slijediti Chartres.²⁶⁵

Godine 982. car Oton II. (961. – 983.) imenovao je Gerberta opatom samostana Bobbio u sjevernoj Italiji koji je uživao veliki kulturni ugled i posjedovao veliku knjižnicu. Nakon nenadane careve smrti, Gerberta je za svojega savjetnika uzeo car Oton III. (983. – 1002.) za kojega je Gerbert napisao djelo *De rationale et ratione uti* (O razumu i kako se njime služiti), u kojemu raspravlja o logici i racionalnom razmišljanju. Nastavio je istraživati i pisati o povijesti, filozofiji, matematici, astronomiji i svim drugim slobodnim umijećima.²⁶⁶ Oduševljen njegovom učenošću car ga je imenovao nadbiskupom Ravenne, a zatim Petrovim nasljednikom pod imenom Silvestar II. (999. – 1003.).²⁶⁷

Gerbert je za svoje vrijeme bio univerzalan učenjak. Zanimao se za djela starih pisaca čija je djela imao prilike čitati u Bobbiju, Ravenni i Rimu, poticao redovnike da ih prepisuju. Čitao je sve do čega je mogao doći ne zadovoljavajući se komentarima nego je tražio izvorna grčka i arapska djela. Bio je izvrstan profesor, bolji, dublji i originalniji od Alkuina ("Predajem ono što znam i učim ono što ne znam."). Odlučno je zastupao sklad između vjere i znanosti. "Bog je dao ljudima velik dar dajući im vjeru, ne zaničevajući im pritom znanost. Pravednik živi od vjere, ali mora i znanost posjedovati. Onaj koji je nema, očit je neznanica."²⁶⁸

Enciklopedijski um, želio je znati sve. Osobito područje njegova zanimanja bila je matematika koju je učio po antičkim autorima nadvisivši u tomu sve svoje suvremenike. Pisao je o svim, ili gotovo svim, tada poznatim znanstvenim disciplinama: o logici: *De rationale et ratione uti*; aritmetici: *Regula de Abaco computi* (O računu i računanju); geometriji: *De geometria* (geometrija); astronomiji *Liber de astrolabio*

²⁶⁵ E. Amann, *Tribolazioni della Sede Apostolica: "L'epoca feudale. La Chiesa del particolarismo"* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, VII), Torino, S.A.I.E., 1973., str. 91 – 103.

²⁶⁶ O širini njegovih interesa svjedoče i neka njegova sačuvana pisma. U pismu nadbiskupu Reimsa Adalberonu Gerbert piše: "Pribavi mi od Azzona, opata samostana Montier-en-Der, povijest Julija Cezara kako bih je prepisao, ako hoćeš da ti dam ono što imam ovdje, tj. osam Boetijevih knjiga o astrologiji i nekoliko prekrasnih geometrijskih dijagrama" (ep. 8). A u pismu opatu Gisalbertu javlja: "Filozof Demosten je napisao knjigu o bolestima i liječenju očiju nazvanu *Ophthalmicus*. Trebao bi mi njezin početak, ako ga imaš, a isto tako i završetak Ciceronova djela *Pro rege Deiotaro*" (ep. 9). Od nekog monaha Rainarda tražio je Boetijevu *Astronomica* i neke druge knjige. Stjepan, rimski đakon, trebao mu je poslati Svetonija i Simaha. "Govorničko umijeće je uvjerljivo i od najveće koristi. Misleći na to svim silama nastojim stvoriti knjižnicu. Za to sam potrošio veliku svotu novca u Rimu i drugim krajevima Italije, u Njemačkoj i na području Belgije za prepisivače knjiga" (ep. 44). Jednom monahu u Treviriju piše: "Odvac sam zaposlen kako bih ti poslao kuglu koju tražiš. Najbolja stvar koju mi možeš učiniti jest da mi pošalješ jedan dobar prijepis Stacijeva djela *Achilleide*" (Storia del Mondo Medievale, IV, Milano, Garzanti – Cambridge University, 1983., str. 80 – 81).

²⁶⁷ Ph. Wolff, n. dj., str. 177 – 184.

²⁶⁸ N. dj., str. 186 – 189.

*Gerbert de Aurillac
kao papa Silvestar II.*

(Rasprava o astrolabu) i glazbi, unoseći važne novine u spomenute discipline. Njegov životopisac monah Richer navodi da je vrlo vješto rukovao astronomskim instrumentima, crtao orbite planeta, kojima je bilo moguće razumjeti njihovo gibanje. Izradio je spravu kojom je promatrao svemir i gibanje zvijezda. Umjesto složenih računa o gibanju planeta i zvijezda, izradio je globus nebeskoga svoda koji je njegovim đacima zorno prikazivao njihov položaj u određeno vrijeme. Na jednoj drvenoj kugli ucrtao je zvijezda koja je na svojem modelu pokretao oko označenoga pola. Konstruirao je i armilarne sfere napravljene od velikih krugova s podjelom na paralele (ekvator, obratnik i polarni krug) i ekliptiku unutar koje je objesio planete s pomoću jednog vrlo domišljata mehanizma. Na kraju, jedan je prazni krug ispunio raznim cijevima koje su mu omogućavale gledati polove i druge važne točke zemaljske kugle. Služeći se tim i nekim drugim spravama svatko je mogao, kako ističe Richer, bez ičije pomoći odrediti položaj zvijezda. Uz pomoć jednog izrađivača škuda, napravio je jedan abak (*abacus*) koji je po dužini bio podijeljen na 27 polja. Na njih je dao unijeti devet brojki

koje su predstavljale sve brojeve. Uz te brojke dao je izraditi i postaviti 1000 slova dobivši tako računaljku čijem je pomicanjem preko tih 27 polja vršio dotad neviđenom brzinom matematičke operacije množenja i dijeljenja bez obzira na veličinu brojeva.²⁶⁹ U filozofiji je osobito cijenio Aristotelova djela *Categoriae* i *De interpretatione*, čitao Porfirijeve *Isagoge*, poznao Boetija, navodio Marcijana Kapelu. U Španjolskoj je vjerojatno čitao Izidora Seviljskoga i Kasiodora, a u Reimsu Rabana Maura, Hinkmara, Henrika iz Auxerre i dr.

Poznao je sve starije tekstove tih disciplina, širio ljubav i zanimanje za studij i pouzdanje u intelektualne ljudske sposobnosti. Kritizirao je one koji se ne zanimaju za profane i svete znanosti. Njegov životopisac naglašava da je svim silama nastojao otkriti kako antičku tako i kršćansku misao kako bi je predao drugima: uz Vergilija, Stacija i Terencija, a isto tako i satiričke pjesnike kao što su Juvenal i Perzije. Među filozofima je najviše cijenio Cicerona, ali je dobro poznao misao Salustija, Cezara i Seneke i Plinija. Smatrao je da treba tražiti najuzvišeniju misao antičkih mislilaca kako bi se njome obogatila i upotpunila kršćanska misao.²⁷⁰ U Gerberta iz Aurillaca je izražena želja za sintezom, što je osobina velikih mislilaca srednjega vijeka.²⁷¹

No koliko god je ovaj duhovni i umjetnički polet bio izraz odlučnosti za dubljom preobrazbom cjelokupnog društva, ipak je sve to bilo premalo za ozbiljniji preporod obnovljenog carstva. Za nešto takvo nedostajale su političke i gospodarske, ali i kulturne pretpostavke. Trebalo je čekati bolja vremena čija se najava već mogla zamijetiti u sve većem zanimanju za klasičnu kulturnu baštinu.

²⁶⁹ N. dj., str. 190 – 192; E. Amann, n. dj., str. 688 – 690. Engleski benediktinac i povjesničar William Malmesbury (oko 1090./95. – 1143.) za nj tvrdi da je izradio orgulje koje su radile na parni pogon (usp. *Storia del Mondo Medievale*, IV, Milano Garzanti – Cambridge University, 1983., str. 81).

²⁷⁰ F. Picavet, *Gerbert, un pape philosophe d'après l'histoire et la légende*, Paris, 1897., str. 141 – 144; A. Forest – F. Van Steenberghen – M. De Gandillac, n. dj., str. 50 – 52.

²⁷¹ A. Fotrest – F. Van Steenberghen – M. De Gandillac, n. dj., str. 53; J. Leflon, *Gerbert*, Paris, 1946; L. Minio Paluello, *Twelfth-century Logic. Texts and Studies*, voll. 2, Rome, 1956. – 1958.; L. Geymonat, n. dj., str. 402 – 403; C. Vasoli, n. dj., str. 541 – 542; R.-M. Martin, n. dj., 832.

Astrolab

AB ORIENTE LUX

I. Preporod Zapadne Europe koji je počeo u XI. st. bio je potaknut procvatom građanske civilizacije koja se zasnivala na razvoju obrta, trgovine i sve većoj specijalizaciji pojedinih društvenih djelatnosti. Europa do tada nije poznavala značajniji broj antičkih djela kojima se mogla poslužiti. Uglavnom se radilo o djelima Marcijana Kapele, Kalcidija (*Calcidius*), Makrobija, Apuleja, Kasiodora, Izidora Seviljskoga, Bede Časnoga i nekih drugih. Na osobitoj cijeni su bili Boetijevo djelo *De institutione arithmetica* te Priscijanovi i Donatovi gramatički traktati. Osim njih bili su poznati crkveni Oci, osobito Augustin, djela Pseudo-Dionizija Areopagite,²⁷² Platonov *Timej* i neki logički spisi. Zapadnoeuropskim intelektualcima je bio dostupan i jedan dio Aristotelova *Organona* (*Categoriae* i *De Interpretatione*) u Boetijevu prijevodu kao *Logica vetus*. Cjelovit *Organon* je bio dostupan tek početkom XII. st. Kolali su i neki astronomski, matematički i medicinski tekstovi: tzv. *Liber Pantegni*²⁷³ ili *Isagoge* Joahannitusove i dr.²⁷⁴ Bilo je to uglavnom sve s čime su raspolagali ljudi u Zapadnoj Europi. Premalo za bilo kakav ozbiljniji kulturni zaokret. Pa ipak, do zaokreta je došlo. Bila je sretna okolnost da je Zapadna Europa u to vrijeme došla u plodni dodir s antičkom kulturnom baštinom koja se sačuvala u bizantskom, arapskom i židovskom svijetu. Pomoć je, dakle, došla s Istoka: "Ab Oriente lux"! Važnu je ulogu u tomu odigralo brzo širenje tekstova koji su omogućili brz i lak pristup njezinim plodovima.

Karolinška renesansa i brojni filozofi i učenjaci o kojima je do sada bilo govora, bez obzira na svu njihovu kulturno-znanstvenu važnost, sami po sebi nisu bili u stanju pokrenuti dublji preporod koji bi u kulturnom, znanstvenom i tehnološkom pogledu bio u stanju znatnije unaprijediti europski Zapad. Nedostajala su mnoga teoretska i praktična znanja s kojima su raspolagali stari Grci i Rimljani, ali i Bizantinci, Arapi i Židovi

²⁷² Pod tim se imenom krije mistični teolog o kojemu se ne zna ništa pouzdano. Njemu se početkom VI. st. prvi put pripisuju određena teološka djela: *Hierarchia caelestis* (o anđelima), *Hierarchia ecclesiastica* (o sakramentima), *Nomina divina* (Božji atributi); *Theologia mystica* (Mistična teologija) i dr. Ona predstavljaju pokušaj sinteze između kršćanske dogme i novoplatonističke filozofije. Vjerovalo se da ih je napisao Dionizije, obraćenik na kršćanstvo i učenik Sv. Pavla apostola, zbog čega su uživala osobit ugled.

²⁷³ *Liber Pantegni* je kompendij helenističke i arapske medicine, vrlo popularan u srednjem vijeku. Pripisuje se Isaacu Ben Salomonu (X. st.). Proširio ga je Johannes Afflatus kao *Liber aureus* (Zlatnja knjiga, a Stjepan iz Antiohije kao *Regalis dispositio* (Kraljevska knjiga).

²⁷⁴ Joahannitus je latinizirano ime Hunaina ibn Ishāqa, sirijskog učenjaka, liječnika i prevoditelja (808. – 873.) koji je prevodio na arapski i sirijski medicinska, filozofska i matematička djela. Njegovo djelo *Isagoge Joahannitii* u srednjem vijeku je imalo velik utjecaj.

²⁷⁵ Melkiti (od sirijskog *malkaya* – carski) su kršćani u Egiptu (Aleksandrijski patrijarhat) i u Siriji (Jeruzalemski i antiohijski patrijarhat) koji nisu pristali uz monofizizam (učenje da je Isus imao samo božansku narav, a ne božansku i ljudsku) nego su ostali vjerni većini drugih kršćana u Carstvu koje je imalo sjedište u Konstantinopolu.

²⁷⁶ F. Van Steenberghen, n. dj., str. 29; F. Braudel, n. dj., str. 90.

²⁷⁷ A. Schneider, *Die abendländische Spekulation des zwölften Jahrhunderts in ihrem Verhältnis zur aristotelischen Philosophie*: "Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters" 17, 4, Münster (W.), 1915; B. Geyer, *Friedrich Überwegs Grundriss der Geschichte der Philosophie*, II. Teil, Berlin, 1928., str. 289.

koji su ih dobrim dijelom preuzeli od Grka i Rimljana ili su pak sami do njih bili došli. Tako je došlo do svojevrsnog križanja zapadnoeuropske, odnosno kršćanske s tom grčko-arapskom civilizacijom što je urodilo neočekivano dobrim plodovima.

2. Arapi su, kako smo vidjeli, došli u posjed grčke filozofske i znanstvene baštine prije svega zahvaljujući prebjezima iz Bizanta u Perziju i melkitskim kršćanima²⁷⁵, a onda i nestorijancima, neumornim prevoditeljima na sirijski i arapski. Ona je, dakle, stigla u Arabiju ne izravno s grčkoga, nego zaobilaznim putem iz Sirije i preko Sirije. Arapsko širenje područjem Bliskog istoka i južnog Sredozemlja samo je pogodovalo da su arapski osvajači, kao nekad Rimljani, bili zadivljeni ljepotom i važnošću grčko-rimske kulturne baštine, uvidjeli njezinu važnost i pokazali izvanrednu sposobnost njezine asimilacije. Njihova izvorna kultura, pa čak ni religija, nije imala mnogo originalnoga, ali su se znali okoristiti kulturnim i civilizacijskim dostignućima drugih naroda. Islamska civilizacija se, zapravo, rodila iz stapanja arapskoga carstva s drugim, osobito drevnim civilizacijama.²⁷⁶

No asimilacija grčke filozofije nije tekla bez oporbe i kompromisa. U arapskom i židovskom svijetu, jednako kao i u kršćanskomu, filozofska misao se razvijala unutar duboko religiozne civilizacije koja se pozivala na objavu, o čemu su filozofi morali voditi računa. Ta je činjenica, gotovo posve nepoznata starim Grcima i Rimljanima, nametala posebna pravila igre. Međusobni utjecaj racionalne i religiozne misli, politički i doktrinarni nesporazumi i sukobi, nužno su obilježili početke usvajanja te baštine, što je na kraju dovelo do sinteze, odnosno usklađivanja vjere i razuma, filozofske i teološke misli.²⁷⁷

Osnivač arapskog islamskog carstva bio je neposredni Muhamedov nasljednik Abu Bakr (632. – 634.) koji je politički i vjerski razjedinjena arapska plemena iz Arabije usmjerio prema sjeveroistoku i sjeverozapadu. Budući da im je zemlja bila neplodna i siromašna, islamizirani Arapi najprije su se s manjim odredima zalijetali u pljačku preko granice. Ne nailazeći na dovoljno jak otpor, vrlo brzo su se od pljačkaša pretvorili u osvajače tako da su se već od 634. poput nezadržive pustinjske oluje sručili na dva carstva, Bizantsko i Perzijsko, koja su bila dobrano iskrvarila i oslabila u stoljetnim međusobnim sukobima ne sluteći što se sve protiv njih pripremalo na jugoistoku. Zahvaljujući tim činjenicama, Arapi su u vrlo kratkom roku osvojili Siriju (634. – 636.), Palestinu (637.) i Egipat (642.), Indiju (664.), Španjolsku (711. – 717.) i neke druge krajeve u kojima su upravljali Muhamedovi vjerski i politički nasljednici zvani kalifi.

Situacija kršćana bila je specifična. Mnogi su od njih arapsko osvajanje kršćanskih krajeva smatrali prolaznim, pa mu nisu ni pružali osobit otpor, tim više što su arapski nomadski osvajači iz pustinjskih i siromašnih predjela na početku obećavali vjersku slobodu i u mnogim

se stvarima ponašali tolerantnije od bizantskih careva. Iako na početku nisu težili nasilnom širenju vjere ni nametanju svojega jezika, Arapi su ipak potpomagali islamizaciju osvojenih krajeva političkim, društvenim i gospodarskim mjerama: kršćani su, za razliku od muslimana, morali plaćati razne društvene namete koji su bivali sve teži. Ako bi neki kršćanin, da izbjegne plaćanje nameta, htio prijeći na islam, Arapi su ga u tomu sprečavali i kažnjavali. Tako se dogodilo da, unatoč okupaciji, u osvojenim zemljama nisu odmah iščezle sve istočnorimske tradicije.²⁷⁸ Državna je administracija djelomično ostala u rukama domaćeg stanovništva grčke kulture, a s time njihova vjera i običaji. U državnoj se upravi pisalo na grčkomu, arapskomu i jeziku pahlevi (perzijskomu). Zahvaljujući toj činjenici mnogi su kršćani i nakon islamske okupacije obnašali državne službe kao činovnici, učitelji, liječnici, arhitekti itd. pa čak i kao savjetnici kalifa. Tu su politiku provodila prva četvorica "ortodoksnih" kalifa: Abu Bakr (632. – 634.), Omar (634. – 644.), Othman (644. – 656.) i Ali (656. – 661.). U tim okolnostima vjerske i kulturne snošljivosti došlo je i do prevođenja nekih grčkih djela na arapski.²⁷⁹ Kršćanski utjecaj se osjećao i na nekim drugim područjima.²⁸⁰

No ta "idila" dobrih odnosa između osvajača i osvojenih, muslimanskih Arapa i kršćana, nije dugo trajala. Do promjene je došlo nakon smrti kalifa Alija i abdikacije njegova sina Hassana kada se islam politički podijelio. Moawija I. je državnim udarom došao na vlast, a do tada izborni kalifat pretvorio u nasljednu ustanovu nove dinastije Omejida sa sjedištem u Damasku (661.). Promijenila se i politika prema nemuslimanima. Da osigura potpunu prevlast muslimana nad Grcima, Sirijcima i Perzijancima, kalif Abd-el-Malik (680. – 705.) je 700. pozvao svojega dotadašnjeg savjetnika, budućega kršćanskog redovnika i sveca Istočne Crkve Ivana Damašćanskoga (oko 670. – 735.), priopćivši mu da izbacuje grčki jezik iz svih ureda javne uprave. Arapski, na kojemu je napisan Kuran, uskoro je postao službeni jezik državne uprave. Bio je to kraj uzajamne snošljivosti. Izbio je građanski rat čiji su možda najveći gubitnici bili upravo Omejidi. Islam se poslije smrti Muhamedova zeta Alija (661.) podijelio na dvije suprotstavljene struje: sunite i šijite. Abasidi, potomci Muhamedova strica Abasa ibn-Abda, uspjeli su zbaciti s vlasti Omejide (750.) počinivši pritom veliki pokolj. Poubijali su sve članovi vladarske kuće Omejida osim jednoga: Abdurahmana (Abd el-Rahman I. el-Dascil, † 788.), nećaka kalifa Hašijama koji je uspio pobjeći u Španjolsku gdje je u Kordobi osnovao samostalni kalifat "al-Andaluz" (756.) kao novo kulturno središte islamske civilizacije na europskom kontinentu. Abasidi su nakon pobjede nad Omejidima političko sjedište islamskog svijeta iz Damaska prenijeli u Bagdad. Nova se prijestolnica nalazila na križanju važnih trgovačkih putova na zapadnoj obali Tigrisa, što je bilo od presudne važnosti za njegovu vodeću ulogu. Prozvana je Mađinat as-Sālam (Grad mira) odakle je 37 kalifa punih pet stoljeća upravljalo islamskim svijetom (750. – 1258.).

²⁷⁸ Usp. L. Bréhier, *L'ecthesis, la fine del regno di Eraclio e i suoi successori*: "San Gregorio Magno, gli Stati barbarici e la conquista araba" (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, V, Torino, S.A.I.E., 1971., str. 202 – 205).

²⁷⁹ Zanimanje Arapa za racionalno tumačenje svijeta nije bilo plod želje da se on shvati na znanstven način, kao što je to bio slučaj s Grcima, nego da se s pomoću znanosti i tehnike njime zavlada i održi na vlasti u osvojenim krajevima (usp. Ph. Wolff, n. dj., str. 137).

²⁸⁰ Kršćanski utjecaj na islam, osobito u prvo vrijeme, vidljiv je na mnogim područjima. Napokon, i sama je islamska umjetnost bila prožeta jakim kršćanskim utjecajem. Čak je gradnja džamija bila po klasičnim uzorima. Unutarnja dvorišta, redovi stupova i lukova, kupole i dr. oponašali su bizantski stil gradnje. "Samo je minaret, iako podsjeća na zvonike, izvoran i namijenjen muzejinovu pozivu na molitvu" (F. Braudel, n. dj., str. 91; N. Daniel, n. dj., str. 39 – 41).

²⁸¹ F. Braudel, n. dj., str. 91 – 92; G. E. Grunebaum, *La civiltà musulmana del periodo abaside* (Storia del Mondo Medievale, II), Milano, Garyanti – Cambridge University Press, 1983., str. 211 – 272.

²⁸² P. J. De Menasce, *Arabische Philosophie* (Bibliographische Einfürungen in das Studium der Philosophie, 6), Bern 1948.; F. Copleston, n. dj., str. 193; V.

3. Pobjeda Abasida nad Omejidima bila je mnogo više od običnog državnog udara i smjene jedne dinastije drugom. U povijesti islama značila je dramatični obrat koji se može usporediti s Francuskom (1789.) ili Oktobarskom revolucijom u Rusiji (1917.). Abasidi, koji su došli na vlast zahvaljujući pomoći Perzijanaca, promijenili su politiku Omejida prema nearapskim narodima. Došlo je do masovnog uspona Iranaca i drugih "štićenika". Time je završila dotadašnja isključiva vladavina čistokrvnih Arapa. Arapska vojnička aristokracija je, istina, i dalje u svojim rukama držala najvažnije državne položaje, ali su kultura i znanost prešle u ruke nearapskih naroda, osobito Perzijanaca. Umjesto arapske jednokulturalnosti, zavladao je višekulturalnost koja je više nego trgovina unaprijedila islamski svijet. Intelektualni život, koji se nadahnjivao perzijskom, arapskom, grčkom, sirijskom i indijskom kulturnom baštinom, doveo je do "zlatnog doba" islamske civilizacije. U Perziji su muslimani upoznali indijsku matematiku i uveli njihove brojke, na Zapadu poznate kao arapske. Procvale su znanost, književnost, umjetnost i filozofija.

Zasluga za taj procvat dobrim dijelom pripada kalifu Harunu al-Rašidu (786. – 809.), poznatomu iz legende o tisuću i jednoj noći i suvremeniku Karla Velikoga. Al-Rašidovu su politiku nastavili njegov sin Ma'mum (813. – 833.) i njegovi nasljednici, veliki pokrovitelji znanosti i umjetnosti. Dugi mir koji je zavladao nakon što su islamska osvajanja dosegla svoje krajnje granice, uspješna trgovina na tako velikom području islamskog svijeta, nadzor nad trgovinom između Istoka i Zapada i materijalno blagostanje koje je svuda došlo do izražaja, omogućavali su im biti široke ruke prema kulturi. S kolikim je bogatstvom raspolagao kalifat možda najbolje ilustrira činjenica da su oko 820. – zahvaljujući uspješnoj trgovini s Kinom, Indijom, Perzijom, Etiopijom i drugim krajevima – njegovi prihodi bili peterostruko veći od godišnjih prohoda Bizantskog Carstva. Bagdad je sve do sredine XIII. st. bio najbogatija prijestolnica kada su ga razorili Mongoli.²⁸¹ Kalifi su u svoju prijestolnicu pozivali najistaknutije učenjake svojega doba. Tu je 823. osnovana posebna škola za prevodenje s grčkoga i sirijskoga na arapski, osnovana knjižnica koja je brojala 14 000 svezaka i astronomski opservatorij gdje su zajedno radili učenjaci najrazličitijih rasa i vjera. Tu je nastala arapska verzija Aristotela, Aleksandra iz Afrodizije, Temistija, Porfirija i Amonija Sake. Od Aristotelovih djela bila su prevedena "Teologija", koja je, zapravo, bila kompilacija Plotinovih *Eneada*, zatim *Liber de causis* (Knjiga o uzrocima) koja je, ustvari, bila Proklova *Instituio theologica* (Teološki priručnik) pripisana Aristotelu. Prevedeni su i Platonovi *Država* i *Zakoni*. Ta pogrešna pripisivanja, kao i prijevodi novoplatonskih komentara, pridonijeli su širenju novoplatonske interpretacije Aristotelova sustava. Arapima su bili zanimljivi i ostali filozofi i znanstvenici, ali ne koliko Platon i Aristotel.²⁸² I arapski

se jezik razvio i usavršio za mirnih razdoblja abasidske vladavine do te mjere da se na njemu razvila književnost s velikim izražajnim mogućnostima koje su ga učinili prikladnim za znanost i filozofiju. Ta se kultura širila osobito zahvaljujući uporabi papira koji su Arapi upoznali od mongolskih i kineskih ratnih zarobljenika. Prednost mu je bila što je bio mnogo jeftiniji od pergamenta.²⁸³

Među prevoditeljima s grčkoga na arapski osobito se isticao filozof, liječnik, matematičar i astronom Qusta ibn al-Luqa, na Zapadu poznat kao Costa ben Luca Constabilis (860. – 912.), melkitski kršćanin iz Libanona grčkog podrijetla, koji se rodio u Bagdadu. Preveo je djela grčkih matematičara i astronoma Teodozija iz Tripolija u Bitiniji (oko 160. – 100. pr. Kr.), Autolika iz Pitane (360. – 290. pr. Kr.) i Aristarha s otoka Sama (310. – 230. pr. Kr.), filozofa Teofrasta (371. – 287. pr. Kr.), medicinskog znanstvenika Galena i dr. U svemu je napisao ili preveo više od 60 djela i rasprava iz astronomije, matematike, medicine, mehanike i prirodnih znanosti. Sve to pokazuje da je temeljito poznao brojna djela koja su predstavljala osnovu poznavanja matematike i medicine u islamskom svijetu. No ti se prijevodi, općenito, nisu odlikovali osobitom točnošću.²⁸⁴

4. Arapsko zanimanje za kulturu nije se ograničilo samo na prevođenje, preuzimanje i prenošenje grčke kulturne baštine. Muslimani su također tu baštinu razvijali i obogaćivali vlastitim doprinosom u filozofiji, matematici, astronomiji, medicini i drugim područjima.²⁸⁵ Bilo je više muslimanskih intelektualaca koji su ne samo sudjelovali u prevođenju nego i komentiranju grčkih djela.

Prvi značajniji filozof bio je Alfarabi (oko 870. – oko 950.), pripadnik bagdadskog intelektualnog kruga. Pomogao je islamskom svijetu da se upozna s Aristotelovom logikom koja je za nj značila pripremu za pravu filozofiju. On je dijeli na fiziku, koja obuhvaća psihologiju i teoriju spoznaje, metafiziku kao sastavni dio teoretske filozofije i etiku ili praktičnu filozofiju. Alfarabi je koristio Aristotelove argumente u dokazivanju Božje egzistencije pozivajući se na kontingentnost bića koja ne mogu od sebe nastati ni zasebno djelovati pa im netko drugi mora podariti egzistenciju. Tjelesa su sastavljena od materije i forme (*materia et forma*), a ljudski je um vođen kozmičkim umom koji je, zapravo, djelatni razum (*intellectus agens*) grčkog filozofa Aleksandra iz Afrodisije (potkraj II. – početak XIII. st.) koji se smatra jednim od najvećih Aristotelovih komentatora. Naučava također iluminaciju (prosvjetljenje) ljudskog razuma, što objašnjava činjenicom da ljudski pojmovi odgovaraju stvarima, dok su ideje u Bogu u isto vrijeme i primjeri i izvori pojmova u ljudskom duhu i formi stvari.²⁸⁶

Drugi veliki predstavnik islamske filozofske misli je Perzijanac Avicena (Ibn Sinā, 980. – 1037.), tvorac skolastičkog sustava i vjerojatno najsvestraniji islamski mislilac toga razdoblja. Proučavao je Kuran,

Jelisejev – J. Naudou – G. Wiet – Ph. Wolff, n. dj., str. 189 – 193.

²⁸³ Usp. N. Daniel, n. dj., str. 45 – 47.

²⁸⁴ J. Sesiano, *Books IV to VII of Diophantus' Arithmetica in the Arabic Translation Attributed to Qusta ibn Luqa. Sources in the History of Mathematical and Physical Sciences*, Volume I – Editor: G. J. Toomer. New York – Heidelberg. Berlin – Springer-Verlag, 1982.

²⁸⁵ Usp. F. Braudel, n. dj., str. 90 – 102; É. Gilson, n. dj., str. 455.

²⁸⁶ Usp. Sesiano J., *Books IV to VII of Diophantus' Arithmetica in the Arabic Translation Attributed to Qusta ibn Luqa. Sources in the History of Mathematical and Physical Sciences*, Volume I – Editor: G. J. Toomer. New York – Heidelberg. Berlin – Springer-Verlag, 1982.

²⁸⁷ M. Th. D'Alverny, *Notes sur les traductions médiévales d'Avicenne*: "Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age", 19 (1952.) 337 – 358; F. Vansteenberghe, n. dj., str. 29 – 30.

²⁸⁸ L. Gauthier, *Scolastique musulmane et Scolastique chrétienne*: "Revue d'Histoire de la philosophie", 2 (1928.), 221 – 253, 333 – 365; M. Th. D'Alverny, *Les traductions d'Avicenne* (Moyen âge et Renaissance): "Avicenna nella storia della cultura medievale" (Accademia nazionale dei Lincei. Problemi attuali di scienza e di cultura, 40), Roma, 1957., str. 71 – 87; Isti, *Avicenna latinus*: "Archives d'Histoire doctrinale et Littéraire du Moyen Age", 28 (1961.), 281 – 316; 30 (1963.) 221 – 272; 31 (1964.) 271 – 286; P. M. De Contenson, *S. Thomas et l'avicennisme latin*: "Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques", 43 (1959.) 3 – 31; 28 (1961.) 281 – 316.

arapsku književnost, geometriju, pravo, logiku, fiziku, metafiziku, matematiku i medicinu. Autor je brojnih djela s područja filozofije, teologije, medicine, psihologije, fizike, metafizike, astronomije, alkemije i glazbe. U usklađivanju vjere i razuma, odnosno filozofije i teologije, sljedbenik je Alfarabija i jedini među velikim islamskim filozofima koji je izgradio potpun filozofski sustav. Radi se o kombinaciji aristotelizma i novoplatonizma. Aristotelova logika i filozofija bile su smještene u okvir Plotinove metafizike. Ta mješavina dviju tako različitih filozofija obilježje je gotovo svih arapskih i židovskih filozofa.

Avicenino glavno djelo je *Kitab al-Šifā* (Knjiga iscjeljenja) koje obuhvaća logiku, fiziku (prirodne znanosti) i metafiziku. Napisao je opsežne komentare Aristotelovih djela. Njegov *Canon medicinae* (Zakonik medicine) svojevrсна je enciklopedija u kojoj je pokušao sistematizirati sveukupno znanje medicine: anatomiju, fiziologiju, opću i posebnu patologiju, dijetetiku, higijenu, farmakologiju, dijagnostiku, kirurgiju, kozmetiku i dr. Napisao ga je na temelju teorija grčke medicine obogativši je vlastitim kliničkim zapažanjima.²⁸⁷ Avicenin znanstveni rad, ne osobito originalan, dokaz je enciklopedijske učenosti zbog komentara Aristotelovih djela koji su u srednjem vijeku bili važno vrelo za pisce kršćanske skolastike.²⁸⁸

S Averoesom (Ibn Ružd, 1126. – 1198.) aristotelizam u Arapa dostigao je svoj vrhunac. Averoes je bio svestran učenjak: filozof, teolog, pravnik i liječnik. Rodio se u Kordobi kao sin gradskog suca. I sam je bio sudac, najprije u Sevilji, zatim u Kordobi gdje je bio osobni liječnik kalifa Abu Jakuba Jusufa (1163. – 1184.) iz dinastije Almohada. Znatno dio života upotrijebio je za pisanje raznih djela iz medicine, matematike i filozofije. Pisao je o ljudskom i božanskom duhu, odnosu vjere i filozofije i drugim pitanjima. Budući da nije znao ni grčki ni sirijski, Aristotela je čitao u prijevodu na arapski, oduševivši se njime do te mjere da ga je smatrao uzorom ljudske savršenosti i autorom sustava koji predstavlja najvišu istinu. Komentirao je razna njegova djela, osobito iz logike i fizike, što mu je pribavilo naslov "Komentatora".

O odnosu filozofije i religije Averoes drži da je vjerski nazor alegoričan, prilagođen shvaćanju obična čovjeka, a da filozofija vodi k pravoj spoznaji istine. No oboje je potrebno i ne smiju se međusobno pobijati. U vezi s tim smatra da nešto istovremeno može biti istinito s filozofskog gledišta, a s teološkog gledišta pogrešno, i obratno (nauk o dvostrukoj istini). Prihvaćajući Aristotelove dokaze za Božju egzistenciju on zastupa učenje o vječnosti vremena, gibanja i svijeta. Nastanak svijeta svodi na proces u kojemu se svepokretna sila Božja razvija u svijetu, u kojoj priroda ima dvostruku ulogu: stvaralačku (*natura naturans*) i stvorenu (*natura naturata*). U duhu nauka o emanaciji uči da se proces stvaranja postupno očituje u nizu svjetova s egzistencijama. U pitanju spoznaje li Bog pojedinosti ili samo općenite ideje, kako je to tvrdio Avicena, smatra da Najviši duh ne spoznaje ni općenito ni pojedinačno,

Avicena

nego samo sebe uživajući blaženstvo u svojoj stvaralačkoj moći, dok niže inteligencije spoznaju sebe i ono što je nad njima. Drugim riječima, Bog se ne brine za čovjeka. Sudbina je čovjeka određena njegovim položajem između nebeskoga i zemaljskoga svijeta. Ljudska duša nastaje u trenutku začeća. Pojedinačna svijest prestaje smrću, ali ipak ima nešto što nadživljava pojedinačni život. Um je načelo različito i odvojeno od svijesti; stoji nad pojedincem, na njemu se osniva objektivno više nego samo subjektivno uviđanje. Nije razdijeljen na pojedince nego je jedan u svih ljudi. Sličan je sunčanom svjetlu koje je svima zajedničko i svima omogućuje da vide stvari. Smrću prestaje veza s pojedinačnom svijesću, ali se umna spoznaja nastavlja u skupnom duhu, u kulturnom stvaralaštvu i znanosti. Nema osobne besmrtnosti.

Ta i druga Averoesova učenja (*averoizam*) naišla su na velik otpor samih muslimana koji su njegova djela spaljivali na lomači, najprije u Kordobi, a onda i u Bagdadu. Na Zapadu je doživio dvojaku sudbinu: jedni su ga hvalili ističući da se radi o izvornoj Aristotelovoj misli, a drugi (Albert Veliki i Toma Akvinski) pobijali su njegovu vezu s Aristotelom.²⁸⁹

No koliko god je ovaj arapski utjecaj na zapadne filozofe i učenjake bio važan, ipak se ne smiju precjenjivati samostalni uspjesi Arapa u istraživanju prirode i u medicini. Danas je teško ustanoviti jesu li Arapi doista pridonijeli napretku znanosti u onolikoj mjeri u kojoj se to obično ističe, jesu li doista bili inovatori ili pak jednostavni prenositelji već "učinjenoga". Činjenica je da su spoznaje koje su Arapi mogli prenijeti Zapadu potjecale uglavnom iz grčkih izvora. Radom Arapa nisu doživjela bitnu preradu ni iskustvena znanja. Ona se pojavljuju kao samostalna samo na nekim područjima, kao što su, primjerice, kemija, mineralogija i neki dijelovi medicine, osobito fiziologija. U metodi i u načelnom načinu shvaćanja u cijelom filozofskom pojmovnom sustavu oni stoje potpuno pod kombiniranim utjecajima aristotelizma i novoplatonizma. To vrijedi i za Židove. Njihova znanost srednjega vijeka je, uglavnom, popratna pojava arapske znanosti i o njoj ovisna.²⁹⁰

5. No bez obzira na ta i slična pitanja koja se nameću svakom ozbiljnom istraživaču, činjenica je da su Arapi bili veliki posrednici antičke kulture u srednjem vijeku. Da njihova kultura može biti korisna kršćanskom Zapadu već je u X. st. upozorio Gerbert iz Aurillaca. Njegovim stopama krenuli su mnogi drugi. Tako je počeo veliki pothvat organiziranog prevođenja antičkih pisaca i njihovih komentatora s grčkoga, arapskoga, ali i hebrejskoga. Arapski prijevodi Aristotelovih djela u to su vrijeme bili učinjeni sa sirijskoga. Po broju pronađenih i prevedenih djela starih pisaca danas je moguće izmjeriti prodor antičkih djela u Europu.

Prevođenje je počelo gotovo istodobno na nekoliko strana. Jedno od važnih prevodilačkih središta nalazilo se na Siciliji gdje su se miješali latinski, grčki i arapski utjecaji i vladao "trilingvizam" ("trorječje": latinski, grčki i arapski), pa je taj dio europskoga kontinenta bio idealno

²⁸⁹ E. Renan, *Averroës et l'Averroïsme*, Paris, 1869.; M. De Wulf, *Histoire de la philosophie médiévale*, t. I., Louvain, 1924., str. 307; C. De Vaux, *Die Philosophie des Islam in ihren Bezug zu den philosophischen Weltanschauungen des westlichen Orients*, München, 1924.; M. Horten, *Die Hauptlehren des Averroës nach seiner Schrift: Die Wiederlegung des Gazali*, Bonn, 1913.; Isti, *Notes et textes sur l'avicennisme latin aux confins des XIIe – XIIIe siècles* (Bibliothèque thomiste, 20), Paris, 1934.; A. Bazala, *Averroës: "Hrvatska enciklopedija"*, sv. II, Zagreb, 1941., str. 19; P. Michaud-Quantin, *La double-vérité des Averroïstes. Une texte nouveau de Boèce de Dacie: "Theoria"*, 22 (1956.), 167 – 184; F. Van Steenberghen, n. dj., str. 29 – 34; F. Copleston, n. dj., str. 201 – 206; H. Corben, *Historija islamske filozofije*, I-II, Sarajevo, Veselin Masleša – Svjetlost, 1987., str. 139 – 157.

²⁹⁰ Usp. W. Windelband, n. dj., str. 356 – 359; D. A. Agius – R. Hitchcock, *The Arab Influence in Medieval Europe*, Reading, Ithaca Press, 1994.; J. Tolan – Josserand Ph., *Les relations entre le monde arabomusulman et le monde latin (milieu du Xe du XIIe siècle)*, Paris, Bréal, 2000.

²⁹¹ Usp. H. Bresc, G. Bresc-Bautier, *Palermo, 1070-1492*, Paris, Autrement, 1993.

²⁹² F. Copleston, n. dj., str. 209 – 210; L. Geymonat, n. dj., str. 418 – 419.

²⁹³ Usp. F. Copleston, n. dj., str. 209.

²⁹⁴ J. Verger, *Le Università del medioevo*, Bologna, il Mulino, 1982., str. 46 – 47.

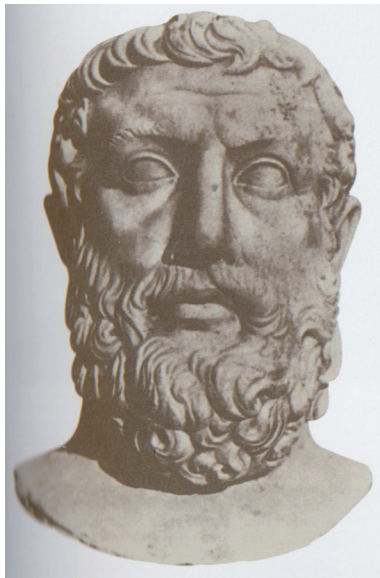
²⁹⁵ Kordoba je bila kulturno središte arapske Španjolske gdje su emiri Abd ar-Rahman III. i njegov sin al-Hakim II. otvorili knjižnicu za koju se tvrdi da je posjedovala 400 000 rukopisa (s 44 sveska kataloga). Iako se ta brojka čini pretjeranom, izgleda da se ipak radilo o najvećoj, ili jednoj od najvećih knjižnica toga doba (usp. Ph. Wolff, n. dj., str. 135 – 136; F. Braudel, n. dj., str. 92 – 93).

mjesto susreta i prožimanja različitih kultura. Posebnu zaslugu za to ima car Fridrik II. Hohenstaufen (1220. – 1250.) koji je na svojem dvoru u Palermu okupio više sposobnih prevoditelja. Tu je djelovao filozof, astrolog i magioničar Mihael Škot (Michael Scotus, 1180. – 1235.), autor djela *Physionomia* (Fizionomija) i *De secretis naturae* (Tajne prirode) i nekih drugih spisa zbog kojih je bio prozvan astrologom i vračem. On je svojem meceni caru Fridriku 1220. posvetio komentar Ivana iz Sakroboska (oko 1195. – 1256.) *Super auctorem Sphaerae* te više Aristotelovih djela s Averroesovim komentarima: *De coelo et mundo* (O nebeskom svodu i svijetu), *De anima* (O duši) i vjerojatno *De generatione animalium* (O životinjskom razmnožavanju), *Metaphysica* (Metafizika) i *De substantiis orbis* (O bitima stvari) i Aviceninovo djelo *De animalibus* (O životinjskom svijetu).²⁹¹

Prijevide s arapskoga i grčkoga obogatio je biskup Katanije (Catania) Enrico Aristippo († 1162.) koji je djelovao u Palermu na dvoru normanskih kraljeva prevodeći s grčkoga na latinski. Prvi je preveo neka Platonova djela (*Phaedrus* i *Parmenides*), Ptolemejeve *Meteorologica*, *Syntax* i *Optica*, Euklidovu *Optica* i Proklovu *Elementatio physica* (Elementi fizike).²⁹² Bilo je i drugih prevoditelja kojima dugujemo pojedine prijevode kao što su Ptolemejeva *Optika*, neka Euklidova djela i Proklova *Elementatio physica*.²⁹³ Na dvoru kralja Manfreda Hohenstaufena (1232. – 1266.) Bartolomeo iz Messine prevodio je Aristotelova, Hipokratova i Hieroklova djela.²⁹⁴

No najplodnija prevodilačka djelatnost ipak se odvijala u Španjolskoj u kojoj je od arapskog zauzimanja u VIII. st. bilo ne samo velikih sukoba, nego i civilnog suživota, ekumenizma i dijaloga u gradovima Toledu, Kordobi, Grenadi, Sevilji i drugima.²⁹⁵ Mnogi su gradovi tijekom rekonkviste bili oslobođeni: Toledo (1085.), Saragoza (1118.) i dr. u kojima su kršćani imali prilike doći u posjed bilo izvornih arapskih djela, bilo starogrčkih prijevoda na arapski. Arapsko i židovsko stanovništvo moglo je kršćanskim eruditima pružiti nužnu pomoć u prevođenju filozofskih i znanstvenih spisa na latinski. Odmah nakon oslobođenja tih krajeva kršćanima je upala u oči činjenica da su Arapi mnogo veću važnost davali Aristotelu nego Platonu ili drugim grčkim filozofima. Dolina Ebra je s vremenom postala veliko prevodilačko središte kojemu Zapad duguje brojna filozofska i znanstvena djela.

Za razumijevanje sveukupnosti odnosa između Istoka i Zapada treba imati u vidu da su u kulturnom preobražaju Europe vrlo važnu ulogu odigrali i križarski ratovi (XI. – XIII. st.). Oni su, prije svega, prvi put u povijesti ujedinili većinu europskih naroda oko jedinstvenog programa, pruživši im mogućnost ne samo zajedničke borbe za oslobođenje Palestine od islamske okupacije, nego – više nego se to obično misli – i dali mogućnost da bolje poznaju Bizant, židovski i arapski svijet u kojemu se, za razliku od Zapadne Europe, još uvijek dobrim dijelom održala klasična kulturna baština. Osnivanje naprednih mletačkih i genovskih kolonija

Parmenid

u lučkim gradovima Bizantskog Carstva te diljem sirijske i palestinske obale pospješivalo je plodniju razmjenu kako trgovačke tako i kulturne razmjene.²⁹⁶ Tako je došlo do toga da se u XII. i XIII. st. nije samo ratovalo, nego i trgovalo, surađivalo na raznim područjima i vršila razmjena gospodarskih i kulturnih dobara.²⁹⁷ Zapadna Europa, osobito Mletačka Republika, mnogo se više obogatila djelima grčkih filozofa i učenjaka, nego neposrednom trgovinskom razmjenom ili pljačkom Konstantinopola koju su, pod njezinim vodstvom, 1204. počinili križari. Brojni aristotelovski i pseudoaristotelovski tekstovi počeli su puniti police knjižnica zapadnih filozofa i učenjaka da bi se pridružili otprije poznatim "knjigama fizike" (*Corpus vetustius librorum naturalium*). Zahvaljujući toj razmjeni kulturnih dobara sačuvana je veza između istočnih i zapadnih civilizacija.

6. Organizirano i sustavno prevođenje s arapskoga na latinski počelo je kada se Židov, učenjak i liječnik Mojsije Sefard, iz gradića zvanog Huesca u Aragoniji (1062. – 1140.), 1106. obratio na kršćansku vjeru uzevši ime Pedro Alfonso. On je upoznao katoličke svećenike o dometima arapske i židovske kulture. No i on je kao učenjak želio upoznati katoličke zemlje o njihovim kulturnim dostignućima. Tako je oko 1110. posjetio neke zapadnoeuropske zemlje, osobito Englesku, gdje je postao liječnik kralja Henryja I. (1100. – 1135.). Isticao se i kao vrstan astronom, a bavio se također filozofijom, jezikoslovljem i slobodnim umijećima.²⁹⁸ Nakon što je saznao da neki latinski astronomi namjeravaju putovati u daleke zemlje kako bi upoznali njihova astronomska dostignuća, on im je povjerio spoznaje do kojih je došao vlastitim opažanjima. Osobito ih je upozorio na to da manje drže do nekadašnjih autoriteta i svojih učitelja nego do vlastitih opažanja. Opažanje se, po njegovu mišljenju, nikada ne smije zanemariti, bez obzira koliko smo dorasli toj zadaći. "Ne činimo ono što je učinila jedna koza koja je, ušavši u vinograd da utaži glad, umjesto da se nasiti zrelih plodova, napunila želudac zelenim lišćem." Studij astronomije, preporučio im je, ne smije nikoga zastrašiti, jer ona nije teška, kako neki vjeruju, niti je protivna vjeri. Mnogo je teže pobijediti vlastitu oholost kako bismo postali dobri učenici jedne nove znanosti kad mislimo da smo dobri učitelji. Učenjaci ne smiju misliti na slavu koju će postići ako je budu dostojni.²⁹⁹

Ovaj doista suvremen način razmišljanja nije ostao bez odjeka. Alfonso je već za svojega boravka u Engleskoj dobio učenike među kojima se isticao monah Walcher, prior samostana Malverna. Bio je osobit poklonik astronomske znanosti. On je, još prije nego je upoznao Alfonsa, posjedovao astrolab i 1092. promatrao pomrčine Sunca i Mjeseca sastavljajući na temelju tih promatranja za svoje vrijeme precizne astronomske tablice. Upoznavši Alfonsa, još je više produbio svoje znanje. Napisao je djelo *Of the Dragon* u kojemu opisuje metodu određivanja položaja Sunca, Mjeseca i njihove "čvorove" (točke na kojima se "križaju" uzrokujući pomrčine).³⁰⁰

²⁹⁶ *Storia del Mondo Medievale*, IV, Milano, Garzanti – Cambridge University, 1983., str. 796 – 799; C. Vasoli, n. dj., str. 545.

²⁹⁷ O tomu v. J. Le Goff, *L'uomo medievale*, Roma – Bari, Laterza, 1993., str. 157 – 200.

²⁹⁸ U British Museumu se čuva predgovor jednom njegovu traktatu u kojemu upravlja pozdrav "svim peripatetičarima naše svete majke Crkve i svima onima koji se hrane mlijekom filozofije i u cijeloj se Europi marljivo posvećuju znanstvenom istraživanju". Nakon toga predstavlja slobodna umijeća iz kojih ispušta gramatiku opravdavajući se da ona ne može biti znanost jer da se razlikuje od jezika do jezika. Umjesto gramatike navodi medicinu (Ph. Wolff, n. dj., str. 286).

²⁹⁹ Ph. Wolff, n. dj., str. 287.

³⁰⁰ Ondje.

Astronomija

³⁰¹ H. Willner, *Des Adelard von Bath Traktat "De eodem et diverso"*: "Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters" IV/1, Münster, 1903.; Ph. Wolff, n. dj., str. 288.

³⁰² Usp. V. Jelisejev – J. Naudou – G. Wiet – Ph. Wolff, n. dj., str. 208 – 209.

³⁰³ Usp. Ph. Wolff, n. dj., str. 299.

³⁰⁴ Njegovo djelo *Euklidovi elementi* zapravo je prijevod jednoga arapskog djela. Tiskano je u Veneciji 1482. pod naslovom *Campanus*. Važno je za povijest matematike. Inače, proučavanje ljudske anatomije znatno je uznapredovalo u XIII. st. Praksa seciranja prvi put je primijenjena u Bologni gdje je Vilim iz Saliceta 1275. objavio djelo *Chirurgia* koje sadrži prvu poznatu topografsku anatomiju na Zapadu (J. Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, str. 457).

³⁰⁵ J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, str. 57 – 58, 64 – 67.

³⁰⁶ U dijalogu s nećakom na jednom mjestu piše: "Teško mi je s tobom raspravljati, jer sam od svojih arapskih učitelja naučio da se moram ravnati svojim razumom, a ti se, zaveden prividom autoriteta, ravnaš o glavnikom. Kako se, naime, drukčije

7. Drugi Alfonsov učenik iz Engleske bio je, kako se čini, Adelard iz Batha († 1160.) koji se školovao ne samo u Engleskoj nego i u Toursu u Francuskoj, a predavao je u Laonu. Metodu koju je tu naučio primijenio je u svojem djelu *De eodem et diverso* (O istomu i različitomu), sastavljenom u obliku dijaloga sa svojim nećakom. Dokazuje superiornost slobodnih umijeća nad ljudskim osjećajima, strastima, srećom, vlašću, ugodnostima i dr. Ironično govori o mnogima koji umišljaju da su učenjaci i filozofi kao što su Platon i Aristotel. Tvrdi da takve susreće svaki dan.³⁰¹ Bio je oduševljeni pobornik vjere u razum i dijalektike. Znao je govoriti: "Ako razum ne treba biti sveopći sudac, onda je svakome od nas uzaludan dan".³⁰² S ironijom je, ali i za zabavu, znao govoriti: "S dijalektičkim argumentima Aristotel je tvrdio lažno pred svojim slušateljima koji su protiv njega branili istinu. Sva druga umijeća mogu biti sigurna ako se posluže dijalektikom, a bez nje su sva druga umijeća šepava i ne mogu biti stabilna."³⁰³

Adelard je, kao i mnogi drugi u njegovo vrijeme, mnogo putovao. Bio je najprije na Siciliji, a onda u Grčkoj i Bliskom istoku. Sedam godina je proveo u Ciliciji, Siriji i Palestini gdje je upoznao znanstvena grčka i arapska djela, osobito iz fizike, matematike (*Regulae abaci*) i astronomije. Posjetio je i Španjolsku gdje se upoznao s Alfonsovim učenjem. Godine 1126. vratio se kući gdje je proveo najmanje šesnaest godina održavajući veze s kraljevskim dvorom, prevodeći i pišući svoja djela.

Adelard je osobito poznat po svojoj velikoj znanstvenoj enciklopediji *Quaestiones naturales* u kojoj opširno govori o pitanju ljudske anatomije i fiziologije, što je išlo ukorak s razvojem medicine i higijene. Njegov čovjek, mikrokozam, kojemu je vraćeno njegovo tijelo i koji kreće na otkrivanje ljudske dimenzije ljubavi, nalazi se u središtu svijeta s kojim i u kojemu živi, oblikujući ga i preoblikujući po vlastitim potrebama i u skladu sa samim sobom. Čovjek je, po njegovu mišljenju, sposoban za jedan tako velik pothvat. To je shvaćanje pred čovjekom srednjega vijeka otvaralo neslućene perspektive razvitka i napretka, a u renesansi XV. i XVI. st. našlo svoj najbolji izraz.³⁰⁴

Zanimljiv je i Adelardov mentalni sklop koji odaje da se radi o vrlo nadarenom istraživaču. Zanimao se za sve; čitao je sve što je mogao pročitati, postavljajući, poput Sokrata, sebi i drugima naoko bizarna pitanja: zašto su, primjerice, prsti jedne ruke različite dužine; zašto tek rođena djeca odmah ne hodaju; zašto neki udarac u daljini prije vidimo nego ga čujemo? Nalazeći se u Siriji doživio je jak potres koji je opisao u nastojanju da razumije njegov uzrok. Eksperimentirao je s posudom vode koja je na dnu imala sitne rupe, a na vrhu začepljen otvor. Zapazio je da voda iz nje istječe samo ako se otvori gornji otvor i zrak uđe tamo gdje je bila voda. Intuitivno je naslutio neke univerzalne zakone koje je potvrdila moderna znanost, kao što su protežitost i neuništivost tvari u prirodi. "Sigurno je, po mojem mišljenju, da u osjetilnom svijetu nikada ništa potpuno ne nestaje, niti je manje danas nego kad je bilo stvoreno;

Retorika

neki komad, koji je otpao od cjeline, ne iščezava nego se pridružuje nekom drugom tijelu stvarajući s njime spoj."

Adelard je došao je i do spoznaje zakona sile teže, pretekavši u tomu za nekoliko stoljeća druge učenjake. "Kad bi se od vrha do dna probušila zemaljska kugla i u taj otvor ubacio neki predmet, on bi se zaustavio u njezinu središtu."³⁰⁵ Pisao je o aritmetici: *Regulae abaci* (O računanju) i geometriji: *Elementa Euclidis* (Euklidovi elementi) koje je tiskano u Veneciji 1482. pod naslovom *Campanus* doživjevši veliku raširenost i važnost u povijesti matematike. Uviđao je nedostatak postojanja mjernih instrumenata kojima bi se priroda stvari i pojava bolje shvatila i preciznije odredila, umjesto da se oslanjamo na osjetila koja nas varaju: "Osjetila nisu dovoljna da spoznamo stvari, bez obzira jesu li velike ili male. Tko je ikada pogledom obuhvatio svemir? [...] Kada je netko svojim očima vidio sićušne atome?" Njegov temeljni stav je bio da slijepom autoritetu učitelja treba suprotstaviti autoritet razuma.³⁰⁶

Adelardov pristup svijetu oko sebe izvršio je velik utjecaj na ostale filozofe i učenjake. Njegovo djelo *Quaestiones naturales* (Rasprave o prirodi) sačuvano je u dvadesetak primjeraka, što je najbolji znak njegove raširenosti. Nije slučajno da njegove ideje nalazimo upravo u drugih engleskih učenjaka u XII. i XIII. st., ali i kasnijem razdoblju, primjerice Robert Grosseteste (oko 1175. – 1253.) i Roger Bacon (oko 1220. – 1292.) koji se u svojim radovima pozivaju na njega. Tako se dogodilo da se na europskom kontinentu u to vrijeme njegovala filozofija, a u Engleskoj prirodne znanosti.³⁰⁷

8. No vratimo se u Španjolsku gdje su u XII. st. radili mnogi prevoditelji iz Italije, Francuske, Njemačke i Engleske na prevođenju s arapskoga. Nosio ih je zanos velikog povjerenja u razum, što će se pokazati presudnim za preporod cijelog Zapada. U području Ebra, zapadno od Saragoze, odmah nakon oslobođenja toga kraja od muslimana, neki je Hugo de Santille, za biskupa grada Tarazone u pokrajini Saragozi, preveo desetak znanstvenih djela. U razdoblju od 1128. do 1160. prevedena su mnoga astronomska, astrološka, meteorološka i matematička djela.³⁰⁸

U Barceloni je između 1134. i 1145. Talijan Platone Tiburtino, uz pomoć Židova Abrahama ben Hiyya, preveo *Liber Embadorum*, vrstan traktat iz praktične geometrije i prvo djelo na latinskomu u kojemu se moglo naći cjelovito rješenje jednadžbe drugoga stupnja. Godine 1138. preveli su Ptolemejevo djelo *Opus quadripartitum*. Pripisuje im se i prijevod nekih drugih djela iz geometrije i astronomije.³⁰⁹

Primjer biskupa Tarazone slijedio je Raimond iz Sauvetâta (1126. – 1152.), nadbiskup Toleda gdje je, nakon oslobođenja toga grada od Arapa, od 1085. stolovao kastilijski kralj. Nadbiskup je oko sebe okupio skupinu prevodilaca, otvorivši pravu prevodilačku školu u kojoj je prevladavalo zanimanje za astronomiju, astrologiju, meteorologiju i matematiku.³¹⁰ Poznati su nam i neki njegovi suradnici među kojima

može zvati autoritet nego o glavnik? [...] Ako, dakle, hoćeš da s tobom nastavim razgovor, navodi razumske dokaze. Ja nisam vrsta čovjeka kojega je moguće hraniti nacrtanim odreskom" (Ph. Wolff, n. dj., str. 289; N. Daniel, n. dj., str. 403).

³⁰⁷ Ph. Wolff, n. dj., str. 290; S. C. Easton, *Roger Bacon and his search for a universal science*, New York – Oxford, 1952.

³⁰⁸ Usp. H. X. Arguillière, *L'augustinisme politique. Essai sur la formation des théories politiques du moyen âge*, Paris, 1934.; O. Pedersen, *Du Quadrivium à la Physique: "Artes liberales" von der Antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters*, herausgegeben von J. Koch. Leiden – Köln, E. J. Brill, 1976., str. 110 – 112.

³⁰⁹ Ph. Wolff, n. dj., str. 291.

³¹⁰ O tom pitanju postoji velika literatura iz koje izdvajamo: H. Bédoret, *Les premières traductions tolédanes de Philosophie: "Revue néoscholastique de philosophie"*, XLI (1938.), 80 – 97; 519 – 533; G. Théry, *Tolède, ville de la renaissance médiévale, point de jonction entre la philosophie musulmane et la pensée chrétienne*. Oran, 1944.; Isti, *Notes indicatrices pour s'orienter dans l'étude des traductions médiévales: "Melanges Maréchal"*, II, Paris, 1950., 237 – 314; R. Walzer, *Arabic Transmission of Greek Thought to medieval Europe: "Bulletin of the J. Rylands Library"*, 1945., 160 – 183; U. Monneret de Villard, *Lo studio dell'islam in Europa nel dodicesimo e tredicesimo secolo*, Città del Vaticano, 1944.; F. Pelster, *Neue Forschungen über Aristotelsübersetzungen des XII-XIII Jhrh. Eine kritische Übersicht: "Gregorianum"*, XXX (1949.), 46 – 77; L. Manio Paluella, *Note sull'Aristotele latino medievale: "Rivista di filosofia neoscholastica"*, XLII (1950.), 222 – 237; XLIII (1951.), 97 – 124; XLIV (1952.), 389 – 411, 485 – 495; XLVI (1954.), 211 – 231; LII (1960.), 29 – 45; LIV (1962.), 131 – 147; E. Berola, *Le traduzioni delle opere filosofiche arabo-giudaiche nei secoli XII e XIII: "Studi di filosofia in onore di Francesco Olgiati"*, Milano, 1962., 235 – 270; H. Schipperges, *Die Schule von Chartres unter Einfluss des Arabismus: "Sudhoffs Archiv"*, XL (1956.), 193 – 210; M. Grabmann, *Mittelalterliches Geistesleben*, III, München, 1956.; M. –Th. D'Alverny, *Les traductions d'Aristote et de ses commentateurs: "Revue de Synthèse"*, LXXXIX (1968.), 125 – 144.

³¹¹ Usp. M. –Th. D'Alverny, *Les traductions d'Aristote et de ses commentateurs*: "Revue de Synthèse", LXXXIX (1968.), 125 – 144., str. 48 – 49.

³¹² Za srednjovjekovne prijevode Aristotela v. opširnije: "Aristoteles Latinus", Bruges-Bruxelles-Paris: vol. I *Categoriae* (1961.), II *De interpretatione* (1965.), III *Analytica priora* (1962.), IV *Analytica posteriora* (1968.), V *Topica* (1969.), VI *De sophisticis elenchis* (1975.), XI *De mundo* (1965.), XVII *De generatione animalium* (1966.), XXV *Metaphysica* (1970., 1976., XXVI *Ethica Nicomachea* (1973. – 1974.), XXIX *Politica* (1961.), XXXIII *De arte poetica* (1968);

³¹³ Usp. C. Vasoli, n. dj., str. 552; Ph. Wolff, n. dj., str. 290 – 291.

³¹⁴ J. Le Goff, n. dj., str. 22 – 24; Ph. Wolff, n. dj., str. 290 – 291.

se ističe Gerardo iz Cremona (1114. – 1187.). Djelovao je u Toledu od 1134. do 1187. i, kako se čini, bio je prvi u latinskom svijetu koji je pobudio zanimanje za Aristotelova znanstvena i filozofska djela.³¹¹ Preveo je njegove *Analytica posteriora*, *Physica*, *De coelo et mundo*, *De generatione et corruptione*, prve tri knjige *Meteorologije*.³¹² Među njegovim prijevodima nalaze se Avicenin *Canon* (vrsta medicinske enciklopedije), razni Hipokratovi spisi, Arhimedov *De mensura circuli*, Ptolemejev *Syntax* poznat pod imenom *Almagest*, Alfarabijev *De scientiis*, zatim Alkindijeva djela *De Intellectu*, *De Somno et Visione*, *De quinque Essentiis*, *Liber de causis* i dr. Pod njegovim vodstvom prevedeno je više od 80 djela.³¹³

9. Osobite zasluge za prevođenje s grčkoga i arapskoga pripadaju Petru Venerabilisu (1109. – 1192./94.) koji je – i ne htijući – postao jedan od protagonista zbližavanja kultura i vjera. Kao opat glasovitog samostana u Clunyju 1141. pošao je u Španjolsku obići brojne samostane svoje moćne kongregacije koji su nicali nakon oslobođenja tih krajeva od islamske vlasti, a u to su se vrijeme nalazili pod vlašću kastiljskog kralja Alfonsa VII. (1126. – 1157.). Gledajući ratna razaranja u ratu između muslimana i kršćana, sinula mu je zamisao da bi bilo bolje boriti se protiv muslimana intelektualno nego vojnički. Kako bi se posvetio tom poslu, htio je najprije dobro upoznati islam. "Bilo da se muhamedansku zabludu naziva sramnim imenom hereze ili odvratnim imenom poganstva, protiv nje valja djelovati, to jest pisati. Ali Latini, a pogotovo modernisti, nakon što su uništili antičku kulturu – povodeći se riječima Židova koji su se nekada divili apostolima zato što su poznavali više jezika – znaju samo jezik svoje rodne zemlje. Tako nisu ni mogli uvidjeti veličinu te zablude, niti joj prepriječiti put. Stoga se moje srce raspalilo i neki me oganj zahvatio u meditiranju. Razljutio sam se gledajući Latine kako ne znaju uzroke takve propasti i kako ih neznanje lišava moći da joj se odupru; nitko nije odgovorio, jer nitko nije znao. Pošao sam, dakle, pronaći stručnjake za arapski jezik, koji je tom smrtonosnom otrovu omogućio da opustoši više od pola kugle zemaljske. Privolio sam ih mnogim molitvama i novcem da s arapskoga na latinski prevedu povijest i nauk toga zlosretnika, pa čak i njegov zakon koji se zove Kuran. A da vjerodostojnost prijevoda bude potpuna, te da nijedna pogreška ne iskrivi naše razumijevanje, kršćanskim sam prevoditeljima pridodao i jednog Saracena. Evo imena kršćana: Robert iz Kettena, Herman Dalmatinac, Petar iz Toleda; Saracen se zvao Muhamed. Pretraživši temeljito knjižnice toga barbarskog naroda, ova je ekipa izvukla odatle jednu debelu knjigu koju su oni objavili za latinske čitaoce. Posao je bio izvršen one godine kada sam ja pošao u Španjolsku i sastao se ondje s gospodarom Alfonsom, carem pobjednikom Španjolaca, to jest ljeta Gospodnjega 1142."³¹⁴

Astronomija

IO. Dominik Gundisalin (Gundissalinus, Gundisalvo), obraćenik je sa židovstva na katoličku vjeru kao i Pedro Alfonso, postavši segovijski arhiđakon (oko 1110. –1190.). Pripadao je skupini prevoditelja oko toledskog nadbiskupa Rajmunda. Dugujemo mu prijevod Aviceninih djela *De anima* ili *Libri VI Naturalium* i *Metafizike*, *De processione mundi*, dijelove njegove *Fizike* i *De Sufficientia*, *De coelo et Mundo* i *De Mundo*. Preveo je također Algazelovu *Metafiziku* i Alfarabijevo djelo *De Scientiis*, Avicebronovo *Fons vitae* te neka druga djela arapskih autora.

Gundisalin je pisao i vlastite traktate među kojima se ističe *De processione mundi* u kojem je, služeći se novoplatoničkim djelom *Fons vitae* (Izvor života) židovskog filozofa Avicebrona (Shelomoh ibn Gebirol, 1021. – 1058.) i Avicenine *Metafizike*, pokušao dati kršćansko tumačenje nastanka materijalnog svijeta.

Njegov osobit doprinos zapadnoj kulturi bila je nova klasifikacija znanosti i jedinstva znanja. Prije svega, on znanosti dijeli na "svete" znanosti u koje, razumljivo, svrstava teologiju, i "ljudske" ili "profane" (*humanae scientiae*), pri čemu, prije svega, misli na filozofiju koju definira kao "ljudsku znanost koja se služi razumskim razlozima".³¹⁵ Podjelu "ljudskih" znanosti ne vrši po sv. Augustinu, Boetiju, Kasiodoru i Ivanu iz Salisburyja, koji su se bavili tom problematikom, nego po arapskim filozofima, osobito Al Gazeliju i Aviceni. U *De divisione scientiarum* (O podjeli znanosti), za koji neki misle da se radi o prijevodu nepoznatog Avicenina traktata, dijeli filozofiju na spekulativnu i praktičnu. Njegova "znanost mudrosti" (*scientia sapientiae*), uz discipline triviuma (logiku, propedeutičke znanosti, gramatiku i retoriku), u program quadriviuma uključuje fiziku, matematiku, psihologiju, metafiziku, politiku, ekonomiju i etiku, što je imalo velik utjecaj na klasifikaciju znanosti u srednjem vijeku.³¹⁶

Uz Gundisalina je radio Ivan Španjolac (*Joannes Hispanus*) koji je zajedno s drugima preveo Avicebronovo djelo *Fons Vitae*, a sam je preveo Aviceninu *Logiku*.³¹⁷

II. Prevodilo se i u Veneciji koja je, kako smo naglasili, bila u povoljnim političkim i trgovinskim vezama s Bizantom i s arapskim svijetom. Poznata su nam dva mletačka prevoditelja: Jakov iz Venecije (Jacobus de Venetiis) koji je prevodio između 1125. i 1150. Preveo je s grčkoga na latinski *Analitike*, *Topiku* i *Sofistička pobijanja*. Burgundije iz Pise (1110. – 1193.), diplomat i pravnik, preveo je s grčkoga Justinijanov *Digest*, *Expositio fidei orthodoxae* (Nauk prave vjere) i *Fons sapientiae* (Izvor mudrosti) Ivana Damaščanskoga, u kojemu je sadržana shema Aristotelove logike i ontologije te tvrdnja da su filozofija i profane discipline samo oruđa ili "služkinje teologije" (*ancillae theologiae*)³¹⁸, zatim *Liber de vindemiis* (O vinarstvu) iz zbornika od 20 knjiga zvanog *Geoponica* o ratarstvu sastavljenog u X. st. za cara Konstantina VII. Porfirogeneta, Galenovo djelo *De complexionibus*, *Homiliae*

³¹⁵ Gundissalinus, međutim, za "svete znanosti" ne upotrebljava izraz "divina sapientia" koji se pojavio kasnije i to ne u kršćanskoj sredini (usp. A. Forest – F. Van Steenberghen – M. De Gandillac, n. dj., str. 149).

³¹⁶ C. Baeumker, *Dominicus Gundissalinus als politischer Schriftsteller*: "Compte rendu du IVe Congrès scientifique des catholiques, IIIe section), Fribourg, 1898., str. 39 – 58; L. Baur, *Dominicus Gundissalinus De divisione philosophiae*: "Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters" IV, 2 – 3), Münster i. Westfalen, 1903.; G. Bülow, *Des Dominicus Gundissalinus Schrift "Von dem Hervorgange der Welt" (de processione mundi)*, herausgegeben und auf ihre Quellen untersucht, Münster i. Westfalen, 1925.; É. Gilson, n. dj., str. 457 – 458.

³¹⁷ M. Alonso, *Notas sobre los traductores toledanos Domingo Gundisalvo y Juan Hispano*: "Al-Andalus", 8 (1943.), 155 – 188; G. Bülow, *Des Dominicus Gundissalinus Schrift "Von dem Hervorgange der Welt" (de processione mundi)*, herausgegeben und auf ihre Quellen untersucht, Münster i. Westfalen, 1925.; F. Clément – J. Tolan, *Réflexions sur l'apport de la culture arabe à la construction de la culture européenne*, Paris, 2003.; Ph. Sénac, *L'Occident médiéval face à l'Islam. L'image de l'Autre*, Paris, Flammarion, 2000.

³¹⁸ To je stanovište prvi iznio židovski filozof i teolog Filon (I. st.), koji je djelovao u Aleksandriji, a od njega su ga prihvatili Klement Aleksandrijski i mnogi drugi u srednjem vijeku (usp. F. Copleston, n. dj., II, str. 43).

Poljodjelski rad: 4 godišnja doba.
Minijatura, XI. st.

³¹⁹ E. Franceschini, *Aristotele nel medioevo latino* (Atti del IX Congresso nazionale di filosofia), Padova, 1935.; M. Grabmann, *Guglielmo di Moerbeke O. P., il traduttore delle opere di Aristotele* (Miscellanea Historiae Pontificiae, XI: I Papi del Duecento e l'Aristotelismo, fasc. II), Roma 1946.; L. Mino-Paluello, *Guglielmo di Moerbeke traduttore della Poetica di Aristotele*: "Rivista di filosofia neoscolastica", 39 (1947.), 1 – 17.

ad Evangelium Iohannis i *Homiliae ad Evangelium Matthaei* Ivana Zlatoustoga te djela Nemezija i Galena.

Bilo je i prijeвода po narudžbi pojedinih teologa koji su osjećali nedostatak određenih djela, a sami nisu znali grčki. Jedan od njih je flandrijski dominikanac Vilim iz Moerbekea (oko 1215. – 1286.) koji je, za vrijeme svojega boravka u Tebi i Niceji, na zamolbu Tome Akvinskoga preveo Aristotelovu Metafiziku (*Metaphysica nova* ili *Translatio nova*). Također je utvrđeno da je postojala i *translatio media* koju je komentirao Albert Veliki, a njome se služio i Toma Akvinski. Nastavio je s prevođenjem i nakon što je 1278. bio imenovan korinjskim biskupom. Njegovo druženje s Tomom Akvinskim urodilo je prijevodom nekih drugih djela, a isto tako i ispravicima mnogih već učinjenih prijeвода. Njegovi su se prijevodi odlikovali tolikom vjernošću slovu i duhu izvornika da dopuštaju rekonstrukciju izvornika u slučaju eventualnoga gubitka.³¹⁹

I 2. Iz navedenoga nije teško zaključiti da latinski skolastičari nisu posve ovisili o arapskim prijevodima ili da su njihovi prijevodi mnogo puta prethodili prijevodima s arapskoga. Čak i kada su prijevodi s grčkoga bili nepotpuni, arapsko-latinska verzija morala je ustupiti mjesto novom i boljem prijevodu s grčkoga. Isto tako je samo djelomično točna tvrdnja da su zapadni filozofi i teolozi samo nepotpuno poznavali Aristotela i to onako kako su ga pogrešno tumačili i komentirali arapski filozofi. No može se sa sigurnošću ustvrditi da ljudi u srednjem vijeku nisu uvijek bili u stanju razlikovati izvorna Aristotelova djela od onih koja su mu pogrešno pripisivana. Krupan iskorak u tom pogledu učinio

je Toma Akvinski koji je sa sigurnošću utvrdio da *Liber de Causis* nije Aristotelovo djelo. On je ujedno shvatio da Averoesovi komentari ne mogu biti osnova za nepobitnu interpretaciju Aristotelove filozofije. Međutim, i on je neko vrijeme smatrao da je Pseudo-Dionizije bio Aristotelov sljedbenik i, kao takav, uživao poseban ugled. Njemu i ostalim srednjovjekovnim filozofima i učenjacima naprosto je nedostajalo povijesno znanje kasnijih naraštaja.³²⁰

³²⁰ F. Copleston, n. dj., str. 211 – 212.

³²¹ J. Le Goff, n. dj., str. 25 – 26.

I 3. Mnogi su Europljani, otkrivši u Španjolskoj i Italiji zemlje u kojima je najlakše doći do prirodoznanstvenog i filozofskog znanja, iz drugih europskih krajeva tamo pohitali ne žaleći ni truda ni novca. Već je potkraj X. st., kako smo naveli, Gerbert iz Aurillaca, kasniji papa Silvestar II., u potrazi za tim saznanjima više godina proveo u Španjolskoj gdje je ne samo usvojio novu znanost, nego i mnoge svoje suvremenike nadmašio u njezinu poznavanju. Koliko je zanimanje zavladao za djelima grčkih i arapskih filozofa i učenjaka pokazuje dopis engleskoga svećenika Daniela iz Morleya svojem biskupu Norwicha: "Iz Engleske me otjerala strast za učenjem. Neko sam vrijeme ostao u Parizu. Vidio sam ondje samo divljake smještene teškim autoritetom u školska sjedala, iza dviju ili triju polica pretrpanih golemim djelima, kako zlatnim slovima prepisuju Ulpijanove upute, s olovnim perima u ruci, ucrtavajući mučno u knjige zvjezdice i strelice. Nezanjanje ih je primoravalo da se drže poput kipova, ali i samom su šutnjom htjeli pokazati svoju mudrost. Netom bi kušali otvoriti usta, začuo bih njihovo dječje mucanje. Shvativši situaciju, razmislio sam kako da izbjegnem tim opasnostima i kako da svladam 'vještine' koje Sveto pismo osvjetljuju ne samo uzgred ili letimice. A kako za naših dana upravo u Toledu Arapi javno održavaju nastavu koja se gotovo čitava sastoji od umijeća quadriviuma, pohitio sam onamo da čujem predavanja najučenijih filozofa na svijetu. Budući da su me se prijatelji sjetili pozvati da se vratim iz Španjolske, došao sam u Englesku s dragocjenom količinom knjiga. Kažu da je u ovim krajevima poduka u slobodnim umijećima nepoznata, da su Aristotel i Platon ovdje pali u najdublji zaborav na račun Tita i Seija. Tuga je moja bila velika, pa da među Rimljanima ne ostanem jedinim Grkom, krenuo sam na put kako bih pronašao neko mjesto gdje ću učiti širenje ovakvog nauka. [...] Neka se nitko ne uzbudi ako se u raspravi o postanku svijeta ne pozovem na svjedočanstvo crkvenih otaca, već na ono poganskih filozofa, jer premda ne spadaju među vjernike, neke njihove riječi moraju, netom su ispunjene vjerom, biti uključene u naše podučavanje. Gospodin je i nama, koji smo bili mistično izbavljeni iz Egipta, naložio da Egipćanima oduzmemo njihovo blago kako bismo njime obogatili Hebreje. U skladu sa zapovijedi Gospodinovom i s njegovom pomoću lišimo, dakle, poganske filozofe njihove mudrosti i njihove rječitosti, oplijenimo te nevjernike tako da se u vjernosti obogatimo tim plijenom."³²¹

³²² L. Geymonat, n. dj., str. 414 – 415.

³²³ M. Eisler, *Vorlesungen über die jüdischen Philosophen des Mittelalters*, Bd. I-III, Wien, 1870. – 1884.; J. Spiegler, *Geschichte der Philosophie des Judentums*, Leipzig, 1890.; J. Guttmann, *Die Scholastik des 13. Jahrhundert in ihren Beziehungen zur jüdischen Literatur*, Breslau, 1902.; Ph. Wulff, *Histoire de la philosophie médiévale*, 5e éd. t. I, Lovain, 1924., str. 285 – 286.

³²⁴ Katalonac Rajmund iz Peñaforta (Barcelona, 1175. – 1275.) u rodnom je gradu učio, a zatim predavao retoriku i logiku, nakon čega je studirao pravo u Bologni (1210. – 1216.) gdje je doktorirao. Godine 1222. ušao je u dominikanski red. Vrativši se kući bio je suosnivač Reda za otkup kršćana iz muslimanskog ropstva (*Ordo B. M. V. de Mercede*) za koji je napisao konstitucije. Kao vrhovni poglavar dominikanskog reda (1238. – 1240.) mnogo je učinio na promicanju kulturnih i vjerskih veza s islamskim svijetom. Kako bi se mogao posve posvetiti toj zadaći, podnio je ostavku na vodstvo reda.

Moše Majmonid

I 4. Ovom arapskom političkom i kulturnom prodoru na Zapad pridružili su se i Židovi. Njihova vjerska kultura bila je dobrim dijelom vezana za komentare Biblije i Talmuda, pa je i njihov utjecaj na kršćanski Zapad bio olakšan činjenicom zajedničkoga Staroga zavjeta. Neki njihovi učenjaci, osobito Isaac Židov (865. – 955.), liječnik i kompilator filozofskih traktata nadahnutih novoplatonizmom, i Saadyah Gaon (892. – 932.) nastojali su dokazati sklad vjere i znanosti. U XI. st. živio je skupa s Arapima u Španjolskoj Avicebron (Ibn Gebriol, 1020. – 1258./69.), židovski vjerski pjesnik, moralist i filozof, koji je svojim djelom *Fons vitae* na osobit način utjecao na skolastičku kulturu. On je, kako bi spasio osnovna načela hebrejizma, pokušao uskladiti platoničku filozofsku tradiciju s arapskom filozofijom. Poznata je njegova teorija pluraliteta bitnosti (*essentiae*) po kojoj su sva bića sastavljena od jedne i jedinstvene tvari i oblika kao načela individualizacije. Oblici, hijerarhijski poredani po svojoj univerzalnosti, sačinjavaju bitak (*essere*). Na tu novoplatonsku shemu djeluje slobodna Božja volja koja "pokreće i vodi sve".

No najveći je predstavnik židovske filozofske misli u svakom slučaju bio Moše Maimonides (Mošeh ben Majmon, 1135. – 1204.), koji po svojem obrazovanju i nauku pripada fazi arapske znanosti okupljenoj oko Averoesa. On je smatrao Aristotela najvećim filozofskim autoritetom. I on je nastojao uskladiti njegovu filozofsku misao sa židovskom objavom. Od mnogih djela pisanih pretežno na arapskomu koja sadrže filozofske, religiozne, logičke i medicinske rasprave, posebno se ističe *Moreh nebuhim* ("Vodič neodlučnima") u kojemu nastoji pomiriti Bibliju s aristotelizmom. Pitanje vječnosti svijeta i biblijsko učenje o njegovu stvaranju u vremenu riješio je tako što je tvrdio da nijedno od tih učenja ne može biti racionalno dokazano i, shodno tomu, ako se Biblija ne slaže s Aristotelovim učenjem, ne može se dokazati ni da mu se protivi. Slično je nastojao iz aristotelizma ukloniti pojam nužnosti koji je muslimanima bio toliko blizak, učeći potpunu slobodu Božje volja koja ničim ne može biti ograničena, čime je mnogo utjecao na srednjovjekovnu skolastičku misao.³²²

Među učenicima Židovima bilo je i filologa koji su zapadnu kulturu nastojali približiti svojim sunarodnjacima i Arapima. Jedan od njih bio je leksikograf Nathan ben Jehiel (1035. – 1106.) koji se rodio u Rimu. Nakon što je neko vrijeme proveo na Siciliji te proputovao Italiju i Francusku, oko 1101. vratio se u Rim gdje je izradio rječnik hebrejskog jezika, *Aruk*, donoseći usporedno zanimljive usporedbe s drugim semitskim jezicima, perzijskim, slavenskim, latinskim i talijanskim.³²³

I 5. Nastojanje da se upozna kulturna, znanstvena i vjerska misao drugih kultura i civilizacija imala su, između ostaloga, za posljedicu da su se ljudi i narodi mnogo više nego prije počeli zbližavati i upoznavati. Mnogo se manje ratovalo, a mnogo više bavilo trgovinom,

Jedan učenik astrolabom pokazuje M. Maimonidu gibanje zvijezda. Prikaz iz XIV. st. (Copenhagen, Royal Library, cod. Heb. XXXXVII, f. 1149).

kulturom i znanosti. U uspostavi tih odnosa osobito je ulogu odigrao dominikanski red. On je kao nadnacionalna ustanova prvi u svojim školama uveo učenje jezika koji su bili nužni za bavljenje znanosti, ali isto tako i za sporazumijevanje s narodima različitih jezika i kultura. U Španjolskoj je glavni promicatelj učenja arapskoga i židovskoga bio poznati pravnik i misionar Katalonac Rajmund iz Peñaforta (oko 1175. – 1275.) koji se posvetio misionarskom radu među Arapima i Židovima³²⁴ naučivši arapski, hebrejski i kaldejski.³²⁵ Oko 1250. otvorio je školu za arabistiku u Tunisu, a malo iza toga škole za arapski i hebrejski u Murciji, Barceloni, Valenciji, Xativi i Sevilji.³²⁶

Njegovo djelo nastavili su drugi članovi dominikanskog reda koji su 1259. u Barceloni osnovali posebno učilište za grčki i semitske jezike: *Studium Arabicum, Graecum et Hebraicum*³²⁷, a 1281. i *Studium Arabicum* u Valenciji³²⁸ koja su vrlo zaslužna za upoznavanje i zbližavanje Istoka i Zapada. Oduševljen njihovim radom kastiljski kralj Alfonso X. (1252. – 1284.) odlučio je Sevilju, gdje je 1254. bio pokopan njegov otac Ferdinand, učiniti jednim od najvažnijih gradova svojega kraljevstva osnovavši u njemu generalno učilište za proučavanje latinskoga i arapskoga pod vodstvom španjolskih dominikanaca. Njegovu inicijativu podržao je papa Aleksandar IV. (1254. – 1261.) koji je tom učilištu 21. lipnja 1260. podijelio sveučilišne povlastice.³²⁹

Ukratko, Europljani su, zahvaljujući Arapima, upoznali mnogo njihovih i grčkih znanstvenih i filozofskih djela među kojima je bio priličan broj krivo pripisanih drugima i loše prevedenih. No možda

³²⁵ Za nj se kaže da je "multum sufficiens in Latino fuit, philosophus in Arabico, magnus Rabinus in Hebraico, et in lingua chaldaica multum edoctus" (J. Quéatif – J. Echarid, *Scriptoris Ordinis Praedicatorum*, I, Paris, 1719., str. 107).

³²⁶ A. Cortabani, *San Ramon de PeZafort y las escuelas dominicanas de lenguas: "Escritos del Vedat"*, 7 (1977.), str. 125 – 154; A. Huerga, *Los Dominicos en Andalucía*, Sevilla 1992., str. 60. Na njegov poticaj Toma Akvinski je za potrebe tih škola napisao svoje poznato djelo *Summa contra Gentiles* koje je prevedeno i na hrvatski kao *Suma protiv pogana*, 1 – 2. Preveo o. A. Pavlović. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1993. – 1994.

³²⁷ C. Douais, *Acta capitulorum provincialium Ordinis Fratrum Praedicatorum 1239 - 1302*, Toulouse, 1894, str. 624; A. Berthier, *Un Maître orientaliste du XIIIe siècle: Raymond Martin O. P.*: "Analecta Fratrum Praedicatorum" 6 (Romae, 1936.), str. 270.

³²⁸ B. Altaner, *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts*, Breslau, 1924., str. 89; C. Douais, n. dj., str. 135 – 140; A. Berthier, *Les écoles des langues orientales fondées au XIIIe siècle par les dominicains en Espagne et en Afrique*: "Revue Afrique" 73 (1932.) 84 – 103.

³²⁹ H. Denifle, *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*, Band I, Berlin, 1885., str. 498 – 499; D. Berg, *Armut und Wissenschaft. Beiträge zur Geschichte des Studienwesens der Bettlerorden im 13. Jahrhundert*, Düsseldorf, 1977., str. 101. Na učenje spomenutih jezika poticao je i drugi vrhovnik dominikanskog reda Humbert iz Romansa 1254. – 1263.), koji je ostao poznat ne samo kao dubokoumi pisac raznih djela nego i zaštitnik učenjaka Alberta Velikoga, Tome Akvinskoga i dr. (H. Denifle, n. dj., str. 498 – 499; D. Berg, n. dj., str. 101). Njegovo pismo sadrži i neke vrlo zanimljive činjenice, da na pr. članovi njegova reda koji žive u Španjolskoj već dugo rade među Saracenicima, poznaju dobro ne samo njihov jezik, nego i da su uspostavili dobre kulturne i vjerske odnose (H. de Romanis, *De vita regulari*, II, Romae, 1889., str. 187).

POGLAVLJE VIII.

³³⁰ J. Le Goff, *Il basso Medio evo*, str. 168.

su od njih naučili jednu drugu, još važniju stvar: istraživački duh i znanstvenu metodu opažanja i eksperimentiranja umjesto pozivanja na autoritete koji su nerijetko bili uzimani kao bez kritičke prosudbe. Ta borba za dokazivu i provjerljivu istinu i primat razuma bila je odlučujuća za znanstveni preporod XII. i XIII. st.³³⁰

POGLAVLJE IX.

KULTURNI PREPOROD U XII. I XIII. STOLJEĆU

I. Zapadna se Europa već od X. st. počinje gospodarski, kulturno i znanstveno dizati iz svojih ruševina. Tomu su prethodile i pogodovala političke prilike pa se moglo raditi u većoj sigurnosti od vanjskih neprijatelja. U tomu su odlučujuću ulogu odigrali Normani. Najprije je Vilim Osvajač osvajanjem Engleske (1066.) zaustavio prodor Danaca i Norvežana sa sjevera, dok su Robert Guiscard (1015. – 1085.) i njegov mlađu brat Roger I. (1031. – 1101.) osvajanjem južne Italije i Sicilije jednom zauvijek protjerali Bizantince i Saracene. Tehnički napredak, novi izumi ili bolja primjena već postojećih izuma, omogućili su značajan gospodarski rast, a s poboljšanim obrazovanjem porastao je i stupanj pismenosti i opće kulture. Osvit XII. st. bio je u znaku lagane, ali ustrajne obnove cjelokupnog života.

Preporod XII. stoljeća, kao i svi prethodni preporodni pokreti, nastao je pod geslom "povratka na staro", odnosno "na izvore". Diplomati i pjesnik Pierre de Blois (oko 1135. – 1203.) u vezi s tim je napisao: "Ne može se tako jednostavno prijeći iz tame neznanja na znanstveno svjetlo, ako se ponovno s najvećom ljubavlju ne čitaju djela starih pisaca. Lajali psi i rokcale svinje koliko hoće, neću prestati biti sljedbenik starih. Njima ću posvetiti svu svoju ljubav i proučavat ću ih sve dok me osvit dana ne iznenadi!"³³¹ Taj "osvit dana" je došao kao posljedica svih prethodnih napora da se, imajući u vidu antiku, ponovno ožive znanost i znanje. Tu želju nije mogla ugušiti ni dekadencija nastala raspadom Karolinškog Carstva, ni sva društvena i politička previranja potkraj IX. i u X. st. Budući događaji pokazali su da to razdoblje nije bilo sumrak dotadašnjega društvenog i kulturnog svijeta, nego zora jednoga novog doba najprije za Zapadnu Europu, a onda i za ostali dio svijeta. Jedna od velikih zasluga karolinške renesanse, pa i onoga što je učinio Oton Veliki, bilo je osnivanje škola kojima je bila postavljena intelektualna

³³¹ J. Le Goff, n. dj., str. 166.

Srednjovjekovna brodogradnja

zahvaljujući poboljšanju i usavršavanju dotadašnje tehnike, tehnoloških i tehničkih inovacija, uporabi novih sirovina, izradi boljih predmeta za svakidašnju uporabu, novih oruđa i oružja itd.³³² Osobito veliku preobrazbu je doživio sustav kako kopnenog tako i vodenoga prijevoza gradnjom većih kola i sve većih, bržih i tehnički sve opremljenijih brodova, što je dovelo do povećanja trgovine, prometa, putovanja i velikih geografskih otkrića koja su ne samo u europskoj nego i svjetskoj povijesti odigrala prvorazrednu ulogu. Možda je pretjerano govoriti o tehnološkoj revoluciji već u to doba, ali se u svakom slučaju radi o

³³² Na polju osnovnih sirovina dotad su u uporabi uglavnom bili drvo, kamen i željezo. Od XII. i XIII. st. sve je veća potražnja za olovom i ugljem. Počinje se sve više koristiti snaga vode. Mlin na vodeni pogon, koji je još u antici bio poznat, pretvara se u pravi stroj. Koristi se kako za mljevenje žita tako i kao hidraulična pila ili svojevrstni pneumatski stroj za rezanje, bušenje, kovanje, izradu papira itd. U XII. st. uvode se i vjetrenjače. Godine 1181. u sjevernoj Francuskoj i Engleskoj prvi put se spominje mlin s pogonom na vjetar. Godine 1335. mehanički dobnici počinju odbrojavati sate s visokih tornjeva za cijeli grad. G. 1294. engleski franjevac Roger Bacon opisao je naočale kao sredstvo ispravljanja vida i način uporabe pješčanog praha, otvorivši time epohu vatrenog oružja koje je 1346. bilo prvi put upotrijebljeno u englesko-francuskom ratu najprije u obliku teškog topništva, a oko 1450. i kao osobno vojničko naoružanje u obliku puške. Godine 1316. talijanski liječnik iz Bologne Mondino de Liuzzi (oko 1270. – 1326.) napisao je važno djelo *Anathomia* u kojemu zastupa potrebu seciranja ljudskih trupla radi proučavanja u sveučilišnoj nastavi. Godine 1445. Nijemac Johannes Gutenberg (oko 1399. – 1468.) uveo je u uporabu pomična slova čime je revolucionirao tisak. Sve u svemu, srednji vijek nam je ostavio oko 200 izuma bez kojih nije moguće razumjeti čudesni uspon Europe, što je pripremlilo kasniju tehnološku revoluciju i moderno doba (usp. J. Le Goff, *Il Basso Medioevo*, str. 40 – 53; T. E. Woods, *How the Catholic Church built Western Civilisation*, Regnery Publishing, 2005.; P. Beck, *L'innovation technique au Moyen Age*, Paris, Errance, 1998; M. Bloch, *Avènement et conquêtes du moulin à eau*: "Annales HES", 1935., 538 – 563. Isti, *Les "inventions" médiévales*: "Annales HES", 1935., 634 – 643; U. Lindgren, *Europäische Technik im Mittelalter, 800 bis 1400. Tradition und Innovation. Ein Handbuch*, Berlin, Gebr. Mann Verlag, 1997.

³³³ Umjesto dotadašnjih dvokolica (kareta) u kopnenom prijevozu počinju se izrađivati kola na četiri kotača koja, uz upotrebu poboljšane vučne opreme zaprežnih životinja, omogućuju prijevoz sve većih tereta, što je omogućilo gradnju velebnih katedrala i velikih građevina. Skulpture na laonskoj katedrali ovjekovječile su uporabu volova i novih prijevoznih sredstava u njezinoj gradnji. Od XIII. st. i u pomorskom prijevozu dolazi do znatnog napretka. Grade se sve veći brodovi koji, umjesto bočnog kormila, počinju koristiti krmeno kormilo koje omogućuje lakše, brže i sigurnije upravljanje brodom, uvodi se trokutno "latinsko" jedro koje omogućuje plovidbu protiv vjetrova, usavršava se astrolab i astronomsko mjerjenje, Englez Alexander Neckam (1157. – 1217.) opisuje uporabu magnetske igle, izrađuju se sve preciznije pomorske karte. Zahvaljujući tom napretku europski brodovi više nisu bili vezani na plovidbu samo u pogodno godišnje doba, nego su se preko cijele godine mogli otisnuti na otvoreno more. Od kraja XV. i početka XVI. st. Europa je posjedovala tehniku i brodove kojima je bilo moguće dostići bilo koju točku na svijetu (usp. P. D. Long, *Science and Technology in Medieval Society*: "Annals of the New York Academy of Sciences", 441, 1985.).

³³⁴ E. Amann – A. Domas, n. dj., str. 694.

³³⁵ Usp. E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, I-III, Göttingen, 1979.; C. Brühl, *Palatium und Civitas. Studien zu Profantopographie spätantiker civitates vom 3 bis zum 13 Jahrhundert*, I-II, Köln-Wien 1975. – 1990. Oko 1260. Pariz je imao 130 specijaliziranih zanata od kojih je 22 otpadalo na obradu željeza (J. Le Goff, n. dj., str. 232).

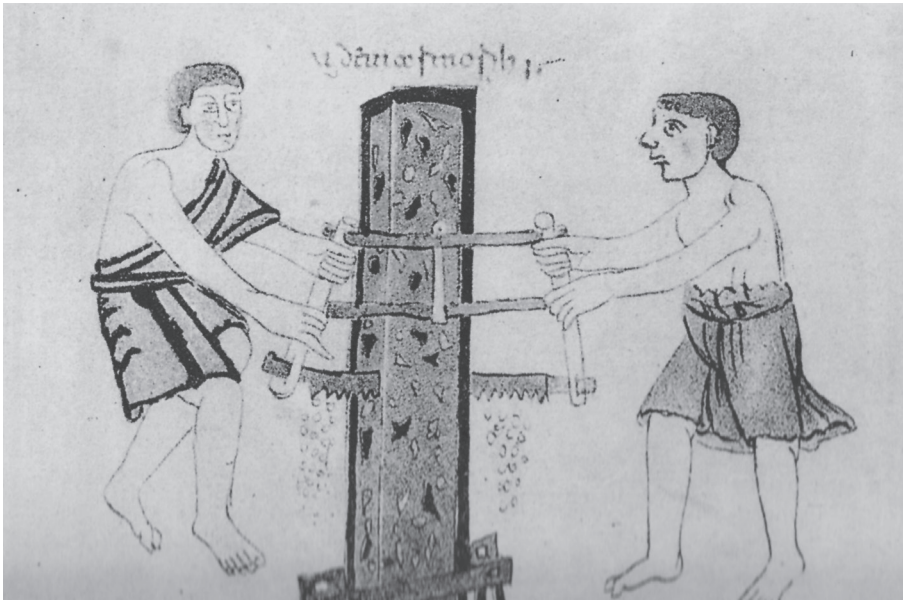
³³⁶ H. Pirenne, H. Pirenne, *Medieval Cities: their Origins and the Revival of Trade*, Princeton, 1925., str. 266 – 274.

velikom tehnološkom ubrzanju. Do kraja srednjega vijeka uvedeno je u uporabu više od 200 novih izuma od kojih se nekima i danas služimo i bez kojih je nemoguće razumjeti sav kasniji napredak europskoga kontinenta. Mnoga je od tih znanstvenih i tehničkih pomagala Europa zaobilaznim putem preko Arapa preuzela od Kineza koji ih nisu znali svrsishodno primijeniti.³³³

Procvat se mogao primijetiti na gotovo svim područjima života. Burgundski redovnik kroničar Raoul (Rudolf) Glaber (985. – 1047.), jedan od najvažnijih svjedoka svojega vremena, ostavio nam je važno svjedočanstvo o općem poletu na početku II. tisućljeća: "Kako se približavala treća godina nakon godine tisućite, vidjelo se u gotovo cijeloj zemlji, a nadasve u Italiji i Galiji, gdje se obnavljaju crkvena zdanja; iako je većina njih bila dobro sagrađena te to uopće nije bilo potrebno, pravo je nadmetanje nagonilo svaku kršćansku zajednicu da ima veličanstveniju crkvu od one svojih susjeda. Kazali bismo da se sâm svijet stresao ne bi li zbacio s leđa oronulost i zaogrnuo se sa svih strana bijelim ogrtačem crkava. Tada vjernici iznova i u ljepšem ruhu nadogradiše gotovo sve crkve biskupijskih središta, samostanske crkve posvećene svim mogućim svecima, pa čak i malene seoske kapelice."³³⁴ Bio je to samo izvanjski znak općega društvenog poleta toga doba.

2. Buđenje o kojemu govori Glaber odnosilo se na razvitak urbanog života. Seoba seoskog stanovništva u potrazi za radom i većom sigurnošću pospješila je odlazak u do tada gotovo napuštene gradove iz rimskog razdoblja gdje su počele rasti nove četvrti nastanjene zanatlijama i trgovcima. Gradski se život morao prilagoditi novim potrebama. Došlo je do bolje organizacije i specijalizacije rada, osnivanja raznih zanatskih i obrtnih udruga i sl.³³⁵ Tamo gdje nije bilo nikakvih gradova, osobito u sjevernoj Europi, nikla su nova gradska naselja, osobito oko većih samostana ili utvrđenih dvoraca feudalne gospode. Naravno, gradovi su i dalje ovisili o selu i njegovim prehrambenim proizvodima, jednako kao što je i selo ovisilo o gradu za njihovu prodaju. Priređivani su tjedni sajmovi, počelo se trgovati između sela i grada i gradova između sebe, gradili se putovi i mostovi. Trgovinska razmjena potaknula je stavljanje u optjecaj sve veće količine novca. U tu su svrhu vladari i visoka feudalna gospoda pretapali svoje luksuzne srebrne, ali beskorisne predmete u mnogo potrebniji kovani novac. Od toga su općeg napretka, naravno, imali koristi svi društveni staleži koji su se organizirali radi bolje raspodjele rada.³³⁶

Radilo se o važnom društvenom pokretu koji je malo-pomalo mijenjao odnos pojedinca prema zajednici i zajednice prema pojedincu, promijenivši na kraju lice Europe. U feudalno uređenom društvu pojedinci i skupine uspijevali su izboriti izuzeće od općeg prava u obliku povlastica ili "sloboda" (*libertates*), što je dovelo, na osobnoj ili široj razini, do autonomije i mjesne samouprave. Taj se sustav, zvan

Tesarski zanat

komunalni, najprije uveo u Italiji, a s vremenom se proširio i na druge zemlje, stvorivši tako nov pojam suverenosti i suvereniteta. Pripadnost pojedinoj kategoriji stanovništva učlanjenog u udruge (*gilde, societas, universitas*) jamčila je njezinim članovima određena prava i pogodnosti (*libertates, immunitates, privilegia*), osobito mogućnost slobodnog izbora svojega vodstva, programiranja rada, izuzetost od određenih društvenih obveza i miješanja gradskih vlasti u poslove udruge.³³⁷

Od gospodarskog napretka imala je korist i kultura. Feudalna gospoda, pa čak i bogatiji građani, počeli su se zanimati za umjetnost, nabavljajući ne samo luksuzniju nego i ljepšu robu, plaćali su pjesnike i pjevače bilo radi zabave bilo radi estetskog užitka, počeli su se okruživati učenim ljudima i sl.

3. U tom društvenom preporodu sudjelovala je i Crkva. Početkom XII. st. jedna grana benediktinskog reda, koja je imala sjedište u Clunyju, bila je najjača crkvena organizacija svojega doba. U svojem je sastavu imala više od tisuću samostana razasutih po cijeloj Francuskoj, Italiji, Engleskoj, Njemačkoj, Poljskoj i drugdje. Taj je red na osobit način gajio svečano bogoslužje koje je pretpostavljalo koralno pjevanje, gradio veličanstvene crkve, posvećivao pozornost umjetnosti u svim njezinim oblicima.³³⁸

Sve se to odrazilo na raznim područjima, osobito na arhitekturi. Građevinska tehnika – koja je upravo u XII. st. postigla izvanredno velike rezultate u sjajnim i sve većim gotičkim crkvama, palačama, samostanima i javnim građevinama – pred graditelje je postavljala sve veće zahtjeve u rješavanju brojnih problema vezanih uz statiku. Arhitekti su ubrzo shvatili da nije moguće podignuti i održavati tako

³³⁷ P. Michaud-Quentin, *Universitas. Expressions du mouvement communautaire dans le Moyen âge latin*, Paris, 1970.

³³⁸ Usp. E. Amann, n. dj., str. 695 – 696.

³³⁹ Usp. R. Foreville – J. Rousset de Pina, *Dal primo Concilio Lateranense all'avvento di Innocenzo III* (Storia della Chiesa, IX/1), Torino, S.A.I.E., 1974., str. 890 – 897; A. M. Romanini, "Povertà" e razionalità nell'architettura cistercense del XII secolo: "Povertà e ricchezza nella spiritualità dei secoli XI e XII", Todi, 1969., str. 191 – 225.

³⁴⁰ Usp. J. Le Goff, n. dj., str. 12 – 14.

³⁴¹ Usp. Ph. Wolff, n. dj., str. 251.

³⁴² Povjesničar C. H. Haskins je to izrazio riječima: "Godine 1100. škola je išla za učiteljem, a od 1200. učitelj je išao za školom" (usp. Ph. Wolff, n. dj., str. 248 – 251).

³⁴³ Usp. M. De Wulf, str. 51.

³⁴⁴ Usp. A. M. Romanini, "Povertà" e razionalità nell'architettura cistercense del XII secolo: "Povertà e ricchezza nella spiritualità dei secoli XI e XII", Todi, 1969., str. 191 – 225.; M.-D. Chenu, *La théologie au douzième siècle*, 3e éd. Paris, 1957.

³⁴⁵ O tomu postoji velika znanstvena literatura iz koje izdvajamo sljedeća djela: R. Poole, *Illustration of the history of mediaeval thought and learning*, London, 1920.; L. Maitre, *Les écoles épiscopales et monastiques en Occident avant les universités* (Archives

velike građevine jednostavnim povećanjem i ojačavanjem nosivih točaka, nego da je potrebno izmisliti nove metode građenja, sposobne prihvatiti sve veću težinu novih građevina. Plod tih razmišljanja bilo je napuštanje dotadašnjega romaničkog građevinskog sloga i uvođenje šiljastog luka što je urodilo gotičkim graditeljskim slogom. Novi stil je omogućio mnogo veću nosivost velikih građevina, kupola, većih javnih prostorija sposobnih primiti velik broj osoba. S tim u vezi najkasnije potkraj XII. ili početkom XIII. st. dobio je na snazi problem proučavanja težine tjelesa.³³⁹

O ovom snažnom nutarnjem zaokretu u povijesti Zapadne Europe poznati francuski povjesničar Marc Bloch (1886. – 1944.) navodi: "Oko polovice XI. st. primjećuje se niz vrlo dubokih i vrlo raširenih promjena, koje nesumnjivo treba zahvaliti činjenici da je završila seoba barbara koja je imala za posljedicu usporenje napretka tolikih naraštaja. Ne radi se zasigurno o prekidima nego o promjenama u snalaženju koje su, unatoč neizbježnim zakašnjenjima, ovisno o zemlji i prilikama, malo-pomalo zahvaćale sve pore društvene djelatnosti."³⁴⁰

4. Opisani polet zahvatio je i škole. Francuski benediktinac, u svoje vrijeme vrlo poznat, Guibert iz Nogenta (oko 1053. – 1125.), ostavio nam je potkraj XI. ili početkom XII. st. o tome dragocjeno svjedočanstvo: "U vrijeme neposredno prije moje mladosti, a i za vrijeme nje, nedostatak školskih učitelja bio je toliki da ih je bilo gotovo nemoguće naći na selu, a u gradovima malo lakše. I ako je slučajno bilo moguće nekoga pronaći, njegovo je znanje bilo tako oskudno da se uopće nije moglo usporediti sa znanjem današnjih malih ministranata."³⁴¹ Njegove riječi svjedoče o povećanju broja učitelja i učenika ne samo u gradovima nego i na selima. No nije sve u njihovu broju, nego u kvaliteti. Nije, naime, bilo mnogo škola koje su se mogle pohvaliti kontinuitetom kroz dulje vrijeme dobre nastave i profesora. Često se događalo da prisutnost nekoga poznatijeg profesora samo nakratko privuče veći broj učenika i to samo u disciplinama u kojima je on kompetentan. Tek potkraj XII. st. povećanje broja učitelja dovelo je više-manje svuda do poboljšanja kvalitete nastave.³⁴²

I područje znanja i znanosti bilo je zahvaćeno tim napretkom. Dvanaesto je stoljeće znalo iskoristiti sve dotadašnje intelektualno bogatstvo i obogatiti ga svojim brojnim dostignućima na gotovo svim područjima. Poslije lagane pripreme u proteklim stoljećima, zapadnoeuropska civilizacija znatno ubrzava hod, čiji su sjajni preporod neki s pravom nazvali "proljećem feudalne civilizacije".³⁴³ To je vrijeme snažnog buđenja u vrijeme komunalnog sustava koje se očitovalo na vjerskom području s križarskim vojnama, reformom cistercitskog crkvenog reda, osnivanjem novih redova, preporodom na području književnosti, umjetnosti i znanosti.³⁴⁴ Ipak, srednjovjekovna civilizacija u XII. stoljeću još nije dostigla

Srednjovjekovni prikaz gradnje

Školski sat. Kameni prikaz na grobu Cina iz Pistoje (1270.-1337.)

svoju punu zrelost – stvaranje i sintezu. Ono je još uvijek stoljeće asimilacije, a samim time, i eklektizma.³⁴⁵

No bez obzira na to, o dvanaestom stoljeću se može govoriti kao o inovativnom razdoblju zapadne civilizacije. Možda je najveća novost bila činjenica da se iz anonimnosti i osrednjosti društva na krilima slobodnih umijeća rodio intelektualac čije je isključivo zanimanje bilo bavljenje knjigom. Prvi put su u povijesti studiranje i nastava, uz brojne druge djelatnosti u gradu, postali zanimanje. Intelektualac se u tom svijetu, osobito u početku, nije smatrao mnogo drukčijim od ostalih ljudi. On se, zapravo, osjećao nekom vrstom zanatlije. Njegov "zanat" je bilo misaoni, čiji su zakoni bili određeni samom naravi posla koji je obavljao. Za razliku od drugih građana koji su se bavili "mehaničkim umijećima" (*artes mechanicae*) on se bavio "slobodnim umijećima" (*artes liberales*).³⁴⁶ Bio je svjestan društvene važnosti svojega posla i povezanosti koja je postojala između znanosti i školskih predavanja. Stoga svoje znanje nije zaključavao "u škrinju", nego ga je stavljao u optjecaj kako bi što većem broju ljudi željnih znanja bilo na raspolaganju. On je bio prvi koji se tom pogodnošću morao poslužiti.³⁴⁷

Takav se intelektualac u XII. st. nalazio u središtu velikoga ljudskog gradilišta kojim su odjekivali zvuci proizvodnih alatki najrazličitijih zanata i umijeća. Njemački klerik Gerhoch von Reichersberg (1092./93. – 1169.) u djelu *Liber de aedificio Dei* (Božja radionica) piše da se radi o "velikoj radionici cijeloga svijeta, koja je vrsta svemirske radionice". U njoj se čovjek afirmirao kao zanatlija koji je oblikovao, preoblikovao i stvarao nešto novo: čovjek radnik (*homo faber*), proizvođač, suradnik Stvoritelja i Prirode. Oponašao je intelektualca koji se služio knjigom kao svojim oruđem, a on, ovisno o zanatu, maljem i dljetom kao svojim specifičnim alatkama.³⁴⁸

Tako su se mehanička umijeća, zahvaljujući razvoju zanata, u svijesti ljudi postupno uzdizala i uzdigla na razinu na kojoj su bila "slobodna umijeća". Već su prije spomenuti Honorije iz Autuna i

de la France monastique, XXVI), Paris 1924.; G. Schnürer, *Kirche und Kultur im Mittelalter*, Paderborn, 1929.; M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, III, München, 1931.; É. Gilson, *Humanisme médiéval et Renaissance: "Les Idées et les Lettres"*), Paris, 1932.; J. De Ghellinck, *Littérature latine au moyen âge*, II, Paris, 1939.; Isti, *Le mouvement théologique du XIIe siècle*, Bruges, 1948.; A. M. Landgraf, *Einführung in die Geschichte der theologischen Literatur der Frühscholastik, unter dem Gesichtspunkte der Schulbildung*, Regensburg, 1948.

³⁴⁶ G. H. Allard – S. Lusignan, *Les Arts mécaniques au Moyen Age*, Paris-Montréal, Vrin/Bellarmin, 1982.; R. Fossier, *Le Travail au Moyen Âge*, Paris, Hachette, 2000.; J. Hamesse – C. Muraille, *Le Travail au Moyen Age, une approche interdisciplinaire*, Louvain-la-Neuve, 1990.; J. Heers, *Le Travail au Moyen Age*, Paris, 1965.; Ph. Wulff – F. M. Mauro, *Histoire général du Travail*, II: *L'Age de l'Artissant V^e – XVIIIe siècle*), Paris 1960.

³⁴⁷ Herman Dalmatinac je prijateljevao s Petrom Abelardom, koji mu u jednom pismu piše: "Ako sam mogao napisati ovu knjigu, to je zato što sam se našao u prilici da u javnim školama izdržim podmukle neprijateljske napade" (J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, Prijevod N. Grujić. Zagreb, GZH, 1982., str. 19).

³⁴⁸ O. Pedersen, n. dj., str. 313; M.-D. Chenu, *Arts "mécaniques" et œuvres serviles: "Revue des sciences philosophiques et théologiques."*, XXIX (1940.), 313 seq.

³⁴⁹ J. Le Goff, *Il basso Medioevo*, str. 170 – 171.

³⁵⁰ J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, str. 151 – 152.

Mehanička umijeća
(*artes mechanicae*)

Honorije iz Autuna.

Zidarski zanat

Hugo od Svetog Viktora promicali sintezu znanosti i tehnike: "Nauči sve i vidjet ćeš da ništa nije suvišno". Tako su se u humanizmu XII. st. ujedinjavali enciklopedijski duh i tendencija prema specijalizaciji zanata, umijeća i znanja.³⁴⁹ Biskup Chartresa Ivan iz Salisburyja († 1180.) u djelu *Polycraticus* vratio je dostojanstvo zanatlijama svih vrsta koji su obrađivali sukno, drvo, željezo i druge kovine, ali i seljacima koji su radili na poljima, livadama i vrtovima. To je, naravno, bila teorija.

U praksi je ipak bilo drukčije. Slobodna umijeća su u svijesti ljudi i dalje bila na višoj cijeni. Do znanja se dolazi korak po korak i to prvenstveno zahvaljujući slobodnim umijećima. Prvi je korak u tom smjeru gramatika, drugi je korak retorika, treći dijalektika, četvrti aritmetika, peti glazba, šesti geometrija, a sedmi astronomija. Honorije se tu ne zaustavlja. Naglašavajući da je put do znanja i znanosti vrlo dug, on na osmo mjesto stavlja fiziku u kojoj Hipokrat podučava putnike o svojstvu i naravi biljaka, stabala, minerala i životinja. Na deveto mjesto stavlja mehaniku, u kojoj "putnici uče obrađivati kovine, drvo, mramor, slikarstvo, kiparstvo i sva ručna umijeća. Zahvaljujući tim umijećima patrijarh Noa sagradio je svoju korablju, poučio druge kako se grade utvrde i prave tkanine, njegov unuk Nimrod sagradio je svoju kulu, a Salamon podignuo hram". Na 11. je mjesto stavio gospodarstvo (ekonomiju). Ono predstavlja ulaz u pravu čovjekovu domovinu. U gospodarstvu se određuju staleži i službe, dijele funkcije i redovi. Tu se podučavaju ljudi koji hrle u svoju domovinu da dostignu anđeosku hijerarhiju po redosljedu svojih zasluga. Ne samo to.

Sve veća potražnja za školovanim pravnicima i državnim činovnicima, sposobnim liječnicima i uopće profesionalcima znanja u razvijenijim gradovima raste do te mjere da se akademski naslovi počinju izjednačavati s plemićkim naslovima. Znanje ne samo oplemenjuje, nego i donosi dobit. Tako se bolonjski magistri u dokumentima nazivaju *nobiles viri et primarii cives* (plemeniti muževi i građani odličnici), a u svakodnevnom životu *domini legum* (gospoda pravnici). Najdražeg magistra studenti zovu *dominus meus* (moj gospodin), čime se na neki način i u akademski život uvode vazalni odnosi. Jedan od profesora, Mino da Colle, piše svojim studentima: "Toliko traženo posjedovanje znanja vrijedi više od bilo kojega blaga; siromaha izvlači iz prašine, neplemića čini plemenitim i daje mu golem ugled, a plemiću omogućuje da pripadnošću eliti nadmaši neplemiće."³⁵⁰

Na tom velikom "gradilištu" škole igraju odlučujuću ulogu. One su radionice u kojima se nudi znanje kao njihov specifičan "proizvod". Za nj je zadužen profesor kao intelektualac koji je istodobno proizvođač i trgovac. On je "zanatlija duha", a njegov su "alat" inteligencija i knjige. Budući da je uključen u gradski život u kojemu vlada "podjela rada" po kategorijama stanovništva od kojih svaka brani svoje interese, i on je prisiljen to isto učiniti.³⁵¹

Što je vrijeme više odmicalo, intelektualci i akademski naslovi sve su više dobivali na cijeni. Pače tražili su istoznačnost viteštva i znanosti, viteza i doktora. No tako povlaštene ličnosti nisu više prihvaćale poistovjećivanje s radnicima, niti njihov ručni rad sa svojim radom. Nekadašnji zanos, koji je u vrijeme komunalnog sustava u XII. i XIII. st. zbližio slobodna umijeća i mehaničke vještine, znanost i tehniku, preobrazivši gradove u proizvodne pogone i radionice, u novom je vijeku posve splasnuo i iščeznuo.³⁵²

5. Preporod XII. st. počeo je najprije u Italiji, gdje se najbolje sačuvala školska tradicija antičkog doba, pa je upravo tu mlado komunalno uređenje već u XI. st. počelo donositi prve plodove. Počele su se osnivati samostalne gradske škole koje su samo djelomično ovisile o višim državnim i crkvenim vlastima. Tada su se, uz teološku tradiciju koja je prevladavala u samostanskim i katedralnim školama, u intelektualnom istraživanju počele javljati nove tendencije. One su vidljive osobito na talijanskom jugu i jadranskom priobalnom području, gdje je pravna rimska tradicija zadržala svoj utjecaj koji se miješao s bizantskim i arapskim kulturnim utjecajem. Tu se, ujedno, sačuvala tradicija bavljenja medicinom i glazbom koja se oslanjala na stariju grčko-rimsku baštinu, ali je na nekim područjima bila sposobna i stvoriti nešto novo.³⁵³

³⁵¹ L. Geymonat, n. dj., str. 429 – 431; J. Le Goff, n. dj., str. 57 – 60.

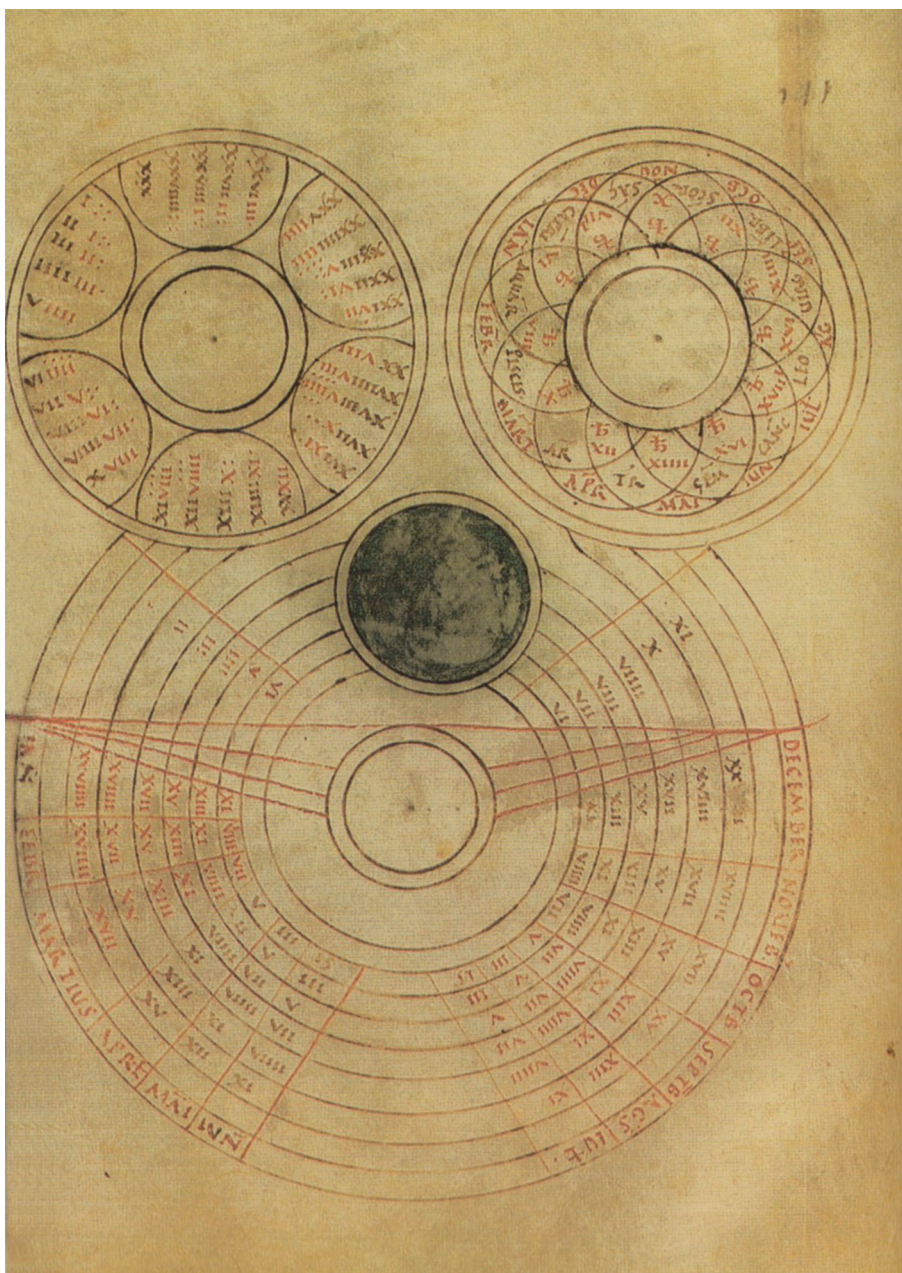
³⁵² "Znanost, vjera i viteštvo tri su krina iz Ljiljanskog vijenca Filipa iz Vitryja (1335.); u knjizi o junačkim djelima maršala Boucicauta stoji: 'Dvije su stvari voljom Božjom postavljene poput dvaju stupova da održe red božanskih i ljudskih zakona. Ta dva stupa su viteštvo i znanost koji odlično zajedno pristaju'." Jean Froissart (oko 1337. – 1405.), jedan od najvažnijih kroničara srednjovjekovne Francuske, razlikuje vitezove oružja i vitezove zakona. U tom duhu su carevi i kraljevi ponekad i postupali. Tako je car Karlo IV. proglasio poznatoga bolonjskog pravnika Bartola vitezom i dopustio mu da nosi grb Češke, a francuski kralj Franjo I. (1515. – 1547.) 1533. doktore sveučilišta proglasio je vitezovima (usp. J. Le Goff, n. dj., str. 152 – 153).

³⁵³ Usp. P. Riché, n. dj., str. 3 – 17.

*Medicina
(vitraji katedrale u Laonu s prikazom sedam slobodnih umijeća, XII. st.)*

Tablice za računanje vremena
(concordantia mensium)
s opisom mjeseci

³⁵⁴ M.-D. Chenu, *Arts "mécaniques" et ouvres serviles*, 313 seq.; P. Manne, *Calendriers et techniques agricoles* (France-Italie, XII-XIIIe siècle), Paris, Le Sycomore, 1983.; C. Pietri – G. Dragon, *Le Temps chrétien de la fin de l'Antiquité, IIIe – XIIIe siècle*, Paris, Éd. du CNRS, 1984.

To je vidljivo osobito u glazbi koja je od svih slobodnih umijeća možda najviše napredovala. Crkvena su zvona do komunalnog preporoda u XII. st. označavale društveni ritam rada i molitve, a njihov se zvuk ravnao po sunčanim dobnicima. Ti su dobnici, u nedostatku sunca, bili zamjenjivani klepsidrom, napravom za mjerenje vremena pravilnim otjecanjem vode ili pravilnim curenjem pijeska iz jedne posude u drugu, označavajući tako lokalno vrijeme. Zbog toga su satovi dana, ovisno o godišnjim dobima, imali različitu duljinu: ljeti kraću, zimi dulju.³⁵⁴

Potkraj XII. st. izum mehaničkih dobnika prvi put je u povijesti uveo novo računanje vremena tako da su dani, barem teoretski, svi bili jednake duljine. Melodiozni je zvuk mehaničkih dobnika kao novih pronalazaka mehaničkog umijeća koji s gradskih tornjeva otkucavaju točnu duljinu satova, određivao ritam cjelokupnog života.

U vezi s tim postavljalo se i jedno suptilnije pitanje: kako dovesti u sklad složenost različitih zvukova koji se u željeno vrijeme mogu točno reproducirati s pomoću jedne naprave? Odgovor je dao talijanski benediktinac Guido iz Arezza (992./1000. – 1080.), teoretičar i reformator glazbene pedagogije: s pomoću pentagrama ili notnog crtovlja. Rješavajući probleme na koje je nailazio, Guido je na početku mnogo veću pozornost posvećivao svakodnevnoj glazbenoj praksi nego čistom teoretiziranju. Uviđajući jaz između teorije i prakse koji je u srednjem vijeku dugo vladao, napisao je: "Boetijeva djela ne donose korist pjevaču, već samo filozofu". To ga je navelo da se pozabavi i teorijom glazbe. Pripisuju mu se djela *Prologus in Antiphonarium* (Uvod u Antifonar), *Micrologus, id est brevis sermo in musica* (Mikrolog ili kratki govor o glazbi), koji je u srednjem vijeku najviše prepisivan, *Regulae rhytmicae* i dr.

Guidova je osobita zasluga što je oko 1025. uveo "Guidonsku ruku" ili solmizacijsko pomagalo. Radi se o sustavu četiriju glazbenih crta (tetragram) u kojima je dao jednako značenje svim crtama i prostorima. Note su se čitale s pomoću ključeva i boja: C-ključ se nalazio na drugoj, trećoj ili četvrtoj crti, a F-ključ uglavnom na trećoj. Crvena i žuta boja služile su da se označe polutonovi, žuta ili zelena da označi notu "do", crvenu za "fa". Na tetragramu je označio notne znakove jednake vrijednosti koji su, ovisno o položaju na crtovlju ili prostorima između njih, označavali progresivnu visinu zvuka prikazanoga na ljestvici. Bili su označeni prvim slogom svakog stiha himna u čast svetog Ivana koji počinje riječima "Ut queant laxis". Guido je prilagodio melodiju pjesme za pedagoške potrebe kako bi se tonovi podudarali s početkom svake kitice. Radilo se o epohalnom izumu notacijskog sustava kojim je postignuto precizno određenje apsolutne i relativne tonske visine, što je vjerojatno predstavljalo najveću revoluciju u povijesti glazbe.³⁵⁵ No Guidov izum je bio samo simbol napretka i promjena na mnogim drugim područjima.

6. Sredinom XII. st. pada i jedna druga važna inovacija koja je u latinskoj književnosti dovela do nastanka "filozofske poezije". Radi se o književnoj vrsti koja u Europi nije prakticirana od Boetijeve *De consolatione Philosophiae*. Brojni autori koji su slijedili program škole u Chartresu, osobito oni koji su bili upućeni na Platona i njegove komentare, pisali su svoje sastavke u stilu Lukrecija Kara (oko 99. – 55. pr. Kr.) i Manilija (I. st. pr. Kr.). Pisali su duge spjeve o kozmogenezi, ali, za razliku od Lukrecija i Manilija koji su se ugledali na epikurejce i

³⁵⁵ Riječi su glasile: "Ut queant laxis resonare fibris mira gestorum famuli tuorum solve polluti labii reatum Sancte Johannes", dobivši tako dobro poznatu ljestvicu *ut, re, mi, fa, sol, la*, s time da je *ut* 1635. u Italiji promijenjeno u "do", a u Francuskoj je zadržano, a potkraj XV. st. dodana je nota *si* po riječima istoga himna *Sancte Johannes*. Time se dobio novi oblik glazbenog pisma koje je promijenilo povijest glazbe (usp. J. Andreis, n. dj., str. 100 – 113; J. Le Goff, *Il Medioevo. Alle origini dell'identità europea*, Bari, Editori Laterza, 1999., str. 59 – 83).

Guido d'Arezzo

Muzika
(vitraji katedrale u Laonu, XII. st.).

³⁵⁶ O preporodu u XII. st. osim već navedenih djela v. G. Paré, *Les idées et les lettres. Le Roman de la Rose*, Montréal, 1947; T. Gregory, *Anima mundi. La filosofia di Guglielmo di Conches e la Scuola di Chartres*, Firenze, 1955.; R. I. Benson – G. Constable, *Renaissance and Renewal in XIIth Century*, Oxford, Clarendon Press, 1982.; P. von Moos, *Das 12. Jahrhundert – eine "Renaissance" oder ein "Aufklärungszeitalter"?*: "Mittellateinische Jahrbuch", 23 (1988.) 1 – 10; B. Ribémont, *La Renaissance du XIIe siècle et l'encyclopédisme*, Paris, Champion, 2002.

³⁵⁷ É. Gilson, *Le platonisme de Bernard de Chartres*: "Revue Néoscholastique de Philosophie", 25 (1923.), 5 – 19; M. L. Colish, n. dj., str. 291 – 292; B. C. Stock, *Mith and science in the twelfth Century. A Study of Bernard Silvester*, Princeton (N. J.), 1972.; J. M. Parent, *La doctrine de la création dans l'école de Chartres*. Paris – Ottawa, 1938.; R. P. McKeon, *Poetry and philosophy in the 12th Century. The Renaissance of Rhetoric: "Critics and criticism. Ancient and Modern"*, Chicago, 1952., 297 – 318; M.-Th. D'Alverny, *Le Cosmos symbolique du 12e siècle*: "Archives d'histoire doctrinale et littéraire di Moyen Age", XX (1953.), 31 – 81.

³⁵⁸ M. L. Colish, n. dj., str. 294.

stoike, autori Chartresa su to činili po uzoru na Platona i novoplatoničare, uzevši od Boetija dijaloški oblik. Njihova djela odražavaju atraktivnost alegoričkih osoba tipičnih za rimsku književnost kasne antike i prvih stoljeća kršćanstva.³⁵⁶

Tipičan primjer te književne vrste dao je Bernard Silvestris (oko 1110. – 1160.). Njegovo djelo *De universitate mundi* (O svemiru), mješavina proze i poezije, počinje s Prirodom koja se obraća Providnosti da u ime Materije želi biti oblikovana od Forme. Zahvaljujući jednom nizu teofanija u lancu bitka, Materija i Forma se zbližavaju i proizvode pojavni svijet. Physis i Uranija, odvojene teofanije, bave se tijelom i ljudskom dušom. U ovom radu ima više originalnih elemenata: Bernard kombinira svoju novoplatoničku kozmogenezu sa stoičkom idejom cikličke kozmologije u kojoj je stvoren svemir, razvija svoju tezu da je svemir vječno stvaran. Scenarij koji zamišlja na početku svojega djela faza je stvaranja tekućeg ciklusa, a ne jednokratnog stvaranja. Na drugom mjestu, vodeći računa o skupini ličnosti koja postoji u trenutku kada počinje tekući ciklus, Bernard je pun povjerenja u ideju da je materija postojala prije stvaranja pojedinih materijalnih stvorenja ne postavljajući pitanje je li neoblikovana materija doista stvorena, kada i kako se to dogodilo. Isto su tako i teofanije, koje su potrebne za nastanak ljudske duše i tijela, čisto naravna bića. U Bernardovoj priči o stvaranju Bog se, ni posredno ni neposredno, nikada ne pojavljuje. Teofanije su jedine stvoriteljske snage. U *De universitate mundi* ima

i mnogo drugih stvari na koje bi jedan kršćanski čitalac, makar i sljedbenik novoplatonizma, mogao staviti primjedbu, osobito kad se radi o njegovu apsolutnom naturalizmu i cikličkoj kozmologiji. No Bernard nikada nije bio prozvan zbog svojih heterodoksnih nazora. Umro je kao uvaženi profesor katedralne škole u Toursu.³⁵⁷

Druga vrsta pripovijesti koja uključuje opise, putopise, vodiče za hodočasnike i opis ratnih događanja odražava širenje obzora ondašnjih Europljana, njihovo zanimanje za neobično i čudesno u drugim dijelovima svijeta, za "ljudsku komediju" u svakodnevnom životu, za praktične savjete trgovcima, hodočasticima, križarima ili misionarima koji su bili u stanju slijediti predloženi opis. Njihovi se pisci nerijetko služe opisom nađenim u klasičnih pisaca, ali njihove osobne primjedbe, procjena što je važno i zanimljivo, a što nije, ono je što obilježava njihove sastavke počevši od opisa sjaja intelektualnog života u francuskim i talijanskim školama. U tomu prednjače Alexander Neckham (1157. – 1217.) i talijanski franjevac Adam Salimbeni (1221. – 1287.) koji pišu o intrigantnim temama kao što su političke spletke, novi recepti za valjuške i sl. Kronike, putopisi, križarske vojne u XIII. st. omiljene su teme pučkih autora, od kojih je Putopis Marka Pola (1254. – 1324.) samo jedan primjer.³⁵⁸

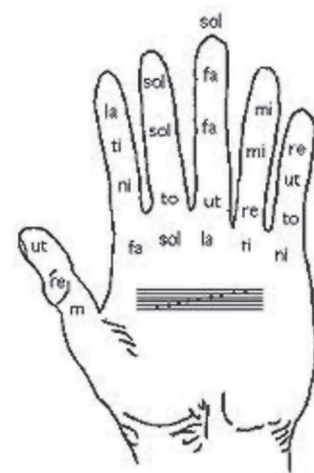
7. U to vrijeme kao posebna književna vrsta u latinskim zemljama javlja se religiozna poezija koja često biva uglazbljena. Bogata lirička proizvodnja i religiozne himnologije imaju za cilj njegovanje pučke pobožnosti, osobito marijanske i euharistijske. Djela koja se pripisuju članovima franjevačkog reda, poput *Stabat mater*, sposobna su izazvati najdublje osjećaje, slično kao što je euharistijska poezija dominikanca Tome Akvinskoga (oko 1225. – 1274.), nabijena uzvišenom poezijom i dubokim teološkim sadržajem, u stanju potaknuti intelektualnu kontemplaciju vjerske tajne.³⁵⁹

Ovo razdoblje, uz latinsku umjetničku i pučku poeziju, obilježava i jedan novi oblik glazbe, polifonija, čiji se počeci mogu nazrijeti još u IX. st. U sljedeća tri stoljeća doživjela je svoj puni procvat, proizvodeći glazbu do kraja srednjega vijeka koja je pratila kako latinske tako i pučke tekstove. Stihovi na narodnom jeziku odnosili su se na religiozne i profane teme, a glazba je, neovisno o jeziku, pratila jedan i drugi sadržaj. Sloboda kombiniranja gradiva sa svim vrstama misli i osjećaja, u kojoj su narodni jezici sve više prevladavali u odnosu na latinski, jasan je dokaz inovativnosti ovoga razdoblja, što će ostati kao dragocjena kulturna baština budućim naraštajima.³⁶⁰

Za čitav ovaj razvoj od bitne su važnosti bile obrazovne reforme. Škole su, istina, još uvijek bile lokalne ustanove kako po sastavu svojih profesora tako i njihovih polaznika, ali su se već od XII. st. počele obraćati sve širem krugu svojih slušatelja. Studenti su, privučeni slavom pojedinih profesora, sve više pokazivali spremnost putovati

³⁵⁹ W. Wetherbee, *Platonism and poetry in the twelfth Century. The literary influence of the School of Chartres*, Princeton (N. J.), 1972.

³⁶⁰ M. L. Colish, n. dj., str. 295 – 296.

"Guidonska ruka"

Bernard de Silvestris

³⁶¹ G. Pare' – A. Brunet – P. Tremblay, *La Renaissance du XIIe siècle*, Paris – Ottawa, 1933.; R. Javelet, *Image et rassemblement au XIIe siècle*, Chambéry, 1967.; *Entretiens sur la Renaissance du XIIe siècle*, sous la direction de M. De Gandillac et E. Jauneau, Paris – La Haye, 1968.

u inozemstvo kako bi slušali predavanja nekoga od njih, smanjujući tako nacionalne razlike i prevladavajući sve teritorijalne udaljenosti. Društvo je također sve više napredovalo i postajalo sve spremnijim izlaziti ususret njihovim zahtjevima i potrebama. Naziralo se novo doba kojemu će sveučilišta dati glavno obilježje.³⁶¹

Sv. Toma Akvinski

MEDICINSKE ŠKOLE U SALERNU I MONTPELLIERU

I. Medicina je kao znanstvena grana usmjerena na očuvanje zdravlja ili liječenje od svih oblika bolesti stara koliko i ljudski rod. Kao empirička disciplina razmjerno je brzo ušla u sustav znanstvene kulture kao ljudska medicina (*medicina hominis*) zahvaljujući grčkom liječniku Hipokratu (oko 460. – oko 377. pr. Kr.) koji je medicinu smatrao znanostu utemeljenom na racionalnoj dijagnozi i terapiji. Pripisuje mu se *Corpus* (Zbornik) od blizu 60 spisa medicinskog sadržaja, vrlo cijenjenog u starini. Njegovo je djelo osobito popularizirao filozof i liječnik Klaudije Galen (129. – 199.), vjerojatno najveći medicinski znanstvenik rimskog razdoblja, autor tristotinjak djela od kojih je oko 150 sačuvano. On je eksperimentalnom metodom proučavao živce, mišiće, krvi broje patogene manifestacije. Velik doprinos popularizaciji i napretku medicine dali su liječnik i botaničar Pedanije Dioskorid (oko 40. – 90.) te latinski pisci Lucije Columella (I. st.), Plinije Mlađi (oko 61. – 113.) i Makrobije (IV./V. st.). Hipokratova djela dugo su predstavljala osobitu disciplinu koja se učila u sastavu slobodnih umijeća.

No s otvaranjem bolnica u srednjem vijeku medicina se uvela kao posebna školska klinička disciplina, i to najprije u južnoj Italiji gdje su se miješali i isprepletali utjecaji kršćanskog Zapada i bizantsko-islamskog Istoka. Dodiri tih triju svjetova i kultura bili su osobito vidljivi na primjeru glasovite Salernske medicinske škole (*Schola Medica Salernitana*) koja je imala sjedište u južnotalijanskom gradiću Salerno, dan hoda južno od Napulja.³⁶² Područje na kojemu se nalazio Salerno prije toga je pripadalo Langobardima i Normanima, a graničilo je s nekadašnjim bizantskim područjem. Salerno je već u X. st. bio poznat po svojoj blagoj klimi i sposobnosti svojih liječnika.

O počecima medicinske škole ne zna se ništa pouzdano. Smatra se da je radila već 946. godine. Engleski monah povjesničar Orderic

³⁶² F. Wüstenfeld, *Geschichte der arabischen Ärzte und Naturforscher*, Göttingen, 1840.

*Liječnički pregled
na Salernskoj školi*

Aritmetika s Boetijem i Pitagorom

³⁶³ *Historia ecclesiastica*, a cura di A. Le Prévost et L. Delisle, II, Paris, 1855.

³⁶⁴ Deziderije je bio vrstan arhitekt i književnik. Svoju je opatiju pretvorio u pravu benediktinsku školu ističući se kao mecena poznat i izvan južne Italije. Okružio se brojnim učenim ljudima i pjesnicima svojega doba među kojima su se nalazili Grk Alfano, autor vrlo cijenjenog opisa montecassinske opatije, zatim povjesničar Leon iz Ostije koji je napisao ljetopis istoga samostana služeći se njegovim bogatim arhivom, Konstantin Afrički i dr. Bio je u dobrim

Vitalis (1075. – 1142.) piše da ta medicinska škola "postoji od starih vremena".³⁶³ Ona se proćula tek kada je kartaški liječnik Konstantin Afrički (Constantinus Afer, 1010./1015. – 1087.), vrstan poznavatelj grčko-arapske medicine, 1056. došao u Italiju. Čini se da je kao mladić proputovao zemlje Bliskog istoka prodajući lijekove tako da je naučio arapski, perzijski i grčki. Postavši liječnik, uglavnom se bavio teoretskom medicinom. Za jednog boravka u Salernu došao je u doticaj s europskim liječnicima. Vidjevši da slabo poznaju grčku i arapsku medicinu, nadbiskup i liječnik Alfano pomogao mu je da na latinski počne prevoditi medicinska djela. Oko 1070. u Montecassinu je ušao

*Liječnički pregled jednog bolesnika
(Oxford, XIV. st.)*

u benediktinski red gdje mu je tadašnji učeni opat Deziderije (1058. – 1086.), budući papa pod imenom Viktor III. (1086. – 1087.), omogućio da radi u povoljnim uvjetima.³⁶⁴ Opatija je na taj način postala važno središte za prevođenje grčkih i arapskih djela. S velikom preciznošću i dobrim poznavanjem arapskoga Konstantin je preveo nekoliko važnih djela klasičnih grčkih pisaca i više arapskih medicinskih kompendija: hipokratovske sastavke *Aphorismi Liber prognosticorum* i *De regimine* s Galenovim komentarima tih djela, zatim nekoliko Galenovih originalnih spisa: *Microtechne* ili *Ars parva*, *Therapeutica sive Megatechne*, *Ars medica* i dr. Ti i neki drugi prijevodi (Filaretov *De pulsibus* i Teofilov

odnosima s carem Herikom IV. Ostavio je iza sebe djelo *Dialogi* u kojemu svojem sugovorniku Teofilu tumači događaje vezane za njegov samostan (usp. E. Bertaux, *L'art dans l'Italie méridionale*, I, Paris, 1904., str. 155 squ.; A. Flishe, *La Riforma Gregoriana e la Riconquista Cristiana* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, VIII), Torino, Editrice S. A. I. E., 1972., str. 231 – 232.

³⁶⁵ Usp. M. D. Grmek, *Konstantin Afrički*: "Medicinska enciklopedija", Zagreb, 1969., str. 12 – 13; M. Steinschneider, *Constantin Africanus und seine arabischen Quellen*: "Virchows Archiv für pathogenische Anatomie", 37 (1866.), 351 – 410; R. Creutz, *Der Arzt Constantinus Africanus von Montecassino*: "Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens", 47 (1929.), 1 – 44; K. Sudhoff, *Konstantin der Afrikaner und die Medizinschule von Salerno*: "Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin", 32 (1930.), 293 – 298; L. M. Sa'di, *Reflection of Arabian Medicine at Salerno and Montpellier*: "Annals of Medical History", 5 (1933.), 215; S. d'Irsay, *Histoire des Universités françaises et étrangères des origines à nos jours*, I, Paris, 1933., str. 104 – 108; M. T. Malato – L. Loria, *Chirurgia di Costantino l'Africano*, Roma, 1960.; P. Huard – M. D. Grmek, *Mille ans de chirurgie en Occident: V – XV siècles*, Paris, 1966; L. Thorndike, *A History of magic and experimental Science*, I, New York, 1923., str. 742 – 759.

³⁶⁶ H. Rashdall, *Le università medievali* (Storia del Mondo Medievale, V), Milano, Garzanti – Cambridge University, 1983., str. 660.

³⁶⁷ S. d'Irsay, n. dj., I., str. 134, II., str. 21; S. De Renzi, *Storia documentata della scuola medica di Salerno*, Napoli, 1857.; A. Huillard Bréholles, *Historia diplomatica Federici II. I*, Paris, 1852., str. DXIX. – DLV.

³⁶⁸ Car Fridrik II. Hohenstaufen, koji je 1224. u Napulju osnovao sveučilište, odredio je 1231. da Salernska škola uđe u njegov sastav kao medicinski fakultet (P. O. Kristeller, *The School of Salerno*: "Bulletin of History of Medicine" 1945. Isti, *Nuove fonti per la medicina salernitana*: "Rassegna storica salernitana", Salerno, 1957.; C. H. Haskins, *L'origine dell'Università*, str. 35 – 36; C. Vasoli, n. dj., str. 542 – 543; M. Dal Pra, n. dj., str. 408; J. Verger, n. dj., str. 49 – 50).

³⁶⁹ Usp. A. Denifle, n. dj., str. 235.

Herbarium medicinae Salernitanae

Liber urinarum) činili su zbirku medicinskih traktata koja je pod nazivom *Anticella* stoljećima služila kao standardni školski priručnik. Preveo je također djela arapskog liječnika Halyja Abbasa (Ali ibn al-'Abbas al-Majusi, poznat i kao Masoudi, + 994.) i spise spomenutog Židova Isaaca Israelija (Isaac ben Israeli Salomon). Na taj je način Konstantin zaokružio kanon medicinskog umijeća (*ars medicinae*). I sam se ogleđao u pisanju medicinskih djela. Najvažnija su *Pantechne* ili *Pantegni* (Cjelokupno umijeće) i *Viaticum* (Putna knjiga). Prvo je, zapravo, nešto skraćeni prijevod Ali Abbasova kompendija *Kitab al-Maliki* (Kraljevska knjiga), a drugo je prijevod medicinskog priručnika što ga je u Tunisu napisao Ibn al-Džazar. Druga djela, osobito *Regimen Salernitanum*, sadržavala su popularne sanitarne propise namijenjene širem krugu čitatelja u obliku kraćih izreka.

Konstantin je najvažniji srednjovjekovni prevodilac medicinskih djela. On je svojim prijevodima upoznao Zapad sa zaboravljenom grčkom medicinskom baštinom i s naprednim djelima arapskih učenjaka, što je predstavljalo prekretnicu u povijesti europske medicine. Njegovi su se prijevodi sačuvali u velikom broju srednjovjekovnih rukopisa, a njegova je knjižnica, bogata grčkim i arapskim rukopisima, pridonijela širenju znanstvenih i filozofskih djela koje Zapad do tada nije poznavao ili nije imao njihovih točnih prijevoda.³⁶⁵

Uz Konstantina se u Montecassinu spominju i neki drugi benediktinci koji su se bavili medicinom na čelu kojih je bio *praepositus*, kasnije zvan prior.³⁶⁶ Poimence se spominju Atto i Johannes Afflatus († 1003.). Ovaj zadnji nastavio je prevođenje traktata o urinama i groznicama, a ostavio je iza sebe *Liber aureus de remediorum et aegritudinum cognitione* (Zlatna knjiga poznavanja lijekova i bolesti). Zahvaljujući radu tih ljudi Salerno je dobio naziv *Civitas Hippocratica* (Hipokratov grad) u kojemu se prakticirala i anatomija. Budući da još nije bilo uvedeno seciranje ljudskoga tijela, anatomska su istraživanja provođena na svinjama čija je struktura smatrana sličnom ljudskoj. Uz to se obavljala i kirurgija. No možda je najveća važnost te škole to što je svojim zanimanjem za temeljna djela klasične starine i primjenom eksperimentalne metode u radu svojih liječnika i istraživača bila prvi glasnik novoga pristupa medicinskoj znanosti u Zapadnoj Europi.

Salernska škola djelovala je, ovisno o (ne)prilikama, promjenjivom srećom i uspjehom. Godine 1194. opljačkali su je saracenski gusari, čime joj je zadan težak udarac.³⁶⁷ Kad je ona bila u dekadenciji, car Fridrik II. Hohenstaufen ju je 1231. preselio u Napulj osiguravši joj nastavak rada u sklopu sveučilišta kao medicinski fakultet.³⁶⁸ Udruga napuljskih magistara imala je povlasticu davanja akademskih naslova i dopuštenja (*licentia*) za rad onima koji su tu valjano pohađali i položili ispite.³⁶⁹ No kandidati su do tada morali tri godine pohađati logiku i pet godina medicine kako bi mogli studirati Hipokrata i Galena i obaviti jednu godinu prakse. Kandidat za liječnika je, nakon što je dobio pismeno

Jedan redovnik bere bobu mirte radi pravljenja lijekova, XIV. st.

jamstvo svojih profesora da je redovito pohađao predavanja, trebao polagati ispit pred profesorima u nazočnosti kraljevskih službenika koji su mu nakon toga izdavali odobrenje za rad. No medicinskoj školi je bio nametnut statut kojim je studentima bila zabranjena svaka mogućnost da se, kao drugdje, okupljaju u udrugama.³⁷⁰

2. Salernska škola, kolijevka stare znanosti, obogaćena grčkim i arapskim dostignućima te iskustvima stečenim kirurškom anatomijom, bila je model po kojemu su osnovane druge slične škole, osobito u Montpellieru, Parizu i Bologni. Najvažnija je u svakom slučaju bila

³⁷⁰ A. Flishe – Ch. Thouzellier – Y. Azaïs, *La christianità romana 1198 – 1274* (Storia della Chiesa dalle origini fino ai nostri giorni, X., Torino, S.A.I.E., 1967., str. 444 – 445).

³⁷¹ S. d'Irsay, n. dj., I., str. 112.

³⁷² P. Brune, *Histoire de l'ordre hospitalier du Saint-Esprit*, Lons-le-Saunier – Paris, 1892., str. 31 sq; L. Delisle, *Histoire de l'ordre hospitalier du Saint-Esprit par l'abbé Brune*: "Journal des savants", 1893; R. Foreville – J. Rousset De Pina, n. dj., str. 824 – 825.

³⁷³ E. Lesne, *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*, vol V (Les écoles de la fin du VIIIe à la fin du XIIe siècle), Lille, 1940., str. 54.

³⁷⁴ A. Germain, *L'École de médecine du Montpellier, ses origines, sa constitution, son enseignement*. Étude historique d'après les documents originaux, Montpellier, 1880., str. 7sq.

³⁷⁵ N. dj. str. 8.

³⁷⁶ A. Germain, *Étude historique sur l'École de Droit de Montpellier, 1160-1793, d'après les documents originaux*, Montpellier, 1877.

³⁷⁷ S. d'Irsay, n. dj., I., str. 118; A. Germain, n. dj., str. 9 – 16.

³⁷⁸ R. Foreville – J. Rousset De Pina, n. dj., str. 909 – 910.

škola u južnofrancuskom gradu Montpellieru. U taj su se grad, nakon normanskih osvajanja Sicilije i južne Italije, povukli neki arapski liječnici, a slično su već u XII. st. učinili i neki Židovi koji su pobjegli iz Španjolske pred osvajanjima arapsko-islamske almohadske dinastije. Tako je Montpellier, trgovačko središte na Sredozemnom moru i papinski feud, postao i znanstveno središte.³⁷¹ Zahvaljujući donacijama i humanitarnim zakladama bogatih trgovaca i grofova niklo je više bolnica: Sv. Križa, Sv. Vilima i Sv. Eligija, osobito bolnica bolničarskog reda Sv. Duha te leprozorij Sv. Lazara. Sve su te ustanove već od XII. st. bile pod jurisdikcijom mjesnog biskupa i uživale osobite povlastice zahvaljujući kojima je grad postao središta kliničke prakse.³⁷² Njegovi su liječnici u svojem radu primjenjivali Avicenin *Canon* za razliku od salernskih liječnika koji su se oslanjali na Hipokratov *Canon*.³⁷³

Predavanje medicine u Montpellieru spominje se 1137. No medicinska škola je, po svjedočanstvu Ivana iz Salisburija, već 1159. uživala slavu ne manju od one koju je uživala istoimena škola u Salernu.³⁷⁴ Godine 1180. grof Guillaume VIII. dopustio je svima slobodno predavanje medicine, što je privuklo neke salernske liječnike da prijeđu u Montpellier.³⁷⁵

No ako je Montpellier stekao slavu medicinskog središta, nisu stajale lošije ni teologija i njoj srodne discipline. Tu se proslavio profesor Alan iz Lille (*Allanus de Lilla*, oko 1128. – 1203.), jedan od najslavnijih profesora svojega doba (*Doctor Universalis*), koji je prije toga predavao u Parizu. Tu se potkraj XII. st. kao profesor prava proslavio Piacentino iz Bologne.³⁷⁶ Bila je vrlo aktivna i udruga profesora i studenata koja je, zahvaljujući zauzimanju papinskog legata Konrada iz Uracha, 1220. izborila svoje sveučilišno priznanje.³⁷⁷ Kancelar, kojega je imenovao biskup, imao je vrhovnu vlast nad teološkim i medicinskim fakultetom.³⁷⁸

Konstantin Afrički

Schola medicinae Salernitana

PROCVAT PRAVNE ZNANOSTI

I. Prva stoljeća srednjega vijeka bila su obilježena raspadom ne samo Rimskog Carstva kao političke i teritorijalne tvorevine nego i njegova pravnog poretka. No postupno stvaranje novih država nalagalo je potrebu donošenja novih zakona. Na početku se radilo o germanskim plemenskim zakonima koji su bili izraz njihova običajnoga prava, ali ga obično nisu nametali podvrgnutom rimskom stanovništvu. Neki su germanski kraljevi čak dali izraditi kompendije rimskoga prava. Najpoznatiji je Alarikov vizigotski zakonik (*Breviarium Alaricianum*) proglašen 506. u Toulouseu. Langobardi su u tomu otišli korak dalje. Oni su u Paviji, svojem glavnom gradu, otvorili čak pravu pravnu školu koja je s vremenom postala važno središte proučavanja zakonodavstva. Njihovi stručnjaci, po ugledu na Rimljane, prikupljali su sve langobardske zakone koje su komentirali i prilagođavali životnim potrebama. Škola je privlačila brojne slušaće s cijeloga Zapada sve do VIII. st. Iz nje su izašli ljudi kao što su Lanfranco, budući nadbiskup Canterburyja, Ivo, biskup Chartresa, i neki drugi koji su u svoje vrijeme igrali važnu društvenu ulogu. Tako je došlo do toga da su u istoj državi bili primjenjivani dvostruki zakoni: jedan za rimsko, drugi za "barbarsko" stanovništvo. Takvo je stanje, ovisno o državi, ostalo na snazi do IX. st.³⁷⁹

³⁷⁹ Ph. Wolff, n. dj., str. 238 – 240.

U međuvremenu je na Zapadu došlo do stapanja jednoga i drugoga stanovništva pa je sazrijevala spoznaja da se treba vratiti na rimsko pravo koje je svoj povijesni ispit položilo u politički i kulturno složenom društvu ostavši na snazi više od tisuću godina. Rimski su pravници znali državne zakone pretočiti u pravna načela čija je primjena omogućila usavršavanje samih odredaba i nalaženje učinkovitih rješenja društvenih problema koje je stvarala životna praksa. Dugovječnost rimskih zakona zasnivala se na univerzalno prihvaćenim etičkim i pravnim načelima dobre volje (*bona fides*), pravičnosti (*aequitas*), slobode ugovaranja,

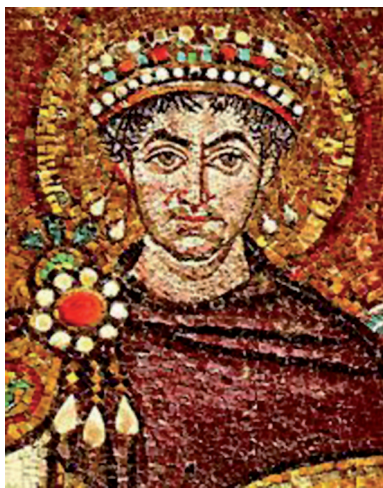
³⁸⁰ H. Dexter Hazeltine, *Il diritto romano e il diritto canonico nel medioevo*: "Storia del Mondo Medievale" III, Cambridge University Press – Garzanti, Milano, 1983., str. 345 – 367.

³⁸¹ *Burchardi Worimaciensis episcopi decretum libri XX*: PL 140, col. 537 – 1058; E. Amann, *La vita intellettuale e artistica*, str. 672 – 674.

slobode oporučnog raspolaganja, nepovredivosti privatnog vlasništva i dr. Odlikovalo se izrazito velikom preciznošću, dotjeranošću, jasnoćom i dosljednošću, zbog čega je postalo idealom svakoga uređenoga društvenog poretka. Njegov razvoj zaključio je car Justinijan (527. – 565.) koji je u tu svrhu imenovao skupinu vrsnih pravnika da prikupe, klasificiraju i usklade sve do tada postojeće zakone. Plod toga rada je poznat pod imenom *Corpus Iuris Civilis* (Zbornik civilnoga prava) koji je Justinijan kodificirao 528. – 534. Njegovu su srž sačinjavala tri djela: Digest (*Digestum*) ili Pandekte (*Pandectae*), zbirka pravnih rješenja klasičnih rimskih pravnika (*responsa*), *Codex* (izlaganje starih carskih konstitucija) i *Institutiones* (Odredbe). U zbornik su bile uključene i druge zbirke: *Institutiones* i *Novellae* ili *Novellae post Codicem constitutiones* (Zbirka novih zakona koji su bili uključeni u Justinijanovu kodifikaciju) što je bilo od neprocjenjive važnosti za budućnost europskih naroda. Procvat rimskog prava nije ovisio ni o kakvim prijevodima, jer pravni tekstovi nisu nikada ni bili izgubljeni, ali se nisu ni doslovno primjenjivali. Potkraj XI. st., s procvatom trgovine i građanskog života, poraslo je zanimanje za to pravo, što je bio uvod u njegov veliki preporod u sljedećem stoljeću. Tragovi toga preporoda mogu se naći, prije svega, u Bologni. Taj je grad, zahvaljujući svojem geografskom položaju u kojem su se križali putovi između sjevera i juga, ubrzo postao središte proučavanja rimskoga prava.³⁸⁰

2. S kanonskim (crkvenim) pravom stvari su stajale malo drukčije. Crkva je mnogo bolje čuvala svoje zakone, osobito odluke papa i crkvenih sabora. No bilo je i slučajeva da je i ona prihvaćala određene zakone koje su nametnuli germanski kraljevi. Tako su nastale pravne zbirke u kojima su zakoni bili donošeni kronološkim redom i po svojem podrijetlu (opći sabori, rimske sinode, papinski propisi i sl.), pa se u njima nije bilo lako snaći. Postojale su i zbirke u kojima su zakoni i pravne odluke bile donošene po logičkom redu. Jednu takvu je izradio benediktinac Ivo, profesor prava u Becu i Beauvaisu, koji je zbog tih zasluga bio imenovan biskupom Chartresa (1089. – 1115.). Nezadovoljan sistematiziranjem zakona na temelju predmeta na koji se odnose, smislio je nova načela na temelju dijalektike. Po njima su se mogla naći rješenja u prividno kontradiktornim zakonima. I Burchard, biskup Wormsa (oko 965. – 1025.) je, radi ujednačavanja crkvenih odluka, izradio priručnik pod naslovom *Decretorum libri XX*, koji je puna dva stoljeća bio u crkvenoj uporabi.

Sve te zbirke imale su velikih praznina i nedostataka. Neke su uzimale u obzir tekstove nesigurnog podrijetla. Takav je slučaj bio s irskim monasima koji su nerijetko vrlo neprecizno navodili zakone kojima su nedostajale točnost i cjelovitost. Još opasniji su bili sažeci koji su miješali izvorne tekstove s interpolacijama i atribucijama nepostojećih sabora, a sumnjalo se i na krivotvorenje.³⁸¹

Car Justinijan

3. U tom ozračju došlo je do borbe za investiture u XI. i XII. st. između careva i papa koja je bila simptom i uzrok intelektualnog buđenja. Protagonisti suprotstavljenih strana pribjegavali su čas tekstovima rimskog prava, čas odredbama crkvenog prava. U istom duhu su pisani traktati, što je samo unosilo veću nejasnoću. Tri velika sveska zbirke *Monumenta Germaniae Historica* svjedok su te zbrke. U njima su obrađivani i miješani svi mogući zakoni i propisi: koje norme vrijede za crkveni celibat; koja su pravila za postizanje crkvenih službi i položaja; koju ovlast u tomu imaju laici; u čemu se sastoje dužnosti župnika, opata i biskupa; koja je uopće narav državnih vlasti; koji oblik vlasti dolazi od Boga, a koji od ljudi; koji uopće odnosi moraju vladati između crkvene i državne vlasti; u kojim okolnostima Crkva može nekoga suspendirati ili ekskomunicirati; može li Crkva svrgnuti s vlasti nekog vladara ako nije ispunio svoje obećanja; položaj pape u Crkvi uopće. Takvih je pitanja bilo napretek.

No to nije sve. U toj su se borbi pape i carevi trudili dokazati da njihove teze nisu nikakva novost, tražeći za njih uporišta ne samo u Novom nego čak u Starom zavjetu ili stvarnim ili izmišljenim carskim općevažećim zakonima. S crkvene strane borbu je predvodio papa Grgur VII. (1073. – 1085.) koji je, između ostaloga, poduzeo opširna istraživanja po crkvenim arhivima. Čak i letimičan pogled na taj materijal otkriva njegovu količinu koju nije bilo lako svesti na zajednički nazivnik. Tako se povijest prvi put počela baviti crkvenim pravom.

Polemika između Crkve i države imala je za posljedicu ozbiljan pristup pravnim vrelima, utvrđivanju njihove autentičnosti i povijesnopravne vrijednosti. U Rimu, Paviji, Ravenni i, nadasve, u Bologni došlo je do pravog preporoda pravne znanosti. Jedan za drugim stjecali su ugled pravници s crkvene i s državne strane. Tako je oko 1065. u Bologni predavao pravo profesor Pepo, "svjetlo i sjaj Bologne". Pravo je u tom gradu steklo ne samo pravo građanstva nego i do tada neviđenu slavu. Godine 1119. grad je prozvan: *Bononia docta* (učena Bologna).

Tu je, kao i u Parizu u predvečerje nastanka sveučilišta, veliku slavu uživao profesor Irnerije (*Irnerius Wernerius* zvan *Theutonicus*, oko 1050. – 1125.), možda slaviji od mnogih drugih profesora prava u srednjem vijeku. Stekao je glas vrsna pravnik kao saveznik grofice Matilde, saveznice pape Grgura VII., ali je kasnije prešao na stranu cara Henrika V. (1106. – 1125.) i bio prozvan "svjetiljkom prava" (*lucerna iuris*). Začetnik je prava kao zasebne discipline. Ono se do tada učilo u okviru retorike. U toj školi, prvoj takve vrste na Zapadu, uz druge predmete, Irnerije i četiri druga magistra: Bulgaro, Martino Gosia, Hugo i Jacopo, sistematizirali su i doveli u red Justinijanov pravni tekst (*Corpus iuris*), osobito *Digest*. Oko njih su se okupili mnogi drugi profesori i učenici željni znanja. Time je "Bononia docta" postala glavno središte proučavanja prava u Zapadnoj Europi zadržavši taj primat za mnogo stoljeća. Pripisuje mu se djelo *Quaestiones de iuris subtilitatibus*

Irnerije

³⁸² Oko 1250. francuski pjesnik Henri d'Andeli napisao je pjesmu pod naslovom "Bataille des VII Ars" u kojoj kaže da logika, gramatika i druge discipline slobodnih umijeća napreduju sporim korakom, a pravna znanost na veličanstven način juri naprijed na čelu njihove povorke (L. J. Paetow, *The Battle of Seven Arts, a French Poem by Henri d'Andeli, Trouvère of the Thirteenth Century*, Berkeley, Cal., 1914.; C. H. Haskins, n. dj., str. 48).

³⁸³ Ph. Wolff, n. dj., str. 242 – 244.

³⁸⁴ Kritičko izdanje teksta priredio je E. Friedberg, *Corpus iuris canonici*, Leipzig, 1879.

³⁸⁵ PL, CLXXXVII; *Graziano*: "Testi e Studi camaldolesi" 5, Roma, 1949.; E. Nicolai, *Graziano da Chiusi. Notizie dell'opera sua ed onoranze nell'VIII secolo dal 'Decretum'*, Roma, 1933.; H. Dexter Hazelstine, n. dj., str. 303 – 369; Ph. Wolff, n. dj., str. 278.

(Rasprave o pojedinim pravnim pitanjima) u kojemu je primijenio metodu glosiranja pravnih tekstova na temelju cijeloga Zbornika civilnog prava, čime se rimsko pravo jednom zauvijek odijelilo od retorike postavši predmetom znanstvenog proučavanja.³⁸²

Irnerijevi učenici, poznati kao glosatori, nastavili su učiteljevo djelo. Neki su od njih postali savjetnici cara Fridrika I. Barbarosse (1155. – 1190.) koji je svoju vlast nastojao utemeljiti i na rimskom pravu koje je upravo bilo obnovljeno. U djelima njegovih pravnih savjetnika vidljiva je tendencija izvođenja iz načela svih mogućih logički osnovanih zaključaka, briga za usklađivanje zakonskih tekstova, ljubav prema klasifikaciji, sklonost prema suptilnostima, što odaje visok stupanj poimanja prava i njegova tumačenja. Potkraj XII. i u XIII. st. iz Bologne su izašli brojni naraštaji pravnika koji su pravnu znanost proširili diljem cijele Europe.³⁸³

4. I Crkva je učinila velike napore u sređivanju svojih zakona. Poduzela je intenzivne radove na traženju, kritici i preustroju pravnih izvora. Na tom sređivanju radilo je više uglednih pravnika. No sve ih je daleko nadmašio kamaldolski monah "otac crkvenog prava" Gracijan (*Gratianus*). On je oko 1140. sastavio svoju slavnu *Concordantia discordantium canonum* (Usklađenu zbirku neusklađenih zakona), poznatiju kao "Gracijanov Dekret" (*Decretum Gratiani*) koja je u povijesti prava predstavljala istinski iskorak. U njoj je ne samo prikupio i po logičnom redosljedu klasificirao oko 3500 tekstova različitih autora, nego je i o svakom argumentu sustavno razradio i riješio sve razlike pravničkih vrela.³⁸⁴ Radi se o svojevrsnoj sintezi i kritici svih prijašnjih pravnika i njihovih djela kao plod nastojanja da se pomire njihove razlike. U tu se svrhu poslužio dijalektičkim načelima svojega suvremenika Petra Abelarda, izloženima u njegovu djelu *Sic et non* (Da i ne), o čemu će kasnije biti više govora, upozorivši na činjenicu da ponajčešće dolazi do razlika u tumačenju tih autora zbog toga što se istim terminima davalo različito značenje. Njegov je zaključak: *Non sunt adversi sed diversi* (nisu protivni jedan drugomu nego različiti). To je bio razlog da se prihvati njihova usklađivanja, što je istaknuo u naslovu svojega navedenog djela. Time se crkveno pravo, koje se do tada učilo u sklopu teologije, ne samo osamostalilo i počelo biti predavano kao autonomna disciplina, nego i uzdiglo na razinu znanosti. Njegov se Dekret, već od početka, počeo uvoditi u škole u kojima su ga profesori predavali i komentirali: Paucapelea, Stefano iz Tournaia, Uguccione, Ognibene, budući papa Aleksandar III. Rolando Bandinelli i dr.³⁸⁵

Car Fridrik Barbarossa

SAMOSTANSKE I KATEDRALNE ŠKOLE

I. S osnivanjem visokih škola u Europi, osobito u Francuskoj, stvari su tekle malo drukčije. U tomu su osobitu ulogu odigrale samostanske škole. Poslije smrti Karla Velikoga, njegovi se nasljednici, osim rijetkih iznimaka, nisu odveć trudili osnivati slične škole na vladarskim dvorovima, pa su tu ulogu preuzele samostanske škole. Već smo vidjeli da se još za Karlova života Alkuin preselio u Tours gdje je, po carevoj želji, preuzeo vođenje samostana koji je kao teološko središte obilježio život Francuske crkve. Kad se Karolinško Carstvo raspalo, samostani su ostali jedina obrazovna središta i nositelji prosvjete. Njihovo njegovanje umijeća napor je da se usklade s kršćanskom objavom i učenjem crkvenih otaca. U rukama redovnika našlo se sve što je predstavljalo izobrazbu počevši od umijeća čitanja i pisanja, preko tradicije umjetnosti i znanosti do izobrazbe u pravu, pa čak i neke svjetovne grane uprave, prosvjete i očuvanja tradicije. Mreža njihovih samostana pokrivala je široko područje zapadnoeuropskih zemalja. Tako je sveukupan duhovni, pa čak i javni život prešao u ruke Crkve.

Zapad je svoj intelektualni uspon započeo četverostrukom pobjedom razuma: 1. vjerom u napredak unutar kršćanske teologije; 2. primjenom te vjere na tehničke i organizacijske inovacije od kojih su mnoge bile ostvarene u samostanima; 3. teoretskom i praktičnom politikom prožetom razumom što je dovelo do afirmacije osnovnih sloboda; 4. primjenom razuma na trgovinu što je rezultiralo razvojem kapitalizma. Ovdje nas zanimaju prve dvije pobjede.

Crkveni su oci od početka učili da je razum veliki Božji dar ljudima i sredstvo rasta ljudskog razumijevanja Svetog pisma i kršćanske objave. Istočnjačke religije nisu imale to poimanje Boga koji bi mogao biti objekt teološke refleksije. Judaizam i islam su zacijelo imali pojam jednoga Boga o kojemu je moguće razviti jednu teologiju. Kršćanstvo, međutim,

Anselmus de Aosta

³⁸⁶ Usp. A. Forest – F. Van Steenberghen – M. De Gandillac, n. dj., str. 56 – 57; J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, str. 107.

poima Boga kao razumsko Biće, a svijet kao njegovo stvorenje, kao knjiga napisana po određenim pravilima pa ju je moguće naučiti čitati i odgonetnuti njezine zakone. Takva racionalna tvorevina ne može ne pozivati čovjeka na proučavanje i razumijevanje. No crkveni oci nisu razvili nikakvu sustavnu teologiju nego su svoju pozornost posvećivali suptilnim teološkim distinkcijama odnosa ljudske i božanske naravi u Kristu, borbi protiv donatizma, pelagijanizma i sl.

No srednjovjekovni život nije bio sklon tim i takvim suptilnostima i teško pomirljivim tezama nego je težio stvaranju jedinstva i sinteze. Katolički su teolozi pridavali osobitu važnost racionalnoj misli u izlaganju kršćanskog nauka.

2. Prva velika samostanska škola nakon rasula Karolinškog Carstva nikla je u Becu u Normandiji, koju su proslavila dvojica uglednih mislilaca: Lanfranco iz Pavije (1005. – 1089.), najprije opat, zatim (1066. – 1089.) nadbiskup Canterburyja, i njegov nasljednik Anselmo iz Aoste (1033. – 1109.), također najprije opat u Becu, a zatim nadbiskup u Canterburyju. Prvi se smatra ocem skolastike koja je sebi uzela veliku zadaću racionalnog opravdanja vjere, odnosno usklađivanja odnosa između Boga i Prirode, vjere i znanosti. Od toga vremena skolastičari počinju pribjegavati "teološkom razumu" ili vjerom prosvjetljenom razumu (*ratio fide illuminata*). Prihvatanjem i primjenom racionalnih načela i kategorija kojima se služi i filozofija, teologija, bez obzira na različitost objekta koji proučava, postaje znanstvena disciplina.³⁸⁶

Bernard iz Chartresa

Anselmo je nastavio Lanfrancovim putem postavši jednim od najistaknutijih mislilaca XI. st. On je prvi teolog koji je na osobit način uveo racionalno razmišljanje u poklad kršćanske vjere. Kako bi bolje razotkrio smisao svetopisamskih tekstova i doveo u sklad vjeru i razum poziva se na razum gdje god je to moguće. Namjera mu je što dublje prodrijeti u istinu onoga što već u srcu vjeruje, ne tražeći da je shvati kako bi vjerovao, nego vjeruje kako bi je shvatio. Misao teži razumijevanju stvari (*intellectio*) iznoseći tako na vidjelo što se skriva u dogmatskoj formuli, kako bi se sve pretvorilo u opravdanje same vjere. Njegova je metoda traženja istine izložena u djelima *Proslogion* i *Monologion*, a sažeta u formuli: vjera traži razum (*fides quaerens intellectum*), ali i razum traži oslonac u vjeri. Vjera je, dakle, polazište u istraživanju istine, ali tražeći "nužne razloge" s pomoću logike (dijalektike) osvjetljuje sadržaj. Na taj se način, po njegovu mišljenju, mogu ustanoviti neke istine kao nužne, dok se u drugim slučajevima ne može ići iznad metafora i razloga koji govore u prilog istine. U snazi tih dviju metoda mišljenja moguće je doći ne samo do vjere, nego i do njezina razumijevanja. Anselmo, ustvari, ne razlikuje filozofsko od teološkog područja. On postojanje Boga pokušava dokazati kozmološkim putem služeći se pritom ne toliko kategorijom kauzalnosti koliko kategorijom dioništa, ali se ne služi nekim platonskim modelom nego napreduje do savršene božanske

prirode koja stoji nad svakim dioništvom. Njegov *Proslogion* sadrži tzv. ontološki dokaz za postojanje Boga, kojemu su se mnogi divili, ali ga i osporavali. Njegova argumentacija pretpostavlja ideju Boga koja postoji u ljudskom mišljenju i od početka ima egzistencijalni karakter. U toj ideji čovjek susreće Boga kao nešto najveće što može zamisliti. To najveće, po njemu, ne može biti samo u ljudskoj duhovnoj predodžbi, jer bismo tada mogli zamisliti nešto drugo još veće što bi kao takvo postojalo i u stvarnosti izvan naše predodžbe. Ono je, ustvari, Bog koji istodobno mora biti i u našoj duhovnoj predodžbi i u stvarnosti.³⁸⁷ Drugim riječima: vjerska se spoznaja rađa u vjeri, a završava u razumu. Taj originalni oblik spekulacije, koji nije isključivo ni filozofski ni teološki oblik razmišljanja, postao je program cjelokupne kasnije skolastičke teologije koja je na taj način dijalektiku uvodila u teologiju.³⁸⁸ Time je Anselmo udario temelje skolastici kao metodi kritičkog, tehničkog i slobodnog mišljenja koja je postala sinonim za srednjovjekovne, osobito crkvene škole.³⁸⁹

3. Jedine škole do XII. st. nikle su i rasle u sjeni samostana i katedrala danas poznatih uglavnom iz vremena Karla Velikoga: Tournai, Laon, Paris, Chartres, Reims, Montecassino, Bec, Tours, Auxerre, Bourges, Fulda, Reichenau i dr.³⁹⁰ U XII. st. na društvenom području došlo je do prilično dubokih promjena. Bolje poznavanje velikih djela antike usmjerilo je ljudsku misao u novim smjerovima. Društvena preobrazba dobrim je dijelom ovisila o inovacijama uvedenim u školskim ustanovama. Nastava se i dalje održavala u samostanskim školama, ali su one s vremenom gubile na svojoj važnosti. Iako su se neke od njih još neko vrijeme održale (Sv. Viktora u Parizu), vrijeme nije radilo za njih. Postupno, ali nepovratno, ustupale su mjesto katedralnim i gradskim školama koje su bolje odgovarale potrebama komunalnog uređenja.

Jedan od brojnih razloga zaostajanja samostanskih škola u odnosu na katedralne bio je i taj što su dva glasovita i učena reformatora benediktinskog reda Pier Damiani (1007. – 1072.) i Bernard iz Clairvauxa (1090. – 1153.) oštro kritizirali skolastička predavanja koja su se temeljila na sedam slobodnih umijeća i autoritetu antičkih mislilaca. Njihova se teološka misao rodila iz želje da se bave kontemplacijom božanskih tajna, proučavanjem Biblije i crkvenih otaca što je imalo za cilj mistično iskustvo, a ne spoznaju. Studij teologije samo je pomoć u ostvarenju punine kršćanskog života. Metoda njihove teologije išla je za tim da gomilanjem tekstova crkvenih otaca jedan autoritet protumači drugim ili pak meditacija nad jednim tekstom na duhovnu izgradnju sebe i drugoga. Radilo se o prihvaćanju autoriteta bez njihova podvrgavanja kritici. "Autoritet, kako se duhovito izrazio prije navedeni Alan iz Lille, ima nos od voska pa se lako okreće na bilo koju stranu." To je razlog zašto Bernard zazire od filozofije oslanjajući se jedino na crkvene oce, osobito Augustina, uvjeren da je njegov nauk jednom zauvijek određen. Zadaća je teologije otkriti kako nauk postaje stvarnost u životu pojedinca, pa je

³⁸⁷ Usp. *Velika povijest Crkve*, ur. H. Jedin, III/1, Zagreb, 1971., str. 520 – 526.

³⁸⁸ R. Schönberger, *Was ist Scholastik?*, Hildesheim Bernard, 1991.; A. Stolz, *Zur Theologie Anselms in Proslogion: "Catholica"* (Paderborn, 1933.), 24 – 30; A. Forest – F. Van Steenberghen – M. De Gandillac, n. dj., str. 69 – 96; A. Canterburyjski, *Quod vere sit Deus*, I, Zagreb, Demetra, 1997., str. 26 – 63.

³⁸⁹ Skolastika (*scholastica*, od *scholasticus* – školski) – pojam je kako za srednjovjekovnu filozofsko-teološku misao koja se od IX. do XV. st. učila u školama europskog Zapada, tako i za metodu umovanja. Metoda se sastojala u sljedećemu: najprije je glavni profesor (*magister*) čitao i komentirao temeljni tekst (*quaestio*) o nekom važnom pitanju (*lectio*), polazeći od gramatičke analize, odnosno doslovnog smisla (*littera*). Slijedi logično objašnjenje koje pruža smisao (*sensus*). Nakon toga je slijedila rasprava (*disputatio*) u kojoj su se navodili razlozi za i protiv prijepornog pitanja te se iznosilo rješenje problema (*solutio*). Bilo je moguće osporiti magistrovo objašnjenje iznošenjem protudokaza. U raspravama su svi bili dužni sudjelovati. Sveučilišni se intelektualac rađao u trenutku kada je tekst, koji je bio samo oslonac, "doveden u pitanje", odnosno kada je student, sudionik rasprave, od pasivnog slušatelja postajao aktivnim misliocem. Tako je "skolastika odgajala krajnjoj strogosti i poticala na originalno mišljenje podređeno zakonima razuma" (usp. M. Grabmann, *Geschichte der scholastischen Methode*, Bd. I-II, Freiburg i. Br., 1909. – 1911.; J. Le Goff, n. dj., str. 108 – 111; J.-W. Baldwin, *The Scholastic Culture of the Middle Ages (1000 - 1300)*, Lexington, 1971.; F. Van Steenberghen, n. dj., str. 64 – 65; J. Baldwin, *The Scholastic Culture of the Middle Ages, 1000-1300*, Lexington, D. C. Heath, 1971.

³⁹⁰ Ph. Delhaye, *L'organisation scolaire du XIIe siècle: "Traditio"*, 5 (1947.), 213 – 268.

³⁹¹ Usp. J. Verger, n. dj., str. 41.

³⁹² Kroz cijeli srednji vijek izraz katedra (*cathedra*) imao je dvojako značenje: stolna crkva (katedrala) i katedra kao povišeno mjesto s kojeg su lektori podučavali druge (M. Deanesly – M. Bateson, n. dj., str. 644).

³⁹³ N. dj., str. 42; L. Maître, *Les écoles épiscopales et monastiques en Occident avant les Universités*, 768 – 1180, Paris, 1924.

i njegova teologija postala spekulacijom nad mističnim iskustvom. Nije se radilo o spoznaji nego o učenju pod vidom otkupljenja.

Pod utjecajem Damianija i Bernarda mnogi su samostani počeli zatvarati svoje "vanjske" škole u koje su do tada biskupijski klerici imali pristup. Sve je više zanemarivana intelektualna izobrazba monaha, a sve više naglašavana važnost tradicionalnih oblika života: ručni rad, prepisivanje rukopisa, individualno čitanje i razmatranje kao priprema na molitvu. To je imalo za posljedicu da nekadašnje redovničko zanimanje počnu preuzimati katedralne škole pod vodstvom biskupa, osobito u većim i gospodarski naprednijim gradovima kao što su Pariz, Chartres, Orléans, Reims, Canterbury, Toledo i dr. Tom su se procesu najdulje opirale opatije regularnih kanonika Saint-Victor i Sainte Geneviève u Parizu, San Felice u Bologni i neke druge.³⁹¹

No bilo bi pogrešno misliti da se uspon biskupijskih škola dogodio spontano i iznenada i da su njihove metode predavanja predstavljale potpunu novost. I one su dobrim dijelom vukle svoje korijene iz prošlih stoljeća. Još su u karolinško doba u biskupijskim školama predavali profesori (*lectores*) koji su živjeli na biskupskim dvorovima, dok su sami biskupi sačinjavali "red učitelja" (*ordo doctorum*). Čini se da su poduke koje su osobno držali svojem kleru više-manje na isti način prenosili i laicima.³⁹² U ranom srednjem vijeku, izuzevši razdoblje najžešćih haranja u vrijeme seobe naroda, biskupi su sa svećenicima kao s članovima svoje obitelji provodili zajednički život (*vita comunis*). U papinskim pismima i dekretima pokrajinskih crkvenih sabora često se preporučivao taj oblik života. Takvim su zajednicama na odgoj i izobrazbu bila povjeravana i djeca od sedam godina koja su do tada svoju izobrazbu stjecala u retoričkim školama. Prestanak rada tih škola pospješilo je osnivanje biskupskih škola. U životopisima pojedinih učenijih biskupa nerijetko se čita da su oni svoju izobrazbu stekli u takvim retoričkim školama te da su, nakon što su one prestale raditi, bili primljeni u biskupijske škole. Takvih je škola bilo najviše u Italiji i Francuskoj (Laon, Reims, Orléans, Tours, Chartres i Pariz). Možda je u XII. st. najslavnija od njih bila škola u Chartresu, ali je ona već potkraj XII. i početkom XIII. svoje vodeće mjesto prepustila Parizu, gdje su uz katedralnu školu postojale i druge škole u čiji su se nastavni program, uz sedam slobodnih umijeća, počele uvoditi i druge discipline.³⁹³

Pitanjem organizacije biskupijskih škola bavili su se i pojedini pokrajinski sabori. Prvi sabori koji su se tim pitanjem pozabavili bili su u Galiji gdje su kao posljedica seobe naroda prestale s radom retoričke škole. Godine 529. sabor u Vaisonu je naredio da svi svećenici u župama prihvate u vlastitim kućama mladiće koji su imali niži crkveni red čitača (*lectores*) pružajući im duhovnu hranu čitanjem psalama, Svetoga pisma (*divinae lectiones*) i predajući im zakon Gospodnji. Ako se neki od njih, navršivši životnu zrelost, odluči za ženidbu, nije mu trebalo praviti probleme.

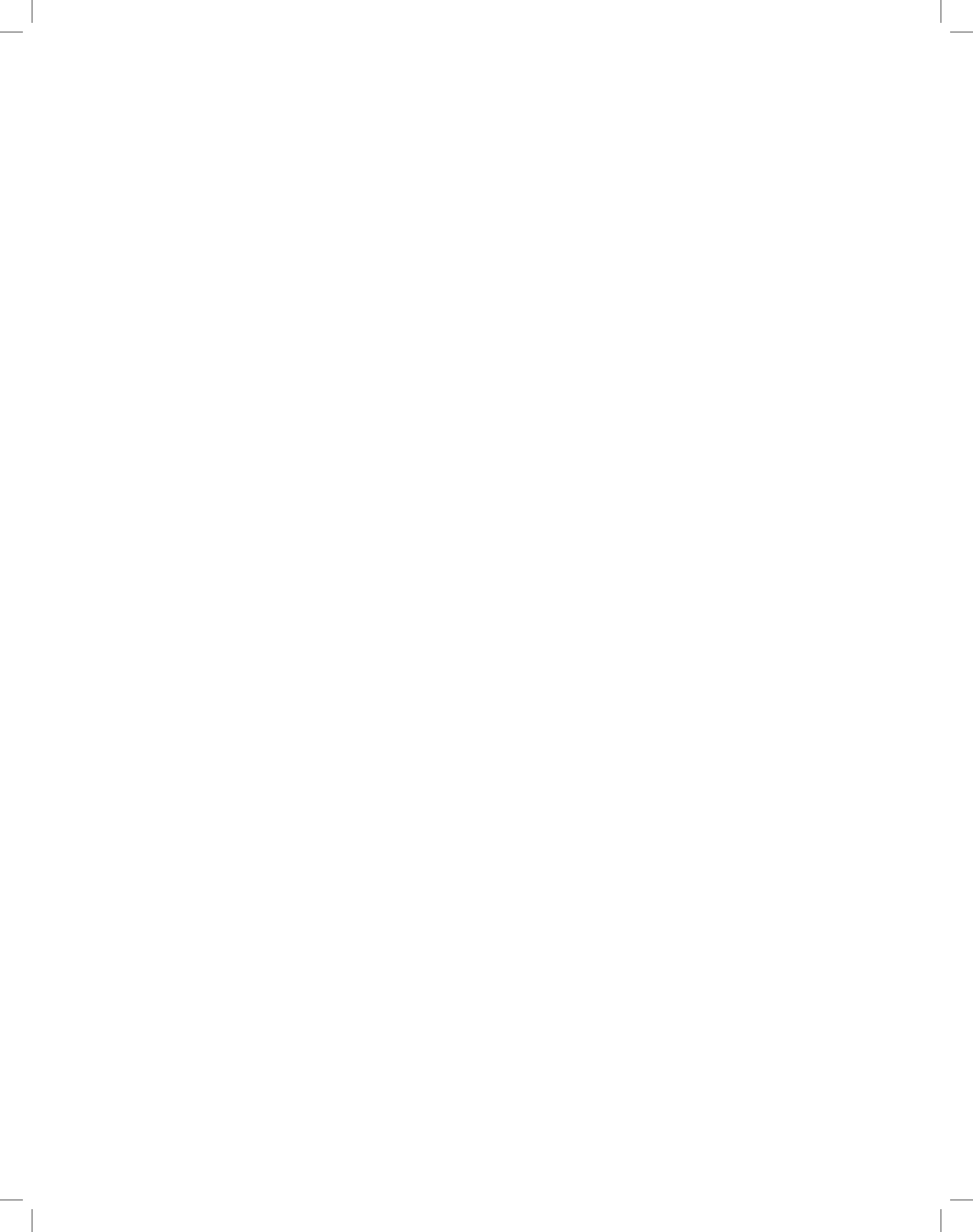
Anselmus de Aosta

Nastavni program u tim školama ovisio je o biskupovoj kulturnoj spremi, a od VII. st. tu je službu obavljao poseban učitelj (*magister scholarum* ili biskupijski *scholasticus*). U njima se učilo čitati i pisati, predavalo latinski, crkveno pjevanje, aritmetika i sedam slobodnih umijeća kao temeljni predmeti izobrazbe crkvenog čovjeka. Taj je program u vrijeme Karla Velikoga bio obogaćen uvođenjem drugih predmeta, osobito teologije. Tako se dogodilo da su biskupske škole u Orléansu, Toursu, Utrechtu, Liegeu, Reimsu, Chartresu, Parizu i nekim drugim središtima od toga vremena do oko 1170. godine preuzele vodeću ulogu u školskoj izobrazbi Zapadne Europe. Godine 1078. papa Grgur VII. je izdao naredbu da svi biskupi u svojim crkvama moraju predavati humanističke predmete ne samo crkvene nego i profane, što je dalo nov zamah osnivanju škola. Da se zadovolji potražnja za osposobljenim predavačima, već je biskup Fulbert, koji je školu u Chartresu doveo do njezina povijesnog vrhunca, povjerio jednom svojem pomoćniku simbole svojega autoriteta: štap gramatičara i kancelarske tablice, učinivši ga na taj način poddekanom katedralne škole. Tu je, međutim, sve do oko 1150. vladala zbrka o ulozi kancelara, vicekancelara i gramatičara kao viših akademskih službenika, nakon čega je kancelar počeo primati crkvenu nadarbinu i predavati teologiju. Za pomoćnika mu je obično dodjeljivan jedan skolastik zvan *magister scholarum* koji nije bio plaćen. Slično je bilo i u drugim školama. Dotadašnji *magister scholarum* je u XII. st. postao kancelar koji je predavao samo teologiju, a obično mu je za pomoćnika bio dodjeljivan jedan učitelj gramatike. Isključivo pravo predavanja teologije imao je biskupijski kancelar. Kad su potkraj XII. i početkom XIII. st. počela s radom prva sveučilišta, najbolji su studenti iz biskupijskih škola prelazili na njih kako bi svoju dotadašnju izobrazbu obogatili novim, znatno bogatijim programom.³⁹⁴

³⁹⁴ M. Deanesly – M. Beteson, n. dj., str. 644 – 656.

Fulbert, biskup Chartresa, s klerom i narodom ispred katedrale

KATEDRALNA ŠKOLA U CHARTRESU

I. Najslavnija katedralna škola u XII. st. nikla je u Chartresu, starom biskupskom gradu nedaleko od Pariza. Stekla je priličnu slavu već potkraj X. i početkom XI. st. kada je biskup Fulbert u njezin nastavni program uveo prijevode Konstantina Afričkoga, otvorivši tako vrata stapanju zapadnoeuropske i bliskoistočne filozofske i znanstvene misli. To je bilo jasno istaknuto na romaničkom prikazu "zborovanja sedam slobodnih umijeća" postavljenom na pročelju tamošnje glasovite katedrale, koji se vjerojatno nadahnuo na školskim raspravama. U Chartresu su slobodna umijeća uistinu bila "kao kod svoje kuće".³⁹⁵

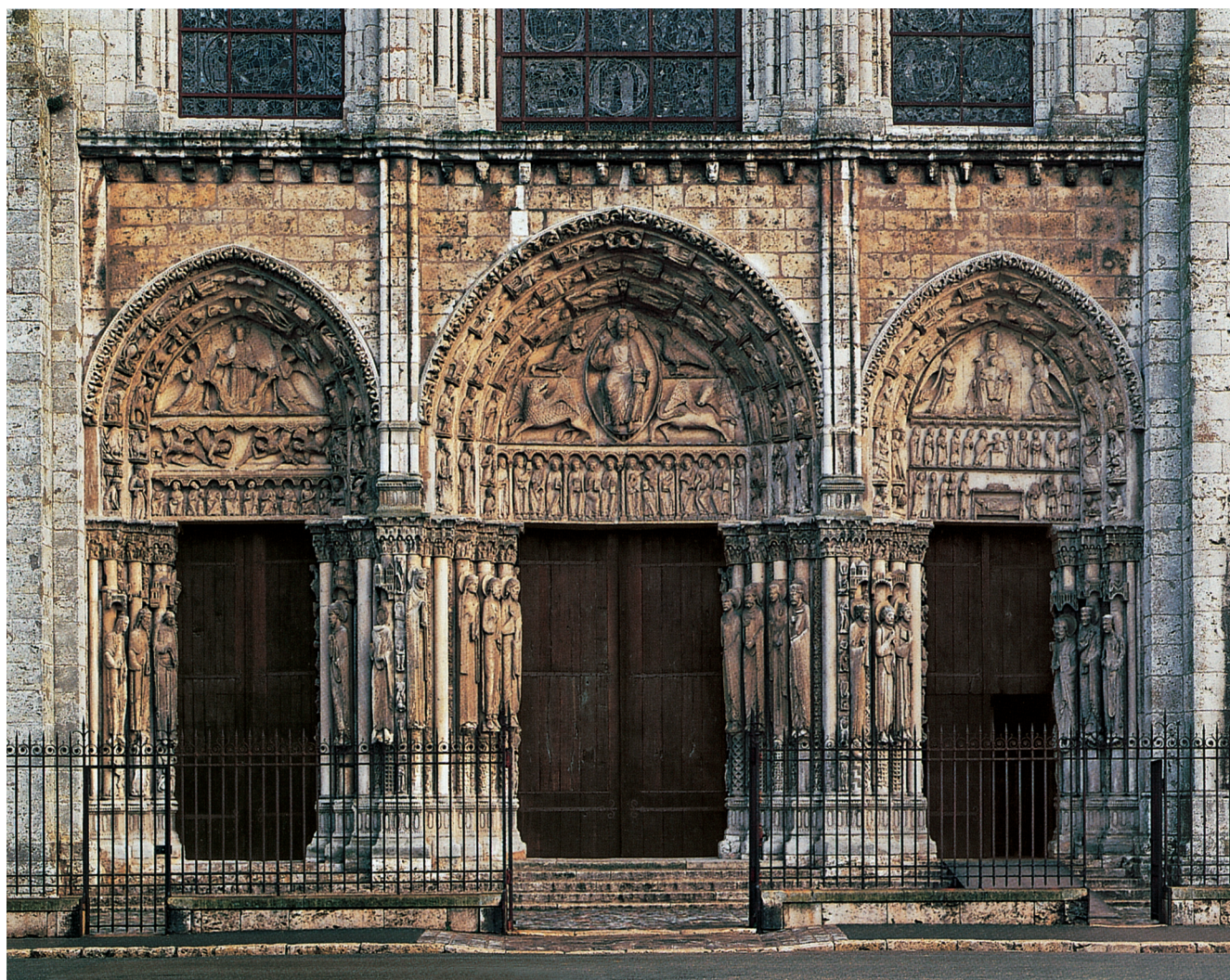
Škola u Chartresu je "impregnirana" platonizmom preuzetim od Cicerona, Seneke, Makrobija, Boetija i drugih mislilaca, ali ne izbjegava ni Aristotela kojega je upoznala zahvaljujući Boetiju. Važan je napor profesora te škole da koliko-toliko usklade platonizam i aristotelizam s upitnim rezultatom. Spekulacija njezinih profesora odaje nesigurnost traženja, što se može zaključiti i po rječniku koji katkad odiše misticizmom.³⁹⁶

Koliku je osjetljivost prema antičkoj kulturi pokazivala škola u Chartresu lako se može zaključiti iz nekih komentara Platonova *Timeja* u kojima se govori o fizičkom svijetu kao o "inteligentnoj i savršenoj životinji". Ne stavljaajući u pitanje Božje stvaralačke moći, naglašavalo se da u prirodi vlada zakonitost i uzročno-posljedični odnos pojava i događanja. Napor tih komentatora je bio usmjeren na to da se pomiri Platonov Demijurg i "šest biblijskih dana" po zakonima fizike; pitanja o kojima se još uvijek raspravlja.

U školama je bilo predavano svih sedam umijeća s time da se prednost davala višem stupnju obrazovanja (quadrivium). Ta je usmjerenost davala ton "duhu Chartresa": intelektualnoj znatiželji, opažanju i istraživanju koje se poslužilo grčko-arapskom znanošću i,

³⁹⁵ L. C. McKinney, *Bishop Fulbert and Education at the School of Chartres*, Notre Dame (Indiana), 1957.; F. Behrends, *Kingship and Feudalism according to Fulbert of Chartres*: "Medieval Studies" 25 (1963.), 93 – 99; A. Forest – F. Van Steenberghe – M. De Gandillac, n. dj., str. 103 – 114.

³⁹⁶ A. Forest – F. van Steenberghe – M. De Gandillac, n. dj., str. 103 – 106.

Chartres, pročelje katedrale, XII. st.

nadasve, kršćanskom humanizmu koji se očitovao poglavito u novom poimanju humanističkih znanosti i usklađivanju filozofije i teologije. Čovjeka se promatra kao biće obdareno razumom u kojemu se razum i vjera međusobno pomažu i dopunjuju, što su kao temeljnu postavku prihvaćali svi intelektualci u XII. stoljeću. Držali su da znanje i znanost imaju korijene u imanenciji, ali da vode k transcendenciji. Čovjek može shvatiti i proučavati sebe (mikrokozam) i svijet oko sebe (makrokozam) jer njime vladaju racionalni zakoni shvatljivi ljudskom razumu koje je Bog ugradio u prirodu ne pomiješavši se s njom, nego je ostao zvan nje. Polazeći od uvjerenja da u prirodi postoji zakonitost koju su svi nastojali odgonetnuti, zaključivali su da mora postojati i Zakonodavac koji ih je postavio u stvarnost. Tako su se čovjek i priroda, mikrokozam i makrokozam prožimali i upotpunjavali kao sastavni dijelovi stvorenog

svijeta. Ideja o čovjeku kao mikrokozmu na taj je način ispunjena novim dubokim sadržajem. Od Bernarda Silvestrisa (oko 1100. – oko 1160.)³⁹⁷ do Alana iz Lille (Alain de Lilla, oko 1115. – 1203.)³⁹⁸ razvijala se teza analogije između svemira i čovjeka, što je unijelo pravu revoluciju u poimanju čovjeka i vanjskog svijeta.³⁹⁹

2. Žeđ za racionalnim znanjem i spoznajama proširila se u XII. st. do te mjere da je navedeni irski redovnik Honorije iz Autuna, jedan od najutjecajnijih popularizatora znanja, to izrazio riječima: "Neznanje je prognanstvo čovjeka, a njegova domovina je znanost." Ta je znatiželja za novim spoznajama postala glavno obilježje škole u Chartresu. U njoj se, kako je zapisao jedan suvremenik, proučavao "oblik zemaljske kugle, narav elemenata od kojih je sastavljena, položaj zvijezda, narav životinja, snaga vjetrova, život biljaka i korijena".⁴⁰⁰ Počinju se slaviti neke stare ličnosti koje, pokrštene, postaju simboli znanja i mistični preci učenjaka. Tako je kralj Salamon, učitelj svekolike istočnjačke i židovske znanosti, ne samo simbol mudrosti Staroga zavjeta nego i veliki predstavnik hermesovske znanosti čije ime nosi enciklopedija magičnih saznanja, gospodar tajni i darivatelj znanstvenih tajna.

Drugi veliki junak i simbol znanja i znanosti je Aleksandar Veliki kojemu je Aristotel, njegov učitelj, usadio ljubav za istraživanje, neodoljivu znatiželju koja je majka znanosti. Popularizira se njegovo navodno pismo svojem učitelju o čudesnim stvarima u Indiji, oživljava se legenda o Pliniju po kojoj je on učinio filozofom jednoga ravnatelja znanstvenog istraživanja postavivši ga voditeljem tisući istraživača poslanih u cijeli svijet. Tjeran žeđi za znanjem obišao je cijeli svijet, ali ni s tim nije bio zadovoljan pa je odlučio istražiti elemente od kojih je sastavljen svijet. Na letećem sagu istražio je zrak. Načinivši sebi staklenu bačvu, prethodnicu današnjeg batiskafa, sišao je u morske dubine kako bi proučio podvodni biljni i životinjski svijet. Na žalost, svoja opažanja nije ostavio zapisana.

Treći junak istraživanja nepoznatog svijeta je Vergilije za kojega se kaže da je u četvrtoj eklogi prorekao Isusovo rođenje, a u svojoj *Eneidi* prikupio enciklopedijsko znanje cijeloga staroga vijeka. Tako se stvorila legenda po kojoj taj veliki predstavnik staroga svijeta vodi ljude u tajnovit podzemni svijet, što je kasnije upotrijebio Dante Alighieri za svoju *Božansku komediju*.⁴⁰¹

Temelj je ovoga naturizma bila vjera u svemoć Prirode. Ona je, za predstavnike škole u Chartresu, prije svega oplodujuća sila, vječna stvarateljica neiscrpnih mogućnosti, majka rađanja. Ne samo to: ona je i svemir, organizirana i racionalna cjelina, temelj zakona koji čine mogućim racionalnu spoznaju svemira. Svijet nije kaotična i neshvatljiva zbrka najrazličitijih stvari, nego skladno uređena i spoznatljiva cjelina koju čovjek svojim razumom može shvatiti i svojim djelovanjem preoblikovati. Na tom uvjerenju leži optimizam XII. stoljeća – stoljeća

³⁹⁷ Bio je pjesnik, filozof i profesor na katedralnoj školi u Toursu. Ostavio je iza sebe nekoliko zapaženih djela: *Mathematicus* o problematici ljudske sudbine, *Experimentarius* o vraćanju, *Cosmographia* ili *De universitate mundi* (O svemiru) sastavljeno između 1145. i 1153. godine. Sastoji se iz knjiga *Megacosmus* i *Microcosmus* u kojima govori o nastanku svijeta i čovjeka.

³⁹⁸ A. de Lilla (poznat i kao A. de Lille, A. ab Insulis, Alain de l'Isle, A. von Ryssel), cistercit, teolog, filozof, erudit i pjesnik, kojega su kasnije prozvali *Doctor universalis* ili *Albert Veliki*. Kao filozof bio je pod velikim utjecajem škole u Chartresu i Gilberta Porretana kojemu se priklonio u pitanju općih pojmova i novoplatonizma koji se temeljio na Platonovu *Timeju* i spisima Apuleja, Makrobija i Boetija. Ostao je poznat osobito po svojim prirodnoznanstvenim i metafizičkim djelima *De Planctu Naturae* i *Anticlaudianus*. No njegova su djela bili svojevrsni mozaik raznih filozofskih smjerova: novopitagoričkih, hermetičkih, aristoteličkih i dr. Osobito je naglašen utjecaj aristotelizma koji je dolazio iz Španjolske i sve se više udomaćivao u školama da bi uskoro postao vodeći filozofski pravac na Zapadu. Alan se pod njihovim utjecajem služi dijaletičkom metodom i racionalnom argumentacijom, ali i matematičko-deduktivnom metodom (O njemu v. G. Raynaud de Lage, *Alain de Lille poète du XIIe siècle*. Montréal – Paris, 1951; C. Vasoli, *Studi recenti su Alan od Lilla [1950 – 1960]*: "Bullettino dell'Istituto Storico Italiano del Medio Evo" 72 [1960.] 35 – 89).

³⁹⁹ Usp. A. Clerval, *Les écoles de Chartres au moyen âge du Ve au XVIe siècle*, Paris, 1895.; A. Forest – F. Van Steenberghe – M. de Gandillac, n. dj., str. 104.

⁴⁰⁰ A. Forest – F. Van Steenberghe – M. de Gandillac, n. dj., str. 58 – 60.

⁴⁰¹ J. Le Goff, *Il basso Medio Evo*, str. 169; A. Forest – F. Van Steenberghe – M. De Gandillac, n. dj., str. 216 – 219.

*Chartres,
untrašnjost katedrale, XII. st.*

⁴⁰² J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, str. 60 – 67 A. Forest – F. Van Steenberghen – M. De Gandillac, n. dj., str. 216 – 221. Vilim u svojim djelima *Dragmaticon Philosophiae* (1144. – 1149.) i *Philosophia* (1124.) pokazuje veliko zanimanje za medicinu i psihologiju te kozmologijska pitanja. Zbog svojih "naturalističkih" tumačenja polemizirao je s Vilimom od St-Thieryja.

buđenja i ekspanzije. On je kod predstavnika škole u Chartresu tako jako izražen da odbacuje svaku mogućnost prvotnog kaosa. Na njemu predstavnici te škole temelje svoju egzegezu Geneze. Njihovo se tumačenje Geneze temelji na prirodnim zakonima: fizicizam umjesto simbolizma. Bog je stvorio Prirodu i poštuje njezine zakone koje je u nju postavio. No njegova svemoć nije protivna determinizmu. Čuda su moguća unutar prirodnog reda. "Ono što je pritom važno", piše naturalist i humanist Vilim (Guillaume) iz Conchesa u Normandiji, profesor u Chartresu, "nije da je Bog to mogao učiniti, nego to racionalno protumačiti, pokazati svrhu i korist. Sigurno, Bog može sve učiniti, ali je važno da je to i to učinio. Bog, naravno, od debla može učiniti tele, kako kažu seljaci, ali se radi o tomu je li to ikada učinio?"⁴⁰²

Platon u dijalogu s Filozofijom

Vilim iz Conchesa u dijalogu s jednim dostojanstvenikom o filozofiji

Škola je u Chartresu, kako se iz ovoga može vidjeti, bila na liniji tradicionalnoga kršćanskog naučavanja o svijetu kao Božjem stvorenju ili otvorenoj knjizi napisanoj po određenim zakonima koje ljudski razum može otkriti i preko njih spoznati njihova autora. Zastupalo se postojanje reda drugotnih uzroka po kojima je moguće stići do Prvotnog uzroka ili Iskona svega postojećega.

⁴⁰³ É. Gilson, *La filosofia nel Medioevo*, str. 482; M. L. Colish, n. dj., str. 290.

⁴⁰⁴ J. Le Goff, n. dj., str. 17 – 21.

⁴⁰⁵ Usp. A. Forest – F. Van Steenberghen – M. De Gandillac, n. dj., str. 106 – 108.

3. Ugled škole u Chartresu još je više porastao kad je u njoj počeo predavati biskup Ivo (Yvo, oko 1040. – 1116.), u svoje vrijeme najbolji kanonist koji je kasnije znatno utjecao na Gracijana.

No vodeće mjesto školi u Chartresu pribavio je benediktinac Bernard (oko 1090. – 1130.), katedralni kancelar i učenik Huga, glasovitog opata Clunyja, koji je 1119. – 1124. bio ravnatelj (rektor) škole. On je svoje svekoliko naučavanje temeljio na gramatici koju je predavao komentirajući djela drugih filozofa. Bio je izvrstan odgojitelj i psiholog. Znao je prilagoditi predavanja stvarnim potrebama i sposobnostima studenata. Razumio je da oni bolje uče ako im se za to objasne razlozi. On se, međutim, nije zadržavao samo na tim pravilima. Nije htio da studenti pasivno preuzimaju predložene modele klasične starine, nego je činio sve da razviju osobni stil.⁴⁰³ U svojim brojnim djelima nastojao je obnoviti rafiniranu retoričku tradiciju koja se oslanjala na Kvintilijana. Svoju osnovnu poduku, po svjedočanstvu njegova učenika Ivana iz Salisburyja, ovako je izložio: "Što više disciplina budemo poznavali i što dublje budemo njima prožeti, to ćemo potpunije shvatiti ispravnost [starih] autora, te ćemo je jasnije podučavati. Njima je 'diacrisis', što možemo prevesti ilustracijom ili bojanjem, omogućavala da od sirove građe neke povijesti, teme ili pripovijetke, a s pomoću svih tih disciplina i velikog umijeća sinteze kao i dotjerivanjem, učine dovršeno djelo slikom svih vještina. Gramatika i pjesništvo se tijesno isprepleću i prekrivaju čitav sadržaj. Logika na to polje donosi boje dokazivanja, u blještavilo zlata ulijeva svoje razumske dokaze. Retorika uvjeravanjem i rječitošću oponaša sjaj srebra. Matematika nošena kotačima svojega četveroprega prolazi tragovima ostalih vještina i beskonačnom raznolikošću ostavlja u njima svoje boje i svoje čari. Fizika, nakon što je istražila tajne prirode, prinosi mnogostruke čari svojih nijansi. I napokon, najistaknutija grana Filozofije, Etika, bez koje nema filozofa čak ni po imenu, nadilazi sve ostale dostojanstvom što ga djelu pridaje. Pročisti Vergilija i Lukana i ma kakva bila filozofija koju propovijedaš, naći ćeš u njima nešto čemu je možeš prilagoditi. Ovisno o sposobnosti učitelja, umješnosti i revnosti učenika, u tome je probitak od prethodnog čitanja starih autora. Tu je metodu slijedio Bernard iz Chartresa, najbujnije vrelo književnosti u Galiji novijeg vremena..."⁴⁰⁴

Velika Bernardova preokupacija je kako s kršćanstvom pomiriti Platonova *Timeja*. Njegovo je polazište Platonovo učenje da je stvarnost samo privid ideja koje se jedine mogu smatrati bitkom kao takvim (*essere*), ali se razlikuje od Platona po svojem "realizmu": njegove nisu istovjetne s Platonovim idejama, nego su istodobno promjenjive i nepromjenjive, vječne i stvorene u vremenu.⁴⁰⁵

U duhu je platonizma i Bernardova pedagogija. "Predavao je, piše njegov učenik Ivan iz Salisburyja, gramatičke oblike i retoričke boje, sofističko cjepidlačenje opisujući ljepotu govora koja dolazi od svojstva, to jest kada se pridjev i glagol lijepo sjedine s imenicom ili metaforom,

to jest kada riječ vjerojatnim razlogom dobiva drugo značenje. Njegova tehnika obrazovanja sastojala se u ponovnom uvođenju literature kasne antike uz detaljnu analizu tekstova koju provodi profesor usmenim vježbama i skriptama za studente u svim književnim vrstama. Učenicima je preporučivao da uče od pjesnika i govornika, govoreći im da od njih uče i pokazujući im sastavke govora i elegantna ograničenja perioda. Poticao ih je da nakon toga marno čitaju pripovijesti i pjesme. Govorio je da je dovoljno ono što su pisali veliki pisci.⁴⁰⁶

I Bernardove su osnovne filozofske postavke bile platoničke. Prihvaćao je već tradicionalne ideje sadržane u Platonovu *Timeju* i Kalcidijevu komentaru. Na platonovski način je shvaćao i neoblikovanu materiju koju je Bog stvorio da bi u nju utisnuo biljeg vječnih ideja. One su, naravno, bile posrednice između Boga i svijeta, između vječne savršenosti Božje pameti i konfuzne različitosti promjenjive i smrtne prirode.

Tako je Bernard oslanjanjem na glavne postavke Ivana Skota Eriugene obnavljao poimanje prirode i svemira koje je nadahnulo tolike ljubitelje znanja i znanosti, osobito filozofske i znanstvene misli antike, uključujući tu i predstavnike arapske misli.⁴⁰⁷ Te su ga odlike učinile "najbogatijim izvorom književne kulture u Galiji".⁴⁰⁸

Bernardovo djelo nastavio je Gilbert Porretanski (G. de La Porrée, 1076. – 1154.) koji je u logičkim i teološkim diskusijama, oslanjajući se na Boetijeve tekstove, razvijao Bernardovu platonističku koncepciju. Zastupa postojanje ideja izvan materijalne stvarnosti kao idealne uzore osjetnih stvari. Te se ideje ne ujedinjuju s materijom da bi od toga nastala osjetna stvarnost; vječne su i neuništive. Ne postoje forme izvan pojedinačne stvari. One su kopije koje u idejama imaju svoj uzor.⁴⁰⁹

4. No kozmološki i znanstveni vid platoničke tradicije razvio je Gilbertov mlađi brat Teodorik (Thierryja iz Chartresa, † 1148./1153.), jedan od najutjecajnijih filozofa i teologa XII. st. koji je odgojio više slavnih učenjaka toga doba: Ivana iz Salisburyja, Petra Heliasa, Clarenbaldusa iz Arrasa i dr. Osobito se istaknuo kao vrstan gramatičar i logičar. Komentirao je Boetijeve tzv. "Teološke traktate" i *De Trinitate*, a bavio se također fizikom, matematikom, kozmologijom (*Tractatus de sex dierum operibus*) "secundum physicam et ad litteram". U svojem djelu *Heptateuchon*⁴¹⁰ htio je donijeti sažet prikaz cjelokupne filozofije (*totius philosophiae unicum ac singulare instrumentum*) uvrstivši u sklop slobodnih umijeća nove rasprave Aristotelove logike. Za filozofiju su nužna dva instrumenta: duh i njegov izraz. Duh biva osvijetljen umijećima quadriviuma. Svoj elegantni, razuman i posvojen izraz dobiva od triviuma. Očito je, dakle, da je Heptateuchon jedini i pravi instrument filozofije. Filozofija je ljubav prema mudrosti. Sva se mudrost sastoji u shvaćanju istine postojećih stvari; shvaćanje koje se samo ljubavlju može postići. Nitko, dakle, nije mudar ako nije filozof.⁴¹¹

⁴⁰⁶ M. Dal Pra, n. dj., str. 403.

⁴⁰⁷ A. Clerval, n. dj., str. 220 sq.; C. Vasoli, *Scienza e tecnica nell'Occidente cristiano*, str. 544 – 545.

⁴⁰⁸ *Metalogicon*, II, c. 10, ed. Oxonii, 1929., str. 79; C. H. Haskins, n. dj., str. 55.

⁴⁰⁹ É. Gilson, *Note sul les noms de la matière chez Gilbert de la Porrée*: "Revue de moyen âge latin", 2 (1946.) 173 – 176.

⁴¹⁰ "Heptateuchon" je izraz kojim su Grci označavali sedam slobodnih umijeća.

⁴¹¹ Usp. A. Fliche – R. Foreville – J. Rousset de Pina, *Dal primo concilio Lateranense all'avvento di Innocenzo III*, str. 237.

Promatranje neba

Filozofija s Dijalektikom i Geometrijom. Mozaik (oko 1105), Ivrea, Collegio Seminario

⁴¹² E. Jauneau, *Notes sur l'école de Chartres*: "Bulletin de la Société archéologique d'Eure et Loire", 1964., 1 – 45.

Sve to govori o utjecaju antičkih autora, njihovih metoda podučavanja utemeljenog na slobodnim umijećima i naturalističkim znanstvenim spoznajama. Tako se, primjerice, Teodorik u svojim predavanju quadriviuma služio Boetijem, Kapelom (Capella), Izidorom Seviljskim, Colomellom i Gilbertom iz Aurillaca. Bili su mu poznati i neki grčki i arapski medicinski i astronomski spisi koji su se savršeno uklapali u humanističke ideale koje su gajili redovnici Chartresa, kako se može zaključiti po prijevodu Ptolemejeva djela *Planispherium* (Planisfera) ili pak po njegovu komentaru na genezu *Hexaemeron* ili *De septem diebus et sex operum distinctione* (Rasprava o sedam dana stvaranja). Teodorik u svojem komentaru ne pribjegava tradicionalnoj alegoričkoj interpretaciji Geneze, nego je komentira *secundum physicam et litteram* ili racionalnom i "fizičkom" metodom kojoj je svrha objasniti "uzroke od kojih dobiva svoj bitak i red vremena u kojemu je bio stvoren i uređen." On pritom priznaje jedan tvorni uzrok koji je Bog i jedan formalni (Božja mudrost) koji proizvodi "oblike" te jedan materijalni uzrok sačinjen od četiri tradicionalna elementa, koje je također Bog stvorio. Pa ipak, Teodorik želi objasniti oblikovanje prirode služeći se isključivo matematičkim domišljanjima koja nalazi u platoničkoj tradiciji *Timeja*. U tom smislu zamišlja svemir kao sustav čestica koje se međusobno prožimaju, a posjeduju neka temeljna svojstva (lakoću i tvrdoću), rezultate općega gibanja različitih elemenata. On, drugim riječima, nastoji objasniti biblijski prikaz stvaranja neba i zemlje kao proizvod elementarnih pokretnih čestica (atoma) čije gibanje zahtijeva postojanje nepokretnoga središta (zemlje) oko kojega se vječno gibaju čestice zraka i vatre.⁴¹²

Povijesna važnost ovoga učenja sastoji se u ponovnom oživljavanju atomističke hipoteze u nastojanju da se protumači odnos između elemenata posredstvom analize geometrijskog tipa, s osloncem na *Timeju* i Kalcidijevu komentar. No njegova je namjera još zanimljivija ako se ima u vidu da on, u pokušaju da protumači kretanje tjelesa, usvaja teoriju sličnu "nagnuću" (*impetus*) koju su razvili helenistički komentatori i "fizičari".⁴¹³

⁴¹³ C. Vasoli, n. dj., str. 546 – 547.

5. Herman Dalmatinac (*Hermannus Dalmata, Sclavus, De Carinthia*, oko 1110. – 1160.), Hrvat vjerojatno iz Istre koja je u to vrijeme pripadala Koruškoj (Carinthia), filozof i znanstvenik, pionir europskoga latinskoga aristotelizma XII. stoljeća.

Nižu izobrazbu (*trivium*) vjerojatno je stekao u nekom benediktinskom samostanu u Istri, a višu (*quadrivium*) u Chartresu, gdje je slušao netom navedenog filozofa i teologa Teodorika (Thierryja), te u Parizu. Nakon što je proputovao Bliski istok da bi upoznao arapsku kulturu i naučio jezik, namjera mu je bila prevesti i razumjeti temeljna djela starogrčke i arapske matematike i astrologije, što su on i njegovi suvremenici nazivali "novom" znanost. Nakon toga je više godina proveo u Španjolskoj (1138. – 1142.) gdje se bavio prevodilačkim radom. Godine 1138. preveo je astrološku raspravu *Zaelis fatidica* (Rasprava o proricanju), *Prognostica* ili *Sextus astronomiae liber* (Šesta knjiga o astronomiji) židovskog znanstvenika Saula ben Bishra iz IX. st. Oko 1140. preveo je astrološko djelo Abu Mašara (Abū Ma'šar) *Kitab al-kabīr 'alā 'ilm ahkām an-nuġūm* (Veliki uvod u zvjezdoznanstvo) naslovivši ga kao *Introductorium in astronomiam* (Uvod u zvjezdoznanstvo) koje je potkraj XV. i početkom XVI. st. bilo više puta izdavano tiskom (1489., 1495., 1506.). Sadržavalo je opis plime i oseke mora. U njegovu uvodu Herman iznosi prosudbe o sustavu svemirskih gibanja i njihovih utjecaja na svekolika zbivanja: Suncu pripada središnje mjesto, postoje zli i dobri planeti itd. Svu znanost višeg svijeta dijeli na znanost nebeskih gibanja (matematika) i na znanost učinaka gibanja (fiziku, tj. prirodnu spekulaciju). Napisao je i astrološka djela *De indagatione cordis* (O ispitivanju srca), *De occultis* (O tajnovitome) i *Liber imbrium* (O kiši), kompilaciju iz indijskih i arapskih tekstova u kojima se predviđanje vremena povezivalo s gibanjem planeta, položajem zvijezda na nebu i Mjesečevim mijenama. Na poticaj Petra Venerabilisa Herman je, s dvojicom benediktinaca, 1142. preveo Kuran, sastavio nekoliko tekstova o islamu te djela *De generatione Mahumeti* (O Muhamedovu rođenju) i *Doctrina Mahumeti* (Muhamedov nauk). Za vrijeme boravka u Toulouseu (1143.) preveo je Ptolemejevo djelo *Planisphaera* koje je sadržavalo stereografske projekcije nebeske sfere na ravninu i tako pružilo teorijsku podlogu za izradu astrolaba. Ujedno je ispravio prijevod Euklidovih *Elementa* Adalarda iz Batha i Adalarov prijevod astronomskih tablica koje je sastavio Muhamed ibn Musa al-Khwarizmi

Herman Dalmatinac

⁴¹⁴ Ž. Dadić, *Egzaktne znanosti hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb, Globus, 1991., str. 35 – 65; Isti, *Hermannus Dalmata*, Zagreb, Školska knjiga, 1996., str. 111; Isti, Herman Dalmatinac: "Encyclopedia moderna" god. XVII (1997.), br. 47, str. 95 – 98. M. Buljan_Klaić, *Herman Dalmatinac, prvi hrvatski filozof i znanstvenik*, Zagreb, 1996.; Herman Dalmatinac, *Rasprava o bitima*, Pula, 1990.

⁴¹⁵ M. Dal Pra, n. dj., str. 405 – 407; Vasoli, n. dj., str. 547.

(al-Hwārizmī). Sudjelovao je i u prevođenju nekih odlomaka *Almagesta*. Njegovim glavnim filozofskim i izvornim djelom smatra se *De essentiis* (O bitima), sastavljeno 1143. u Béziersu u Francuskoj, u kojemu spaja zapadnoeuropsku platonističku tradiciju, koju je upoznao u Chartresu, i Aristotelovu filozofiju po djelima Abu Mašara. Raspravlja o raznim filozofskim i prirodoznanstvenim pitanjima razlikujući lunarni ili savršeni i sublunarni ili nesavršeni svijet promjena.

Herman u svoju prirodnu filozofiju uključuje geocentrični sustav Heraklita iz Ponta, koji je bio zastupan u Chartresu. Po tom sustavu Merkur i Venera okreću se oko Sunca, a s njim zajedno oko Zemlje, o čemu se mnogo raspravljalo potkraj XV. st. Kad bi se, po njegovu mišljenju, Zemlja okretala, ne bi bilo moguće nikakvo gibanje u zraku koje je protivno Zemljinu okretanju. Pomrčina Mjeseca nastaje kada je Mjesec na suprotnoj strani Sunca.⁴¹⁴

6. Teodorikovim primjerom poveo se i Vilim iz Conchesa (1080. – 1154.), učenik Bernarda iz Chartresa (poznat i kao Guilelmus Aneponymus), koji također spada u red najvažnijih pisaca XII. st. Mnogo se bavio gramatičkim studijima i filozofijom prirode. U svojim djelima *Philosophia mundi* i *Dogmaticon philosophiae* i on, po ugledu na *Timeja*, nastoji uskladiti platonsku osnovu svojega mišljenja s biblijskim tekstom. Želi pokazati intimni sklad između biblijskog prikaza i filozofsko-znanstvenih doktrina koje uzima iz posve različitih tradicija. Naravno, kršćanski je Bog još uvijek stvoritelj i gospodar svega stvorenoga, čije su savršenstvo i red očiti dokazi postojanja Vrhovnog Bića. No iako tvrdi da je Bog stvorio tvarni svijet ni iz čega (*ex nihilo*), Vilim ipak u svojem komentaru na "šest dana stvaranja" pribjegava motivima i naučavanju čiste platoničke inspiracije. Jedno od tih učenja je "anima mundi" koju, u svojem djelu *Philosophia mundi* identificira, jednako kao i Teodorik, s Duhom Svetim smatrajući ga božanskim posrednikom koji u materijalnom svijetu provodi božanski red Ideja. Ne samo to. On se, za razliku od Teodorika, ne ograničava na usklađivanje kršćanskog vjerskog učenja s platonističkom slikom duše svijeta, nego i izvlači ono životno načelo koje "daje bitak biljkama, život travama i stablima, osjetilne sposobnosti životinjama i razum ljudima". Time nastoji protumačiti formiranje svemira kao djela "duše svijeta" koja, djelujući na tvar koju je Bog stvorio, postupa po načelima matematike i određuje one mehaničke procese iz kojih se oblikuju različita tjelesa. Povratak teoriji prvih elemenata i Teodorikovim atomističkim tezama Vilim pridaje osobitu važnost umijećima quadriviuma koja istražuju strukturu i naravne procese, otkrivajući tako intimne matematičke razloge. Aritmetika i geometrija su nužna sredstva za pozitivnu spoznaju stvarnosti. Na njihovim se načelima i zakonima trebaju nadahnjivati filozofi u svojem istraživanju ako doista žele shvatiti "naravni sustav i red stvari".⁴¹⁵

*Bog kao vrhovni arhitekt.
Minijatura, XIII. st.
(Beč, Oesterreichische
Nationalbibliothek, cod. 2554)*

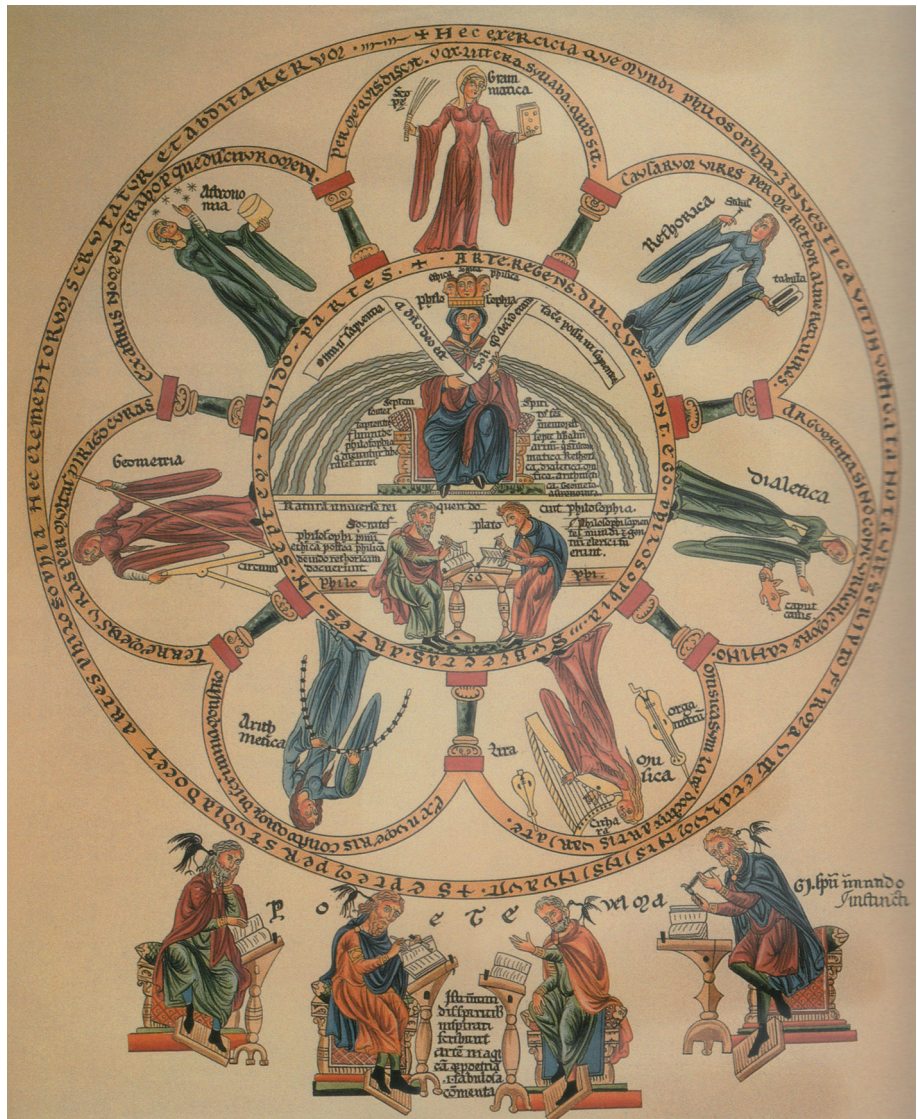
Vilimova matematička i platonička koncepcija idu za tim da daju osobitu i autonomnu važnost svijetu prirode udaljavajući se sve više od duhovne, alegoričke i teološke interpretacije karakteristične za rani srednji vijek. No razvoj jednog takva stava, koji je pripremao put priznanju relativne autonomije prirodnih znanosti, treba prvenstveno tražiti u velikim pjesničkim kozmološkim spjevima nastalim u Chartresu i oko njega.⁴¹⁶

⁴¹⁶ H. Flatten, *Die Philosophie des Wilhelms von Conches*, Koblenz, 1929.; M. Grabmann, *Wilhelm von Conches: "Sitzungsberichte des bayerischen Akademie der Wissenschaften"*, München, 1935.; C. Mazzantini, *Il platonismo della scuola di Chartres*, Torino, 1948.; C. Vasoli, n. dj., str. 547 – 548.

7. U Chartresu je, kako se vidi iz iznesenoga, studij slobodnih umijeća bio osobito popularan. Logika je na krilima novih prijevoda nastavljala privlačiti studente. Gramatika i retorika odražavale su lokalni karakter vodeći računa o političkim prilikama i potrebama lokalne vlasti. To je osobito došlo do izražaja u retorici: dok su komentari na Priscijana,

Sedam slobodnih umijeća po
Hortus deliciarum alzaške
redovnice Harrade iz Landsberga
(1130. – 1195).

Filozofija je u sredini kao kraljica.
Na njezinoj se kruni ističu tri
glave koje predstavljaju etiku,
logiku i fiziku, a iz njezinih prsa
izvire sedam izvora mudrosti.
Sokrat i Platon su pod njezinim
nogama. U rukama drži plakat na
kojemu stoji: "Omnis sapientia
a Domino Deo est" (Svaka je
mudrost od Gospodina Boga.)
Oko kruga su poredani ženski
likovi koji predstavljaju sedam
umijeća sa svojim simbolima:
gramatika, retorika, dijalektika,
muzika, aritmetika, geometrija
i astronomija. Na dnu su
četiri muška lika kao simboli
intelektualnog života:
pjesnik, pisac, predavač i
prepisivač kojima crne ptice
šapću u uho što imaju raditi.

Cicerona i druge klasične autore retorike bili brojni u cijeloj Europi i unatoč činjenici da su traktati homiletike odražavali opću viziju da retorika bude primijenjena na propovijedanje, u Italiji je polučila preporod sudskega govorništva kao odraz jedne političke kulture vezane za komunalno uređenje i potrebe razvoja umijeća uvjeravanja u palačama i sudištima.

Iz Italije se širio osobit oblik retorike zvan *ars dictaminis* koji se odnosio na pisane dokumente, čije ime dolazi od imenice *dictatores* (kazivači pravila) ili notari – bilježnici koji su vršili javnu službu. Vodili su i držali službene sudske spise, pisali oporuke i sastavljali službene dopise, što je omogućilo širenje latinske kulture i potrebu prenošenja

stručnog znanja u javnom i privatnom životu. Čovjek koji je najviše pridonio da se *ars dictaminis* brzo proširi bio je talijanski benediktinac Alberico iz Montecassina († 1105.). Izradio je klasični obrazac službenog dokumenta koji je morao biti sastavljen po preciznim pravnim i moralnim pravilima. On uči da pismo treba sadržavati pet osnovnih dijelova: pozdrav, uvod namijenjen pridobivanju naklonosti, izlaganje glavnog sadržaja, molba i zaključak. Kao i u gramatici, postizanje cilja bilo je važnije od književne vrijednosti.⁴¹⁷ *Ars dictaminis* je retorička novina koja je brzo bila prihvaćena kao sastavni dio tehnike dopisivanja kako zbog svoje preciznosti tako i zbog opće kulturne poruke i tehnike. Poslanice sastavljene u toj tehnici u nekim su slučajevima bile pripisivane piscima klasične starine, što je pomoglo njihovoj raširenosti.⁴¹⁸

8. Jedan drugi istaknuti teoretičar obrazovanja u XII. st. bio je već spomenuti biskup Chartresa Ivan iz Salisburyja (1115./1125. – 1180.). Školovao se u Parizu gdje je slušao Abelardova predavanja, a onda u Chartresu, gdje je kod profesorâ Vilima iz Conchesa i Bernarda iz Chartresa († 1130.) učio gramatiku i razvio jednu drugu teoriju obrazovanja mladog naraštaja studenata u školama. Slobodna umijeća su specijalizirane akademske discipline koje treba da predaju stručno osposobljeni profesori. Oni, po njegovu mišljenju, nisu uvijek vodili računa o tomu kako se jedan predmet dovodi u vezu s drugim. U djelu *Metalogicus* izražava žaljenje nad "nekontroliranom superspecijalizacijom" u slobodnim umijećima, zalažući se za cjelovitiji obrazovni model koji bi uzimao u obzir Ciceronovo govorništvo kao kombinaciju mudrosti i vrlina. Bez mudrosti nema ni govorništva, jer se ono rađa iz "zaruka" razuma i riječi. Taj model, po njegovu mišljenju, uključuje u sebi slobodna umijeća kao pripremu za teologiju i moralni i intelektualni odgoj u kojemu profesor odgaja ne samo svojim stručnim znanjem nego i osobnim primjerom.⁴¹⁹ Njegova teorija je izraz nostalgije za obrazovanjem koje je primio u Chartresu u specijaliziranoj školi latinske književnosti i platoničke filozofije kod profesora Bernarda iz Chartresa.⁴²⁰

Ivan iz Salisburyja je raspravljao i o pitanju društvenog uređenja. Odlučno je odbacivao svako nasilno nametanje volje drugima, bez obzira o komu se radi. U sukobu pojedinačnog i općeg dobra zagovarao je slobodno i spontano prihvaćanje ideala slobode i sloge uzimajući za to primjer pčela. U djelu *Policraticus* zamišlja društvo kao ljudski organizam koji se sastoji od više organa. Svaki od njih obavlja različitu ulogu, a svi skupa pridonose skladnom i učinkovitom djelovanju organizma. Pojedinci su dužni svoje djelovanje uskladiti s općim dobrom. Nikomu ne smije biti silom nametnuta volja drugoga. Tiranin ostaje tiranin čak i kad vlada na dobroćudan način i opravdan je otpor novoj vlasti. Ta idealna slika društva dobiva na osobitoj važnosti ako se ima u vidu da se pojavila u vrijeme velikih sukoba državnih i crkvenih vlasti oko investiture, što

⁴¹⁷ V. Jelisejev – J. Naudou – G. Wiet – Ph. Wolff, n. dj., str. 217.

⁴¹⁸ Usp. L. Geymonat, n. dj., str. 427 – 429.

⁴¹⁹ M. L. Colish, n. dj., str. 289.

⁴²⁰ C. C. J. Web, *Metalogicon*, Oxford, 1929.; C. H. Haskins, n. dj., str. 55.

Ivan iz Salisburyja

⁴²¹ H. Helbling – Gloor, *Natur und Aberglaube des Johannes von Salisbury*, Zürich, 1956.; L. Geymonat, n. dj., str. 430 – 431.

⁴²² F. Copleston, n. dj., str. 157; A. Forest – F. Van Steenberghen – M. De Gandillac, n. dj., str. 121 – 129.

⁴²³ Publius Papinius Statius (oko 45. – 96.), rimski pjesnik.

⁴²⁴ E. Amann, *La vita intellettuale e artistica*, str. 684 – 685.

dokazuje svu živahnost otvorenih rasprava o svim pitanjima koje su se između 1140. i 1160. vodile u Francuskoj, osobito u Parizu. Iz njih nije teško iščitati visok stupanj društvene zrelosti, demokratičnosti, modernosti i racionalnog pristupa društvenoj stvarnosti koji su dostigli logičko-filozofski studiji. Zbog toga *Policraticus* i *Metalogicon* "spadaju među najvažnije dokumente o kulturnoj razini dostignutoj u zapadnoeuropskom svijetu sredinom XII. st., ali isto tako i kao dragocjen izvor podataka za povijest logičkih rasprava u njegovo vrijeme".⁴²¹

Ivan iz Salisburyja pisao je i o drugom važnom problemu o kojemu se u srednjem vijeku toliko raspravljalo: o problemu općih pojmova (*universalia*). Ljudi toga doba pridavali su veliku važnost riječima, osobito njihovu sadržaju i odnosima koji postoje između riječi, pojma i bića. Ta pitanja, razumljivo, nije ni on mogao zaobići. U svojim je uspomenama zabilježio da se tim problemom bavio više nego je Gaju Juliju Cezaru bilo potrebno da osvoji Galiju i zavlada svijetom. Smatra da svatko tko traži pojmove rodova (*genus*) i vrsta (*species*) izvan osjetnih stvari samo gubi vrijeme. Ekstremni realizam je za nj pogrešan i protivan Aristotelovu učenju. Rodovi i vrste nisu predmeti nego njihovi oblici postojanja koje duh, uspoređujući njihovu sličnost, apstrahira i oblikuje u opće pojmove. Oni su samo razumske konstrukcije (*figurae rationis*) koje ne postoje izvan ljudske svijesti. Nastaju usporedbom stvari i njihovom apstrakcijom. Imaju uporište u stvarnosti, pa kao takvi imaju objektivno značenje.⁴²²

9. Ukratko, škola u Chartresu, koju je potkraj X. st. osnovao biskup Fulbert koji se, kako se čini, školovao u Gerbertovoj školi, u suradnji s Abelardom, zauzima istaknuto mjesto ne toliko u povijesti logike koliko u povijesti filozofije i prirode. Oba su platonisti, osobito Fulbert, ali se njihov platonizam nadahnjivao na Platonovu *Timeju* i njegovu naturalizmu. Oba su u Platonu vidjela učitelja racionalnog shvaćanja prirodnih pojava, što im je omogućavalo shvaćanje biblijskog prikaza stvaranja u "fizičkom" smislu i razvijanje vlastitog gledanja na prirodni tijek događaja. Otuda i njihov dvostruki interes za klasičnu starinu, osobito Platona, a s druge strane nesmetano istraživanje prirodnog svijeta. Svojim divljenjem klasičnoj kulturi, ne samo filozofskoj, koju su pripadnici škole u Chartresu poznavali iz prvih prijevoda s arapskoga, nego i poetičnoj (Vergilije, Stacije)⁴²³ i retoričkoj (Ciceron, Kvintilijan), škola se u Chartresu na neki način može smatrati prvom humanističkom školom.⁴²⁴

PARIŠKE ŠKOLE

I. U Parizu, o čijem su političkom ugledu osobitu skrb vodili Kapetovići, a o školskom i znanstvenom ugledu papa, bilo je više prestižnih škola i to uglavnom oko crkve Saint-Julien-le-Pauvre. Istočno od nje nalazila se poznata škola Saint-Victor. Južno od te škole na brežuljku, uz samostan Sainte-Geneviève na lijevoj obali Sene ("Latinska četvrt"), bila je škola St. Germain des Près u koju su učeni profesori privlačili velik broj studenata. U svojem opisu Pariza Guy de Baoches (1146. – 1203.), francuski svećenik i kroničar, piše: "Na tom su otoku sedam sestara, mislim na slobodna umijeća, sagradile vječni dom. [...] Tu izvire i od tamo se obilno širi vrelo spasonosnog nauka..."⁴²⁵

Sačuvano nam je zanimljivo svjedočanstvo navedenog Engleza Ivana iz Salisburyja o tadašnjim prilikama u Parizu. On 1164. piše svojem sunarodnjaku i prijatelju Thomasu Becketu: "Svratio sam u Pariz. Kad sam ovdje ugledao obilje hrane, živahnost ljudi, uvaženosť što je uživaju klerici, uzvišenost i slavu čitave Crkve, te različite djelatnosti filozofa, povjerovao sam da zadivljen gledam Jakovljeve ljestve koje vrhom dodiruju nebo i po kojima se, uspinjući i silazeći, kreću anđeli. Ushićen tim sretnim hodočašćem morao sam priznati: Gospodin je ovdje, a to nisam znao. I sjetih se one pjesnikove riječi: Sretnog li izgnanstva kojemu je ovo mjesto boravište."⁴²⁶

Iako navedene škole u to vrijeme nisu bila jedina središta znanja, one su razmjerno brzo zasjenile ostale škole (Laon, Reims, Chartres i dr.). Pariz je bio poprište svojevrstne intelektualne revolucije i to uglavnom zahvaljujući slavi koju je uživao Abelard i dijalektici koju je on zastupao. Na krilima Abelardove slave i pod utjecajem aristotelovske logike, dijalektika je u drugoj polovici XII. st. preuzela vodeće mjesto u hijerarhiji slobodnih umijeća. Polet dijalektike u Parizu bio je, za razliku od Chartresa, usko povezan s prodiranjem Aristotelovih djela i ideja.

⁴²⁵ Usp. M. Roger, *L'enseignement des lettres classiques d'Ausone à Alcuin*, Paris, 1905., str. 170 – 274; J. Le Goff, *Il basso medioevo*, str. 165.

⁴²⁶ J. Je Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, str. 30.

⁴²⁷ M. Grabmann, *Die Sophismataliteratur des 12. und 13. Jahrhunderts mit Textausgaben eines Sophisma des Boetius von Dacien* (Beiträge zur Geschichte der Philosophie (und Theologie) des Mittelalters, 36, 1), Münster i. W. 1940.; F. Van Steenberghen, *La filosofia nel XIII secolo*, str. 119 – 120; V. Jelisejev – J. Naudou – G. Wift – Ph. Wolff, n- dj., str. 217.

⁴²⁸ Ondje. Alhazen (Ibn al-Haytham), arapski fizičar i matematičar (965. – 1040.). Rodio se u Basri u Iraku, a djelovao je u Egiptu na dvoru fatimidskog sultana Al-Hakima. Bavio se proučavanjem matematike, fizike, optike, astronomije i oftalmologije.

⁴²⁹ H. Denifle, n. dj., str. 40 – 45; H. Weisweiler, *L'École d'Anselme de Laon et de Guillaume de Champeaux, nouveaux documents: "Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale"*, 1932., str. 237 – 269; A. Forest – F. Van Steenberghen – M. Gandillac, n. dj., str. 219 – 221.

⁴³⁰ J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, tomus XXII, Venetiis, Apud Antonium Zatta, 1778., 227 – 228.

⁴³¹ J. Le Goffe, n. dj., str. 30 – 31.

Aristotel je u njoj, kao što smo rekli, vidio logiku vjerojatnoga, suprotno od znanosti koja se bavi nužnim stvarima i pojmovima. Kao takva trebala je poslužiti kao sredstvo kritike za sve intelektualne discipline. Ta joj je uloga u potpunosti priznata u Parizu od kada je Abelard ondje počeo predavati. Ona za Abelarda, jednako kao i za sve kasnije srednjovjekovne magistre, nije bila čista spekulativna disciplina nego više od toga: umijeće. Dijalektičar je u dokazivanju ispravnosti svojega mišljenja trebao biti u stanju služiti se tim univerzalnim instrumentom vješto, okretno i uvjerljivo. Magistar umijeća (*magister artium*) morao je poznavati sve tajne diskusije i znanstvenog dokazivanja. To je dovelo do toga da su u školskim predavanjima, uz teoretska izlaganja, bile održavane i uvježbavane praktične vježbe iz dijalektike.⁴²⁷

Za razliku od dijalektike, discipline quadriviuma u Parizu nisu bile na osobitoj cijeni. Njihova se važnost mnogo više priznavala u Bologni i Oxfordu gdje su među obvezatnim priručnicima bili Boetijeva *Aritmetika*, Euklidovi *Elementi*, Ptolemejev *Almagest*, Alhazenova *Optika* i mnoge Aristotelove rasprave.⁴²⁸

Pariške su škole već u XII. st. bile stjecišta učenika željnih znanja iz gotovo svih europskih gradova i krajeva. No nisu ih, barem u prvo vrijeme, toliko privlačile same škole i njihov program koliko slava pojedinih profesora kao što su, na primjer, bili Anselm iz Laona, Vilim iz Champeauxa, Petar Abelard i dr.⁴²⁹ U nekim se školama, osobito u pariškoj katedralnoj školi, kancelar katedralnog zbora (*scholasticus canonicus*) zvao kancelar (*cancellarius*), a imao je isključivo pravo izdavanja odobrenja profesorima teologije i slobodnih umijeća za obavljanje profesorske službe. Isto je tako jedino on bio nadležan nad profesorskom udrugom u koje su mogli biti primani samo oni koji su posjedovali potrebno znanje i u koje su ih njegovi članovi htjeli primiti. Papa Aleksandar III. (1159. – 1181.) je 1179. na III. Lateranskom saboru precizirao da pravo članstva u takvim udrugama imaju svi oni koji za to ispunjavaju potrebne uvjete⁴³⁰, što je malo kasnije dovelo do nastanka sveučilišta.

Petar Abelard

2. U Parizu je bilo i nekoliko škola u kojima su profesori radili na poboljšanju studija slobodnih umijeća, usredotočujući pozornost na književnost u širem smislu riječi, na akademski program obrazovanja i pedagoško istančavanje. O tomu se sačuvalo pismo tamošnjeg opata Filipa iz Harvengta jednom svojem učeniku: "Gonjen ljubavlju za znanjem eto te u Parizu, pronašao si Jeruzalem za kojim toliki žude. To je obitavalište Davida [...] i mudrog Salamona. Tamo je takva navala, tolika gomila klerika tamo hita da će uskoro premašiti brojno laičko stanovništvo. Sretnoga li grada gdje se svete knjige čitaju s toliko revnosti, gdje se njihove zamršene tajne rješavaju darovima Duha Svetoga, gdje ima toliko iskusnih profesora i toliko teološkog znanja da bi se mogao prozvati gradom književnosti."⁴³¹

Umijeća koja su se učila u Parizu na početku su služila kao posredni stupanj za upis na teologiju. Program joj se, kao i drugdje, oslanjao na trivium i quadrivium s time da je u XII. st. raspolagala značajnijim brojem prevedenih djela s grčkoga i arapskoga. Profesor Aleksandar Neckam je oko 1180. sastavio popis osnovnih djela koja su se tu upotrebljavala: sva dotad prevedena Aristotelova djela, cijeli *Organon*, *Logica vetus* (Stara logika) i *Logica nova* (Nova logika), *Libri naturales* (Prirodoslovna djela) prevedeni s grčkoga i arapskoga, jedan fragment djela *Metaphysica vetustissima* i jedan dio Nikomahove Etike (*Ethica vetus*), zatim Boetijevi komentari na *Categoriae* i Porfirijeve *Isagoge*. Platonička su djela bila mnogo manje zastupljena. Ako se izuzmu *De motu* u prijevodu s grčkoga i nekoliko Proklovihih tekstova sadržanih u *Liber de causis* u prijevodu Gerarda iz Cremona, najveća se važnost pridavala fragmentu *Timeja. Fedonu i Menonu*. Za razliku od Platona mnogo su više bili zastupljeni novoplatonički filozofi: Apulej, Kalcidije i Makrobije, a od kršćanskih filozofa Pseudo-Dionizije i sv. Augustin. Od prirodoslovnih djela učile su se matematika, astronomija, prirodne znanosti, medicina i brojna filozofska djela prevedena u Toledu: nekoliko komentara na al-Kindija, al-Farabijeva *Distinctio super librum de naturalis auditu*, Avicbronov *Fons vitae*, Avicenin enciklopedijske parafraze pod naslovom *Sufficiencia*.

Ta prilično brojna literatura bila je početkom XIII. st. još više obogaćena novim važnim Aristotelovim djelima kao što su *Ethica nova* i *Metaphysica media* prevedenima na latinski i donesenima iz Konstantinopola, zatim djelima židovskih i arapskih autora prevedenim u Španjolskoj i u Napulju.⁴³² Popis tih djela omogućuje nam saznati ne samo koja su se djela mogla naći u Parizu nego i kakav je bio program studija za naslove bakalaureata i licencijata oko 1231. i 1240. godine.

Program umijeća ili filozofije bio je podijeljen na dva dijela: I. Teorijska i II. Praktična umijeća. Teorijska su u programu triviuma bila podijeljena na racionalna (*rationalis*): 1. retoriku, 2. gramatiku i 3. logiku. Logika se učila po Priscijanu i Donatu s predmetima *De esse logicae* (cijeli *Organon*) i *De bene esse logicae*: Porfirijeve *Isagoge*, Boetije i Gilbert: *Liber sex principiorum*. Prirodna filozofija (*philosophia naturalis*) se učila u quadriviumu, a imala je tri dijela: 1. Aristotelove *Metaphysica nova* i *Metaphysica vetus* i *Liber de causis*. 2. Matematiku: a) astronomija, b) geometrija, c) aritmetika i d) glazba (*musica*). 3. Fiziku po Aristotelovim djelima: *Fysica*, *De coelo*, *De anima*, *De animalibus* i *Meteora* i po djelu *De motu cordis* Alfreda iz Sareshela. Praktična filozofija učila se po Ciceronovim djelima *De officiis* i *Leges et decreta*, zatim po Aristotelovim djelima *Ethica vetus* i *Ethica nova*, po Platonovu *Timeju* i Boetijevu *De consolatione philosophiae*.⁴³³

3. Škola Sv. Viktora (Saint-Victor) nalazila se izvan zidina srednjovjekovnog Pariza, na lijevoj obali Sene. Vodili su je kanonici Sv. Augustina (augustinici). Osnovao ju je više puta spominjani Vilim

⁴³² C. H. Haskins, *A list of Text-books from the close of the twelfth Century: "Studies in the history of Mediaeval Science"* (Cambridge, 1924.), str. 356 – 376; A. Fliche – Ch. Thouzellier – Y. Azais, *La Christianità romana* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, X), Torino, S.A.I.E., 1976., str. 477 – 478.

⁴³³ A. Fliche – Ch. Thouzellier – Y. Azais, n. dj., str. 480.

Vilim iz Champeauxa

⁴³⁴ J. Chatillon, *Sermons et prédicateurs victorins de la seconde moitié du XIème siècle*: "Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge" XXXII (1965.), 7 – 60.

⁴³⁵ Djela su mu objavljena u PL, vol. CLXIII.

iz Champeauxa, od kojega je naslijedila usku povezanost filozofsko-teološkog usmjerenja i mistike.⁴³⁴ Postala je glasovita poglavito zahvaljujući dvojici svojih profesora: Hugu i Viktoru, koji su uz svoja imena nosili i ime tog samostana.

Hugo od Sv. Viktora (1096. – 1141.) bio je Nijemac iz Saske. Nakon školovanja u samostanu Hammersleбенu kod Halberstadta, 1115. došao je u Pariz radi doškoloavanja, ali je tu proveo ostatak života. Počeo je predavati 1125. postavši u njoj s vremenom najvažnijim profesorom. Glavno mu je djelo *Eruditionis didascalicae libri septem* (kraće *Didascalion*) koje je prava rasprava o studiranju. Ono na neki način sažima u sebi cjelokupno znanje toga doba. U njemu zastupa načelo da je svrha svakog znanja da vodi do kontemplacije i Božje ljubavi. Drugim riječima, dijalektika i profane znanosti, slobodna umijeća i prirodne spoznaje ne mogu biti svrha samima sebi. S druge pak strane profano se znanje ne može i ne smije ignorirati, jer i ono vodi istom cilju. Hugo opširno raspravlja o slobodnim umijećima kojima posvećuje prve tri knjige, teologiji druge tri knjige i meditaciji jednu knjigu. Opširno tumači zašto je potrebno njegovati intelektualnu širinu. Poziva svoje sljedbenike da "nauče sve", jer "ništa nije suvišno". Njegov program počiva na učenju da sedam slobodnih umijeća pružaju potrebno znanje za razumijevanje i tumačenje svetih tekstova i za racionalnu spoznaju fizičkog reda, pa su kao takva sastavni dio kršćanskog odgoja. Znanstveno istraživanje pomaže dovesti u sklad profanu znanost, racionalno istraživanje i mističnu spoznaju. U tu svrhu Vilim donosi cjelokupnu klasifikaciju znanosti smatrajući da su sve nužne kako bi se izobrazili filozofi, teolozi i mistici. On dijeli znanosti na nekoliko skupina: na teoretske, praktične ili etičke, mehaničke ili tehničke (u koje svrstava sve gospodarske i društvene djelatnosti, uključujući medicinu i kazalište), logiku koja uči umijeće ispravnog razmišljanja i govora, a obuhvaća gramatiku, dijalektiku i retoriku. Posljednje tri, koje spadaju u trivium, i ostale četiri koje spadaju u quadrivium (aritmetika, geometrija, astronomija i glazba) i s teologijom pripadaju teoretskoj znanosti, imaju za cilj spoznaju istine, sačinjavaju bitni korpus znanja koje su već posjedovali antički mislioci. Hugo im, sa svoje strane, dodaje fiziku. Filozofija, po njegovu mišljenju, nije posebna znanost nego samo ljubav prema znanju koje uspostavlja red i sklad među svim znanostima i preko teologije vodi do Boga.⁴³⁵

U praktičnoj nastavi Hugo se udaljava od ostalih srednjovjekovnih profesora: odbacuje odveć uopćene antologije (*florilegia*) klasičnih pisaca kao što su Ciceron i Vergilije, koje ne daju točan uvid u njihov stil, a uvodi analizu cjelovitih djela ili govora s umjetničke točke gledišta. Želi podučiti kako treba cjelovito vrednovati književna djela s točke gledišta same književnosti, a ne samo kao ilustraciju gramatičkih ili retoričkih pravila. Slobodna umijeća, shvaćena na ovaj način, jednako

kao i ona umijeća koja zove "praktičnim umijećima" ili informacijama o nekom predmetu, primjerice pomorstvo ili ratarstvo, moguće je sresti u djelima klasične starine. Ona se ne ograničavaju na to da studentu pruže instrumente za razumijevanje Biblije, nego i pružaju estetsko zadovoljstvo, odgajaju dobar ukus i omogućuju intelektualni rast.

Iako, dakle, Hugo u klasičnoj školskoj i pedagoškoj izobrazbi polazi od Augustinovih racionalnih načela, on ih proširuje stavljajući akademski program umijeća u vezu s intelektualnim i estetskim obogaćenjem studenta i s osobnim stavom kojim je moguće shvatiti sebe, svemir i njegova Stvoritelja.

Hugo je također pridonio sustavnom napretku prirodne teologije razvivši dokaze "a posteriori" iz unutarnjeg i vanjskog iskustva. Njegov dokaz iz unutarnjeg iskustva počiva na iskustvenoj činjenici vlastite svijesti koja se uviđa na čisto razumski način pa kao takva ne može biti materijalna. Razmatrajući samosvijest kao nužan uvjet za postojanje razumskog bića, tvrdi da ljudska duša nije uvijek bila svjesna svojega postojanja iz čega izvodi dokaz da je bilo vrijeme kada ona nije postojala. Budući da ona samoj sebi ne može podariti egzistenciju, nju je stvorio Bog kao jedino nužno Biće. Iako je Hugo razlikovao vjeru od razumske spoznaje, njegov dokaz podsjeća na dokaz sv. Augustina iz znanja duše o vječnim istinama, ali se u mnogočemu razlikuju. Hugovo oslanjanje na iskustvo karakterizira njegov dokaz za mogućnost razumske spoznaje za Božje postojanje, iako je isticao nužnost vjere.⁴³⁶

4. Hugov nasljednik na vodstvu škole Sv. Viktora bio je Škot (ili Irac) Richard (1110. – 1173.). Najpoznatije mu je djelo *De Trinitate* (O Trojstvu) u šest knjiga u kojemu nastoji razumski objasniti veliku tajnu Presvetog Trojstva. I on je, kao i njegov prethodnik, inzistirao na potrebi razumskog istraživanja istine nadahnjujući se Anselmovim načelom *Credo, ut intelligam* (Vjerujem kako bih razumio). On izlaže činjenice koje pretpostavlja kršćanska vjera da bi ih razumio i dokazao. U vezi s dokazom za Božju opstojnost ističe da za ono što nužno postoji moraju postojati nužni razumski razlozi. Iako dopušta mogućnost da ne možemo potpuno pojmiti tajne kršćanske vjere, osobito tajnu Presvetog Trojstva, on ih pokušava objasniti. Da bi to postigao svojim dokaznim postupcima ističe važnost razumskih dokaza temeljenih na iskustvu. "Treba početi od onih stvari u koje ni na koji način ne možemo posumnjati. Zahvaljujući njima znamo da razumski zaključujemo o onomu što moramo misliti o stvarima koje nadilaze iskustvo." Ono uči da sve stvari koje vidimo nastaju i nestaju, što dokazuje da nisu nužne. Drugi njegov dokaz za Božju opstojnost počiva na načelu raznovrsnog stupnjevanja savršenstva bića. Tako iz iskustvene činjenice izvodi dokaz postojanja najsavršenijeg Bića. Njegov treći dokaz Božje opstojnosti počiva na ideji mogućnosti. U čitavom svemiru ništa ne može postojati ako ne može postojati bilo po sebi bilo po drugomu.

⁴³⁶ F. Copleston, n. dj., str. 177 – 180; A. Forest – F. Van Steenberghe – M. de Gabndillac, n. dj., str. 158 – 166; O. Pedersen, n. dj., str. 115; J. Verger, n. dj., str. 42 – 43; M. L. Colish, n. dj., str. 286 – 289; L. Geymonat, n. dj., str. 423 – 424.

⁴³⁷ R. Rengart, *La théorie de la contemplation mystique dans oeuvre de Richard de St-Victor*, Paris, 1933.; J. De Ghellinck, *L'essor de la littérature latin au XIIe siècle*, 2 voll., Bruxelles, 1946, str. 58 – 60.

⁴³⁸ Usp. A. Chollet, *Aristotélisme de la scolastique*: "Dictionnaire de Théologie catholique", t. I, fasc. VII (Paris, 1902.); P. Mandonnet, *Siger de Brabant et l'averroïsme latin au XIIIe siècle*, t. I (Collectanea Friburgensia, VIII), Fribourg (Suisse), 1899., str. 6; J. Le Goffe, n. dj., 27 – 30.

Ako postoje kontingentna bića, očito je da ne postoje po sebi nego po Biću koje nužno postoji. Njegovo je djelo, po svojem nastojanju da otkrije "rationes necessariae" za sukladnost vjere i razuma, pojavnog i nepojavnog svijeta, jedno od najznačajnijih svojega doba.⁴³⁷

5. No vjerojatno najveći kulturno-znanstveni događaj ne samo u Parizu, nego i u cijeloj Zapadnoj Europi u to vrijeme bio je dolazak djela grčke starine koje Zapad nije poznavao ili ih je zbog velike seobe naroda bio izgubio i zaboravio. U Pariz su iz Španjolske preko Arapa stizali prijevodi djela starih grčkih filozofa i učenjaka, osobito Aristotela, a bilo je i djela astronomskog i medicinskog sadržaja.

Dolazak Aristotelovih djela i prihvaćanje grčke racionalne misli prouzročio je znatan potres među profesorima pariških škola. Prvi put zapadnoeuropski mislioci našli su se pred cjelovitim Aristotelovim filozofskim opusom. Njegova naturalistička vizija svemira i prirode znatno se razlikovala od kršćanske vizije. Augustinska teologija mogla je bez većih poteškoća prihvatiti novoplatoničku spekulaciju, ali su stvari s aristotelizmom stajale drukčije. Upotreba dijalektike u teologiji otvarala je čitav niz uznemirujućih pitanja. Kršćanskim misliocima se prihvaćanje autoriteta velikoga grčkog filozofa činilo protivnim ne samo tradiciji nego i razumskom opažanju i iskustvu. Pobjijali su pojedine Aristotelove teze da, na primjer, sjeme sadrži sve osobine svojih roditelja, osobito da otac prenosi na sina stečene osobine (sakatost, tetoviranje, ožiljak i sl.), što su, uostalom, odbacivali i salernski liječnici. Osobit je problem predstavljala primjena Aristotelovih racionalnih načela na teologiju koja se ne oslanja na racionalnu očitost nego na autoritet božanske objave. Rasprave su dovele u krizu dotad više nego dobre odnose između teologa i filozofa. Nisu izostale čak ni osude aristotelizma kao sustava nespojivog s kršćanskom objavom. No neće proći mnogo vremena dok se aristotelizam, koji se služio racionalnim razumskim razmišljanjem, potpuno afirmira i pridonese trijumfu dijalektike. Spisi "poganskog" Aristotela, "nevjernički" komentari i medicinska djela arapskih i židovskih astrologa i alkemičara naprosto se nisu mogli zanemarivati. Trebalo ih je s uvažavanjem uzimati u obzir kao sastavni dio vlastite kulture.⁴³⁸

Na postupno se preuzimanje vodećeg mjesta u školstvu Pariz pripremao već od sredine XII. st. kada je poznavanje cjelovitog teksta Aristotelova *Organona* u njemu ojačalo tradiciju logičkih studija. Već je Daniel iz Morleya (*Morilegus*, oko 1140. –1210.), koji je s Gerardom iz Cremona u Toledu radio na prevođenju s grčkoga i arapskoga, svojim djelom *Liber de naturis inferiorum et superiorum* (Knjiga o naravi nižih i viših bića), napisanim po ugledu na Aristotelovu Fiziku, pariškim i oksfordskim prirodoznanstvenicima i medicinarima prenio osnovne kozmološke i fizičke pojmove i spoznaje.

Potkraj XII. i početkom XIII. st. latinskim su profesorima bila poznata najvažnija Aristotelova filozofska djela: cijeli *Organon*, Fizika,

Ruža vjetrova

Metafizika, dok su tijekom XIII. st. bila prevedena Retorika, Etika, Ekonomija i Politika, dobar dio njegovih prirodoznanstvenih djela (*Libri naturales*) u prijevodu s arapskoga Gerarda iz Cremona († 1187.), traktati *De generatione*, *De coelo* i *De meteore* (u prijevodu Enrica Aristippa iz Katanije prije 1162.). Postojali su i prijevodi s grčkoga Aristotelovih traktata *Nikomahova Etika*, *De anima* i *Parva naturalia* nepoznatih prevoditelja. Njima treba dodati Aristotelu pripisano djelo *Liber de causis*, poznato i kao *Liber Aristotelis de expositione bonitatis purae* koje je sadržavalo Proklovu *Institutio theologiae* (Priručnik teologije) s Euklidovim teoremima i Porfirijeve *Isagoge*. Fakultet umijeća je u to vrijeme raspolagao prijevodima Averroesovih, Aviceninih i Alpetragijevih⁴³⁹ djela u prijevodu Mihaela Skota, astrologa cara Fridrika II. u Napulju, koji je prije toga živio u Španjolskoj i preveo na latinski Averroesova djela kojima je izvršio snažan utjecaj na znanstvenu izobrazbu budućih magistara. Kao nasljednik prijašnjih škola umijeća pariški je fakultet umijeća mladom studentu pružao opću kulturu ili književno-znanstvenu izobrazbu i osposobljavao ga za upis na neki drugi "viši" fakultet na kojemu se stjecala specijalizirana izobrazba: teološka, medicinska i pravna (građansko i crkveno pravo) koja je počinjala tamo gdje su umijeća završavala.⁴⁴⁰

Od prirodoznanstvene literature bila su im poznata djela Euklida, Arhimeda, Ptolemeja, Galena i Hipokrata, Proklova *Elementatio physica* ili *De motu* (O gibanju). Tim djelima treba pribrojiti prijevode matematičkih djela al-Khwarizmija (780. – 850.), osnivača algebre, te astronomska, prirodoznanstvena i medicinska djela al-Razija (koji je na Zapadu poznat kao Razes), djela al-Farabija i Avicene, *Fons vitae* židovskog novoplatoničara Salomona ibn Gabriola (na Zapadu poznatog pod imenom Avicbron) i dr.

Sačuvana vrela ne otkrivaju koliko se točno poznavalo Platonovih djela. Spominju se Ciceronov i Kalcidijev prijevod njegova *Timeja*, zatim dijaloga *Fedona* i *Menona* prevedenih sredinom XII. st. To je uglavnom sve što se znalo o Platonu i njegovoj filozofsko-znanstvenoj misli. U više-manje jednakoj mjeri bila su poznata djela novoplatoničara Apuleja, Kalcidija, Makrobija, Nemezija i Pseudo-Dionizija.⁴⁴¹ Matematičarima, geometrima, graditeljima, astronomima Leonardo Fibonacci iz Pise (oko 1175. – 1250.) svojim djelom *Liber abaci* uveo je nove brojke i metode omogućivši da se, umjesto vrlo složenim latinskim brojkama, služe mnogo lakšim i jednostavnijim "arapskim" (indijskim) brojkama uz upotrebu ničice, što je revolucioniralo računanje.⁴⁴² Liječnici su dobili u ruke medicinska, astronomi, botaničari i agronomi prirodoznanstvena djela, a filozofi uglavnom sva Aristotela djela i komentare.⁴⁴³ Uz medicinske i astronomske spise grčkih i arapskih astronoma i liječnika u rukama profesora i studenata mogla su se naći djela i komentari domaćih autora napisanih na temelju dobra poznavanja Aristotelove Fizike. Među njima se isticao Alfred iz

⁴³⁹ Nur al-Din Ibn Ishaq Al-bitruji, na Zapadu poznat kao Alpetragius († 1204.), arapski astronom rođen u Maroku, dugo je živio i djelovao u Sevilji kao jedan od vodećih astronom u svoje vrijeme. Njegovo djelo *Kitab-al-Hay'ab* bilo je vrlo popularan udžbenik u XIII. st. Najprije je bilo prevedeno na hebrejski, a s hebrejskoga na latinski.

⁴⁴⁰ Učenje gramatike u srednjovjekovnim školama obično je počinjalo u osmoj godini životne dobi. Njezino poznavanje je bilo uvjet za upis na studij slobodnih umijeća koji je na Pariškom sveučilištu trajao oko šest godina. Bakalareat umijeća se stjecao nakon daljnje dvije godine pohađanja. U tom svojstvu bakalareus je, pod ravnanjem magistra, mogao početi tumačiti klasične tekstove propisane nastavnim programom. Nakon toga je dobivao dopuštenje za slobodno predavanje (*licentia docendi*) postajući doktor umijeća (*magister artium*). Završeni fakultet slobodnih umijeća bio je uvjet upisa na tri viša fakulteta: teološki, pravni i medicinski. Prvi statuti Pariškog sveučilišta propisivali su šest godina studija za postizanje licencijata ili doktorata medicine, dok se za doktorat teologije tražilo osam godina studija i barem 35 godina životne dobi. U tih najmanje 15 – 16 godina učenja, šest godina je otpadalo na studij gramatike, četiri godine na predavanja Svetog pisma te dvije do četiri godine na studij Sentencija (usp. J. Le Goff, n. dj., str. 91).

⁴⁴¹ Usp. H. Bédoret, *Les premières traductions tolédanes de philosophie. Oeuvres d'Alfarabi*: "Revue néo-scholastique", 41 (1938.), 80 – 97; Isti, *Les premières traductions tolédanes de philosophie. Oeuvres d'Avicenne*, ondje, str. 374 – 400; Isti, *L'auteur et le traducteur du Liber de Causis*, ondje, str. 519 – 533; F. Van Steenberghen, n. dj., str. 69 – 70.

⁴⁴² Leonardo je "arapske" brojke i metode računanja upoznao za vrijeme boravka u Konstantinopolu družeći se s tamošnjim matematičarima (usp. *Liber abaci*, a cura di B. Boncompagni, Roma, 1857. str. 249; Vogel, n. dj., str. 798).

⁴⁴³ N. dj., str. 48; C. Vasoli, n. dj., str. 553 – 554.

⁴⁴⁴ Usp. J. Allan, *Medieval Versions of Aristotle, De caelo, and oft he Commentary of Simplicius*: "Medieval and Renaissance Studies" 2 (1950.), 82 – 120; H. D. Saffrey, *Sancti Thomae de Aquino super librum de causis expositio*, (Textus philosophici Friburgenses, 4/5), Fribourg – Lovain, 1954., str. XX – XXIV.

⁴⁴⁵ C. Vasoli, n. dj., str. 556 – 557.

⁴⁴⁶ Pariško sveučilište je u prvoj polovici XIII. st. imalo četiri fakulteta: umijeća (filozofije), teologije, prava i medicine. No pravni i medicinski nikada se nisu mogli usporediti s filozofskim i teološkim (H. Denifle – É. Chatlain, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, I, Paris 1889, str. 129 – 131).

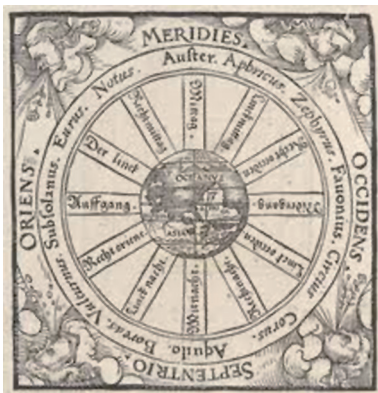
Sareshela u Engleskoj (oko 1153. – nakon 1220.), koji je, radeći u Toledu, ne samo preveo nego i komentirao više pseudoaristotelovskih spisa: *De plantis* (O biljkama), *De mineralibus* (O mineralima), *De motu cordis* (O radu srca, 1217.), zatim nekoliko Aristotelovih djela (*Meteore*, *De generatione*, *De coelo*, *De anima*, *De somno et vigilia*, *De morte et vita*) i *De floribus rerum naturalium* (1225./1230.) Arnolda Saskoga (A. Saxo) i dr. Rezultati ovoga preporoda naprosto nisu mogli izostati na gotovo svim područjima, osobito u filozofiji.

Sav taj skup filozofskih i prirodnoznanstvenih djela najbolji su pokazatelj kojim su se djelima potkraj XII. i početkom XIII. st. služili ili mogli poslužiti profesori i polaznici prvih zapadnoeuropskih visokih škola i sveučilišta te koje su sve nauke, metode i "tehnik" morali svladati.⁴⁴⁴ Učenim ljudima nikada dotad nije stajala na raspolaganju tolika koncentracija znanja sadržanog u novootkrivenim, prevedenim ili u to vrijeme napisanim djelima. Bio je to najbolji pokazatelj novog vremena i više nego solidna osnovica na kojoj se mogla graditi drukčija budućnost od prošlosti.

6. Zapadni učenjaci su napokon imali u rukama moćni instrumentarij kojim su mogli izvesti svojevrzni "kopernikanski" zaokret u svojoj povijesti. To se moglo osjetiti i na njihovu odnosu prema Aristotelu. Profesori i studenti su Aristotela i arapske komentare njegovih djela sve otvorenije i sustavnije čitali i komentirali ne samo u Parizu nego i na drugim središtima, što svjedoči o korjenito izmijenjenom odnosu prema njemu i njegovoj metodi. Istraživačka područja na kojima se, osim filozofije, najviše osjetio pomak naprijed bile su astronomija, optika te poznavanje biljnog i životinjskog svijeta.

No ti su prijevodi donijeli sa sobom i okultne znanosti kao što su astrologija, magija i alkemija. Alkemijom su se u Europi bavili čak i ozbiljni učenjaci, filozofi, prirodoslovci i liječnici. Sve je to bacilo sjenu na sjajna dostignuća na području filozofije i prirodnih znanosti. Razlog širenja tih "znanosti" vjerojatno treba tražiti u činjenici da je čovjek oduvijek nastojao ne samo odgonetnuti svoju sudbinu i upoznati svijet oko sebe, nego i njime ovladati, ne prezajući pritom ni od uporabe tajnovitih sila i problematičnih sredstava. No to ipak nije bio razlog da se odbaci aristotelizam i sve ono što je on predstavljao. Ne smije se smetnuti s uma da su i te "znanosti" na svoj način pridonosile napretku kemije, matematike i vještini obrade kovina.⁴⁴⁵

U glavnom gradu Francuske osobito se gajio kult logike i teologije koje neki uspoređuju s dvjema "dojkama" na kojima se hranila srednjovjekovna skolastika.⁴⁴⁶ Prvi statuti Pariškog sveučilišta iz 1215. propisivali su učenje svih Aristotelovih logičkih djela, koja su tako postala okosnica nastavnog programa slobodnih umijeća. To je i razumljivo. Logika je, na primjer, bila ne samo najvažniji predmet studija, nego je i svojom metodom uvjetovala sve druge discipline i davala ton

Astronomija

cjelokupnom mentalitetu u srednjem vijeku. Silogizam, rasprava i uredno izlaganje argumenata za i protiv neke specifične teze postali su sastavni dio mentalnog sklopa cijeloga toga razdoblja. Bez nje je teško zamisliti bilo koju drugu disciplinu, počevši od prava, medicine do filozofije i teologije. Naravno, radi se o Aristotelovoj logici, iza koje su dolazila druga djela toga velikog filozofa, osobito Etika, Metafizika i prirodnoznanstveni traktati. Za ljude kao što je bio Dante Alighieri Aristotel je bio "učitelj onih koji znaju"⁴⁴⁷ i to ne samo zbog svoje enciklopedijske kulture nego i zbog univerzalnosti svoje metode. Aristotelova je, naime, misao kao svoje polazište uzimala minucioznu analizu stvarnosti uzdignuvši se gotovo neprimjetno do globalnog razmišljanja o čovjeku, svijetu i nekoj vrsti božanstva. Neki magistri slobodnih umijeća došli su na zamisao da se iz njima pristupačnih tekstova, posebno iz Aristotelove *Nikomahove etike*, izvuku moralna načela, različita od poznatih kršćanskih načela.⁴⁴⁸ Ta je nova kultura stavljala dijalektički razum iznad cjelokupnog tradicionalnog shvaćanja stvarnosti, pretvorivši istraživanje racionalne istine u pravu profesiju. Nitko se više od njega nije pozivao na razum, niti mu je pridavao toliku važnost. No iako je u njegovim djelima bilo učenja kao što su, primjerice, o vječnosti svijeta, bez vremenskog početka i svršetka, za koja su mnogi mislili da su nespojiva s vjerom, ugledniji ga teolozi ipak zbog toga nisu odbacili jer su znali da nije naučavao nikakvu nemoralnost pa su svoje tumačenje nastojali uskladiti s njegovom racionalnom argumentacijom.⁴⁴⁹

7. Najistaknutiji predstavnik novog doba, novog načina razmišljanja i jedan od najoriginalnijih i najvećih mislilaca srednjega vijeka bio je već više puta spominjani Petar Abelard (1079. – 1142.). U mladosti se htio posvetiti vojničkom pozivu, ali ga je zamijenio znanstvenim. Umjesto mačem cio život se borio knjigom i idejama, tako da su ga suvremenici proglasili "vitezom" dijalektike. Tu promjenu u svojem životu izrazio je riječima: "Ostavih dvor Marta da bih se bacio u naručje Minerve."⁴⁵⁰ Bio je čovjek izvanrednih umnih sposobnosti, britak na jeziku, oštrouman polemičar, provokativan i duhovit, borac protiv svake vrste dogme i autoriteta, osobito slavni profesora svojega vremena Anselma iz Laona i Vilima iz Champeauxa, što mu je pribavilo veliku popularnost, ali i dosta protivnika. Uostalom, nikada nije lako naći nekoga istinskog velikana bez neprijatelja. Tek zahvaljujući njemu Pariz je u sveopćem kulturnom napretku od Chartresa preuzeo vodeće mjesto.

Kao i svi veliki filozofi, i Abelard je razradio svoju metodu. Nenadmašiv dijalektičar, nastojao je svuda gdje je to bilo moguće uspostaviti autoritet razuma, a ne razum autoriteta. Suprotno od sv. Augustina, smatrao je da razum u spoznajnom redu prethodi vjeri. Dijalektika je za nj imala dvojaku ulogu: služiti obrani vlastitih teza i napadu na protivničko mišljenje. Svojim djelom *Logica ingredientibus* (Logika za početnike), osobito djelom *Sic et non* (Da i ne) oštro se

⁴⁴⁷ Pakao, IV, 131.

⁴⁴⁸ J. Verger, *Le università del medioevo*, str. 115 – 116.

⁴⁴⁹ C. H. Haskins, n. dj., str. 49.

Logika

⁴⁵⁰ Ph. Wolff, n. dj., str. 202.

⁴⁵¹ Usp. *Il testo, le dispute e le Summae*: "Atlante storico della cultura medievale in Occidente", Milano, Città Nuova – Jaca Book, 2007., str. 167.

⁴⁵² Ph. Wolff, n. dj., str. 268 – 273.

⁴⁵³ Tu su metodu kasnije primijenili Gracijan u svojoj *Concordantia discordantium canonum* i, nakon što ju je usavršio saznanjima iz Aristotelove *Logica nova*, Toma Akvinski, a od njega su je preuzeli mnogi drugi (C. H. Haskins, n. dj., str. 54; L. Geymonat, n. dj., str. 425 – 427).

obrušio na onda popularne zbirke sentencija upozoravajući na brojne njihove praznine, nepreciznosti, proturječja, jednostrane odgovore, polemičke izjave i dr. To je smatrao posljedicom navođenja tekstova istrgnutih iz njihova povijesnog, tekstualnog i doktrinarnog konteksta. Htio je pokazati da se gomilanjem autoriteta, osobito ako su međusobno proturječni, ne može ništa dokazati. Umjesto te metode uveo je metodu usklađivanja proturječnih tekstova (*adversitatis remedium*) uz pomoć dijalektike kao jedino ispravnog načina uspostave reda i dolaženja do ispravnih zaključaka. Kada nije moguće nadvladati otpor (*resistentia*) autoriteta, držao je da se respektabilni odnos (*reverentia*) izražava ukazivanjem na pogreške s ljubavlju, bez bahatosti i prijezira (*pie interpretari*), što znači "ne zatvarati oči pred nedostacima i netočnostima, ne optužujući ih za neznanje i zablude".⁴⁵¹

Dijalektika se, po Abelardu, ne bavi stvarima i njihovim svojstvima nego riječima i frazama. Prava dijalektika služi vjeri. Samo nam Božja objava može reći što moramo vjerovati. No ona se služi ljudskim riječima. Abelard uviđa nesposobnost jezika da izrazi neku višu stvarnost. Ljudski teološki rječnik nije u stanju izraziti bit vjere koja sadrži apsolutnu Božju istinu. Teologija mora istraživati u kakvom su odnosu naše riječi s onim što kao ljudi spoznajemo. Zato augustinovsku formulu *crede ut intelligas* (vjeruj da bi razumio) i Anselmovu *credo ut intelligam* (vjerujem da bih razumio) pretvara u racionalističko: *intelligo ut credam* (spoznajem da bih vjerovao). Time je, zapravo, tražio da razum bude zadnji kriterij (ne)prihvatanja vjerskih istina. Iako je bio izvrstan logičar, u tomu nije vidio nikakvu kontradikciju: da se vjera odnosi samo na ono što se razumski ne može shvatiti ni dokazati, a da onomu što se može razumski shvatiti ili dokazati, vjera nije potrebna. Krajnji rezultat toga načina mišljenja bio bi sveopća sumnja ili skepticizam.⁴⁵² Neki misle da je time zapadnoeuropskom mišljenju dao prvu *Discours de la Méthode* ("Raspravu o metodi"). U svakom slučaju, njegov je postupak: posegnuti za najsnažnijom razumskom argumentacijom na što uvjerljiviji način za ili protiv određene teze kako se protivniku ne bi ostavila mogućnost zauzimanja neutralnog mišljenja, prisililo na zauzimanje stava "za" ili "protiv" iznesene argumentacije.⁴⁵³

Abelardov način razmišljanja pretpostavljao je poznavanja jezika. Logika je za nj znanost o ljudskom govoru, oslobođena od svake veze s metafizikom. Riječi služe da nešto konkretno označuju, da se njima izrazi neki sadržaj, pa kao takve moraju imati uporišta u stvarnosti. U raspravama između nominalista i realista koje su se u to vrijeme sve više rasplamsavale nije se priklonio ni jednoj strani, nego je zastupao realno postojanje pojedinačnoga, a općim je pojmovima pripisivao značenje sadržaja u pojmu i predmetu (*conceptus*), u obliku subjektivnog izričaja (*sermones*), po čemu je to poimanje dobilo ime konceptualizam ili sermonizam. Logika je na taj način postala "lingvistička" ili

Partija šaba

"formalna" znanost. Abelard njezine pojmove analizira i proučava kao "pojmove napisanog ili izrečenog govora", čije je formalne zakone potrebno precizno odrediti.⁴⁵⁴

Pariški profesor se nakon toga dao na filozofsko tumačenje važnih teoloških pitanja, osobito tajne Presvetog Trojstva. No njegova samouvjerenost u vlastite sposobnosti i uvjerenje da se njegova dijalektička metoda može podjednako primijeniti na filozofiju i teologiju, dovela ga je u sukob s mnogima koji su, po prirodi stvari, imali malo razumijevanja za njegovu dijalektiku i intelektualno natezanje, osobito s Bernardom de Clairvauxa, reformatorom cistercijskog reda. S Abelardom je počela ozbiljna borba.

Abelard je pred kraj života ublažio mnoge svoje stavove pokazujući veliku snošljivost prema onima koji su mislili drukčije. Ipak, ostao je simbolom modernog intelektualca, čovjeka koji neumorno traga za istinom, ni pred čim ne preza da bi je spoznao i spreman je za to platiti svaku cijenu. Njegova genijalnost je to veća ako se zna da je samo djelomično poznao Aristotelova djela na koja se u svojim promišljanjima i domišljanjima mogao osloniti i na čiji se autoritet mogao pozvati. No možda je najveća njegova zasluga ta što je kao izvanredan genij postavio intelektualni standard ispod kojega se ubuduće nije moglo ići.⁴⁵⁵ Njegova dijalektička metoda postupno se, ali sigurno nametala u teologiji. On čak i u svojim teološkim raspravama na prvo mjesto stavlja razum (*ratio*) ispred autoriteta (*auctoritas*). Isto je tako i pozitivna teologija sve više dobivala na važnosti u odnosu na spekulativnu. Njezini napori bili su usmjereni na kršćansku objavu i patristiku mnogo više nego na filozofsko traženje smisla vjerskih istina. Dovoljno se sjetiti Augustina, Boetija, Ivana Skota Eriugene i sv. Anselma. Ponekad se u primjeni dijalektike išlo tako daleko da je to graničilo s radikalnim racionalizmom, što nije ostalo bez reakcije pariških teologa.⁴⁵⁶

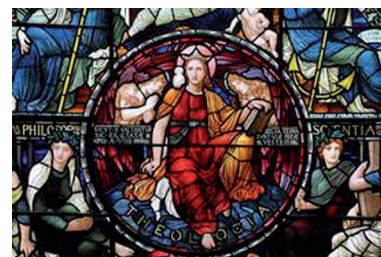
8. No unatoč nesumnjivom napretku na gotovo svim područjima, pa tako u filozofiji i teologiji, spekulativna teologija sve do kraja XII. st. nije dala nijednu doktrinarnu sintezu. Zbirke sentencija i teoloških suma kojih je sredinom toga stoljeća bilo mnogo, zapravo su kompilacije gradiva organiziranog na teološkoj razini na više-manje racionalan način, ali u njemu nije bilo strogo sistemiziranja. Radilo se o filozofskoj sintezi stavljenoj u službu kršćanske misli. Teološka spekulacija je obično bila eklektičke naravi, nadahnuta sv. Augustinom, ali i nekim drugim uzorima, osobito Aristotelom i Pseudo-Dionizijem.

Ni u školama slobodnih umijeća na kraju XII. st. nisu postojale jasne filozofske struje. U Parizu je, doduše, postojao pokret za dijalektičke studije koji se ugledao na Aristotelov *Organon* i jedan pokret teoloških studija koji se, u mjeri u kojoj je prakticirao spekulativnu teologiju, služio različitim filozofskim argumentima. No ni aristotelizam, ni augustinizam još se nisu bili oblikovali u jasan filozofski sustav, niti je

⁴⁵⁴ G. Frascolla, *Abelardo umanista e razionalista* (Pietro Abelardo, I – II), Pesaro, 1950. – 1951. E. Bertola, *I precedenti storici del metodo del "Sic et non" di Abelardo*: "Rivista di Filosofia Neoscolastica", 53 (1961.) 255 – 280; H. Ostlender, *Die Theologie "Scholarum" des Peter Abelard*: "Aus der Geisteswelt des Mittelalters", I, Münster, 1935., str. 262 – 281; J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, str. 54.

⁴⁵⁵ Usp. Ph. Wolff, str. 274 – 275.

⁴⁵⁶ Usp. M. Grabmann, *Aristoteles im Wert Werturteil des Mittelalters*: "Mittelalterliches Geistesleben", II, München, 1936., str. 71 – 75; F. Van Steenberghe, n. dj., str. 54, 119.

Teologija kao kraljica znanosti

⁴⁵⁷ Usp. M. Grabmann, *Mittelalterliches Geistesleben*, I. München, 1926.

⁴⁵⁸ *Metalogicon*, II, 10; usp. R. Foreville – J. Rousset de Pina, n. dj., str. 901.

⁴⁵⁹ F. Van Steenberghen, n. dj., str. 55 – 56.

⁴⁶⁰ M. De Wulf, n. dj., str. 271.

u njima bilo osobito originalnih ostvarenja.⁴⁵⁷ Jednako tako u pariškoj sredini u to vrijeme nije bilo pravog filozofskog suparništva ili bitnijega doktrinarnog razilaženja među školama slobodnih umijeća i teologije. Među filozofima i teolozima postoji bitna suglasnost pogleda na svijet. To, naravno, ne znači da s vremena na vrijeme nije dolazilo do žešćih rasprava s obzirom na to da se naprosto nije mogao zanemariti zanos koji je vladao za dijalektikom ili za druge "profane" discipline. Dijalektika više nije bila samo jedna od spekulativnih disciplina, nego nešto više od toga: umijeće (*ars*). Ivan iz Salisburyja se, primjerice, u svojem *Metalogiconu* služi cjelovitim Aristotelovim *Organonom*, ali je ipak smatrao potrebnim upozoriti da se dijalektika može i zloupotrijebiti. Ona je "zadivljujući instrument spoznaje", sredstvo i metoda, ali ne "stvarnost u sebi" ni svrha samoj sebi. "Ako se logika upotrebljava sama i za sebe, ostaje jalova i beskorisna. Ako se ne odnosi na objekt različit od sebe, filozofija od nje nema nikakve koristi." No ako se upotrijebi razborito, u stanju je dati novi polet programu slobodnih umijeća.⁴⁵⁸ Ona je, zapravo, pridonijela procvatu tih disciplina i njihovu stapanju u filozofiju. Magistar je od tada morao biti u stanju vješto se služiti tim univerzalnim instrumentom znanja, poznavati sve tajne znanstvene rasprave i racionalnog dokazivanja. Stvaranje pravih filozofskih škola i različitih doktrinarnih strujanja nešto su kasnijeg datuma i to poglavito zahvaljujući uvođenju aristotelizma.⁴⁵⁹

Srednjovjekovna misao, dakle, još uvijek nije bila dostigla svoju zrelost. Dvanaesto je stoljeće još uvijek bilo mnogo više vrijeme asimilacije "uvezenog" naslijeđa, nego stvaranja nečega bitno novoga. Odveć je ovisilo o svojim izvorima i uzorima, a premalo bilo samostalno u rješavanju nekih važnih problema. Katedralne škole u Chartresu, Sv. Viktora, Petar Abelard i Ivan iz Salisburyja još uvijek nisu ponudili zadovoljavajuće odgovore na antinomijske doktrine kao što su, primjerice, odnos kršćanske objave i racionalne misli, Stvoritelja i stvorenoga, čovjeka i Boga, znanosti i vjere, platonizma i aristotelizma i dr. Ta su pitanja bila postavljena već od kraja IX. st. i ostat će bez zadovoljavajućeg odgovora sve do kraja XII. st. Ivan iz Salisburyja je na sve filozofe ovoga razdoblja mogao primijeniti ono što je napisao u svojem spisu *Metalogicus* (II, 17) o svojim učiteljima u Chartresu koji su htjeli pomiriti Platona i Aristotela: "Doista su se namučili pomiriti mrtve koji su se čitav život međusobno svađali".⁴⁶⁰

9. Trinaesto stoljeće je u kulturnoj povijesti Zapadne Europe ostalo poznato kao prijelomno razdoblje na području filozofske misli. Tada je, naime – pored već ostvarenih rezultata na društvenom, političkom, i teološkom području – uvođenjem aristotelizma dan snažan poticaj razvoju filozofske misli koja se, kao još od vremena velike seobe naroda, jedva mogla zamijetiti. To se dogodilo zahvaljujući razmjerno živahnoj razmjeni materijalnih i kulturnih dobara s bizantskim i

arapskim svijetom u kojemu je europski Zapad ne samo došao u dodir sa starim grčkim i arapskim filozofskim i znanstvenim djelima, nego i naučio metodu znanstvenog opažanja i eksperimentiranja umjesto dotadašnjeg pristupa k stvarnosti zasnovanog na "autoritetu" (*auctoritas*) pojedinih mislilaca i tradiciji shvaćenoj kao svojevrsnoj dogmi. Taj novi pristup stvarnosti bio je izraz nastojanja da se dođe do dokazive i provjerljive istine, za primat razuma.⁴⁶¹

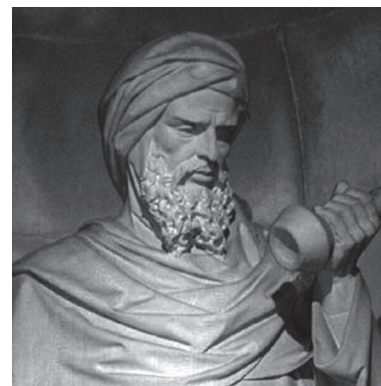
Sve je to pridonijelo da se sve više ljudi zanima za racionalnu misao. Teško je naći neko drugo stoljeće koje je dalo toliko istaknutih mislilaca, filozofa i teologa. Iako su se možda u mnogim stvarima oni više razilazili nego slagali, naprosto nije moguće zanemariti njihov doprinos bilo peripatetičkoj, bilo novoplatoničkoj filozofiji, osobito raspravi o odnosu između aristotelizma i kršćanske objave. Budući da su Aristotelova djela dolazila zaobilaznim putem preko islamskih i židovskih područja gdje su stekla brojne poklonike, filozofska misao, koja mu se pripisivala, bila je prožeta vjerskim i filozofskim shvaćanjima tih sredina. Aristotelov je sustav, kako su ga tumačili Averroes i drugi arapski filozofi, uživao slavu znanstvenog, racionalnog dovršenog i "zatvorenog" sustava koji je, barem naizgled, bilo nemoguće pomiriti s kršćanskom vjerom.⁴⁶² Naročito problem je bio u tomu što prijevodi njegovih djela nisu uvijek bili pouzdani i što u to vrijeme mnogima nije bilo jasno koja su djela doista Aristotelova, a koja mu se samo pripisuju. Nerijetko se događalo da su mu pripisivana neka djela u novoplatonističkom duhu, što je stvaralo zabunu i narušavalo njegov ugled.

Na udaru kritike najviše je bio Averroes, odgojen u novoplatonističkom duhu, koji je, kako smo vidjeli, učio nespojivosti filozofske i teološke misli. Dodatni problem je bio što najvažnija Aristotelova djela još nisu bila sa sigurnošću svima poznata, pa je postojalo nekoliko Aristotela. Svaki je, naime, prevoditelj i komentator imao svojega Aristotela među kojima je osobito isticao onaj Averoesov. U aristotelovskom su korpusu, kakav su nudili arapski komentatori, bile prisutne mnoge teze nespojive s kršćanskom vjerom: interpretacija svijeta i života na temelju čisto prirodnih zakona, poimanje svemira kao autonomne stvarnosti u svojim formativnim procesima i podložne jedino vlastitim nepromjenjivim fizičkim zakonima, neovisnima o bilo kakvom izvanjskom utjecaju, zatim teza o vječnosti svijeta, ovisnost ljudske volje o planetima itd. Osobit prigovor aristotelizmu u interpretaciji islamskih filozofa bio je zajednički um za sve ljude, čime je bila zanijekana svaka ljudska osobnost i individualnost. Stvar je bila pogoršana činjenicom da je u Parizu bila osnovana filozofska škola na čelu sa Sigerom Brabantskim (oko 1235. – 1282.) koja je za sebe tvrdila da predstavlja "integralni aristotelizam". Ti "integralni" i "autentični" aristotelovci su, međutim, pod "autentičnim" aristotelizmom razumijevali Averoesovu interpretaciju Aristotelova sustava uz prihvaćanje velikih kompromisa, otišavši tako daleko da su prihvatili Averoesovo učenje o dvostrukoj istini.⁴⁶³ Bilo je i drugih prigovora, osobito da je grčka filozofija

⁴⁶¹ J. Le Goff, *Il basso medioevo*, Milano, Feltrinelli, 1988, str. 167-168.

⁴⁶² O tomu opširnije u: G. H. Luquet, *Aristotel et l'université de Paris pendant le XIII siècle*, Paris, 1904.; J. Weisheipl, *Tommaso d'Aquino*, Milano, Jaca Book, 1987., str. 276 – 285.

⁴⁶³ T. Gregory, *Discussioni sulla doppia verità: "Cultura e scuola"* (1962.), 99 – 106; G. Bruni, *Note sopra un capitolo dell'averroismo latino nel secolo XIII: "Bolletino filosofico del Pontificio Ateneo Lateranense"*, 3 (1937.), 221 – 250; M. Grabmann, *Der lateinische Averroismus des 13. Jahrhunderts und seine Stellung zur christlichen Weltanschauung*, München 1931.; C. A. Graiff, *Siger de Brabant. Questions sur la Métaphysique* (Philosophes médiévaux, I), Lovain 1948.

Averroes

⁴⁶⁴ Usp. F. Copleston, n. dj., str. 182; B. Geyer, *Friedrich Überwegs Grundriss der Philosophie*, str. 289.

⁴⁶⁵ Usp. W. Windelband, n. dj., str. 362 – 363.

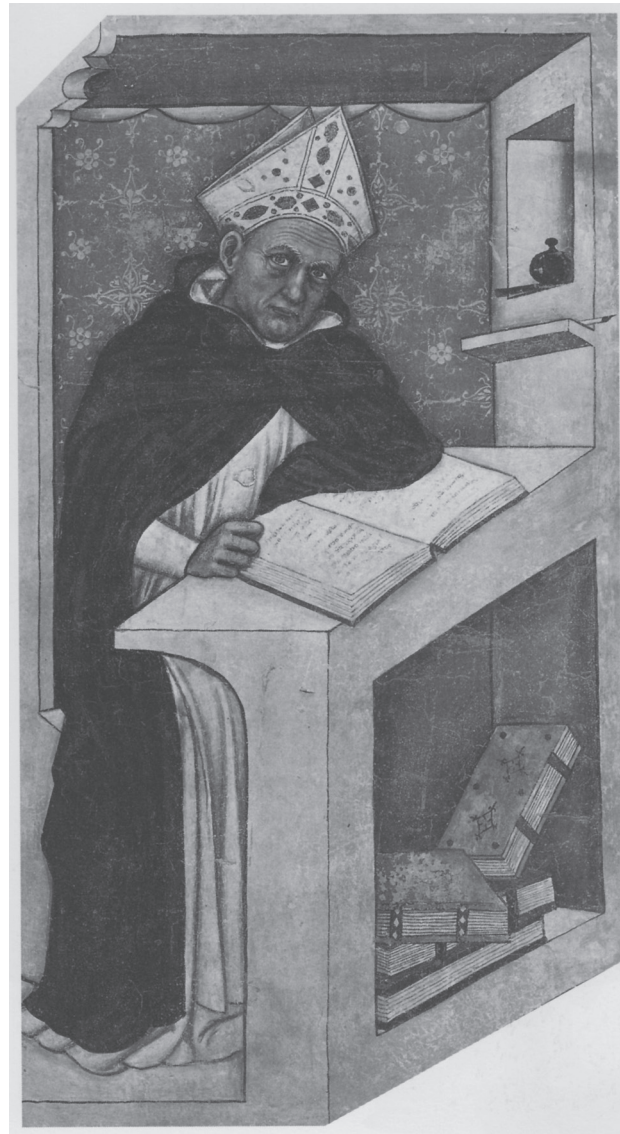
u islamskom svijetu uvijek bila smatrana "stranim tijelom", jer da je islam već posjedovao svoju istočnjačku viziju svijeta kada je u nj počela prodirati grčka filozofska misao.⁴⁶⁴

Sve je to utjecalo na to da je Zapad, osobito na početku, na Aristotela i njegove arapske komentatore gledao s priličnim nepovjerenjem. Istini za volju, i sam je Aristotel tomu pridonio tezom o vječnosti svijeta. Širenje tako važne literature predstavljalo je velik izazov kršćanskom poimanju svijeta, osobito njegova podrijetla i naravi, pitanju nadnaravne objave, biti i smislu ljudskog postojanja i sudbine.

Skolastici su bili svjesni tih problema i njihove težine. Našli su se pred teškim izborom: koji stav zauzeti prema Aristotelu i njegovu filozofskom sustavu. Koju važnost dati njegovoj fizici, metafizici, etici, estetici itd. bez remećenja jedinstva znanja kako ga je kršćanstvo do tada učilo ne dovodeći u pitanje primat svetih znanosti: potpuno ih odbaciti ili postupno prihvatiti nastojeći pomiriti suprotne zahtjeve? Prihvatanje takva aristotelizma značilo je priznati njegovu filozofsku istinitost, a odbacivanje bi bilo odustajanje od moćne intelektualne pomoći u tumačenju vjerskih istina. U tih nekoliko pitanja sadržan je sav povijesni izazov aristotelizma. U početku je izgledalo da je odbacivanje aristotelizma jedina stvarna mogućnost.

Zasluga je dvaju prosjačkih redova, dominikanskoga i franjevačkoga, što su se razriješile te dileme pridonijevši pobjedi peripatetizma. Oni su u žilavoj borbi na Pariškom sveučilištu izborili postavljanje najprije dviju, a onda i treće katedre Aristotelove filozofije. Nakon konačne pobjede (1254.) Aristotelov je ugled porastao do najviših visina. Neki su ga u stvarima prirode cijenili čak i kao Kristova preteču, kao što je u stvarima milosti to bio Ivan Krstitelj. Kršćanska ga je znanost počela smatrati, upravo kao i Averoesa, utjelovljenjem znanstvene istine, tako da je u literaturi često navođen kao Filozof.⁴⁶⁵

IO. Dva dominikanca, Albert Veliki (1193. – 1280.) i njegov učenik Toma Akvinski (oko 1225. – 1274.), oba profesori na sveučilištu u Parizu, među prvima su shvatili kakva se vrijednost krije u Aristotelovu sustavu i djelima nekih arapskih pisaca usprkos svim prigovorima koje im je moguće uputiti. Oni su u Aristotelovu misaonom sustavu vidjeli ne samo vrijedan instrument za dijalektički izraz kršćanske teologije nego i istinsku filozofiju. Kršćanski Zapad u to vrijeme na području filozofije i prirodnih znanosti nije imao ništa svojega što bi se moglo mjeriti s fizikom, metafizikom, matematikom i ostalim znanostima koje su u Grka i Arapa bile dostigle zavidnu visinu. I Albert i Toma su smatrali da bi bilo ne samo vrlo štetno nego upravo kobno odbaciti aristotelizam, unatoč svim njegovim nedostacima i nedorečenostima. Dali su se na posao da pokažu kako on nužno ne uključuje interpretacije koje su mu dali muslimani. Morali su se ograditi od Averoesa i jasno razdvojiti svoj aristotelizam od njegova

Albert Veliki, fresko slika, XIV. st.

za novu i dublju formulaciju kršćanske poruke.⁴⁶⁶ Bio je to korjenit zaokret u povijesti zapadnoeuropske filozofske i znanstvene misli.

Albert Veliki, shvaćajući povijesnu važnost čitavog pothvata, prihvatio je taj izazov o kojemu je ovisio intelektualni preporod toga doba posvetivši iznimnu pozornost "profanoj" znanosti. Bio je jedan od prvih crkvenih ljudi koji su shvatili spekulativnu i znanstvenu vrijednost grčko-arapske misli i štetu koja bi proizašla iz njezina odbijanja besmislenim i nedjelotvornim zabranama, to više što se radilo o kulturi koja se nametala ne samo svojom stvarnom teoretskom superiornošću, nego i potrebom društva za tako snažnim pomagalom. U tu je svrhu kao profesor na Pariškom sveučilištu, na molbu redovničke subraće (1240. – 1248.) pristupio ispitivanju doktrinarnih zasada aristotelizma i izradi svoje filozofske enciklopedije.⁴⁶⁷

⁴⁶⁶ B. Geyer, *De aristotelismo B. Alberti Magni*: "Alberto Magno". Atti della Settimana Albertina, Roma, 1932., str. 63 – 80; F. Copleston, n. dj., str. 212 – 213; F. Copleston, n. dj., str. 191 – 192.

⁴⁶⁷ U uvodu svoje *Fizike* Albert navodi: "Intentio nostra in scientia naturali est satisfacere pro nostra possibilitate fratribus ordinis nostri nos rogantibus ex pluribus jam praecedentibus annis, ut talem librum de physicis eis componeremus, in quo et scientiam naturalem perfectam haberent et ex quo libros Aristotelis competenter intelligere possent" (*Physica*, liber I, tr. I, col. I; F. Van Steenberghe, n. dj. str. 288).

⁴⁶⁸ C. Vasoli, *La cultura dei Mendicanti: "Le scuole degli Ordini Mendicanti" (secoli XIII - XIV)*, In Todi, Presso l'Accademia Tudertina, 1978., str. 440 - 444.

⁴⁶⁹ "Philosophi enim est, id quod dicit, dicere cum ratione." Zato tvrdi: "Nostra intentio est omnes dictas partes facere Latinis intelligibiles" (usp. É. Gilson, n. dj., str. 608, 611; P. Mandonnet, *Guillaume de Moerbeke, traducteur des "Economiques"* [1267]: "Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge" 8/1933., 9 - 29; Isti, *Albert le Grand et les "Economiques" d'Aristotele*, ondje, str. 29 - 37; F. Van Steenberghen. dj. str. 288 - 290).

⁴⁷⁰ L. De Raeymaeker, *Albert le Grand philosophe: "Revue Néoscholastique"*, 35 (1933.) 5 - 36.

⁴⁷¹ Vilim iz Moerbeke, flamanski dominikanac (oko 1215. - 1286.) proveo je više godina u Grčkoj i Maloj Aziji gdje je izvrsno naučio grčki i prikupljao razna djela grčkih filozofa, u prvom redu Aristotela i njegovih komentatora, koja je zatim preveo na latinski pridonijevši tako na odlučan način upoznavanju cjelokupnog aristoteličkog korpusa na europskom Zapadu (usp. M. Grabmann, *Guglielmo di Moerbeke O. P., il traduttore delle opere di Aristotele: "Miscellanea Historiae Pontificiae, XI: I Papi del Duecento e l'Aristotelismo*, fasc. II, Roma, 1946.

⁴⁷² "U prirodnim znanostima poduzima osobna istraživanja, novim spoznajama obogaćuje zoologiju i dokazuje istraživački duh, apsolutno nov u srednjem vijeku. Cilj mu je bio oživjeti Aristotela u svoj svojoj cjelovitosti i kakav bi bio da je živio u XIII. st. da je mogao dovršiti svoja djela (É. Gilson, n. dj., str. 606; usp. P. Mandonnet, n. dj. str. 38 - 39; F. Van Steenberghen, n. dj. str. 290; B. Nardi, *Studi di filosofia medievale*, ("Storia e Letteratura", 78), Roma, 1960., str. 127 - 128.

⁴⁷³ G. Wimmer, *Deutsches Pflanzenleben nach Albertus Magnus*, Halle, 1908., str. 8. On je u svojim kozmografskim istraživanjima otišao tako daleko da je iznio nove dokaze za okruglost Zemlje. Njima se tri stoljeća kasnije poslužio Kristofor Kolumbo (J. M. Schneider, *Aus Astronomie und Geologie des hl. Albertus des Grossen; "Divus Thomas"* 10 [1932.], 65 - 67; P. Mandonnet, *Les idées cosmologiques d'Albert le Grand et de s. Thomas d'Aquin e la découverte de l'Amerique: "Revue Thomiste"*, 1 [1893.] 46 - 64, 200 - 221).

⁴⁷⁴ Vincent de Beauvais (oko 1190. - 1264.) autor je više znanstvenih djela među kojima se posebno ističe

Svjestan činjenice da se takav sustav filozofskog i znanstvenog naučavanja ne može neposredno uklopiti u tokove dotadašnje teološke misli, on je peripatetičku filozofiju usmjerio u pravcu koji nije bio u suprotnosti s načelima katoličke vjere.⁴⁶⁸ Njegova su istraživanja trebala obogatiti kršćansku znanost svim znanstvenim otkrićima koja su Grci, Židovi i Arapi nagomilali tijekom duge povijesti, osobito fizikom, metafizikom, matematikom, logikom, etikom. On je smatrao Hipokrata, Galena i Aristotela simbolima slobode mišljenja, sigurnim autoritetima, ali takvima s kojima se može raspravljati i, po potrebi, odbaciti. Njegovo je geslo: "Dužnost je filozofa da dokaže ono što tvrdi."⁴⁶⁹

Da bi ostvario tako zamašan plan Albert nije htio pisati komentare na Aristotelova djela, kako je prije toga bio učinio Averoes i kako će nešto kasnije učiniti Toma Akvinski. Smatrao je da bi se na taj način odveć tijesno vezao za Filozofov tekst te da ne bi polučio željenu svrhu. Radije se opredijelio za široke parafraze koje su, po njegovu sudu, bile prikladnije za razumijevanje Aristotelovih tekstova.⁴⁷⁰ Znajući da su peripatetici mnogo puta krivo shvatili izvornu Aristotelovu misao, posegnuo je za novim prijevodom Aristotelovih djela koji je napravio flamanski dominikanac Vilim iz Moerbeke⁴⁷¹, komentirao ga vlastitim opažanjima i istraživanjima.⁴⁷²

Doprinos Alberta Velikoga napretku znanosti lako se može ocijeniti ako se ima u vidu stupanj na kojemu se ona do tada nalazila, univerzalnost područja njegovih istraživanja i dubina kojom je uočavao probleme i pojave. On je prvi srednjovjekovni integralni mislilac koji je ostvario sveobuhvatnu sintezu svih područja ljudskog znanja grčke, rimske, židovske, arapske i zapadnoeuropske kulturne baštine. Njegovo se zanimanje protezalo na gotovo sva znanstvena područja toga doba: filozofiju, teologiju, egzegezu, liturgiju, ascetiku, fiziku, kemiju, medicinu, antropologiju, zoologiju, botaniku, mineralogiju, geologiju, astronomiju, meteorologiju, matematiku, mehaniku, klimatologiju, kozmologiju, kozmografiju, arhitekturu itd., ne zanemariivši razna praktična umijeća kao što su umijeća tkanja, umijeće plovidbe, zemljoradnje itd. "On je, po riječima njemačkog prirodoznanstvenika G. Wimmera, proučavao i opisao cijeli svemir, od zvijezda do kamenja."⁴⁷³ Njegovo je djelo predstavljalo sintezu cjelokupnog znanja toga vremena u punom skladu s aspiracijama i planovima drugih mislilaca dominikanskog reda, kao što je bio, npr., Vincent iz Beauvaisa.⁴⁷⁴

Cijeli je život nevjerojatnom marljivošću i upornošću proučavao i prikupljao sve potrebne činjenice da bi iz njih izvukao potrebne zaključke. Nije nekritički prihvaćao teorije i postavke učenjaka i mislilaca iz prošlosti bez obzira na njihovu slavu, nego ih je provjeravao osobnim proučavanjem i zapažanjem. Budući da u tomu nije imao prethodnika ni suradnika, sam je morao krčiti put po neistraženim područjima prirode ili ljudskog duha. Avicena se, na primjer, mogao poslužiti znanjem i iskustvom al-Kindija i al-Farabija. Albert se nije mogao

Su. Jeronim

pozvati ni na jednog kršćanskog mislioca kao svojega prethodnika. Zato je istovremeno proučavao Aristotela, Avicenu, Averoesa, Gebriola i mnoge druge od kojih je mogao nešto naučiti i prihvatiti. Plod toga njegova rada je bio širok uvid u gotovo svekoliko znanje, koje je u znatnoj mjeri obogatio vlastitim metodama i opažanjima, potpuno nepoznatima u srednjem vijeku davši golem doprinos napretku "profanih" znanosti i integralnom razvitku kršćanske mudrosti. U tom je pothvatu izvanrednom oštrinom odredio osebnuju metodu svake znanosti i odnos profanoga znanja prema teologiji.⁴⁷⁵

Speculum maius, vrsta enciklopedije svega ondašnjeg znanja, podijeljene u tri dijela: teološki, filozofski i povijesni. U svakomu od njih pruža gotovo sve što su u to vrijeme mogle ponuditi spomenute discipline. U njemu, između ostaloga, navodi oko 2000 djela 450 pisaca. G. 1473. bilo je prvi put tiskano, nakon čega je doživjelo više izdanja.

⁴⁷⁵ P. Mandonnet, n. dj., str. 285 – 289.

⁴⁷⁶ C. Vasoli, n. dj. str. 464 – 465; B. Nardi, n. dj. str. 103 – 117; F. Van Steenberghen, n. dj. str. 303.

⁴⁷⁷ C. Vasoli, n. dj. 463 – 464; usp. B. Nardi, n. dj., str. 125 – 126.

⁴⁷⁸ Usp. G. M. Manser, *Albert der Grosse als Neuerer auf philosophischem Gebiete*: "Divus Thomas" 10 (1932.), 151 – 172.

⁴⁷⁹ C. Vasoli, n. dj. str. 464.

⁴⁸⁰ Bacon, misleći na Alberta, piše: "Mnogi studenti, mnogi koji se smatraju vrlo učenima i mnogi dobri ljudi krivo misle da je filozofija djelo Latina, da je nastala na latinskom jeziku i to u moje vrijeme, da se predaje u Parizu i da je poznat njezin začetnik. Kao što se, naime, Aristotel, Avicena i Averoes uče u školama, tako se i on uči; on još živi i u svojem je životu uživao ugled kakav nikada nije imao neki naučitelj. Krist to nije doživio, jer je u životu bio odbačen skupa sa svojim naukom" (J. S. Brewer, *Fr. Rogerii Bacon opera quaedam hactenus inedita*, London, 1859., str. 30; F. Van Steenberghen, n. dj. str. 162 – 163, bilj. 104; É. Gilson, n. dj., str. 607).

⁴⁸¹ "...philosophorum omnium totius christianitatis solem praeclarissimum et generalem" (usp. F. Van Steenberghen, n. dj. str. 299, bilj. 77. Albertov suvremenik Ulrich iz Strassbourga zove ga mužem koji je božanstven u svakoj znanosti, čudo našega doba i da ga se može smatrati čudom ("Vir in omni scientia adeo divinus, ut nostri temporis stupor et miraculum congrue vocari possit": *Summa de bono*, IV, tr. 3, c. 9. Navedeno prema: M. Grabmann, *Mittelalterliches Geistesleben*, I. München, 1926., str. 154 – 155).

⁴⁸² Usp. A. D'Amato, *Il cammino di una grande idea. L'Ordine dei Frati Predicatori*, Bologna, N. Zanichellii Editore, 1955., str. 117 – 118.

Sličan pothvat Albert je izveo na području logike, fizike, metafizike, prirodnih znanosti, nekih liječničkih umijeća i aristotelovske etike. No njegovo opredjeljenje za Aristotela i peripatetizam nije ga spriječilo da usvoji određene neoplatoničke zasade nekih starijih filozofa, osobito Pseudo-Dinizija Areopagite. U njegovim je djelima prisutno kršćansko poimanje stvarnosti i čovjeka izgrađeno na Svetom pismu i crkvenim ocima.⁴⁷⁶

Albert je, kao i ostali kršćanski mislioci, smatrao tvarni svijet manifestacijom božanskog reda vidljivog u njegovu savršenstvu. Unatoč tomu držao je razumsku spoznaju različitom od teološkog znanja. Bio je protiv brkanja filozofije i prirodnih znanosti koje su se temeljile na razumskoj očevidnosti, i teologije koja se zasnivala na božanskoj objavi. Zadaća je znanstvenika i filozofa istražiti i odrediti što proizlazi iz razumske spoznaje, a teologa protumačiti vjernicima istine i načela objavljene vjere.⁴⁷⁷

Ovo pomno lučenje između zadaća filozofije i prirodnih znanosti, s jedne, i teologije, s druge strane, znatno se razlikuje od Averoesova stajališta u odnosu na islamske filozofe i teologe.⁴⁷⁸ Filozofija i teologija su, za Alberta, dvije različite znanosti i dvije razumske djelatnosti koje se služe različitim metodama i odnose se na sasvim različita područja ljudskog djelovanja. Teološko polazište je Božja objava kao jedini izvor nadnaravne istine. Filozof, koji se kreće na području naravnog iskustva i logičkog razmišljanja, razglaba i rješava probleme snagom naravnog razuma. Filozofija i teologija su različite discipline s različitim polazištima i metodama. To, drugim riječima, znači da se ljudski razum na svojem području služi autoritetom Galena kada se radi o medicinskim pitanjima, Euklidovim i Algazelovim kada se radi o matematici i optici, a ne Svetim pismom, sv. Augustinom ili drugim crkvenim ocima.⁴⁷⁹

Uspjeh koji je svojim pothvatom postigao Albert bio je nevjerojatno velik. Za ljude XIII. st. postao je neusporedivi autor (auctor = auctoritas). Njegova su se djela još dok je bio na životu u školama javno čitala i komentirala. Kršćani su sa zadovoljstvom isticali da su napokon dobili svoju filozofiju i da je netko od njih dosegnuo razinu najvećih arapskih i židovskih mislilaca. Po riječima njegova nešto mlađeg suvremenika, ali i žestokog protivnika, poznatog engleskog filozofa i učenjaka Rogera Bacona, Albert je u školama – što se dotad nikada nije bilo dogodilo – bio "citiran kao što su bili citirani Aristotel, Avicena, Averoes te u znanosti uživao takav ugled kakav nitko na svijetu nije imao".⁴⁸⁰ Henrik iz Herforda ga smatra "najvećim kršćanskim filozofom"⁴⁸¹ i sl. On je začetnik kršćanskog aristotelizma nastalog kao oporba sustavu koji su izradili Arapi i Židovi. Smionost njegova pothvata lako se može razumjeti iz činjenice da se morao boriti istovremeno protiv arapskih komentatora i protiv predrasuda raširenih u crkvenoj sredini o aristotelovskoj filozofiji.⁴⁸² Koliki je njegov stvarni doprinos filozofiji možda se najbolje može razumjeti iz činjenice da je u 40 godina aktivnog bavljenja

znanošću – osim 31 teološkog djela – napisao i 43 filozofska djela i rasprave, koja svojom svježinom i dubinom zapažanja i danas privlače pozornost povjesničara filozofije.⁴⁸³ Prije njega razni su kršćanski filozofi bili prihvatili aristotelizam i usvojili na vrlo fragmentaran način. On je bio prvi koji je svojim suvremenicima stavio na raspolaganje gotovo cjelovitu filozofsku i znanstvenu misao grčko-arapskog i židovskog svijeta, znatno obogaćenu vlastitim istraživanjima i razmišljanjima. No jedna od najvećih njegovih zasluga je svakako jasno lučenje između filozofije i teologije kao različitih disciplina. Ako danas postoji filozofija takva kakva jest, prvenstveno je njegova zasluga.⁴⁸⁴ Taj se novi pristup filozofiji i teologiji nije ugasio smrću njegova autora.

Albert Veliki se ujedno može smatrati pretečom moderne eksperimentalne metode na području prirodnih znanosti. Njegova istraživačka metoda bila je uzor mnogim naraštajima kasnijih istraživača⁴⁸⁵. No možda je još veći njegov neposredan utjecaj na njegove brojne učenike i sljedbenike koji su se odgojili u njegovoj školi ili se nadahnjivali čitanjem njegovih djela.

II. Iz Albertove škole potekao je Toma Akvinski koji je možda bolje nego itko drugi znao usvojiti profano znanstveno i filozofsko znanje unutar granica crkvenog nauka. Od rane je mladosti odgojen u duhu kulta mudrosti i istine. Na početku svojega poznatog djela *Summa contra Gentiles* (Suma protiv pogana) naglašava da je proučavanje istine najuzvišenija, najkorisnija i najugodnija zadaća mudraca koja vodi k Bogu i čini ga njemu sličnim. Dužnost je mudraca protumačiti stvari tako da ih svede na Prvo Počelo koje je ujedno posljednja svrha svega postojanja. To može biti samo istina. Nema uzvišenije zadaće za čovjeka od traženja istine ili mudrosti.

Ono što je, dakle, Tomu prvenstveno zanimalo bila je istina kako naravnoga tako i nadnaravnoga svijeta. Bio je duboko uvjeren da ono što je istinito u jednomu redu mora biti istinito i u drugomu redu. On zastupa načelo jedinstva istine. Istina je samo jedna, jer postoji samo jedna stvarnost i samo jedan Bog, stvoritelj naravnog i nadnaravnog svijeta. Naravna istina je odraz Vječne Istine ili Boga. Njegov temeljni pristup istraživanju stvarnosti je da je "svaka istina od Boga".⁴⁸⁶ Zato proučavati naravnu istinu znači slijediti trag koji vodi k Bogu, jedinoj apsolutnoj Istini.

Traženje istine kod Tome Akvinskoga bilo je osobito vidljivo već iz postavljanja problema, u jasnom izlaganju problematike i hladnokrvnom, gotovo bezličnom izlaganju argumentacije. On je, prije svega, spekulativni genij koji se jednako sigurno kreće na području kršćanskih tajna i aristotelovske metafizike. Pa ipak, njegova izrazita predispozicija za metafiziku nije mu smetala da se jednakom vještinom posluži psihološkim, etičkim i sociološkim spoznajama i utemelji svoj misaoni sustav. Njegov osobni istraživački rad stapa se s razboritim korištenjem svih dotadašnjih znanstvenih spoznaja.⁴⁸⁷

⁴⁸³ Usp. *Philosophia realis*. Prijevod na hrvatski: T. Vereš, Zagreb, Filozofska biblioteka Dimitrija Savića, 1994.

⁴⁸⁴ Usp. É. Gilson, *La filosofia nel Medioevo*, str. 506.

⁴⁸⁵ Usp. M. Grabmann, *L'influsso di Alberto Magno sulla vita intellettuale del Medio Evo*, 2. ed., Roma, 1931. O Albertu v. također: P. De Loe, *De vita et scriptis beati Alberti Magni*: "Analecta Bollandiana", 19 (1900.), 257 – 284; 20 (1901.), 273 – 316; 21 (1902.), 361 – 371; F. Pelster, *Kritische Studien zum Leben und zu den Schriften Albertus des Grossen*, Bd. I-III, Freiburg i. Br. 1920; G. H. Scheeben, *Albert der Grosse. Zur Chronologie seines Lebens*, Vech 1931.; P. G. Meersseman, *Introductio in opera omnia B. Alberti Magni O. P.*, Bruges 1931.; M.-M. Laurent – M.-J. Congar, *Essai de bibliographi albertienne*: "Maître Albert: "Revue thomiste", Saint-Maximin [s.d.], str. 198 – 238; Albertus Magnus, *Opera omnia cura et studio A. Borgnet*, 38 svezaka, Paris, Vivès, 1890. – 1899.; H. Stadler, *Albertus Magnus de Animalibus lib. XXVI*, Bd. I-II, Münster 1916. – 1930.; *Liber sex principiorum*, curavit S. Sulzbacher, Wien 1955.; B. Geyer, *Die mathematischen Schriften des Albertus Magnus*: "Angelicum" (Roma), 1957.

⁴⁸⁶ "Omnis veritas sit a Deo" (*De veritate*, I, 8, e contra).

⁴⁸⁷ D. A. Callus, *Thomas d'Aquin* (Chaire Cardinal Mercier, 1955.), Louvain, 1957., str. 93 – 174.

⁴⁸⁸ J. Isaac, *Saint Thomas interprète des œuvres d'Aristote*: "Scholastica ratione historico-critica instauranda", Roma, 1951., str. 353 – 363.

⁴⁸⁹ Usp. M. Grabmann, *Die Aristoteleskommentare des heiligen Thomas von Aquin*: "Mittelalterliches Geistesleben" I, München, 1926., str. 266 – 313. Isti, *Tommaso d'Aquino*: "Enciclopedia italiana" XXXIII, Roma, 1937., str. 1014 – 1015.

Osim svoje bitne usmjerenosti na izvore Toma isto tako veliko zanimanje pokazuje za sve što je na tim izvorima bilo izgrađeno. Njegov teološki interes pokriva široko područje grčke i latinske patrističke teologije, prve skolastike i kanonskog prava, a na području filozofije njegov pogled je prvenstveno usmjeren na Aristotela, a onda i na sve njegove starije i kasnije komentatore. Nitko ih u srednjem vijeku nije poznao kao on. Njegovo je veliko djelo kršćanski aristotelizam koji je bio započeo Albert Veliki, jednako kao i sinteza između Aristotela i sv. Augustina u filozofiji i teologiji. On se jednakom vještinom služi Aristotelovim tekstom u prijevodu Moerbecke kao i arapsko-židovskim komentatorima, dajući pritom prednost Aviceni i Algazelu u odnosu na Averoesa kojega naziva "kvariteljem peripatetičke filozofije" (*peripateticae philosophiae depravator*). Sličan kritički odnos je imao prema židovskim filozofima. Dok tako odlučno odbacuje Avicebra, koristi se raznim Maimonidesovim mislima.⁴⁸⁸

Polazište Tomina filozofskog razmišljanja je, kao i u Aristotela, prirođena želja usađena u ljudsku narav za spoznajom unutarnjeg i vanjskog svijeta po njihovim zadnjim uzrocima i u njihovoj intimnoj povezanosti. Najviše savršenstvo koje može dostići ljudski razum u filozofskom istraživanju je spoznaja da se sav svemir na neki način odražava u ljudskoj duši. Postoji trostruki red stvarnosti po kojemu on dijeli cijelu filozofiju: a) Prvi red je fizička stvarnost ili bića koja postoje neovisno o ljudskom mišljenju. Njima se bavi naravna filozofija u širokom smislu riječi. b) Drugi red je misaoni koji proučava racionalna filozofija ili logika. Zadaća je te discipline uvesti red u činima ljudskoga uma tako da čovjek u svojem razmišljanju postupa uredno, lako i sigurno. Zbog toga je logika preduvjet za bilo koju filozofsku disciplinu. Budući da se ona odnosi na metodu koju moraju slijediti sve druge discipline, treba najprije nju poznavati. c) Treći red stvarnosti je onaj koji ovisi o ljudskoj volji, tj. moralni red. Njime se bavi moralna filozofija ili etika. Prirodna filozofija, koja proučava fizičku stvarnost ili osjetilni svijet, dijeli se, ovisno o stupnju apstrakcije, na tri dijela: a) prirodnu filozofiju u strogom smislu riječi, kojoj pripada također i psihologija, a proučava stvarnost podložnu promjenama (*ens mobile*); b) matematiku koja proučava protežita bića ako su podložna promjenama (*ens quantum*); c) metafiziku koja proučava stvari neovisno o njihovoj osjetnoj pojavnosti (protežnosti i promjenama) ili biće kao takvo (*ens quantum ens*) sa svim njegovim kvalitetama i univerzalnim odnosima.⁴⁸⁹

Toma Akvinski na posebno originalan način postavlja odnos između filozofije i profanih znanosti s vjerom i teologijom. Filozof počinje od stvorenih bića, teolog od Boga; filozofova načela su ona do kojih se može doći snagom uma, a teologova su objavljena; filozof se bavi prirodnim poretkom, a teolog prvenstveno natprirodnim objektom. Toma je, međutim, jedno i drugo; filozof i teolog. Kao filozof služi se znanostu i Aristotelovom filozofskom mišlju kao moćnim instrumentom

Justus de Gand,
sv. Toma Akvinski (1476)

Filozofija kao Mudrost

u izradi svoje teologije koja bi na taj način bila u stanju ne samo odoljeti svim racionalnim izazovima, nego i poslužiti kao saveznik za bolje razumijevanje vjerskih istina.⁴⁹⁰

Kada se, dakle, radi o fizici, fiziologiji, psihologiji ili logici i drugim racionalnim znanostima, Toma je Albertov i Aristotelov učenik. No kada se radi o Bogu, genezi ili drugim vjerskim pitanjima, on nema učitelja nego je originalan mislilac. On po vjeri zna kamo ide, ali se kreće ravnajući se isključivo razumskim načelima. Njemu pripada zasluga da je prvi učinio formalnu i metodološku razliku između filozofije i teologije što je bilo presudno da se filozofija razvije u samostalnu disciplinu. Možda mu to nije bila namjera. On se, naime, služio aristotelizmom za stvaranje obimne filozofsko-teološke sinteze u kojoj bi teologija ipak imala odlučujuću riječ. Bilo kako bilo, "kad odrastu djeca, ne ponašaju se uvijek kako su očekivali ili željeli njihovi roditelji".⁴⁹¹ No, bez obzira jesu li naša nagađanja točna, "bilo je to prvi put u povijesti srednjega vijeka, a možda i povijesti ljudske misli, da je na tako jasan način odvojena filozofska sfera od teološke, braneći u isto vrijeme jedinstvo istine".⁴⁹² U tom smislu Tomina je filozofija "moderna" i upravljena prema budućnosti. Ona kao sustav može biti konkurentna drugim filozofijama jer može stajati za sebe neovisno o dogmatskoj teologiji. Međutim, njegova se filozofija uklapa u teologiju čineći s njom sintezu, jednako kao što njegov aristotelizam nije čisti aristotelizam nego njegova sinteza.

Toma se odlučno protivi averoističkom suprotstavljanju filozofije kršćanskoj objavi, jednako kao i pretjeranom davanju važnosti

⁴⁹⁰ C. Vasoli, n. dj., str. 465 – 466.

⁴⁹¹ Usp. F. Copleston, n. dj., str. 540 – 541.

⁴⁹² W. H. V. Reade, *La filosofia nel medioevo*: "Storia del Mondo Medievale", IV, Cambridge University Press – Garzanti. Milano, 1983., str. 412.

⁴⁹³ M. Grabmann, n. dj. str. 1015.

⁴⁹⁴ C. Vasoli, n. dj. str. 468.

⁴⁹⁵ Usp. É. Gilson, n. dj., str. 633 – 634; F. Copleston, n. dj., II, str. 314 – 315.

⁴⁹⁶ "Praeterea rationem, ut par est, a fide apprime distinguens, utramque tamen amice consocians, utriusque tum iura conservavit, tum dignitati consulit, ita quidem ut ratio ad humanum fastigium Thomae pennis evecta, iam fere nequeant sublimius assurgere; neque fides a ratione fere possit plura aut validiora adiumenta praestolari, quam quae iam est per Thomam consecuta" (Papa Leon XIII. u enciklici *Aeterni Patris* od 4. kolovoza 1879.: "Acta Apostolicae Sedis" XII [1879.], str. 109).

filozofiji u odnosu na teologiju. Umjesto suprotstavljanja on, služeći se aristotelovskim znanstvenim metodama, dovodi u sklad filozofiju i teologiju, naravni i nadnaravni svijet, vjeru i znanost. Isto tako odbacuje tezu latinskih veroista o dvostrukoj istini. Filozofija i teologija su dvije autonomne discipline koje se odnose na dva različita reda stvarnosti. One se u istraživanju istine služe vlastitim metodama i načelima. Time ujedno odbacuje augustinsko poimanje filozofije kao teološke "sluškinje" (*ancilla theologiae*), prenoseći na taj način teološki način mišljenja na razumsko područje. Obadvije su znanosti autonomne na vlastitom području i moraju sačuvati samosvojnost. Filozofija se ipak mora ravnati prema teologiji, ali samo u onim stvarima koje su joj zajedničke s teologijom.⁴⁹³

Akvinac je, dakle, morao praviti razliku između područja filozofskog istraživanja i nedodirljivog područja vjere. On to razrađuje u svom velikom djelu Teološke sume (*Summa theologiae*). Premda je ostalo nedovršeno, ipak je monumentalno djelo: sadrži 512 važnih filozofskih i teoloških pitanja (*quaestiones*) i 2669 članaka. Riječ je o zgusnutom razmišljanju, u kojem ljudski um tajnama vjere prilazi jasno i duboko. Njegovi se odgovori oslanjaju ne samo na Sveto pismo i crkvene oce, nego i na antičke filozofe, osobito Aristotela, dolazeći tako do jasnih, lucidnih i odgovarajućih formulacija vjerskih istina koje tako postaju predmet ljudskog domišljanja i proučavanja. Toma je uvjeren da ljudski razum imao pravo na slobodno istraživanje ne samo prirodnih pojava i činjenica, nego i analize etičkog i političkog ponašanja, on je učinio sve da izbjegne zbrku koja je mogla biti na štetu kako filozofske istine tako i čistoće vjere. No to pravljenje razlike između dvaju područja ne znači da vjera i razum, filozofija i teologija, nisu smjele imati dodirnih točaka. Vjera i razum su dva božanska dara koji se u svojim temeljnim postavkama ne smiju suprotstavljati. Toma nije nikada – kao što su to činili neki mistici u prošlosti – branio "apsurd" kršćanske vjere nasuprot ljudskom razumu. On je, naprotiv, bio siguran da vjerske istine – koliko god mogu biti teško svedive na filozofsku argumentaciju – nisu protivne ljudskom razumu, jednako kao što je držao da je sklad između vjerskih načela i razumske sigurnosti odraz jedne iste istine koja ima svoj izvor u vječnoj Božjoj mudrosti.⁴⁹⁴ Toma je na taj način ostvario jednu od najvećih organskih i sustavnih "tekovina" koje su ikada bile poduzete na području katoličke vjerske misli.⁴⁹⁵

To razlikovanje dvostrukog reda stvarnosti, naravnoga i nadnaravnoga, omogućilo je prilagođavanje skolastičke kulture kriteriju razmjernе autonomije ljudskog znanja koje se inače, zbog prevelikih razlika, ne bi moglo afirmirati. "Jasno lučeci između razuma i vjere, ali isto tako usmjerujući jedno na drugo, on je zaštitio prava jedne i druge te obranio njihovo dostojanstvo čime je razum, zahvaljujući njemu, dostigao svoj najviši mogući uspon, dok vjera nije mogla tražiti od razuma veću i solidniju pomoć od one koju joj je on dao."⁴⁹⁶ To je Tomino djelo učinilo

Filozofija

"Septem artes liberales",
prikaz iz XIV. st.

neprocjenjivu uslugu ne samo skolastičkoj filozofiji, nego i filozofiji uopće. Ono je pomoglo uspostaviti nazor s uporištem na vjeri i razumu, komu je bio cilj razumijevanje svijeta, a ne dominacija nad njim. To je omogućilo Crkvi, koja je još uvijek držala kulturni monopol u svojim rukama, da izbjegne nepopravljiv rascjep s laičkom kulturom u svim važnijim vidovima društvenog, intelektualnog i političkog života, što se sve više nametalo kao problem europskim građanskim sredinama.⁴⁹⁷

⁴⁹⁷ C. Vasoli, n. dj. str. 467; F. Copleston, n. dj. str. 313 – 314.

⁴⁹⁸ J. Verger, n. dj. str. 135 – 137; A. Horvath, *La sintesi di san Tommaso d'Aquino*, Torino-Roma, Marietti, 1936., str. 16 – 17. O T. Akvinskome v. također: Ch. Jourdain, *La philosophie de saint Thomas d'Aquino*, vol. I-II, Paris, 1878.; A. D. Sertillanges, *Saint Thomas d'Aquino*, vol. I-II, Paris, Alcan, 1910; Isti, *Les grandes thèses de la philosophie thomiste*, Paris, Bloud et Gay, 1928.; G. Mattiussi, *Les points fondamentaux de la philosophie thomiste*, Torino, 1926.; G. M. Manser, *Das Wesen des Thomismus*, Fribourg (Suisse), 1931.; R. P. Mohan, *Thomistic Philosophy of Civilization and Culture*, Washington 1949.; M. D. Chenu, *La Théologie comme science au XIIIe siècle*, Paris, 1957.; Isti, *Introduction à l'étude de St. Thomas d'Aquino*, Montréal – Paris, 1950.; Isti, *St. Thomas d'Aquino et la théologie*, Paris 1959.; M. De Wulf, *The System of Thomas Aquinas*, Gloucester, 1961.; R. J. Henle, *Saint Thomas and Platonism*, The Hague, 1956.

⁴⁹⁹ L. J. White, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, Clarendon Press, 1962.

⁵⁰⁰ Ako pojam znanosti shvaćamo kao uporabu razuma za razumijevanje tajna prirode i poboljšanje životnih uvjeta, može se reći da je moderna europska znanost počela s Petrom Abelardom u XII. st. Malo je poznato da su on i Eloisa imali sina kojemu su dali ime "Astrolab", što bi i danas mnogima zvučilo odveć "moderno", kao da netko svojem djetetu da ime "Ciklotron", "Genom" ili svemirski dalekozor "Hubble" (usp. Ph. Wolff, n. dj., str. 259; J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, str. 46 – 47; B. Stock, *Listening for the Text on the Uses of the Past*, Baltimore – London, 1990., str. 159 – 171; S. G. Nichols, *The New Medievalism: Tradition and Discontinuity in Medieval Culture: "The New Medievalism"*, Baltimore – London, 1991., str. 1 – 26).

⁵⁰¹ Učenjaci koji su obilježili srednji vijek bili su gotovo bez iznimke teolozi. Ostavivši po strani humanističke znanosti, navedimo samo trojicu koji su se proslavili svojim tehničkim dostignućima. Katalonac Ramon Llull (Raymundus Lullus, 1232. – 1316.), teolog, pisac, filozof, glosator rimskoga prava i vizionar. Predavao je medicinu na sveučilištima u Parizu i Montpellieru. Svojom mnemonikom izmislio je sustav papirnih valjaka kojima je, okrećući ih na različit način, dolazio do zamisli koje su pomagale ojačati pamćenje. Smatra ga se pretečom onoga što mi smatramo računalom. Osobit doprinos napretku moderne znanosti dala su dvojica

Primjena aristotelovskih filozofskih načela dovelo je do plodnih rezultata i velikih sinteza u XIII. st. Ne zabacujući posve augustinovsku koncepciju Toma je prihvatio aristotelovsko načelo uzročnosti te tvrdio da je osjetilna spoznaja ne samo moguća, nego da se ljudski um može vinuti ljestvicom drugotnih uzorka do spoznaje apsolutnog Iskona, Prauzroka svega postojećega ili Boga. Time je napor kršćanske misli da asimilira grčku filozofiju i dovede u sklad vjeru s razumom doživio svoj vrhunac. U tom su Tominu sustavu racionalne znanosti o svijetu i čovjeku našle svoje mjesto. Znanost i vjera su paralelne, a ne suprotstavljene kategorije, jedna je upućena na drugu; međusobno se ne isključuju nego nadopunjuju. Toma Akvinski, istina, prirodne znanosti nije posebno gajio, ali je dobro shvaćao njihovu važnost. Tom sintezom kršćanske objave i grčke filozofske misli postavljeni su temelji racionalnom razumijevanju svijeta, a filozofija stavljena u službu vjere.⁴⁹⁸

I 2. Ovaj otvoreni stav prema racionalnoj misli, osobito dovođenje u sklad objave i razuma, antike i kršćanstva, teorije i prakse otvorilo je put novom poimanju stvarnosti, odnosu vjere i znanosti i načelno uklonilo sve zapreke koje su mogle stajati na putu svestranog znanstvenog i tehničkog napretka. Shvativši da se vlastiti identitet mnogo bolje brani otvaranjem i otvorenošću nego zatvaranjem u sebe i zatvorenošću prema drugim kulturama i civilizacijama, Europa se potkraj XII. i početkom XIII. st. počela oslobađati dotadašnje uvjetovanosti, prebrodila krizu vlastitog identiteta i neopterećena naslijedom teške prošlosti počela izgrađivati drukčiju budućnost.

Duh novog vremena osjetio se na gotovo svim područjima. Ljubav prema znanju, znanosti, tehnici i tehnologiji bila je veća nego se to općenito misli. U djelima srednjovjekovnih mislilaca i učenjaka nije teško otkriti korijene naše modernosti, osobito znanstvene.⁴⁹⁹ Nije ni moglo biti drukčije. Nakon što je propalo rimsko robovlasničko društvo koje se nije trebalo odveć zamarati ručnim radom jer je raspolagalo besplatnim i obilnim uslugama robova i ratnih zarobljenika, u srednjem vijeku je trebalo misliti na to kako obnoviti porušeno i graditi novo sa što manje truda i većim učinkom.⁵⁰⁰ Ideju znanstvenog poimanja, zapažanja, proučavanja i eksperimentiranja nalazimo u raznih srednjovjekovnih mislilaca, čak i onih koji se nisu profesionalno bavili prirodnim znanostima, kao što su teolozi, što se pokazalo moćnim sredstvom znanstvenotehničke obnove Zapadne Europe.⁵⁰¹ Potrebu znanstvenog istraživanja i otkrivanja novih metoda profesor teologije u Parizu Gilbert iz Tournaija (oko 1240. – 1280.) izrazio je riječima: "Nikada nećemo otkriti istinu zadovoljimo li se već pronađenim [...] Oni koji su prije nas pisali, nisu nam gospodari nego vodiči. Istina je otvorena svima i nitko je nije još čitavu posjedovao."⁵⁰²

I dok su tako najvažniji predstavnici teologije i crkvenih ustanova okupljenih u prosjačkim redovima razvijali svoju misao služeći se

Stvoritelj, makrokozam i mikrokozam kako ih je vidjela sv. Hildegarda (1098 – 1179). (Lucca, Biblioteca Governativa, cod. 1942, f. 9r)

novim "gradivom" prikupljenim od Aristotela, Avicene, Averroesa, Alfarabija i Maimonidesa, pariški je fakultet umijeća sve više afirmirao svoju autonomiju u odnosu na druge discipline, osobito na teologiju. Vrata slobodnog filozofskog i prirodnoznanstvenog istraživanja i napretka bila su napokon ne samo odškrinuta nego i širom otvorena.⁵⁰³

engleskih franjevaca: prvi je bio Robert Grossatesta (1168. – 1253.), kancelar Oxfordskog sveučilišta i biskup Lincolna, koji je napisao više važnih matematičkih i prirodnoznanstvenih djela (*De sphaera, De lineis, angulis et figuris, De iride*) u kojima je primijenio metodu znanstvenog opažanja i eksperimentiranja nastojeći pojedinačna zapažanja svesti na opće zakone, što mu je donijelo naslov "oca moderne znanosti". Drugi franjevac je bio Roger Bacon (1214. – 1293.), "doctor mirabilis" koji se smatra pionirom eksperimentalne metode. Važan doprinos tehnologiji i prirodnim znanostima dala su dvojica njemačkih dominikanaca: Albert Veliki, vjerojatno najveći učenjak srednjega vijeka. Dietrich iz Freiburga (Theodoricus Teutonicus, 1250. – 1310.), član istoga reda postao je slavan svojim optičkim, prirodnoznanstvenim i logičkim studijama. Francuski filozof i teolog Nicole iz Oresmea (1323. – 1382.), biskup Lisieuxa, matematičar i astronom koji je zastupao dnevno kruženje Zemlje i jedan od najznačajnijih prethodnika suvremene znanosti. Anticipirajući R. Descartesa (1596. – 1650.), postavio je temelje analitičkoj geometriji. Oni i drugi su postavili temelje znanstvenoj revoluciji koja se obično pripisuje Nikoli Koperniku (1473. – 1543.), Galileu Galileiju (1564. – 1642.), Johannesu Kepleru (1571. – 1630.), Isaacu Newtonu (1642. – 1727.) i drugima (usp. E. Grant, *Le origini medievali della scienza moderna*, Torino, 2001; A. Forest – F. Van Steenberghen – M. de Gandillac, n. dj., str. 291 – 300; S. H. Thomson, *The Writings of Robert Grosseteste, Bishop of Lincoln 1235-1253*, Cambridge, 1940.; D. A. Callus, *The Oxford Career of Robert Grosseteste: "Oxonienisia"*, 10 [1945.], 42 – 72).

⁵⁰² J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, str. 106 – 105; Isti, *Civilizacija srednjoeuropskog Zapada*, str. 170.

⁵⁰³ C. Vasoli, n. dj., str. 254 – 255.

NASTANAK SVEUČILIŠTA

I. Procvat samostanskih i katedralnih škola u važnijim gradovima (Chartres, Pariz, Reims, Laon, Bologna, Salerno, Toledo i dr.) u kojima su se profesori i studenti mogli služiti većim brojem tekstova klasične starine i srednjovjekovnih autora, pripremao je, između ostaloga, i duboku promjenu ustroja zapadnoeuropskog školstva u XII. i XIII. st.

No visoke škole koje zovemo sveučilištima nipošto se nisu rodile slučajno ili iznenada. Korijeni školstva, kao uostalom i znanja kao takva, leže u iskonskoj čežnji ljudskog bića za novim spoznajama. No ta prirodna želja sama po sebi nije dovoljna za nastanak bilo kakvih, osobito visokih škola. Pored nepokolebljive vjere u razum i znanje⁵⁰⁴, potrebno je ispuniti mnogo uvjeta koje nije lako naći u isto vrijeme i na istom mjestu: postojanje višeg znanja, dobro osmišljen nastavni program, visokoosposobljeno osoblje, volja da se pristup znanju omogući svima koji ga žele staviti na raspolaganje opće društvene zajednice, nesmetan razvitak u odnosu na političku vlast, gospodarske mogućnosti društvene zajednice u stanju snositi teret školovanja mladih ljudi do njihove zrele dobi itd. To, drugim riječima, znači da osnutak sveučilišta, osobito kada se radilo o prvomu, nije bio lak ni jednostavan pothvat. To je redovito bio plod postupnog i dugog procesa duhovnog, kulturnog i znanstvenog rasta jednog naroda ili sami "vrh piramide" općih društvenih odnosa koji je moguće izgraditi samo dugim, upornim, smišljenim i samozatajnim radom i ulaganjem. Sveučilišta su, slikovito rečeno, slična velikoj santi leda: ono što strši iznad vodene površine samo je mali dio onoga što se ne vidi običnim okom, ali je ne samo jednako stvarno kao i ono što se vidi nego je i podloga na kojoj počiva ono što se vidi.

Svi su se ti složeni uvjeti na Zapadu postupno stvarali i ostvarivali "školskom revolucijom" u XII. st. koja je imala vrlo važne posljedice za sveopći razvitak kulture i znanosti. Tada se naime prvi put u povijesti

⁵⁰⁴ N. dj., str. 9 – 11. U buli, kojom je 1388. osnovao sveučilište u Kölnu, papa Urban VI. je naveo da je prvotna zadaća nove ustanove širenje znanosti kako bi se raspršili oblaci neznanja, razumjela istina o stvarnosti i ono što se može smatrati društvenom ulogom sveučilišta: da bude korisno kako društvenoj zajednici tako i pojedincima te da pridonosi dobrobiti ljudi (J. Le Goff, *Civilizacija srednjoeuropskog Zapada*, str. 170).

⁵⁰⁵ L. Moulin, *La vita degli studenti nel medioevo*, Milano, Jaca Book, 1992. str. 3 – 4, 97.

⁵⁰⁶ Anglosaksonske zemlje do danas su sačuvale izvornu terminologiju nekadašnjeg fakulteta umijeća i nastavljaju davati naslove: "Bachlor of Arts" i "Master of Arts". Studiji, potrebni za stjecanje tih naslova su, kao i nekada, temeljni studiji opće akademske formacije u kojima se stječu različite doze znanja iz književnosti, znanosti i filozofije. U Francuskoj se stari "fakultet umijeća" (*facultas artium*) podijelio na dva različita fakulteta: *Faculté des Lettres* i *Faculté des Sciences*. U Njemačkoj i zemljama njemačke kulturne tradicije stari "fakultet umijeća" (*Facultas artium*) postao je "filozofski fakultet" (*die Philosophische Fakultät*).

⁵⁰⁷ Studij umijeća redovito nije bio svrha samomu sebi, niti se u umijećima pravila karijera (*non est consensendum in artibus*). Profesori predavanja umijeća nisu smatrali krajem svoje karijere, nego samo usputnom etapom na putu do katedre na nekom fakultetu "viših" znanosti (usp. F. Van Steenberghen, n. dj., str. 52, 63 – 64).

⁵⁰⁸ M. Grabmann, *Die Geschichte der scholastischen Methode*, II, str. 46; F. Van Steenberghen, n. dj., str. 46.

javio lik intelektualca kao profesionalnog nositelja znanja posredstvom školskog programa i predavanja, koji je doživio svoju punu afirmaciju upravo na sveučilištu, a mišljenje kao istraživački rad prvi put postalo zanimanje čiji su zakoni bili potanko propisani.⁵⁰⁵ Tek kada su se sve te "kockice" posložile, bilo je moguće govoriti o visokomu školstvu kao organiziranoj, kvalificiranoj i specijaliziranoj ustanovi istraživanja i prenošenja višega znanja.

2. "Odskočna daska" u smjeru budućeg osnivanja sveučilišta bio je veliki kulturno-znanstveni preporod u XII. st. Sve se dotadašnje znanje moglo uglavnom ograničiti na sedam slobodnih umijeća na temelju kojih se nisu mogla razviti sveučilišta kao škole visoke kulture i znanosti. Program studija namijenjenih intelektualnoj formaciji od početka ranoga srednjeg vijeka do kraja XII. st. bitno se nije promijenio. Ono što se moglo naučiti u školama svodilo se više-manje na prilično oskudne spoznaje i saznanja iz latinske gramatike, retorike i logike te još skromnijeg znanja iz aritmetike, astronomije, geometrije i glazbe. No između 1110. i 1200. u Zapadnu su Europu stigla do tada nepoznata djela Aristotela, Euklida, Ptolemeja te spisi nekada slavni grčkih liječnika, nova aritmetika, tekstovi rimskog prava i dr. Umjesto, primjerice, dotadašnjih elementarnih teorema o trokutu i kružnici, Europa je napokon raspolagala knjigama iz planimetrije i stereometrije; umjesto teških i složenih matematičkih operacija s pomoću rimskih brojki, sada je bilo moguće raditi mnogo jednostavnijim brojkama koje su početkom XIII. st. čak iz Indije preko Arapa stigle u Europu; umjesto Boetija, novim disciplinama su postale logika, metafizika, etika i dr. Na području prava i medicine profesori su u školama napokon dobili u ruke sve najvažnije antičke tekstove, a bili su napisani i novi.

Zahvaljujući svim tim i drugim do tada nepoznatim spoznajama, odjednom su klupe samostanskih i katedralnih škola postale pretijesne da prime sve učenike željne znanja. Stare škole slobodnih umijeća u XIII. st. su postale fakulteti umijeća (*facultates artium*)⁵⁰⁶ na kojima se dobivala solidna literarna i znanstvena formacija koja je mlade studente pripremala za upis na studij ili specijalizaciju triju "viših" znanosti: teologije, prava i medicine.⁵⁰⁷ To, drugim riječima, znači da je pojam filozofije bio mnogo složeniji nego se to obično misli. Slobodna umijeća su bila samo integralni dijelovi filozofije, a ne filozofija kao takva. Sačuvana vrela otkrivaju da se uski krug profanog znanja koji se do tada svodio na sedam slobodnih umijeća, proširio disciplinama koje do tada nisu pripadale triviumu i quadriviumu.⁵⁰⁸

Filozofija je, drugim riječima, bila složen skup "profanih" znanosti (*litterae humanae*) kao "kontrapunkt" "svetim" znanostima (*litterae sacrae*), koji je također bio složen pojam. Uključivao je u sebi ne samo teologiju u užem smislu, nego Sveto pismo, patristiku i sve što je spadalo u govor o Bogu. Sav se taj složeni školski aparat više puta mijenjao,

dopunjavao, usavršavao i stvarao nove profesije, stvorivši na kraju posebnu akademsku udrugu koju, po definiciji, zovemo sveučilištem.⁵⁰⁹

3. Treba, međutim, znati da školski sustav u srednjem vijeku nije nikada bio jedinstven. On to, uostalom, nije ni mogao biti, jer se s vremenom, i ovisno o kulturnim pogledima i utjecajima, stvarao "u hodu". Prije svega, nije postojala nikakva znanstvena nadnacionalna vlast koja bi jedan i jedinstven program svima propisala i nametnula. Osim toga, bilo je teško odrediti koje sve discipline u strogom smislu riječi spadaju u program visoke nastave. Sustav nastave, čiju je jezgru sačinjavalo sedam slobodnih umijeća, s vremenom je sve manje odgovarao stvarnim potrebama društva, pa je na raznim stranama, ovisno o stvarnim potrebama, bilo pokušaja da se taj nedostatak nadoknadi. Stari je sustav slobodnih umijeća bilo sve teže pomiriti s novim shvaćanjem klasifikacije znanosti. Postavljala su se pitanja: kako pomiriti taj sustav s klasičnim shvaćanjem filozofije kao skupa cjelokupnog racionalnog znanja? Što učiniti s onim disciplinama koje nisu ulazile u tradicionalni okvir brojke sedam? Koje sve discipline, i po kojim kriterijima, treba svrstati u trivium, a koje u quadrivium? To se osobito odnosilo na "filozofiju" koju su neki smatrali dijelom triviuma ili propedeutikom kao uvodom u znanosti quadriviuma u užem smislu riječi, a drugi držali "mudročću" kao takvom (*sapientia*).⁵¹⁰ Već je Izidor Seviljski sustavu od sedam slobodnih umijeća dodao dvije nove discipline: medicinu i pravnu znanost. Odveć uski okvir od sedam umijeća prvi put se proširio, jer je razvoj tih dviju disciplina doveo do osnivanja medicinskih i pravnih škola koje su u XIII. st. postali fakulteti. Malo-pomalo oko te jezgre počele su se okupljati druge, njima srodne ili pomoćne discipline. Medicina je kao znanost nezamisliva ako se, primjerice, ne oslanja na fiziologiju ili anatomiju, pa čak i na prirodne znanosti kao što su mineralogija, botanika, zoologija kemija i sl. To isto vrijedi i za pravo, osobito rimsko, koje je teško zamisliti bez poznavanja povijesti i geografije.

S druge pak strane, fizika, metafizika i etika kao ogranci filozofije morale su prije ili kasnije privući pozornost srednjovjekovnih mislilaca ne samo zbog čisto ljudskog zanimanja, nego i zbog njihove povezanosti s teologijom i problemima koje su te discipline postavljale. To je moguće uočiti već u XII. st. kada se u školama slobodnih umijeća javlja zanimanje za fizičke, metafizičke i etičke probleme.⁵¹¹ Važno je ipak imati na umu da, usprkos tako živahnim previranjima u XII. st. i krizi u koju je zapao sustav sedam umijeća, organizacija studija nije pretrpjela bitnijih promjena.⁵¹²

Ukratko, dvanaesto stoljeće je bilo vrijeme ne samo obnove, nego i dozrijevanja gotovo svih disciplina slobodnih umijeća za procvat u sljedećem stoljeću koje su neki definirali "stoljećem filozofije". Bilo je to, u svakom slučaju, stoljeće vrlo živahnoga intelektualnog vrenja i previranja, ispitivanja i preispitivanja tradicionalnih shvaćanja, u kojemu

⁵⁰⁹ C. H. Haskins, n. dj., str. 35.

⁵¹⁰ Oni koji zastupaju Aristotelovu podjelu filozofije svrstavaju quadrivium u "matematičku filozofiju", a oni koji u tomu slijede Platona, povezuju ga s fizikom (usp. R.-M. Martin, *Arts libéraux (sept)*, col. 837; F. Van Steenberghen, str. 48 – 49).

⁵¹¹ O klasifikaciji znanosti u tom razdoblju v. J. Mariétan, n. dj., str. 63 – 155; M. Grabmann, n. dj., str. 28 – 54; F. Van Steenberghen, str. 48 – 49.

⁵¹² F. Van Steenberghen, n. dj., str. 50.

Planisfera

⁵¹³ A. Sorbelli, *Storia della Università di Bologna*, I, Bologna, 1944., str. 19sq.

⁵¹⁴ Usp. S. d'Irsay, *Histoire des Universités*, I, str. 75 – 83; A. Gaudenzi, *Lo studio bolognese nei primi due secoli della sua esistenza*, Bologna, 1901.; *Chartularium Studii Bononiensis: Documenti per la storia dell'Università di Bologna dalle origini fino al secolo XV*, ed. L. Nordi e Orioli, I, Bologna, 1909.

⁵¹⁵ Usp. C. H. Haskins, n. dj., str. 37 – 38.

je, na krilima zanimanja za sve vrste znanja, u svim svojim vidovima možda najviše napredovala filozofija. Osobita je značajka toga doba što su u istraživanju i razmišljanju mislilaca bili zastupljeni svi filozofski pravci među kojima je ipak prednjačio aristotelizam ojačan dijalektikom kao rezultatom njegovanja slobodnih umijeća.

4. Čitav je ovaj društveni razvoj i školski sustav, usprkos krizama i nesnalaženjima, ipak vodio prema meti koja je tek kasnije bila jasno definirana: stvaranju sveučilišta. Sve je, kako se čini, počelo u Bologni gdje je postojala škola prava koju je vodio profesor Pepone mnogo prije nego je Irnerije kao odvjetnik i glosator (1100. – 1135./39.) počeo predavati carsko (Justinijanovo) pravo: *Corpus iuris civilis* (Građanski zakonik). On je uveo metodu glosiranja, istraživanje i stavljanje u sklad varijanata i suprotnosti, sazeo tekstove na kratke formule i sl.⁵¹³ S njim je građansko pravo postalo grana retorike, s time da je kasnije postala zasebna disciplina rezervirana za specijalizirane profesore. Isto se dogodilo i s crkvenim pravom koje se predavalo u okviru teologije.⁵¹⁴

Ono što na osobit način obilježava Bolognu kao intelektualno i visokoškolsko središte je činjenica da je tu počeo proces udruživanja školaraca u zasebne udruge (*universitates*) što je bilo od velike važnosti za budućnost sveučilišta. Tu su se potkraj XI. st. ne profesori nego studenti (*scholares* ili *studentes*) počeli udruživati u svojevrstne regionalne klubove zvane "narodnosti" (*nationes*) u kojima su se mogli ne samo družiti nego i bolje štititi svoje interese. Studentska udruga je od 1245. bila uključena u gradski organizam. Dva su takva zavičajna kluba, "Citramontanaca" (Talijana) i "Ultramonatanaca" (stranaca), daleko od svojih kuća i bez prave zaštite, osnovala vlastite školske udruge (*universitas studentium*) koje su ih trebale štititi od neopravdanog podizanja cijena stanovanja, prehrane i drugih nepogodnosti. Budući da njihova školska ustanova nije imala svoje zgrade, zaprijetile su građanima, koji su od njihova boravka u gradu imali najviše koristi, da će masovno napustiti grad ako nastave podizati cijenu njihova boravka i prehrane. Budući da su slične seobe bile zabilježene i u drugim gradovima, građani su bili prisiljeni na popuštanje. Bilo je uvijek korisnije spustiti cijenu najma soba, nego ih ne imati komu iznajmiti. Studentske su udruge time izborile sebi pravo određivanja cijena smještaja i knjiga potrebnih za nastavu.⁵¹⁵

Nakon ove pobjede nad građanima, studentske su udruge svoje "oružje" uperile protiv drugih "neprijatelja", ovaj put u osobama svojih profesora. Njihovo je "oružje" prije svega bio kolektivni bojkot nastave. Budući da su se profesori, osobito u prvo vrijeme, uzdržavali nadarbinama i školskim taksama svojih studenata, te su prijetnje urodile plodom. Profesori su bili prisiljeni prihvatiti točno određena pravila "igre": zajamčiti da će za novac koji dobivaju od studenata za njihovo školovanje pružiti kvalitetnu nastavu; ako koji od njih izostane s nastave, nadoknadit će broj izgubljenih predavanja; u slučaju da namjerava

Sigillum Universitatis Studiorum Bononiensis

otputovati, morao je položiti određenu svotu novca kao jamstvo da će se vratiti; ako neopravdano propusti predavanje, platit će globu; globu je morao platiti i u slučaju da ne bude u stanju na svojim predavanjima okupiti najmanje pet slušača; da će svoja predavanja početi i završiti na znak zvona; da u svojim predavanjima ne smije preskočiti nijedno poglavlje teksta koji je određen za komentiranje ili odgoditi odgovor za kraj predavanja na pitanje koje mu je bilo postavljeno; da će brzo i cjelovito obraditi propisano gradivo za svaki dio školske godine; da neće izgubiti previše vremena na uvodna izlaganja ili na bibliografiju i dr. Prisiljeni tim i drugim zahtjevima studenata, i profesori su počeli osnovati vlastite udruge (*collegia*). Članstvo je u njima bilo uvjetovano ispunjenjem više uvjeta, osobito polaganjem posebnog ispita pred svim profesorima (magistrima ili doktorima) i pristankom svih članova profesorske udruge. Kandidat za profesora morao je dokazati sposobnost predavanja, podvrgnuti se propisanom ispitu, nakon čega mu je priznavano pravo pripadati udruzi magistara (*ad electorum consortium magistrorum meruit attingere*) te je dobivao povelju kojom mu je profesorska zajednica svjedočila da posjeduje potrebno znanje za predavanje u školi (*licentia* ili *venia docendi*). To je ujedno bio prvi akademski naslov ili stuba (*gradus academicus*) koja mu je omogućavala uspon na strmoj ljestvici sveučilišne karijere i hijerarhije.⁵¹⁶ Sljedeći korak je bio osnivanje zajedničke udruge profesora i studenata (*universitas studentium et magistrorum*) koja je trebala usklađivati interese jedne i druge skupine, osobito kad se radilo o predstavljanju pred građanima i vlastima.

Snažan poticaj osnivanju takvih udruga dao je papa Aleksandar III. (1159. – 1181.), nekadašnji Abelardov učenik u Parizu, a onda profesor u Bologni. Donio je precizne propise za osnivanje takvih udruga i širenje kulturnih ustanova, najvažnijih poslije Karla Velikoga i Alkuina. Time je unio red u postojeće školske ustanove i omogućio širenje znanja na području visoke spekulacije.

Tim su se pogodnostima okoristile škole u Italiji i Francuskoj, osobito pariška udruga profesora i studenata. Papa je najprije zabranio komercijalizaciju školske nastave, zatim je dao ovlast katedralnom teologu ili biskupskom kancelaru da profesorima izdaje odobrenje za predavanje na njihovim školama (*licentia docendi*). Taj je napredak u organizaciji školstva išao ukorak s njegovom velikom liberalnošću. Iako, naime, bez toga odobrenja nitko nije mogao predavati, ono je izdavano bez ikakve naplate i nije se smjelo odbiti bez važna razloga.⁵¹⁷ Treći Lateranski crkveni sabor je 1179. pod njegovim vodstvom propisao da nitko ne može zabraniti nekom kleriku da predaje ako je za to osposobljen. Sabor je donio propise: odredio je crkvenu potporu za uzdržavanje profesora, zabranio bilo kakvu pristranost u dodjeli profesorskih katedra, zajamčio autonomiju udrugama profesora i studenata.⁵¹⁸ Papa Celestin III. je 1192. potvrdio te povlastice.⁵¹⁹

⁵¹⁶ N. dj., str. 38.

⁵¹⁷ E. Lesne, *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*, str. 424; G. Post, *Alexander III. The licentia docendi and the rise of the Universities*: "Anniversary Essays in Medieval history by students of Ch. Haskins", Boston 1929., str. 255 – 277; R. Foreville – J. Rousset de Pina, *Dal primo concilio lateranense all'avvento di Innocenzo III* (Storia della Chiesa, IX/2), Torino, S.A.I.E., 1974., str. 899 – 900.

⁵¹⁸ D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, XXII, Venetiis, Apud Antonium Zatta, 1778., XXII, 228.

⁵¹⁹ R. Foreville – J. Rousset de Pina, n. dj., str. 901; A. B. Cobban, *The Medieval Universities: Their Development and Organisation*, London, Methuen, 1975.; J. Fried, *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters*, Sigmaringen, Thorbecke, 1986.

*Universitas Studiorum Murciana
Anno MCCLXXII.*

⁵²⁰ H. Rashdall – F. M. Powicke, *The Universities of Europe in the middle ages*, Oxford 1936., str. 16 – 17; G. Post, *Parisian Masters as a Corporation, 1200-1246*: "Speculum" 9 (1934.), 421 – 445.

⁵²¹ Izraz *studium generale* prvi put je upotrijebljen u statutima sveučilišta u talijanskom gradu Vercelliju početkom XIII. st. Odmah iza toga usvojili su ga upravni crkveni i državni uredi. Samo nekoliko godina kasnije (27. ožujka 1242.) taj je izraz upotrijebio biskup francuskoga grada Montpelliera za sveučilište svojega grada čiji je osnutak upravo bio u tijeku. Postupno su ga preuzela sveučilišta u Parizu, Bologni, Oxfordu itd. postavši tako jedan od najčešće upotrebljavanih izraza za sveučilište kao najvišu obrazovnu ustanovu. U papirskim je ispravama prvi put upotrijebljen 1244. u jednom pismu Inocenta IV. (usp. *Statuta communis Vercellarum*, ed. G. B. Adriani: "Historiae patriae monumenta", t. XVI, Augustae Taurinorum, 1876.; O. Veijers, *Terminologie des universités au XIIIe siècle*, Roma, Ed. dell'Ateneo, 1987.; T. Vallauri, *Storia delle Università degli Studi del Piemonte*, Vol. I, Torino, 1843., str. 18; G. Ermini., *Scritti di diritto comune*, Padova, 1976., str. 213; I. Soffietti, *Lo "Studium" di Vercelli nel XIII secolo alla luce di documenti di recente ritrovamento*: "Università in Europa" str. 191 – 198; C. Frova, *Città e Studium a Vercelli (secoli XII e XIII)*: "Luoghi e metodi di insegnamento nell'Italia medievale [secoli XII-XIV], Atti del Convegno internazionale di studi, Lecce – Otranto, 6-8 ottobre 1986, Galatina, 1989., str. 96 – 98; Hrvatski izraz "sveučilište" kao sinonim visokoškolske ustanove ne odgovara svom izvornom značenju. Tu je kovanicu prvi upotrijebio jezikoslovac i povjesničar Bogoslav Šulek (1816. – 1895.). Očito nije shvatio da nikada nije postojalo neko učilište kao visokoškolska ustanova na kojoj se "sve učilo", što je prava besmislica.

⁵²² Usp. J. Le Goff, n. dj., str. 75 – 80.

⁵²³ "L'Université de Paris est le centre de la vie intellectuelle du moyen âge, et la faculté des arts et celle de thologie sont les deux grands organes de cette vaste agglomération scolaire. C'est pourquoi la philosophie et la thologie absorbent le principal de l'activité du monde scolaire parisien" (P. Mandonnet, *Siger de Brabant et l'averroïsme latin au XIIIe siècle*, str. 28; usp. H. Denifle, n. dj. str. 685; H. Rashdall, n. dj., str. 271 – 298). Slava profesora filozofije i teologije bila je takva da je diploma koju su oni izdavali omogućavala predavati *hic et ubique terrarum* (Ph. Delhaye, *L'organisation scolaire au XIIe siècle*: "Traditio", 5 (1947.), 268).

U Parizu su, za razliku od Bologne, magistri teologije i slobodnih umijeća od početka držali sve važnije niti moći u svojim rukama, pa su se, po ugledu na Bolognu, organizirali u posebnu udrugu magistara i studenata (*universitas magistrorum et studentium*). Tako su Bologna i Pariz postali modeli udruživanja školaraca po kojima su se kasnije svi drugi ravnali, što je bitno za razumijevanje sveučilišta kao obrazovne ustanove.⁵²⁰

Te školske udruge su kao organizirane znanstvene ustanove nosile različita imena. Osim već spomenutog imena "udruge školnika" ponajčešće su se zvale "generalnim učilištima" (*studia generalia*) ili "učilištima za sve" na koja su imali pristup svi koji su svojim znanjem ispunjavali određene standarde. Izvorno se jedno učilište (*studium*) smatralo generalnim (*generale*), ako je privlačilo velik broj studenata iz svih krajeva Europe. Moralo je, osim toga, imati barem jedan viši fakultet": teologije, filozofije, prava i medicine. Sintagma "generalno učilište" jednoj je najvišoj obrazovnoj ustanovi davala sasvim specifično značenje. Označavala je visoku školu ili učilište općeg (generalnog) značaja za neki grad, državu ili pak cijelo Carstvo, za razliku od "posebnih" ili nižih učilišta (*studia particularia* ili *studia specialia*) koja su se od njega razlikovala kako s obzirom na podrijetlo, tako i na narav. Generalna učilišta su po svojoj naravi bila namijenjena svima koji su za to ispunjavali propisane uvjete. Njihova se "generalnost" nije odnosila na "generalnost" predmeta koji su se na njemu učili ili mogli učiti, nego na sveukupnost onih koji su ga imali pravo pohađati.⁵²¹ Takva učilišta, organizirana po fakultetima (*facultas*) slobodnih umijeća, medicine, prava i teologije, samostalno su programirala svoje djelovanje po novoj metodi – skolastici, kombinaciji autoriteta i razumskog razmišljanja, služeći se riječju i knjigom kao svojim instrumentima. Po svojoj naravi i nacionalnom sastavu bila su međunarodnog karaktera: profesori i studenti su imali slobodu ići iz jedne zemlje u drugu, prelaziti s jednog sveučilišta na drugo, u njima se pisalo i komuniciralo na latinskomu kao međunarodnom jeziku i postizale diplome čija je valjanost priznata u cijelom kršćanskom svijetu.⁵²²

5. Najveće se sveučilišno središte u srednjem vijeku nesumnjivo nalazilo u Parizu. Pariz je bio vrlo živahno intelektualno središte, koje se neprestano razvijalo i usavršavalo. Tu se na poseban način nje govala dijalektička i teološka spekulacija, odnosno slobodna umijeća i teologija, kao plod čudesnog širenja i produbljivanja humanističke kulture koja je rezultirala osnivanjem najstarijih fakulteta filozofije i teologije kao dvije "najintelektualnije" discipline.⁵²³ To je bio razlog da su iz gotovo cijele Europe u Pariz počeli hrliti mladići željni znanja da slušaju predavanja profesora kao što su bili Petar Abelard, Petar Lombardanin, Gilbert Porretanski i brojni drugi. Iz Engleske su, uz ostale, došli Adam iz Smallbridgea, Alexander Neckham, Adelhard od Batha, Robert Pulin,

*Teologija kao kraljica znanosti
(vitraji katedrale u Laonu, XII. st.)*

Richard od Sv. Viktora, Ivan iz Sallisburryja; iz Njemačke: Hugo od Sv. Viktora, Albert Veliki i dr.; iz Italije Petar Lombardanin, Toma Akvinski, Bonaventura iz Bagnoreggia i mnogi drugi. Pariz je bio međunarodno središte europske kulture i znanosti kao što je, primjerice, papinstvo predstavljalo nadnacionalni karakter srednjovjekovnog kršćanstva. Papinstvo i sveučilište su dva pojma koja na neki način predstavljaju univerzalnost srednjega vijeka i jedan s drugim su bili usko povezani. Kršćanstvo je davalo opći intelektualni okvir europskog Zapada, a latinski na kojem se predavalo bio je službeni jezik Katoličke crkve. Te su dvije ustanove, religiozna i kulturna, bile djelotvorne i stvarne zajednice, nasuprot političkoj zajednici koju je predstavljalo Sveto Rimsko Carstvo, čija je univerzalnost bila više teoretske nego stvarne naravi.

Slavi Pariškog sveučilišta možda je najviše pridonio Talijan Petar Lombardanin (oko 1100. – 1160.), Abelardov učenik, koji se školovao u Chartresu, a predavao na katedralnoj školi u Parizu. Njegov osobni ugled i učenost pribavili su mu dostojanstvo pariškog biskupa (1150. – 1152.), što je njegovoj školi pribavilo velik autoritet, koji su zadržali i njegovi nasljednici. Ostao je poznat po djelu *Sententiarum libri quatuor* (Četiri knjige sentencija) u kojemu je sabrao i sistematizirao "mišljenja" (*sententiae*) crkvenih otaca i važnijih teologa, ostavivši tako iza sebe prvu teološku sumu. U prvoj knjizi govori o Bogu kao Stvoritelju, u drugoj o stvorenim bićima, u trećoj o Isusovu utjelovljenju, otkupljenju i vrlinama (krepostima), u četvrtoj o sedam sakramenata i posljednjim stvarima.

⁵²⁴ F. Stegmüller, *Repertorium Commentariorum in Sententias Petri Lombardi*, Würzburg, 1947.; J. De Gellinck, *Le mouvement théologique du XIIe siècle*, Bruges – Bruxelles – Paris, 1948.; A. Forest – F. Van Steenberghe – M. De Gandillac, n. dj., str. 221 – 224; F. Copleston, n. dj., str. 169 – 171; P. Riché, *Écoles et enseignement dans le Haut Moyen Age*, Paris, Aubier, 1979.

⁵²⁵ H. Denifle, *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400.*, Band I, Berlin 1885, str. 29 – 32, 640; P. Michaud-Quantin, *Universitas - Expressions du mouvement communautaire dans le moyen-âge latin*; "L'Eglise et l'Etat au Moyen Âge", Paris, Vrin, 1970., str. 55 – 68; H. Rashdall, n. dj. str. 18 – 19; A. Sorbelli, *Storia dell'Università di Bologna*, I, Bologna 1940, str. 64 – 83; J. Verger, *Istituzioni e sapere nel XIII secolo*, Milano, Jaca Book, 1991., str. 57 – 58; L. Moulin, n. dj., str. 226 – 238; D. Girggensohn, *Gli statuti medievali delle Università di giurisprudenza italiane: conservazione, materie regolate, indipendenze*: "Università in Europa. Le istituzioni universitarie dal Medio Evo ai nostri giorni. Strutture, organizzazione, funzionamento" (Atti del Convegno Internazionale di Studi, Milazzo, 28 Settembre – 2 Ottobre 1993), Messina, Rubettino Editore, 1995., str. 15 – 160. Povlastice koje je kralj Filip August dao pariškoj udruzi nisu imale značenje povelje njezina ustanovljenja. *Universitas magistrorum et studentium* osnovana je tek kasnije kao posljedica sporova s biskupovim kancelarom koji je htio vršiti nadzor nad svim školama u Parizu.

⁵²⁶ S. d'Irsay, n. dj., I, str. 85.

Njegov autor, prozvan "magister Sententiarum", najviše se oslanjao na sv. Augustina, ali i na neke druge teologe. On njihova mišljenja donosi po određenom redu. U nekim slučajevima zauzima stav prema njima, a u drugima samo donosi sintezu njihova naučavanja. Ne treba, međutim, smetnuti s uma da on uvažava i svu dotadašnju razumsku argumentaciju, svojstvenu filozofskom razmišljanju, što je, nakon velike prašine koju je podigao Abelard svojim ekstremnim racionalizmom i radikalnim stavovima, njegovu djelu pribavilo nepodijeljen ugled, tako da je, poslije Biblije, bilo najviše prepisivano i komentirano. Teško je naći nekoga istaknutijeg srednjovjekovnog teologa dostojna toga imena koji se nije okušao u njegovu komentiranju. Čak su se Toma Akvinski i Bonaventura iz Bagnoreggia proslavili svojim komentarima na Lombarđaninovo djelo.⁵²⁴

Neposredno iza toga dotad neviđenom brzinom počele su se reorganizirati postojeće i otvarati nove škole koje su odigrale presudnu ulogu u oblikovanju duhovne i intelektualne fizionomije europskog kontinenta i bile pioniri njegova kulturnog i znanstvenog jedinstva.

Povod da se pariški profesori i studenti organiziraju u zajedničku udruhu radi zaštite vlastitih interesa bio je sličan onomu u Bologni. Ni tu odnosi između studenata i građanstva nisu bili osobito idilični. Često je iz različitih razloga među njima dolazilo do nategnutih odnosa. Shvaćajući gospodarsku važnost prisutnosti brojnih studenata u svojem gradu, kralj Filip II. August (1179. – 1223.) im je 1200. poveljom zajamčio da neće morati odgovarati pred kraljevskim ili državnim sudom za neredne koje u budućnosti budu počinili.⁵²⁵ Te i druge pogodnosti koje su pape i francuski kraljevi davali tom sveučilištu pridonijele su da broj profesora i studenata, a time i njihova važnost, neprestano bude u porastu.

6. No svi ti vanjski uvjeti i povoljno ozračje nisu bili sami po sebi dovoljni za nastanak sveučilišta kao visokoškolske ustanove. Za to je trebalo mnogo više, u prvom redu podrška i zaštita moćne nacionalne ili nadnacionalne vlasti. Pritom se tražilo da ona, barem formalno, bude njegov osnivač ili da svojom vrhovnom vlašću zajamči da se niže vlasti neće miješati u njegov rad. Sva su sveučilišta od početka XIII. st. imala svojega osnivača i povelju svojega ustanovljenja. Izdavali su je papa ili car, a ponekad obadvojica.

Temelj takvog shvaćanja sveučilišta položio je car Fridrik Barbarossa (1152. –1190.). Uviđajući važnost udruge studenata i profesora rimskog i crkvenog prava u Bologni (*divinarum atque sacrarum legum*) za svoje Carstvo, on ju je 1158. ne samo službeno priznao nego i udijelio povlasticu autonomije u odnosu na bilo koju nižu vlast, naredivši da se ta odredba, zvana *Authentica Habita*, unese u zbirku *Novellae Justinianova Corpus Iuris Civilis* kao autentična. Na tom sveučilištu se predavalo samo pravo, a teološki fakultet mu je pridodan tek 1352. godine.⁵²⁶ Međutim, u toj povlastici grad Bologna nije uopće spomenut.

Teologija

Umjesto toga, ona se obraća svim školnicima ili ljudima koji "radi studija odlaze u druge zemlje kao iseljenici iz ljubavi prema znanosti" (*omnibus scholaribus qui studiorum cusa peregrinantur, amore scietiae facti exules*), čime su uzeti u carsku zaštitu oni i svi drugi koji su bez domovine i prava zbog studija boravili u tuđoj zemlji. Domaći studenti ostali su pod jurisdikcijom lokalnih državnih i crkvenih vlasti. Careva povelja bila je temelj svih kasnijih sveučilišnih povlastica u srednjem vijeku.⁵²⁷

Imajući u vidu povelju svojega velikog prethodnika bolonjskoj školskoj udruzi, kralj i car Fridrik II. Hohenstaufen (1220. – 1250.) želio je sličnu visokoškolsku udrugu imati u svojem glavnom gradu Napulju, koji se nalazio na dodirnom području latinskog Zapada, grčkog Bizanta i islamskog svijeta. Namjera mu je bila pretvoriti svoju prijestolnicu u snažno središte znanosti i umjetnosti koje bi se svojim ugledom moglo natjecati s Bolognom. U tu svrhu je na svoj dvor privukao znatan broj kršćanskih, arapskih i židovskih erudita. Njihovom pomoći je 1224. osnovao generalno učilište (*studium generale*), državno sveučilište, kojemu je pridružio nekad slavnu Salernsku medicinsku školu određivši da nitko u njegovu Sicilijanskom kraljevstvu ne može dobiti ni dozvolu liječenja (*licentia medendi*) ni dozvolu predavanja (*licentia docendi*) bez polaganja ispita pred profesorima te škole, uzdignuvši je tako na dostojanstvo službeno priznatog fakulteta u sklopu Napuljskog sveučilišta. Na sveučilištima su se profesori i studenti iz cijeloga Carstva – bez potrebe dugih putovanja i slobodni od svih lokalnih uvjetovanosti – mogli potpuno posvetiti istraživanju istine i stjecanju znanja.⁵²⁸

Nakon te carske odluke stvorila se čudna situacija: nastalo je pravo natjecanje u tome tko će pokazati da je prije imao sveučilište ne prezajući pri tome ni od falsifikata i pozivanja na nesigurnu tradiciju. Čak su se i najstarija sveučilišta, koja nisu mogle navesti svojega utemeljitelja, htjela pohvaliti da ih je osnovao neki car ili papa, bez obzira na to što nije odgovaralo stvarnosti. Tako su profesori i studenti u Napulju htjeli dokazati da je njihova udruga starija od one u Bologni izradivši povelju u kojoj je stajalo da je davne 423. njihovo sveučilište osnovao car Teodozije II. (408. – 460.), u što se dugo vremena nije sumnjalo. Slično se dogodilo i u Parizu gdje su tamošnji profesori tvrdili da je njihovo "sveučilište" ustanovio Karlo Veliki ili da ga je tu prenio iz Rima.⁵²⁹ Može se pretpostaviti da mnoga sveučilišta bez toga natjecanja i pozivanja na prijašnje uzore nikada ne bi bila osnovana.⁵³⁰

7. Što se pak tiče uloge papa u osnivanju sveučilišta, tu stvari stoje malo drukčije. Njihova podrška razvoju visokih škola potječe još iz XII. st. Oni su sveučilištima pomagali na razne načine, prije svega jamčeći im svojim dekretima autonomiju u odnosu na kralja, lokalne biskupe i njihove kancelare, a samim time i nesmetan prostor njihova rasta i razvitka. U toj brizi Pariz je u planovima papa zauzimao posebno mjesto. Papa Celestin III. je 1194. profesorima i studentima tamošnje katedralne škole

⁵²⁷ J. Verger, *Le università del medioevo*, str. 70; A. Sorbelli, n. dj., I, str. 19sq.; J. Le Goff, *Il basso Medioevo*, str. 101; C. H. Haskins, n. dj., str. 36 – 37.

⁵²⁸ Fridrik II. u svojoj povelji piše da je u Napulju osnovao generalno učilište (*studium generale*) za sve u to vrijeme poznate znanosti kako bi gladni znanja "in ipso regno inveniant, unde ipsorum aviditati satisficiat, neque compellantur ad investigandas scientias peregrinas nationes expetere nec in alienis regionibus mendicare". To je učinio, kako dalje navodi, zbog toga da ih oslobodi "a multis laboribus, a longis itineribus et quasi peregrinis" i "ut nullus scholaris legendi causa exire audeat alibi vel docere, et qui de regno sunt extra regnum in scholis, sub poena [...] usque ad festum S. Michaelis nunc proximi revertantur" (H. Denifle, n. dj., str. 12; M. Schipa, *La fondazione dell'Università di Napoli e l'Italia del tempo*, Napoli, 1924.; A. Gaudenzi, *La costituzione di Federico II che interdixit lo Studio Bolognese*: "Archivio storico italiano", 42 [1908.] 352 – 363).

⁵²⁹ H. Grundmann, *La genesi dell'Università*: "Le origini dell'Università" a cura di G. Arnaldi, Bologna, il Mulino, 1974., str. 87 – 88.

⁵³⁰ Papa Honorije III. je, po ugledu na učilište (*studium*) u Parizu, 1217. u Toulouseu osnovao učilište povjerivši ga dominikancima da se duhovnim i intelektualnim oružjem bore protiv manihejaca u južnoj Francuskoj. No uskoro je i to sveučilište, koje je počelo sve više privlačiti studente i profesore, došlo u sukob sa sveučilištem u Parizu. Kada je kasnije, 1348. Karlo IV. – sedam godina prije nego se okrunio za njemačkoga cara i češkoga kralja – osnovao sveučilište u Pragu (iza čega je uslijedilo osnivanje drugih sveučilišta na njemačkom tlu: u Beču, Heidelbergu, Kölnu i dr.), on se u svojoj povelji ustanovljenja izričito poziva na Pariz i Bolognu kako bi profesorima i studentima novoga sveučilišta udijelio iste slobodine i povlastice. Ustvari, ta ja Karlova povelja replika povelje Fridrika II. ustanovljenja sveučilišta u Napulju. Ipak, za model svojega sveučilišta Karlo nije uzeo sveučilište u Napulju nego ona u Parizu i Bologni. On govori o "svim povlasticama, izuzetostima i slobodinama koje kako na pariškom tako i bolonjskom učilištu (*studium*) profesori i studenti uživaju i služe se kraljevskim autoritetom". Dakle, kraljevski, odnosno najviši državni autoritet je bio odlučujući za nastanak novog sveučilišta (H. Grundmann, n. dj., str. 88).

⁵³¹ Usp. R. Génestal, *Le "Privilegium fori" en France, du décret de Gratien à la fin du XVe siècle*, Paris, 1921., str. 59; H. Rashdall – F. M. Powicke, n. dj., str. 294.

⁵³² Medicina se u Parizu počela predavati potkraj XII. st. kada je Giles de Corbeil, koji je učio medicinu u Salernu, počeo predavati najprije u Montpellieru, a nastavio je predavati na katedralnoj školi u Parizu gdje je imenovan kanonikom i osobnim liječnikom kralja Filipa Augusta (S. d'Irsay, *The life and works of Giles of Corbeil: "Annals of medical history"*, 7/1925, 362-378).

Žig Salemske medicinske škole

Papa Inocent III.

(*universitas magistrorum et scholarium Parisiis studentium*) dodijelio razne povlastice. Nakon toga je francuski kralj prema njoj bio prisiljen promijeniti odnos. Naime poslije nekih nemira koji su između studenata i građana izbili u Parizu, kralj Filip August je 1200. svim klericima, ili onima koji su se smatrali takvima, bio prisiljen dati povlasticu izuzeća od državnih vlasti, priznavši nad njima isključivu biskupsku jurisdikciju.⁵³¹ Papa Inocent III. je kao vrhovni crkveni poglavar 1208. magistrima pariške školske udruge (*consortium*) potvrdio to izuzeće i priznao pravo na slobodno djelovanje (*universitas magistrorum [...] societatis eorum [...] communionis vestrae consortium*) bez miješanja nižih vlasti. Papa je toj udruzi i na druge načine nastavio pomagati i usmjeravati njezin razvoj. Godine 1213. proširio je njezin nastavni program ozakonivši na njoj četiri smjera nastave: teologije, umijeća, prava i medicine.⁵³² Dvije godine iza toga toj je školi preko svojega poslanika kardinala Roberta de Courçona dao prve službene statute i zajamčio autonomiju, pridržavši za sebe općenit nadzor nad njom. Nastavio joj je podjeljivati razna prava i povlastice. Studentima i profesorima potvrdio je pravo polaganja zakletve vjernosti svojoj udruzi, zajamčio njezinu pravnu autonomiju u odnosu na državne vlasti u slučaju sudskog progona, dao velike olakšice za plaćanje troškova stanovanja, prehrane, predavanja i rasprava (*disputationes*). Važna povlastica odnosila se na studente i njihovo napredovanje na visokoškolskoj ljestvici. Oni su, nakon valjano položena ispita, stjecali pravo predavanja (*licentia docendi*) čime su iz studentskog položaja prelazili u položaj nastavnika ili profesora. Udruga je dobila svoj žig i statute koji su definirali nastavni program, odredili kalendar predavanja i ispita te prava i dužnosti profesora i studenata.⁵³³

Te su povlastice osobito došle do izražaja kada je 1229. došlo do jedne oštre tuče između građana i studenata. Studenti su, pozivajući se na papine povlastice, zahtijevali kažnjavanje svojih protivnika, ali ih je policija napala i rastjerala. Ne uspjevši pomiriti zavađene strane, kralj Louis IX. (1226. – 1270.) silom je zaveo red ograničivši autonomiju školske udruge. Nakon toga su studenti i profesori u znak prosvjeda napustili Pariz. Intervenirao je papa Grgur IX. koji je 1231. uputio oštar ukor kako pariškom nadbiskupu spočitnuvši mu nemar da je nije zaštitio, tako i samom kralju, prisilivši ga da poštuje povlastice i izuzeća koja su joj bila zajamčena.⁵³⁴ Tom je prilikom papa svojom glasovitom bulom *Parens scientiarum* od 13. travnja 1231. udruzi profesora i studenata odobrio nove statute koji su joj još snažnije jamčili neovisnost o kraljevskoj vlasti s kojom je od tada mogla razgovarati na ravnopravnoj nozi. Bilo je to i službeno rođenje novoga, u srednjem vijeku najslavnijeg sveučilišta.⁵³⁵

Pape nisu ništa propustili učiniti da Pariz učine znanstvenom metropolom kršćanskog svijeta, sjedištem teoloških i filozofskih studija, "utvrdom" ortodoksije katoličke vjere. Njihove česte intervencije u rad toga sveučilišta i brižan nadzor nad doktrinarnom čistoćom predavanja na njemu odaju njihova nastojanja da Pariz učine glavnim

intelektualnim "svjetionikom" kršćanskog svijeta.⁵³⁶ Sveučilište bi se u Parizu najvjerojatnije razvilo i bez papinske pomoći, ali je sasvim sigurno da se ono bez te pomoći nikada ne bi razvilo u najvažnije visokoškolsko središte Zapadne Europe, niti bi steklo onu važnost koju je uistinu imalo u povijesti europske znanstvene misli.⁵³⁷

8. Slično se dogodilo sa sveučilištem u Oxfordu čiji su počeci ostali nepoznati.⁵³⁸ U tom engleskom gradu brojne crkvene zgrade, osobito opatija Oseney i augustinski samostan sv. Frideswydea, već su sredinom XII. st. počeli okupljati mladež željnu znanja postavši jezgra budućeg sveučilišta na kojemu su razni magistri predavali teologiju, građansko i crkveno pravo. No broj polaznika ipak nije bio sam za sebe dovoljan da mu papa dodijeli status neovisna sveučilišta. Za to se pobrinuo jedan slučaj, nimalo rijedak na takvim učilištima, koji je prisilio studente da i oni osnuju svoju udrugu: izbila je pobuna studenata zbog previsokih stanarina u kojoj su građani 1209. ubili tri studenta, nakon čega se oko 300 studenata i profesora preselilo u Pariz i Cambridge gdje su osnovali generalno učilište (*studium generale*). Vratili su se tek 1214. kad su se prilike promijenile i kada im je kardinal Nikola iz Tuscula, u ime pape Inocenta III., posebnom poveljom zajamčio sigurnost prisilivši građane na velike ustupke studentskoj udruzi: popraviti nanesenu štetu, u sljedećih deset godina prepoloviti stanarine studentima, pomoći siromašnim studentima, a stotinu ih i besplatno hraniti. Ujedno je na tri godine zabranom predavanja suspendirao magistre koji su ostali nakon što su

Predavanje na sveučilištu u Parizu

⁵³³ *Chartularium Universitatis Parisiensis*, I, 73, br. 14; J. Le Goff, n. dj., str. 275. Pojam "fakultet" (*facultas*), u smislu skupa profesora koji predaju isti nastavni predmet, prvi put se spominje 1219. u jednom aktu Honorija III. u kojem stoji da svakom profesoru daje dopuštenje (*licentia*) predavanja *in ea, de qua licentiam obtinuit regere, facultate*. Iste godine papa upozorava da se na "svim fakultetima u Parizu mora čuti glas (pravovjernog) nauka" (*in omni facultate scilicet Parisius vox doctrinae*). U mjesecu studenom 1219. teološki fakultet se oblikovao kao zasebna cjelina, što su prihvatile i druge discipline (*Chartularium Universitatis Parisiensis*, I, br. 29; A. Flishe – Ch. Thouzellier – Y. Azais, *La Cristianità Romana* (Storia della Chiesa dalle origini fino ai nostri giorni, X), Torino, S.A.I.E., 1976., str. 458 – 459.

⁵³⁴ Papa Grgur IX. je 1229. zbog toga ukorio pariškog biskupa riječima: "Premda čovjek upućen u teologiju nalikuje na jutarnju zvijezdu koja zrači sred magle i mora svoju domovinu obasjavati svetačkim sjajem i ublažavati nesuglasice, ti ne samo da si svoju dužnost zanemario, već je zbog tvojih spleta, prema tvrdnjama vjerodostojnih ljudi, rijeka književne poduke koja milošću Duha Svetoga natapa i oploduje raj sve zemaljske Crkve, izašla iz svog korita, to jest iz grada Pariza, gdje se dosad rasprostirala. Podijeljena na više mjesta, svedena je na ništa, kao što presuši rijeka koja izađe iz svog korita i skrene u više potoka" (usp. J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, str. 85).

⁵³⁵ H. Denifle – A. Chatelain, n. dj., str. 136 – 139; H. Wolter, *Die Kriese des Papstums und der Kirche im Ausgang des 13. Jahrhunderts (1274-1303)*: "Die mittelalterliche Kirche" (Handbuch der Kirchengeschichte herausgegeben von Hubert Jedin, Band III/2), Freiburg-Basel-Wien, Herder, 1968., str. 318 – 319. Crkva je to sveučilište smatrala svojom prvom visokom teološkom školom i internacionalnim arbitrom u teološkim pitanjima. No to nije smetalo francuskom kralju da ga svojata nazivajući ga svojim "prvorodenim sveučilištem" (usp. J. Le Goff, n. dj., str. 175).

⁵³⁶ Usp. A. Forest – F. Van Steenberghe – M. De Gandillac, n. dj., str. 253.

⁵³⁷ É. Gilson, n. dj., str. 391 – 392.

⁵³⁸ Usp. C. Mallet, *A History of the University of Oxford*, I, London, 1924; S. d'Irsay, n. dj., I, Paris, 1933., str. 121 – 129; A. Callus, *Oxford*: "Lexicon für Theologie und Kirche", 7 (1962.), 1320 – 1323.

⁵³⁹ *Munimenta Academica Oxoniensia*, I, London, 1868., str. 1 – 3.

⁵⁴⁰ H. Rashdall – F. M. Powicke – A. B. Emden, III, str. 38 – 41.

⁵⁴¹ H. Denifle, n. dj., str. 72 – 73; A. Flishe – C. Thouzellier – Y. Azais, *La CristianitB romana (1198-1274)*, str. 462 – 464.

⁵⁴² D. A. Callus, *Introduction of Aristotelian Learning to Oxford* (Proceeding oft he British Academy, 29), London, 1943., str. 7sq.; A. B. Emden, *A biographical register of the University of Oxford to A. D. 1500*, I-III, Oxford, 1957. – 1959.; S. d'Irsay, n. dj., I, str. 123sq.

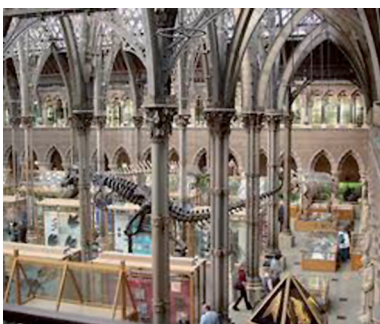
⁵⁴³ Alhazen (Abu Ali al-Hasan ibn al-Haytham (1040. – 1116.), irački fizičar, matematičar i astronom koji je u fizici primjenivao eksperimentalnu metodu.

⁵⁴⁴ usp. É. Gilson, n. dj., str. 480.

⁵⁴⁵ Usp. H. Denifle, *Die Universitäten des Mittelalters bis 1400*, I, str. 473.

studenti napustili grad. Da se spriječi ponavljanje nasilja na studentima, papa je studentsku udrugu izuzeo od državne vlasti, povjerivši je vlasti biskupa Lincolna.⁵³⁹ Pape su, kao i u Parizu, uzeli u zaštitu mladež koja je htjela učiti i izboriti svoje mjesto u društvu. Godine 1219. studentska je udruga napokon izborila svoj sveučilišni status.⁵⁴⁰ Papa Inocent IV. (1243. – 1254.) sveučilište je izuzeo ispod vlasti kralja Henryja III. (1216. –1272.), zaduživši pritom londonskog i salisburyjskog biskupa da vode brigu o sveučilišnoj autonomiji.⁵⁴¹

Premda je Oxfordsko sveučilište bilo osnovano po pariškom modelu, između ta dva velika srednjovjekovna sveučilišna središta postojale su i prilične razlike. Magistri koji su proslavili sveučilište u Oxfordu bili su odgojeni u tradicionalnoj augustinskoj školi koja je u teologiji slijedila tradicionalni platonizam, a u filozofiji matematiku i pozitivne znanosti. Razmjerna izoliranost tog središta studija poštedjela ga je od češćih papinskih intervencija, prodora aristotelizma i filozofskog konformizma kojemu je bilo izloženo Pariško sveučilište. Zahvaljujući tim čimbenicima Oxfordsko se sveučilište moglo razvijati mnogo autonomnije. Tako se dogodilo da se misao Pariškog sveučilišta uglavnom ograničavala na aristotelizam i dijalektiku, filozofska misao Oxfordskog sveučilišta je vjeri stavljala na raspolaganje matematiku i fiziku preuzetu iz arapskih izvora. Ustvari, interes za vjeru i teologiju nije bio manji nego u Parizu, ali je prevlast teologije bila manje uočljiva. Aristotel je u Oxfordu uživao jednak ugled kao u Parizu, ali se njegov utjecaj ipak manje osjećao.⁵⁴² Dok je, primjerice, u Parizu u logici i dijalektici cvjetao konceptualizam, u Oxfordu je prevladavao Aristotelov empirizam. Isto tako treba napomenuti da je model znanosti u očima oxfordskih magistara bio više Alhazenov nego Aristotelov.⁵⁴³ Quadrivium koji se u Parizu svodio na najmanju mjeru, u Oxfordu se predavao s velikim uspjehom. Matematika i astronomija su bili obvezatni predmeti za sve koji su se htjeli upisati na sveučilište. Tako se dogodilo da je dijalektički aristotelizam prevladavao u Parizu, u Oxfordu je okamistički empirizam posijao sjeme kasnije filozofske i znanstvene revolucije.⁵⁴⁴

Oxfordsko sveučilište, unutrašnjost

9. U početku su samo najviši crkveni i državni poglavari mogli osnivati sveučilišta, ali se ta praksa s vremenom liberalizirala, pa su tu ovlast dobili pojedini knezovi, značajniji gradovi i crkveni redovi. Od velikog značaja za život u Bologni, Parizu i Oxfordu bili su crkveni redovi, u prvom redu dva prosjačka reda osnovana na početku XIII. st.: dominikanski i franjevački. Njihov osnutak pada u vrijeme nastanka prvih sveučilišta u Europi. Ta podudarnost nije samo vremenska nego i sadržajna. Sv. Dominik (oko 1170. – 1221.) je još kao klerik katedralne škole u Palenciji (Španjolska) uviđao da pred sveučilištem kao važnom društvenom snagom stoji velika budućnost, pa je na neki način sudbinu svojega reda htio vezati za njezinu sudbinu.⁵⁴⁵ Ponudio je odgoj novog tipa redovnika koji je u sebi ujedinjavao značajke apostola

*Nikola de Oresme (1320. – 1382.)
kao astronom.*

i intelektualca što je izronio iz intelektualne i školske revolucije XII. st. s time što ga je obogatio novim sadržajem i namijenio novu ulogu. U tu svrhu je 1220. dao unijeti u temeljno Pravilo reda da je dužnost njegovih članova "učiti danju i noću, kod kuće i na putu".⁵⁴⁶ Njegov je pogled od početka bio uprt ne toliko u Rim, gdje se nalazilo središte crkvene moći, nego u Bolognu, Pariz i Oxford gdje su se nalazila središta znanstvene moći iz kojih se moglo mnogo bolje nego iz drugih središta utjecati na tijek najvažnijih zbivanja.⁵⁴⁷ Od tada potječe naročiti afinitet mladog dominikanskog reda prema sveučilištu kao važnoj društvenoj ustanovi.⁵⁴⁸ Franjevački red je, isto tako, htio dati svoj specifičan doprinos rješavanju gorućih problema ondašnjeg društva. Ne isključujući izbor koji je učinio sv. Dominik, sv. Franjo (1182. – 1226.) za prvotni cilj svojega reda uzeo je moralnu obnovu društva po načelima evanđelja. Oba su reda gotovo istovremeno počeli osnivati posebne katedre najprije za teologiju, a onda i za druge znanstvene discipline. Godine 1229. dominikanci su na Pariškom sveučilištu dobili jednu, a 1231. i drugu katedru. Roland iz Cremone i Ivan iz St. Gilesa bili su njihovi prvi nositelji, a 1231. franjevci su dobili svoju prvu katedru na kojoj je predavao Alexander iz Halesa. Uključivanje

⁵⁴⁶ Usp. H. C. Scheeben, *Die Konstitutionen des Predigerordens unter Jordan von Sachsen*: (Quellen und Forschungen der Geschichte des Dominikanerordens in Deutschland, XXXVIII, Köln – Leipzig, 1939., n. XIII, str. 56.

⁵⁴⁷ A. D'Amato, *I Domenicani a Bologna*, I, Bologna, 1988., str. 31 – 149; B. Jarret, *The English Dominicans*, London, 1921., str. 65; H. C. Scheeben, *Der heilige Dominikus*, Freiburg im Br., 1927., str. 363; S. D'irsay, *Histoire des Universités*, I, str. 154.

⁵⁴⁸ A. Walz, *San Domenico e le Università: "Angelicum"*, XI (1934.) 341 – 342.

⁵⁴⁹ F. Van Steenberghen, n. dj., str. 87 – 88.

⁵⁵⁰ Usp. *Monumenta Ordinis Praedicatorum historica*, III, Romae, 1899., str. 92; G. M. Löhr, *Das kölnner Dominikanerkloster im 17. Jahrhundert: Jahrbuch des kölnischen Geschichtsvereins*", 28 (1953), 98-117; S. Krsić, *Generalno učilište Dominikanskog reda u Zadru ili 'Universitas Jadertina' 1396-1807*" str. 143.

⁵⁵¹ Usp. F. Copleston, n. dj., str. 222..

⁵⁵² Usp. M. Deanesly – M. Bateson, n. dj., str. 643.

tih dvaju redova u Pariško sveučilište bilo je od iznimne važnosti kako za sveučilište tako i za cjelokupnu kasniju povijest kršćanskog Zapada. Prosjački redovi su u sveučilišni život unijeli nove, brojne i disciplinirane snage koje su u znatnoj mjeri pridonijele napretku znanosti.⁵⁴⁹

No bio je to samo početak njihova uključivanja u najpoznatija sveučilišta, ali i osnivanja vlastitih sveučilišta koja su obično nosila naslov generalnih ili općih učilišta (*studia generalis*). Prvo generalno učilište dominikanskog reda osnovano 1229. bilo je u sastavu Pariškog sveučilišta na koje su kako zbog izvrsne izobrazbe koja se na njemu stjecala tako i zbog povlastica koje je uživalo, uskoro postalo pretijesno za sve koji su tu htjeli studirati, pa je rješenje nađeno u decentralizaciji školskog sustava. Tako su 1248. papinim dopuštenjem bila osnovana još četiri druga generalna učilišta: u Kölnu, Bologni, Montpellieru i Oxfordu⁵⁵⁰. Franjevci su u to vrijeme svoja generalna učilišta osnovali u Oxfordu i Toulouseu na kojima se predavala ne samo teologija nego također filozofija i drugi predmeti od opće važnosti.⁵⁵¹ Uživala su u većini slučajeva jednaka prava i povlastice koje su imala javna sveučilišta. I jedan i drugi crkveni red su, zahvaljujući tim (sve)učilištima, dali velik doprinos na intelektualnom području. Iz njih su izlazili ljudi iznimnih sposobnosti, vjerojatno najveći umovi koje je uopće dao srednji vijek. Dovoljno se prisjetiti nekih imena: Aleksandar iz Halesa (1170./1180. – 1245.), Albert Veliki (1193. – 1280.), Toma Akvinski (1225. – 1274.), Hugo de St. Cher (1225. – 1263.), Robert de Grosseteste (oko 1175. – 1253.), Bonavenetura iz Bagnoreggia (1217. – 1274.), Roger Bacon (oko 1214. – 1294.), Ivan Duns Scot (1265. – 1308.) i brojni drugi.

IO. Podrška koju su pape pružali sveučilištima u srednjem vijeku bila je ne samo politička nego i materijalna. Očitovala se u davanju svih vrsta povlastica među kojima je bila osobito važna ustanova crkvenih nadarbina ili materijalne potpore koja je omogućavala njezinim nosiocima da, lišeni brige materijalnog uzdržavanja, mogu nesmetano studirati. Davane su svima onima koji su ispunjavali određene uvjete, osobito da prihvaćaju klerički stalež, kako bi se bavili školskom djelatnošću. No to ni u kojem slučaju nije značilo da su morali biti svećenici. Bilo je dovoljno da neki student ili profesor primi kleričku tonzuru i zatraži takvu nadarbinu. Postajući klerik on je ipak preuzimao određene obveze i bio ovisan o crkvenoj jurisdikciji. Tako se dogodilo da na sveučilištima gotovo nije bilo laika u užem smislu riječi, jer su, barem formalno, svi bili klerici te na jedan ili drugi način uživali crkvene nadarbine.⁵⁵²

Ta politika danas može izgledati miješanje papa u unutarnje poslove suverenih država. No stvarnost je bilo znatno drukčija. Državne su vlasti rado Crkvi prepuštale brigu ne samo oko osnivanja, uređenja i uzdržavanja sveučilišta, nego i oko njihova vođenja i održavanje reda na njima. Većina državnih službenika, naročito pravnika, bili su klerici koji su svoje obrazovanje stjecali

na sveučilištima, a uzdržavali su se, iako su obavljali javnu službu, crkvenim nadarbinama. Od sveučilišta su svi neposredno ili posredno imali kulturne i materijalne koristi. Sveučilišta su, naime, bila ne samo posljedica određenoga gospodarskog blagostanja, nego su i donosila blagostanje. Zahvaljujući toj podršci nikla su brojna javna sveučilišta diljem Srednje i Zapadne Europe. Od 44 takva sveučilišta koja su postojala do 1400. pape su osnovali čak 31: Toulouse (1229.); Rim (1244./45.); generalno učilište Rimske kurije (1244.); Piacenza (1248.); Montpellier (1289.); Lisabon (1290.); Pamiers (1295.); Rim (1303.); Avignon (1303.); Perugia (1308.); Coimbra (1308.); Dublin (1312.); Cambridge (1318.); Cahors (1332.); Verona (1339.); Grénoble (1339.); Pisa (1343.); Valladolid (1346.); Prag (1347.); Firenca (1349.); Kraków (1364.); Beč (1365.); Pečuj (1367.); Orvieto (1377.); Perpignan (1379.); Heidelberg (1385.); Lucca (1387.); Köln (1388.); Pavia (1389.); Ferrara (1391.) i Fermo (1398.). Ako se ovom broju doda 12 drugih sveučilišta koja su bila ustanovljena papinskim odobrenjem, među kojima Oxford (1219.) i Pariz (1221.), te sveučilišta crkvenih redova, moguće je imati prilično dobar uvid u papinski udio u visokom školstvu srednjovjekovne Europe. Za osnivanje novih sveučilišta pape obično nisu postavljali nikakve posebne uvjete. Jedino su tražili za sebe pravo nadzora nad teološkim i pravnim fakultetima, osobito kad se radilo o donošenju njihovih statuta ili dodjeli najviših akademskih naslova.⁵⁵³

Papinska podrška mladim sveučilištima bila je temelj svih kasnijih povlastica koje su u najvećem broju slučajeva ona kasnije uživala. Možda najvažnija podrška koju je Crkva kao nadnacionalna ustanova pružila sveučilištima sastojala se u ovlasti da ona, u ime te iste vlasti, mogu podjeljivati najviše i svuda priznate akademske naslove, osobito doktorski. Doktorat je bio završetak i vrhunac višegodišnje intelektualne formacije, koji je njihovim vlasnicima davao pravo posvudašnjega predavanja i podučavanja (*licentia* ili *facultas ubique docendi*), što je sveučilištima kao ni jednoj drugoj ustanovi davalo dimenziju univerzalnosti. Bila je to velika novost koja je imala vrlo važnu društvenu dimenziju. U Europi se do tada društveno promaknuće vršilo isključivo zahvaljujući rođenju ili imenovanju "odozgor", a od tada na temelju znanja dokazanog javnim, rigoroznim i priznatim ispitom.

II. Papinim dopuštenjem i podrškom nikla su ne samo mnoga javna sveučilišta nego i ona pojedinih crkvenih redova. Većinom su bila samostalne visokoškolske ustanove, a bilo je i onih koji su kao fakulteti bili uključeni u postojeća "javna" sveučilišta.

Jedno takvo sveučilište niklo je, kako smo to naveli u predgovoru ove knjige, u Zadru kao generalno učilište dominikanskog reda. Slijedeći primjer svojih prethodnika učeni vrhovnik dominikanskog

⁵⁵³ H. Denifle, n. dj., str. 780; H. Denifle – A. Chatelain, *Cartularium Universitatis Parisiensis sub auspiciis Consilii generalis facultatum Parisiensium*, I, Paris, 1889., str. 291.

Sigillum Universitatis Studiorum Pragensis

⁵⁵⁴ Portugalski filozof Pedro Juliani, zvan Petrus Hispanus (1210. – 1277.), bio je u svoje vrijeme vrlo poznat kao teolog, liječnik i vrlo upućen u prirodne znanosti. Prozvan je kao "clericus universalis". Autor je više djela među kojima se osobito ističe vrlo cijenjeni priručnik logike *Summae logicales*. Bilo je u uporabi više stoljeća. Godine 1276. P. Hispanus je izabran za papu pod imenom Ivan XXI. O njemu v.: I. M. Bochenski, *Petri Hispani Summulae logicales*, Torino, 1947.; M. Alonso, *Pedro Hispano, Obras filosóficas*. Vol 2. Comentario al "De anima" de Aristoteles), Madrid 1944.; *Scientia libri de anima, per Pedro Hispano* (Consejo superior de investigaciones, Instituto filosófico "Luis Vives", Serie A, 1), Madrid, 1941.; Isti, *Pedro Hispano. Obras filosóficas*, vol. 3. *Expositio libri de anima*, Madrid, 1942.; J. M. Da Cruz Fuentes, *Pedro Hispano Portugalense e as controversias doutrinarias do século XIII. A origem da alma*, Coimbra, 1964.

⁵⁵⁵ U srednjem vijeku, a i kasnije, mladi su se ljudi upisivali na sveučilište znatno ranije nego danas. Čak su se i dječaci od 13 ili 14 godina mogli upisati na sveučilište. Duljina tečaja ili fakulteta slobodnih umijeća (filozofije), ovisno o sveučilištu, obično je trajala četiri do šest godina, nakon čega se student mogao upisati na jedan od "viših" fakulteta: teološki, pravni ili medicinski. Studij teologije je trajao najmanje četiri godine. Student je iza toga morao dvije godine pohađati predavanja o Svetom pismu te druge dvije godine posjećivati predavanja o *Sentencijama* Petra Lombardanina. Mogao je postati bakalareus (*baccalaureus*) s najmanje 26 godina. Za doktorat je trebao još dvije godine predavati Sveto pismo i držati predavanja o Lombardaninovim *Sentencijama*. Napokon, nakon više godina provedenih u pohađanju predavanja i predavanju nekih predmeta, mogao je polagati doktorat (*doctoratus*). Nositelj toga naslova mogao je napustiti sveučilište kao *doctor* ili *magister non regens* (magistar ili doktor koji nije predavao na sveučilištu) ili *doctor* ili *magister regens* (doktor ili magistar koji je predavao). Najmlađa propisana životna dob po crkvenom pravu za stjecanje doktorata iz teologije bila je 34 godine. Propisi su za druge predmete bili blaži. Prema statutima Pariškog sveučilišta, koje je 1215. odobrio papinski legat kardinal Robert de Courçon, trebalo je pohađati predavanja šest godina za doktorat "slobodnih umijeća" koji se postizao oko 20. godine života. Za doktorat iz medicine tražio se završen studij "umijeća" i šest godina studija medicine, a postizao se

reda Rajmund De Vineis (Delle Vigne) iz Capue u južnoj Italiji (1380. – 1399.) naredio je 14. lipnja 1396. da u Zadru počne s radom generalno učilište, jednako onima koja su u to vrijeme postojala u Bologni, Parizu, Padovi, Rimu, Salamanci i drugdje. Imalo je dva fakulteta: filozofski i teološki.

Nastava na Filozofskom fakultetu trajala je tri godine. Prve se godine logika predavala po priručniku dijalektike *Summulae logicales* Petra Julianija, kasnijeg pape Ivana XXI.⁵⁵⁴, a druge godine po Aristotelovim djelima *De cathgoriis*, *De interpretatione*, *Topica*, *De sophisticis elenchis* te *Priora* i *Posteriora Analyticorum*. Program je uključivao retoriku i fiziku pa čak i predmete koji su se studirali na "višim" fakultetima kao što su pravo i medicina. Program druge godine uključivao je fiziku i psihologiju po Aristotelovim djelima *De animalibus* (tj. *De historia*, *de partibus*, *de generatione animalium*), *De anima*, *De plantis*, *De memoria*, *De vita et morte*, zatim logika i prvih sedam knjiga Aristotelove Metafizike; program treće godine obuhvaćao je sve ostale knjige Metafizike i jedan dio Fizike. Filozofiju su predavali lektori (*lectores philosophiae seu artium*) ili bakalareusi. Završen fakultet filozofije bio je uvjet za upis na šestogodišnji studij teologije na Teološkom fakultetu na kojemu se, polaganjem posebnog ispita, mogao steći naslov lektora teologije.

Generalno učilište je 1553. dobilo povlasticu davanja najviših akademskih naslova bakalaureata (*baccalaureatus theologiae*) i doktorata iz teologije postavši "povlašteno sveučilište" (*universitas privilegiata*). Uvjeti za postizanje akademskih naslova bili su stroži nego na mnogim drugim sveučilištima. Bakalaureatski naslov ili bakalaureat (*baccalaureatus*) mogli su postići lektori teologije poslije tri godine studiranja i aktivnog predavanja određene teološke discipline. Put do doktorata (*doctoratus theologiae*) bio je mnogo duži. Bakalareusi su morali najmanje osam godina predavati filozofiju ili teologiju da bi ispunili uvjete za polaganje doktorata. No taj je rok mogao biti mnogo duži. Broj doktorskih naslova koje je moglo izdati generalno učilište bio je, zbog velikih povlastica koje su uživali njihovi naslovnici, strogo ograničen. Kriteriji za postizanje doktorata, u odnosu na mnoga druga sveučilišta, bili su vrlo strogi.⁵⁵⁵ Obično se postizao 18 do 44 godine nakon početka studiranja, odnosno upisa u prvu godinu filozofije. Najniža životna dob za njegovo postizanje bilo je navršenih 30 godina. Poznata su nam imena 107 doktora koji su taj najviši akademski naslov postigli u Zadru među kojima je bilo više stranaca.⁵⁵⁶ Ispiti su se polagali u Zadru, ali su diplome izdavane u Rimu i odobravane od najviših crkvenih i državnih vlasti u Rimu i Veneciji. Nadzor nad radom učilišta istovremeno su obavljali vrhovni poglavari dominikanskog reda kao njegovi kancelari i posebni odbor senata Mletačke Republike zvan "kolegij" (*Collegio*).⁵⁵⁷ To državno tijelo je to činilo putem dvaju senatskih vijeća: Vijeća tridesetorice

i Vijeća dvanaestorice koja su po vlastitim "javnim zakonima o doktorima i magistrima" davala ili uskraćivala suglasnost za njihovu promociju (*mandato di esecuzione*).⁵⁵⁸ Bez odobrenja toga organa vlasti nijedna se diploma nije smjela objaviti, niti se njezin vlasnik služiti svojim akademskim naslovom, pravima i povlasticama. Isto je pravilo vrijedilo kada se radilo o izboru ili imenovanju nekog profesora ili dužnosnika generalnog učilišta. Kolegij je te odluke obično izvršavao putem generalnog providura za Dalmaciju i Albaniju. Tek kada je on smatrao da su bili ispunjeni svi državni propisi, vlada je obično izdavala odobrenje da se na posebnoj svečanosti nekome uruči diploma. U sačuvanim spisima Zadarskog generalnog učilišta nalazimo i takvih slučajeva iz kojih se vidi da su se neki doktorski naslovi davali u ime ili po nalogu državnih vlasti.⁵⁵⁹

Generalno učilište je kako po sastavu profesora tako i studenata bilo međunarodnog karaktera. Mogli su ga pohađati članovi dominikanskog i drugih crkvenih redova, biskupijski klerici i laici. Najviše stranih studenata dolazilo je iz gotovo svih ondašnjih država Apeninskog poluotoka, ali također iz Poljske i zemalja njemačkoga govornog područja. Iz najranijeg razdoblja njegova djelovanja sačuvao nam se podatak o imenu prvoga inozemnog studenta koji je studirao na nekoj visokoj školi u Hrvatskoj. Radilo se o Talijanu Bonventuri iz Ferrare, koji je samo mjesec dana nakon otvaranja generalnog učilišta, točnije 26. srpnja 1396., s poznatog Karlova univerziteta u Pragu došao u Zadar studirati, pokazavši brojnim drugim studentima iz drugih zemalja da tu, jednako kao i u Pragu, mogu stjecati visoku filozofsku i teološku izobrazbu i akademske naslove.⁵⁶⁰

Predavanje na jednom sveučilištu u srednjem vijeku

oko 25. godine života (usp. H. Wolter, *Bedrohte Kirchenfreiheit [1153-1198]: "Handbuch der Kirchengeschichte"* herausgegeben von H. Jedin, Band III/2), Freiburg – Basel – Wien, Herder, 1968, str. 120 – 123; É. Gilson, n. dj., str. 480; F. Copleston, n. dj., str. 220 – 221).

⁵⁵⁶ Usp. S. Krsić, *Generalno učilište Dominikanskog reda u Zadru ili 'Universitas Jadertina'*, str. 518 – 520, 668 – 671.

⁵⁵⁷ Kolegij (*Collegio*) je u ustavnom ustroju Mletačke Republike bio jedan od triju najviših političkih i tehničkih državnih organa zvanih *Signoria*. Sačinjavalo ga je trostruko vijeće "mudraca" (*savi*) zvano *Collegio* ili *Pien Collegio* (usp. G. Maranini, *La Costituzione di Venezia dopo la serrata del Maggior Consiglio*, Venezia – Perugia – Firenze, "La Nuova Italia Editrice", 1931., str. 325 – 330).

⁵⁵⁸ U 86 sačuvanih dokumenata koji sadrže imenovanja i akademska promaknuća toga sveučilišta izričito se navodi da su potpisani i odobreni za provedbu u jednom od tih dvaju vijeća ili odbora. Na diplomama je obično stajalo: *iste litterae subscriptae et admissae fuerunt ab Excelso Venetiarum Collegio; de mandatu Excellentissimi Senatus Venetiarum; iuxta tenorem decreti Excellentissimi Senatus Venetiarum; de mandatu praecipiente Excellentissimo Magistratu super Monasteriis* i sl. U nekim slučajevima se izričito navodi da određene diplome nisu bile priznate zato što nisu prošle propisanu proceduru u mletačkom senatu (*perché la di lui patente non è passata nell'Excelso Collegio, anzi fu determinato di ripugnare assolutamente*). Ti zakoni vrijedili su sve do pada Mletačke Republike 1797. (usp. S. Krsić, n. dj., str. 112).

⁵⁵⁹ Nadzor nad radom sveučilišta u Padovi vlada Mletačke Republike vršila je putem posebnih nadzornika ili "reformatora" (*riformatori dello Studio di Padova*) koji su bili stalno nazočni u njegovu ustroju, pa nije bilo potrebno posebno odobravati njegove diplome i odluke (usp. S. Krsić, *Liber almi Studii Generalis S. Dominici Iadrae (1686. – 1790.)*. Građa za povijest visokog školstva u Hrvatskoj, Zadar, Sveučilište u Zadru, 2006., str. 64).

⁵⁶⁰ O povijesti nastanka i rada toga sveučilišta autor je ove knjige napisao više knjiga i rasprava. Osim već više puta navedenog temeljnog djela *Generalno učilište Dominikanskog reda u Zadru ili 'Universitas Jadertina'*, objavio je sljedeće radove: *Filozofsko-teološki studij Dominikanskog reda u Zadru (1396-1806)*: "Zadarska revija", 1 – 2 (1987.), str. 3 – 42; *Značenje 600. obljetnice Generalnog učilišta Dominikanskog*

reda u Zadru: "Dubrovnik", god. VII, br. 3 – 4 (1996.), str. 89 – 93; *Značaj prvog sveučilišta u hrvatskoj kulturnoj povijesti: "Mostariensia"*, časopis za humanističke znanosti, Sveučilište u Mostaru, br. 5, Mostar, 1996., str. 5-14; *Zadar – kolijevka prvog hrvatskog sveučilišta. Uz 600. obljetnicu Generalnog učilišta Dominikanskog reda (1396 - 1807): "Zadarska smotra"*. Časopis za kulturu, znanost i umjetnost, god. XLV, br. 1 – 3 (Zadar, 1996.), str. 23 – 39; *Četrdeset godina Filozofskog fakulteta u Zadru 1956-1996* (Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru), Zadar, 1996., str. 342 – 352; *Liber Almi Studii Generalis S. Dominici ladrae (1684. – 1790.)*. Grada za povijest visokog školstva u Hrvatskoj, Zadar, Sveučilište u Zadru, 2006. Prijevod na engleski: *Liber almi Studii Generalis S. Dominici ladrae (1684-1790)*. Material for the history of higher education in Croatia. Zadar, University of Zadar, 2008.; *Zadar – prvo hrvatsko sveučilišno središte: "Nova diplomacija" / New Diplomacy*. Časopis za diplomatska predstavništva / Magazin for Diplomatic Missions. Croatian-english Version. Godište – Year 1 /Prosinac – December 2008, broj – Issue 4, str. 62 – 69; *Počeci hrvatskog visokog školstva u okviru ranih sveučilišnih gibanja u Europi: "Mostariensia"*, god. VIII, br. 3 (2001.), 27 – 52; *Počeci hrvatskog visokog školstva u okviru ranih sveučilišnih gibanja u Europi: "Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti"*, vol. 22, (Zagreb 2004.), str.121 – 172; *Počeci hrvatskog visokog školstva u svjetlu najnovijih povijesnih istraživanja: "Mostariensia"*. br. 24, 2006., str. 1 – 16; *Alle origini dell'istruzione universitaria in Croazia nel contesto degli analoghi movimenti in Europa: "Angelicum"*, 85 (Roma, 2008.), fasc. 3, str. 859 – 873.

⁵⁶¹ H. Rashdall, n. dj., str. 1 – 2; M.-D. Chenu, *Introduction à l'étude de saint Thomas d'Aquin*, Montréal – Paris, Institut d'Études Médiévales, 1984., str. 17.

⁵⁶² Usp. E. R. Curtius, n. dj., str. 60.

⁵⁶³ "Le Moyen âge a engendré l'université; mais l'université a largement contribué à faire du moyen âge ce qu'il a été, c'est-à-dire, une des périodes les plus éclatantes de l'Histoire" (L. Moulin, n. dj., str. 286).

⁵⁶⁴ L. Moulin, n. dj., str. 3 – 4, 97.

I 2. Osnivanje sveučilišta bila je, kako smo naglasili, tekovina snažnoga intelektualnog buđenja koje je na neki način počelo još u vrijeme Karla Velikoga, ali je naročito došlo do izražaja u XII. st. Ona su, nesumnjivo, jedno od najoriginalnijih, najvećih i najljepših dostignuća srednjega vijeka na intelektualnom području.⁵⁶¹ Nikada i nigdje u antičkom svijetu znanje nije bilo na tolikoj cijeni kao u srednjem vijeku, nikada do tada i nigdje nije toliko u nj ulagano, niti su davane tolike i takve povlastice onima koji uče, niti je uopće postojao tako jasno definiran njegov obrazovni program, niti razrađena visokoškolska terminologija, akademski stupnjevi i naslovi (*baccalaureus, licenciatus, magister, doctor*) koji već stoljećima odolijevaju svim društvenim i kulturnim promjenama.⁵⁶²

Sveučilišta su, prema uvjerenju gotovo svih povjesničara kulture, ne samo jedno od najoriginalnijih, najznačajnijih i najljepših intelektualnih dostignuća i tekovina srednjega vijeka, nego i ljudskoga duha uopće. Kao generatori znanja i povlaštena središta istraživanja istine o svijetu, čovjeku i životu, sveučilišta su u povijesti europskog kontinenta, a dobrim dijelom i svijeta, odigrala jedinstvenu i nezamjenjivu ulogu. Ona su, osim toga, više nego bilo što drugo stvarala intelektualno, kulturno i duhovno jedinstvo različitih naroda. Iz jedne zemlje u drugu tekle su prave rijeke ljudi željnih znanja povezujući ih u jedinstven intelektualni i kulturni organizam. Profesori i studenti u svojim su torbama prenosili ne samo svoje nošnje i običaje, nego i znanje, knjige, nazore i ideale svih vrsta. Zbog toga je danas nemoguće govoriti o kulturnoj i znanstvenoj povijesti jednog naroda, pa i čitavog kontinenta, bez poznavanja njegovih visokih škola i učilišta. Njihovo proučavanje na najneposredniji način uključuje u sebi povijest srednjovjekovne misli, pisane kulture, skolastičke filozofije i teologije, kanonskog i građanskog prava i svih drugih disciplina koje predstavljaju neotuđiv dio njegove duhovne svijesti i kulturne baštine.

Nije stoga čudo da neki, suprotno prilično uvriježenom uvjerenju i predrasudama o srednjem vijeku, to razdoblje europske povijesti smatraju jednim od najinventivnijih u povijesti.⁵⁶³ Tada se prvi put u povijesti javio lik intelektualca kao profesionalnog nositelja znanja posredstvom školskog programa i predavanja, koji je doživio svoju punu afirmaciju upravo na sveučilištu. Tako su učenje i mišljenje kao istraživački rad prvi put u povijesti postali posebna društvena kategorija i profesija čiji su zakoni bili potanko propisani.⁵⁶⁴ Da čovjek uopće dođe na zamisao o osnivanju jedne visokoškolske ustanove kao što je sveučilište potrebno je da čvrsto vjeruje u razum i znanje. Nužno je, kako tvrdi Albert Veliki, da se "priroda i razum" (*natura et ratio*), ujedine i shvate svijet kao jedinstvenu, suvislu i logičnu cjelinu kojom vlada zakon i da je tu zakonitost moguće spoznati. Vilim iz Chartresa u XII. st. piše da je svijet vrsta "uređene zbirke stvorenja" koja je samo kao takva spoznatljiva ljudskom razumu.

Takav odnos prema znanju i znanosti preobrazio je cjelokupno društvo, a onim pojedincima i narodima koji ih posjeduju otvorio neslućene mogućnosti moći. "Znanost i moć se podudaraju" (F. Bacon). Svjestan te činjenice, Alexander von Roes, koji je oko 1285. živio u Italiji kao tajnik kardinala Jakova Colonne i suvremenik Dantea Alighierija, slikovito se izrazio riječima da Talijani imaju Papinstvo, Nijemci Carstvo, a Francuzi znanje. To je protumačio prirodnom sklonošću navedenih naroda da ostvare ono do čega najviše drže, pripisavši Nijemcima želju za vlašću (*amor dominandi*), Talijanima želju za posjedovanjem (*amor habendi*), a Francuzima želju za znanjem (*amor sciendi*). Vlast, personificirana u Carstvu, Božjom voljom upravlja svijetom, a Papinstvo i Kraljevstvo (francusko) raspolažu Studijem ili znanostju, personificiranu u Pariškom sveučilištu.⁵⁶⁵

Sveučilište je, drugim riječima, uz Carstvo ili feudalnu monarhiju (*Imperium*) i Papinstvo (*Sacerdotium*) ili Opću (Katoličku) crkvu treći stup univerzalnosti srednjovjekovnog društva. Crkva i Carstvo, koji su po svojoj naravi bile stvarno ili virtualno univerzalne ustanove, omogućavale su univerzalnost općim ili javnim učilištima (*studia generalia*), kako su se zvala sveučilišta, kao svojim službenim znanstvenim organima kozmopolitske naravi. Samo se iz jednog generalno priznatog učilišta, koje je po svojem podrijetlu i naravi dionik univerzalne vlasti i koje polučuje iste ciljeve u prilog cijeloga čovječanstva, mogla roditi istinski univerzalna znanost.

Von Roes time, jednako kao i Fridrik Barbarossa u svojoj povlastici sveučilištu u Bologni, spominje ljubav prema istini (*amor sciendi*) kao glavni motiv osnivanja sveučilišta. I mnogi su drugi jednako ili slično mislili i govorili. Tako, primjerice, misli i učeni talijanski teolog i povjesničar dominikanac Tolomeo (Bartolomeo) iz Luke (Lucca, oko 1236. – 1326.), učenik i prijatelj Tome Akvinskoga, i Gyom de Nangis, arhivar samostana St. Denis. I papa Grgur IX. kao posrednik u sukobu Pariškog sveučilišta i kralja Filipa Augusta govori o svojevrsnom trojstvu kraljevske vlasti, kršćanske vjere i studija (*studium litterarum*). Za studij kaže da je izvor mudrosti i perivoj Katoličke crkve sposoban obogatiti Francusku. Ta je ideja prisutna i u tekstovima drugih mislilaca. Prvi rektor sveučilišta u Freiburgu i. Br., koji 1455. u svojem govoru u povodu otvaranja svojega sveučilišta navodi riječi kralja Salamona: *Sapientia aedificavit sibi domum* ("Mudrost je sebi sagradila dom", *Izr. 9, 1*). Možda niti jedna druga izreka ne izražava tako jasno bit povijesti školstva, osobito sveučilišta. Nema sumnje da su mnogi crkveni, državni i društveni čimbenici sudjelovali u gradnji te kuće, ali je isto tako sigurno da ona ne bi mogla biti sagrađena bez ljubavi prema znanosti i istini te da će postojati dokle god bude postojala ta ljubav i potreba za navedenim vrednotama.

⁵⁶⁵ Usp. A. von Roes, *Schriften: "Monumenta Germaniae Historica"*, Staatsschreiber, I/1, 1958.; H. Grundmann, *Vom Ursprung der Universität im Mittelalter*, 2. Auflage, Darmstadt, 1964., str. 58. H. Grundmann, n. dj., str. 97 – 98.

Gramatika, dijalektika i retorika. Prikaz iz XIII. st. (Paris, Bibliothèque Sainte-Geneviève).

ULOGA KNJIGE U PRENOŠENJU ZNANJA

I. Intelektualni je rad, osobito prenošenje znanja i spoznaja, jedva zamisliv bez knjige. Ono što nije bilo zapisano, kao da se nije ni dogodilo ("Verba volant, scripta manent"). Knjiga je po svojoj naravi i namjeni nezaobilazno sredstvo za čuvanje, priopćavanje i širenje ljudske misli i spoznaja. Kao što je pismo omogućilo riječi pobjedu nad vremenom, tako je i knjiga omogućila pobjedu nad prostorom. Onomu tko se njome zna služiti, ona otvara vrata prostora i vremena i čini mu dostupnim bezbrojna dostignuća ljudskog duha: na svojim stranicama nosi intelektualni sadržaj, s lakoćom prelazi iz ruke u ruku, može se po volji prenositi, prepisivati i umnožavati, a s njom i ljudsko znanje. Knjige su svojevrсни intelektualni dalekozori koji – za razliku od istoimenih astronomskih sprava – približavaju ne samo prostorno udaljene predmete, nego i događaje, ljude, njihove misli, osjećaje, želje i dostignuća ljudskoga duha, čuvajući ih od zaborava i propasti.⁵⁶⁶

Knjiga je u antici dugo imala sakralni karakter. Nalazila se u rukama svećeničkog staleža i bila nosilac religioznog sadržaja. Židovstvo, kršćanstvo, Egipat, islam, hinduizam i ostale religije imaju svoje svete knjige. Grci su u Feničaninu Kadmu gledali donosioca pisma. Oni su doista od drevnih semitskih naroda preuzeli pismo, kao i imena slova, ali nikada nisu stvorili predodžbu o svetosti knjige, jednako kao što nisu imali privilegirani svećenički stalež koji se bavio pisanjem.

Unatoč svim pohvalama koje zaslužuju stari Grci, oni sve do V. st. pr. Kr. nisu bili imuni od podcjenjivačkog odnosa prema pisanju i knjizi. Pismene zabilježbe, prema Sokratu, nisu nikada bile nešto više od pomagala pamćenju za onoga koji je već znao o čemu je bilo govora. Na kraju Platonova *Phaidrosa* Sokrat priča da je egipatski bog Teuth, "pronalazač pisma", kralju Thamusu preporučio svoj izum: on će Egipćane učiniti mudrijima i sposobnijima za sjećanje. No kralj

⁵⁶⁶ Usp. S. Dahl, *Histoire du livre de l'antiquité à nos jours*, Paris, 1933.; R. Escaprit, *Revolucija knjige*, Zagreb, Prosvjeta, 1972., str. 15 – 16.

⁵⁶⁷ E. R. Curtius, n. dj., str. 310 – 311.

⁵⁶⁸ N. dj., str. 312.

⁵⁶⁹ Casiodorus, *Institutiones*, 1, 30. Slično je kasnije Petar Venerabilis, opat glasovitog benediktinskog samostana Clunyja u XI. st., znao svoje prepisivače hrabriti riječima: "Korisnije je držati u rukama pero za pisanje knjiga, nego plug za oranje zemlje. Prepisujući slova svetih znanosti redovnik kodeksima sije sjeme Božjih riječi; njegov glas, čak i onda kada su mu usta zatvorena, odjekivat će u ušima mnogih naroda; zatvoren u skrovištu svoje sobe, on će kodeksima zasijati mnogo zemalja i mora."

ga je odbio: "Zaboravljanje će, naime, u dušama onih koji to nauče prouzrokovati zanemarivanje pamćenja. [...] Od mudrosti nudiš ti učenicima tek prividnost, a ne istinitost."⁵⁶⁷

Kod Rimljana stvari stoje drukčije. U njih je "učeni pjesnik" idealan čovjek. Kultura postaje knjiški izraz postižući novu, višu vrijednost. Bavljenje književnošću smatra se nečim što oplemenjuje, pružajući mogućnost pismenom čovjeku napredovanja u državnoj službi.⁵⁶⁸

No i knjige su, kao i sve drugo, podložne promjenama i propadljivosti, što stvara velike probleme za čuvanje i prenošenje izvorne riječi. Tako ne posjedujemo gotovo nijedan izvorni tekst antičkih pisaca, a od srednjovjekovnih samo neke. No za to nije kriv samo materijal na kojemu se pisalo nego i brojna ratna previranja, osobito u vrijeme seobe naroda, a i nemar kasnijih naraštaja.

Politička slabost Rimskog Carstva koja se počela snažnije osjećati od IV. st. nije neposredno ugrozila knjišku "proizvodnju", niti antičku baštinu koja se s vremenom nagomilala u ondašnjim knjižnicama. Smatra se da je u to vrijeme samo u Rimu bilo oko 28 javnih knjižnica koje su, zbog poznatih političkih događanja, sve manje bile u stanju jamčiti čuvanje antičke baštine. Ta je zadaća pripala Crkvi. Tako znamo da je papa Agapit (535. – 536.) namjeravao na svojem dvoru na Lateranu otvoriti knjižnicu i od njega učiniti veliko kulturno središte koje bi se moglo mjeriti s glasovitim središtem u Aleksandriji ili s onim koji su stvorili nestorijanci u sirijskom gradu Nisibiju. No to su bili samo planovi od kojih, zbog svih neprilika koje je proživljavao Vječni Grad, nije bilo ništa. U pljački i plamenu germanskih osvajača nestalo je gotovo sve knjiško blago koje se do tada moglo naći u rimskim knjižnicama. Knjiga je bila sve skuplji i rjeđi predmet, jednako kao što se i smanjivao broj onih koji su se njome znali služiti.

Ta je činjenica nagnala Kasiadora, jednoga od posljednjih velikih Rimljana, da pokuša spasiti što se još moglo spasiti. On je shvatio da u ruševinama Rimskoga Carstva ipak nije sve nepovratno propalo i da se skupljanjem i prepisivanjem može spasiti mnogo nekadašnjega znanja. To ga je potaknulo da se povuče iz aktivne politike i posveti spašavanju antičke kulturne baštine, stavivši se, sa svojim redovnicima u Vivariumu, na posao prikupljanja i prepisivanja što više onoga što se još dalo naći. Tom je poslu pridavao veliku kulturnu i vjersku važnost, priznavši monahu prepisivaču do tada neviđeno dostojanstvo: "Propovijedati ljudima rukom, voditi razgovor prstima, u šutnji izmoliti spas mrtvima, očistiti se perom i tintom protiv demonskih zasjeda. Koliko prepisivač napiše riječi, toliko rana zadaje Satani."⁵⁶⁹

Redovnički stalež koji je od sredine IV. st. uhvatio korijena u zapadnom svijetu promijenio je odnos prema knjizi i odigrao bitnu ulogu u očuvanju antičke baštine. Sv. Benedikt (oko 480. – 547.) unio je dubok preobražaj u društvenu svijest ljudi o odnosu prema ručnom radu priznavši mu dostojanstvo koje su do tada imala slobodna umijeća. U temelje svojega

Mudrost koja namješta dobnik (duše, ljudskog tijela i svemira) i podučava Henrika Suzona. XIV. st.

reda ugradio je molitvu i ručni rad koji nije nužno značio kopanje u polju, krčenje šuma ili isušivanje močvara. Njegovo je Pravilo za monahe predviđalo oko 1500 sati čitanja na godinu, što količinski odgovara čitanju 50 knjiga od 300 stranica. To je, naravno, bila više teorija nego praksa. Teško je, naime, pretpostaviti postojanje tolikog broja knjiga da bi se zadovoljilo slovu zakona, osobito ako se nije radilo o velikim samostanima s više desetaka redovnika i velikim materijalnim mogućnostima. No to ih je, s druge strane, obvezivalo voditi brigu o tome da njihove knjižnice budu opskrbljene svim potrebnim knjigama, što se moglo postići njihovim prepisivanjem, nabavom ili, barem, posudbom iz drugih samostana.⁵⁷⁰ Tako su redovnici upravo u to vrijeme odredili svoj odnos prema knjizi. Nikakvo čudo da su Benediktovi sljedbenici postali glavni zastupnici, a od VIII. st. i jedini nosioci pisma, pismenosti i knjige. Od prošlih je civilizacija preživjelo uglavnom ono što su sačuvali ti redovnici.⁵⁷¹

Ne manju ljubav prema knjizi nalazimo u irskih i anglosaksonskih monaha koji su u svojim samostanima počeli prepisivati knjige donesene s

⁵⁷⁰ Iz toga vremena najvjerojatnije potječe i poznata poslovice: *Monasterium sine armario sicut castrum sine armamentario* (Samostan bez ormara za čuvanje knjiga je kao vojarna bez oružane).

⁵⁷¹ Usp. E. R. Curtius, n. dj., str. 319 – 320.

⁵⁷² Usp. *Gli scriptoria e la produzione libraria*: "Atlante storico della cultura medievale in Occidente", Milano, Città Nuova – Jaca Book, 2007., str. 66 – 69.

⁵⁷³ Ph. Wolff, n. dj., str. 53 – 54.

⁵⁷⁴ V. Jelisejev – J. Naudou – G. Wiet – Ph. Wolff, n. dj., str. 209.

europskoga kopna. U tu su svrhu razvili i usavršili posebno poluuncijalno "otočko" pismo (*scriptura insularis*). Ti su ljudi kao misionari pokazali ljubav prema staroj kulturi i knjigama iz svojih samostana (Iona, Lindisfarne, Malmesbury i dr.) kada su ih u VI. i VII. prenosili na kontinent, nastavivši ih prepisivati u svojim novoosnovanim samostanima (Luxeuil, Corbie, Bobbio, St. Gallen i dr.). U međuvremenu su im iz Rima i Engleske u VII. st. počeli stizati novi grčki, latinski, poganski i kršćanski rukopisi, a neki su redovnici organizirali prave ekspedicije za traženje novih rukopisa na kontinentu. U tomu je prednjačio Benedikt Biscop, osnivač samostana u Wearmouthu (674.) i Jarrowu (682.) koji su posjedovali nadaleko poznate knjižnice. U VII. i VIII. st. se Aldelm i Beda Venerabilis u svojim djelima pozivaju na brojna djela antičke i kršćanske starine, što im zasigurno ne bi bilo moguće da nije bilo tih istraživačkih i prepisivačkih napora. Po uzoru na njih anglosaski misionar Willibrord (658. – 739.) iz Northumbrije, Bonifacije (672. – 754.) iz Wessexa i njihovi nasljednici djelovali su na kontinentu do IX. st. osnivajući samostane (Mainz, Fulda, Würzburg, Hersfeld i dr.) koje su pretvarali u važna vjerska i kulturna središta sa, za ono vrijeme, dobrim knjižnicama. Brojna antička i kršćanska djela počela su kružiti od samostana do samostana i prepisivati se u njihovim prepisivačkim radionicama.⁵⁷²

2. Knjiga je doživjela osobit procvat u vrijeme karolinške renesanse. Ljudi su shvatili da napredak društva i osnivanje škola nisu mogući bez knjige kao sredstva za prenošenje znanja. Tada je prvi put u srednjem vijeku država počela sustavnije raditi na tome da škole budu opskrbljene potrebnim knjigama. U tomu je Karlo Veliki, uz svestranu suradnju benediktinskoga reda, odigrao povijesnu ulogu. Regula sv. Benedikta, čiji je izvorni primjerak Karlo 787. vidio u Montecassinu za vrijeme svojega pohoda protiv Langobarda, pomogla mu je da shvati važnost toga crkvenog reda i uloge koju je mogao odigrati u kulturno-prosvjetnom uzdizanju svoje velike države. Ako neki opat ili biskup u Karlovoj državi nije mogao naći sve potrebne knjige, bio ih je prisiljen naručivati iz Italije, Engleske ili Irske. Međutim, te posudbe nije bilo lako ostvariti. Nisu postojali nikakvi centralizirani katalozi iz kojih bi se moglo znati gdje se koji rukopis mogao naći, ni sigurna poštanska služba za održavanje veza među mjestima i gradovima. Posuđivanjem knjiga nekom drugom samostanu su se izlagali opasnosti njihova gubitka, pa su ih nerado davali. Tim, a i nekim drugim razlozima, treba pripisati sporost u stvaranju novih knjižnica. No čak da su te poteškoće bile uspješno prebrođene i rukopisi stigli na svoje odredište, trebalo je organizirati njihovo prepisivanje, što je pretpostavljalo postojanje prepisivačkog ureda (skriptorija), osposobljenih prepisivača, prepisivačkog materijala i dr.⁵⁷³ Srednjovjekovni prepisivači bili su svjesni važnosti svojega posla za kulturu. "Za svako slovo, crtu i točku otpušten mi je jedan grijeh", zabilježeno je na rubu jednog rukopisa iz Arrasa u XI. st.⁵⁷⁴

Karolinška umjetnička oprema knjige premošćivala je dubok jaz koji je u svijetu oblika kasne antike nastao u prethodnom razdoblju. U merovinško doba, u otočkim pisarnicama prikazivanje ljudske figure nije bilo uobičajeno pa su razni spletovi, čudovišne životinje i spirale, orijentalni i keltski oblici potpuno potisnuli iluzionistički prostor i plastično oblikovanje. Godeschalov evanđelistar iz 871. bio je prvo djelo nove škole koje je nadmašilo rukopise domaćih samostanskih škola i u ponovno prihvaćenom prikazivanju ljudskog lika. Umjesto studija prirode, sad su se na tipično srednjovjekovan način počela kopirati prijašnja slikarska djela.⁵⁷⁵ Jednom tako prepisane i iluminirane, knjige su u samostanskoj knjižnici uživale doista povlašteno mjesto. Njihova se važnost nerijetko izjednačavala s važnošću svetačkih relikvija. Osobit ugled uživali su sveci koji su, kao simbolom svoje učenosti, bili slikani s knjigom u ruci.⁵⁷⁶ Mnogi su rukopisi iz toga vremena završavali formulama o prokletstvu ili prijetnjama crkvenog izopćenja u slučaju njihova iznošenja iz za to predviđenih prostorija, otuđenja, nevraćanja ili moguće krađe.⁵⁷⁷

3. Priručni materijal na kojemu se pisalo i prepisivalo u početku je bio papirus koji se dobivao iz Egipta. No kako je zbog čestih ratova ili opasnosti od mora i gusara plovidba Sredozemnim morem bila sve nesigurnija, taj je pisači materijal do sredine VIII. st. ispao iz uporabe. Zadržan je samo u rijetkim važnijim državnim uredima do XI. st. Zamijenio ga je mnogo otporniji, ali i skuplji pergament. No problem je bio u pribavljanju dovoljnog broja životinjskih koža u vrijeme kada stočarstvo još nije bilo osobito razvijeno. Imajući to u vidu, Karlo Veliki je 774. samostanu St. Denis darovao čitavu jednu šumu sa svim njezinim divljim životinjama kako bi redovnici imali na čemu prepisivati knjige. Zbog nedostatka kože nerijetko su upotrebljavani stariji kodeksi u kojima su oštrim predmetima brisani tekstovi da bi se na istim listovima napisali novi.

No s poboljšanjem općih prilika potkraj IX. st. i samostani su počeli lakše dolaziti do novih koža.⁵⁷⁸ Prilike su se s vremenom toliko popravile da su pojedini samostani bili u stanju ne samo zadovoljiti vlastite potrebe dovoljnim brojem kodeksa, nego ih izrađivati po narudžbi. Neki su u tomu toliko uznapredovali da su postali prave izdavačke kuće. Primjer za to nalazimo u samostanu sv. Martina u Toursu s kojim su u prepisivanju i izradi kodeksa surađivali brojni samostani u susjedstvu. Vjerojatno je upravo u tom samostanu prepisano najviše rukopisa kojima se još uvijek ponose mnoge knjižnice u Europi i Americi. Tu su, po narudžbi vladara, biskupa i velikaša za osobne potrebe ili za biskupijske i samostanske škole bile izrađivane Biblije, evanđelistari, obredne knjige, teološka, filozofska i književna djela i dr.

4. Prepisivanje rukopisa bio je skup i naporan posao. Nije se radilo o običnom rutinskom ("zanatskom") poslu, nego o pravom umijeću i umjetnosti pridržanoj iskusnim i umjetnički nadarenim kaligrafima i

⁵⁷⁵ Usp. M. Backes – R. Dölling, n. dj., str. 99.

⁵⁷⁶ Humbert iz Romansa, vrhovni poglavar dominikanskog reda (1254. – 1263.), zgraža se nad činjenicom slabog čuvanja knjiga: "Jednako kao što se kosti, koje su relikvije svetaca, čuvaju s tolikom pomnjom te ih se umata u svilu i zatvara u zlato i srebro, osude je vrijedno vidjeti kako se knjige, koje sadrže tolike svetinje, čuvaju s tako malo pomnje" (usp. J. Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, str. 454).

⁵⁷⁷ Kao primjer takve prijetnje u slučaju krađe u jednoj knjizi s početka XVI. st. koja se čuva u knjižnici samostana sv. Dominika u Dubrovniku, čitamo sljedeću bilješku sastavljenu stihovima: "Hic liber est meus / Quem dedit mihi Deus. / Qui rubabit librum istum / Non videbit Iesum Christum".

⁵⁷⁸ Jedan dokument iz IX. st. opisuje način izrade pergamenta za pisanje kodeksa: sirove životinjske kože su tri dana trebale biti držane u otopini vapna, zatim strugane i rezane po željenoj mjeru rukopisa (Ph. Wolff, n. dj., str. 60).

⁵⁷⁹ Ph. Wolff, n. dj., str. 60 – 61.

minijaturistima, koji su pisali precizno utvrđenim ("objektivnim") stilom i pravilima. Neki su od tih rukopisa bili vrlo luksuzno izrađeni, pisani različitim vrstama i oblicima pisma. Za naslove se obično upotrebljavalo kapitalno i uncijalno pismo, za podnaslove poluuncijalno, a za ostatak teksta minuskulno pismo. Pergament je ponekad bio izrađen u grimiznoj boji, a tekst pisan raznobojnom tintom koja je katkad bila zlatne ili srebrne boje. Naslovi ili počeci poglavlja nerijetko su bili ukrašeni bogatim i umjetnički izrađenim minijaturama, a znale su zauzimati i cijelu stranicu. Na početku su na njima bili prikazivani listovi ukrasnih biljaka, lepršavih resa i stiliziranih životinja, ali se kasnije prešlo na prikazivanje ljudskog lika u najrazličitijim oblicima i situacijama.

Naravno, radilo se o svetim knjigama koje su nerijetko bile uvezane u reljefno izrađene bjelokosne okvire optočene zlatnim ili pozlaćenim pločicama, poludragim ili dragim kamenjem. Jedan od najljepših primjera tako izrađenog rukopisa je u Toursu napisana slavna Biblija Karla Ćelavoga. No postoje zapisi o barem još tridesetak sličnih tu izrađenih rukopisa.⁵⁷⁹ Pomnja kojom su te i takve knjige bile izrađivane, osobito realistički izrađene minijature, nadahnjivala je mnogo puta arhitekta i kipare u izradi zabata, kapitela i uopće u gradnji crkava.

5. No i samo pismo moglo je predstavljati problem. Naime pismenost kao takva nije čista umjetnost. Slovo kao njezino specifično izražajno sredstvo istodobno je predmet i konvencionalni znak. Kao predmet ono ima svoj oblik koji se može vrednovati estetskim, praktičnim ili nekim drugim društveno prihvaćenim mjerilima, a kao znak izražava određen sadržaj za čije je razumijevanje, ovisno o stupnju njegove jasnoće, potreban veći ili manji intelektualni napor.

U novostvorenim germanskim državama, osobito u Franačkoj, bilo je u uporabi više vrsta pisama. Uoči reforme koju je proveo Karlo Veliki bila su u uporabi "nacionalna" minuskulna pisma koja su se u svojim kaligrafskim oblicima razvila iz staroga rimskog kurzivnog pisma: vizigotsko, beneventansko, merovinško i dr. Franci su se služili merovinškim pismom koje je, kao i u drugih naroda, bilo složeno i neprecizno pa je predstavljalo ne malu poteškoću za pisanje i čitanje.

Toga su problema bili svjesni suradnici Karla Velikoga, pa su se stavili na njegovo rješavanje. Plod njihovih nastojanja bilo je novo minuskulno pismo koje je po karolinzima dobilo svoje ime: karolinško minuskulno pismo (*scriptura carolina*). Proizašlo je iz običnoga rimskog pisma time što se sredilo i oslobodilo ligatura. Odlikovalo se jednostavnošću, skladnošću i proporcionalnošću dugih i kratkih slova, osobito jasnoćom svojega mirnog duktusa. Svako je slovo, ovisno o svojem obliku, moralo biti smješteno unutar četverolinijskog crtovlja, a svaka riječ cjelina za sebe, odijeljena od druge i sa što manje kratica, kako ne bi dolazilo do zabune u njihovu čitanju ili odgonetavanju sadržaja. Karolinška minuskula je, u usporedbi s dotadašnjim uncijalnim majuskulnim

pismom, zauzimalo pet do šest puta manje prostora, što je značilo isto toliku uštedu na prostoru i materijalu. Ljepota i jednostavnost toga pisma, koje se s vremenom proširilo po gotovo cijeloj Europi, bile su u opreci s političkom razmrvljenošću i kulturnim razlikama kontinenta.

Prototip toga pisma sačuvan je u Bibliji opata Modramma (772. – 780.) u Corbieu, a najstarije sačuvane primjerke toga već dobro oblikovanog pisma nalazimo u rukopisima samostana sv. Martina u Toursu, napisanima vjerojatno pod utjecajem Alkuina ili nekoga njegova nasljednika na čelu te glasovite opatije, odakle se svojim izvanrednim kaligrafsko-morfološkim osobinama naprosto nametnulo u prostranoj karolinškoj državi. Bilo je tako lijepo, čitko i jednostavno da su humanisti u XV. i XVI. st. u svojem nepoznavanju srednjega vijeka mislili da su njime pisali Ciceron i ostali latinski književnici, ali im to nije smetalo da ga proglase svojim ("humanističkim") pismom.⁵⁸⁰ Da se doista radi o savršenom pismu dokaz je i to da je u svojim bitnim potezima do danas ostalo u uporabi.⁵⁸¹ Njime je u benediktinskim samostanima napisano mnogo primjeraka Svetoga pisma, djela pisaca klasične starine i crkvenih otaca, koji su nerijetko bili ukrašeni lijepim višebojnim i pozlaćenim ilustracijama. Kasnoantičko slikarstvo doživjelo je obnovu u prekrasnim minijaturama tih rukopisa. Među tim do danas sačuvanim rukopisima svojom ljepotom odskaču Godeschalkov Evanđelistar Karla Velikoga, Psaltir koji je Karlo darovao papi Hadrijanu I., Dagulfov Psaltir, Adin Evanđelistar, Evanđelistar iz Centule, Evanđelistar iz Soissons, Utrechtski Psaltir, Tourska Biblija, Evanđelistar cara Lotara, Augsburgski Evanđelistar, Psaltir Karla Čelavoga i brojni drugi rukopisi.⁵⁸²

Karolinška minuskula upotrebljavala se i u Hrvatskoj. Pitanje vremena njezine pojave još je uvijek otvoreno, ali se s velikom vjerojatnošću može reći da se pojavila skupa s franačkom vlašću i djelovanjem franačkih misionara potkraj VIII. i početkom IX. st. i to najvjerojatnije iz njihovih misionarskih središta u Salzburgu, Akvileji, Ravenni, ali i Rimu. U vezi s tim treba imati u vidu da su se politički i vjerski planovi Karla Velikoga i njegovih nasljednika podudarali s nastojanjima Rimske crkve. Ona su bila osobito intenzivna u vrijeme djelovanja splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina i njegovih prvih nasljednika, što potvrđuje nastanak jednoga karolinškog rukopisa. U vrijeme ratnog pohoda Kadolaha, vojskovođe Ljudevita Pobožnoga, protiv hrvatskoga kneza Ljudevita Posavskoga 819. godine, neki monah koji se nalazio u franačkoj vojsci počeo je pisati *Vitae Patrum* (Životi otaca) kako je to sam zabilježio na kraju rukopisa napisanog lijepim karolinškim pismom: "Ovaj je rukopis započet pisati u Hunskoj zemlji u vojsci godine Gospodnje 809. početkom mjeseca lipnja, a završen kod svetog Florijana 12. rujna, 15. tjedna". Franci su Panoniju zvali "Hunskom zemljom" gdje su ratovali protiv Huna i njihovih saveznika. Kadolah je, naime, ratovao protiv Ljudevita Posavskoga.⁵⁸³ Drugi primjerak jedne knjige je *Evangelistarium Spalatense* (Splitski

⁵⁸⁰ Ugledni belgijski medievalist Léo Moulin piše: "Srednji vijek je na određen način karakterističan po pravom racionalističkom zanosu. [...] Prosvjetiteljstvo XVI. i XVII. st. je tvrdo vjerovalo u vještice. Newton je pisao raspravu o demonologiji. Srednjovjekovni teolozi su smatrali da se radi o praznovjerju, tipičnom za neuki puk. Papa Aleksandar III. (1159. – 1181.) piše da on ne sluša isprazne maštarije (somnia vana) astrologa (*La vita degli studenti nel medioevo*, str. 7).

⁵⁸¹ Zanimljivo je da su ga talijanski humanisti u XV. i XVI. st. "otkrili" čitajući karolinške rukopise za koje su pogrešno mislili da potječu iz Ciceronova vremena (G. L. Burr, *How the Middle Ages got their name: "American historical Review"* t. 18, str. 710 – 726; t. 20, str. 813; *Storia del Mondo Medievale*, IV, Milano, Garzanti – Cambridge University, 1983., str. 56 – 58).

⁵⁸² Usp. M. Brandt, n. dj., str. 296.

⁵⁸³ "Hic liber fuit inchoatus in Hunia in exercitu anno Domini DCCCXVIII in initio Junii, et perfectus apud sanctum Florianum II. Idus Septembris in [h] ebdomade XV" Rukopis se čuva u Bruxellesu (Bibliothèque Royale, ms. 8216-18).

⁵⁸⁴ V. Novak, *Latinska paleografija*, Beograd, 1952., str. 220 – 221.

⁵⁸⁵ Usp. Th. Kaeppli – H.-V. Shooner, *Les manuscrits médiévaux de Saint-Dominique de Dubrovnik*, Roma, Istituto Storico Domenicano, 1965., str. 83.

⁵⁸⁶ Usp. J. Stipišić, n. dj., str. 84 – 87.

⁵⁸⁷ Usp. J. Le Goff, n. dj., str. 170.

⁵⁸⁸ "Pecia" je talijanski izraz knjiške proizvodnje. U srednjem vijeku najprije je označavao cijelu kožu teleta, ovce ili neke druge životinje, štavljenu za pisarsku uporabu (pergament), a zatim kožu presavijenu na četiri dijela da bi se dobilo listove određene veličine pogodne za prepisivanje. U skriptorijima je često jedno djelo istovremeno prepisivalo više prepisivača od kojih je svaki prepisivao jedan dio (*peciu*) označivši ga vlastitim potpisom ili nekim drugim znakom. Voditelj prepisivačkog ureda je tako prepisane dijelove teksta davao na provjeru i odobrenje profesorima i, na kraju, davao uvezati u jedinstven kodeks (*codex*) ili *exemplar*. Budući da su prepisivanje, tinta ili oznaka pečata, njihov uvez, dužina, ispravci teksta, broj redaka po stranici, njihova dužina, oblik pisma i ukrašavanje varirali od sveučilišta do sveučilišta, moguće je odrediti ne samo sveučilište iz kojega potječe neki rukopis, nego nerijetko i imena prepisivača (J. Destrez, *La pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle*, Paris, 1935.; G. Batelli, *Lezioni di paleografia*, Città del Vaticano, 1949., str. 220 – 222; Isti, *La "pecia" e la critica del testo dei manoscritti universitari medievali*: "Archivio Storico Italiano", vol. II, 1935., str. 244 – 252; L. Bataillon, *La Production du livre universitaire au Moyen Age. Exemplar et pecia*, Paris, Éd. du CNRS, 1988.).

⁵⁸⁹ M. B. Parkes, *Scribes, scripts and readers: Studies in the Communication, Presentation and Discrimination of Medieval Texts*, London – Rio Grande (Ohio), The Hamblon Press, 1991.; C. H. Roberts – T.C. Skeat, *The Birth of the Codex*, London, Oxford University Press, 1983.; B. Stock, *The Interpretation of Literacy, Written Language and Models of Interpretation in the XIth and XIIth Centuries*, Princeton, Princeton University Press, 1983.

evanđelistar). Napisala su ga dva pisara u Splitu, što je prvi spomen nekog skriptorija na hrvatskom tlu. U IX. st. u pojedinim dalmatinskim samostanima morali su postojati slični skriptoriji u kojima se pisalo istim pismom, o čemu svjedoči više sačuvanih rukopisa i fragmenata. Tako lijepim pismom pisao je sigurno netko iz pratnje hrvatskoga kneza Branimira i njegove žene Maruše s kraja IX. st. kad su išli na franački dvor i dali zabilježiti svoja imena u glasovitom Čedadskom evanđelistaru (*Evangelistarium Civaldense*). Još je stariji rukopis pisan karolinom koji govori o Petru, sinu kneza Trpimira⁵⁸⁴ Od najstarijih rukopisa pisanih karolinškom minuskulom treba spomenuti Bibliju iz XI. st. u dva dijela koja se čuva u knjižnici dominikanskog samostana u Dubrovniku ukrašenu velikim inicijalima⁵⁸⁵, zatim *Evangelistarium* iz XII. st. ukrašen inicijalima, koji se čuva u riznici splitske katedralne crkve, i znameniti kartular Sv. Petra u Selu s početka XII. st. i dr.⁵⁸⁶

Prepisivačkoj djelatnosti treba zahvaliti da su mnoge samostanske knjižnice obogaćene brojnim djelima najrazličitijeg sadržaja klasične i kršćanske starine, ukrašene remek-djelima minijature, u kojima su prepoznatljivi nekadašnji realizam, sklonost prema konkretnome, sloboda poteza i procvat boja, bez čega bi vjerojatno sva kasnija povijest Europe bila siromašnija.⁵⁸⁷

6. Rukopise je obično istovremeno prepisivalo po nekoliko kaligrafa. U bolje organiziranim samostanima postojali su prepisivački uredi, skriptoriji (*scriptoria*), u kojima je taj posao, primjenom sustava "pecia"⁵⁸⁸, istovremeno lančano obavljalo više prepisivača, a ponekad i cijela redovnička zajednica. Tako znamo da su u samostanu sv. Martina u Toursu, u kojemu je živjelo više od dvjesto redovnika, svi na jedan ili drugi način surađivali s prepisivačima i iluminatorima kako bi tekstovi bili što prije i ljepše prepisani. Pisanje i prepisivanje knjiga smatralo se, još od vremena Kasiodora, vrstom službe Božje. Ravnatelj skriptorija je svakom prepisivaču, ovisno o njegovim sposobnostima, davao dio teksta, obično po pet listova (*quinternium*). Svaki je prepisivač skrupulozno do zadnje riječi morao izvršiti svoju zadaću. Ravnatelj je morao voditi posebnu brigu o početnicima u prepisivačkom poslu. Najprije je on sam pisao nekoliko redaka ili stranica kako bi prepisivač, slijedeći njegov način prepisivanja, znao nastaviti posao. Na kraju je provjeravao ispravnost obavljenog posla, ispravljao eventualne pogreške i nadzirao primjenu upotrijebljenog materijala.⁵⁸⁹

Brzina prepisivanja ovisila je o individualnoj sposobnosti svakog prepisivača. Neki su radili danas teško pojmljivom brzinom. Ostalo je zabilježeno da je 823. godine jedan redovnik tekst komentara sv. Augustina od 109 listova (218 stranica) i 20 redaka po stranici, uspio prepisati u samo sedam dana, a osmog dana ga je ispravio. Za jedan se drugi rukopis od 304 lista zna da ga je njegov prepisivač počeo 2. srpnja, a završio 12. rujna, što znači da je na dan u prosjeku

prepisao 6 – 7 stranica. U svakom slučaju, brzina još uvijek nije bila glavna briga redovnika. Sustav kraćenja pojedinih riječi radi uštede u vremenu i prostoru razvio se tek kasnije.⁵⁹⁰

7. Važnost knjige u srednjem vijeku možda nikada nije toliko došla do izražaja kao u vrijeme osnivanja katedralnih škola i sveučilišta u XII. i XIII. st. Iako je još dugo zadržala nekadašnji sakralni karakter⁵⁹¹, ona je sve više postajala svakidašnjim "alatom" i kao takva nerazdvojiv pratilac širokog sloja mladih ljudi koji su u potrazi za novim znanstvenim spoznajama počeli putovati iz jednoga grada u drugi i iz jedne zemlje u drugu. U njima su mogli naći potrebne tekstove vezane za predavanja svojih profesora i tekstove autora na koje su se pozivali. Da bi se zadovoljila potražnja za tolikim brojem knjiga, u svakom sveučilišnom gradu su, po ugledu na samostane, otvarani prepisivački uredi (skriptoriji) u kojima su radili profesionalni prepisivači, ali ne više, kao u samostanima, "za svoju dušu" (*pro remedio animae suae*), nego za novac (*pro pretio*).

I sama sveučilišna predavanja bila su najuže povezana s knjigama. Predavati značilo je "čitati" (*legere*) knjigu u širem smislu riječi, a predavanje je bilo "čitanje" (*lectio*) programom propisanih tekstova. Još je u XII. st. poznati francuski filozof i teolog Hugo od Sv. Viktora govorio da "trostrukoj vrsti čitanja" knjige ili nekog drugog teksta odgovara trostruki način čitanja: jednostavno čitanje za sebe (*lego librum*); čitanje nekom drugomu (*lego librum illi*) i slušanje čitanja nekoga drugoga (*lego librum ab illo*). Isto je tako, ovisno o vrsti čitanja, postojala trostruka podjela čitanja. Postojali su, naime, oni koji čitaju "sami za sebe", nastavnici i učenici, odnosno slušatelji.⁵⁹² Engleski filozof Ivan iz Salisburyja (oko 1110. – 1180.) još je izričitiji u tom smislu. Iako i on pojam "čitanja" dovodi u neposrednu vezu sa školskim predavanjem ili prenošenjem znanja s nastavnika na učenika, u njegovu je pojmu "čitanja" moguće uočiti sve bitne osobine upravo sveučilišnog predavanja: "čitanje" kao prenošenje teksta i "čitanje" kao prenošenje znanja s pomoću tekstova.⁵⁹³ Korištenje knjige na predavanjima pretpostavlja ne samo razliku između onoga tko "čita" i onoga kojemu se "čitanjem" prenosi određeni sadržaj, nego i produbljivanje sadržaja "pročitano" teksta ovisno o sposobnosti predavača, odnosno učenika.⁵⁹⁴

I službeno sveučilišno nazivlje kasnoga srednjeg vijeka vjerno odražava sliku sveučilišnog predavanja ili podučavanja u smislu "čitanja", učenja ili "slušanja" kao bitno različitih radnja: prvi je vidni i djelatni odnos koji ima predavač, drugi je slušni ili trpni koji ima "slušač" ili učenik. Najčešći izrazi koji se pritom susreću jesu: "čitati" ili nešto predavati (*legere*), "čitač" (*legens* ili *lector*), "čitanje" ili predavanje u najodličnijem smislu riječi (*lectio* ili *lectura*), nasuprot "slušanju": slušati (*audire*), "slušatelj" (*audiens* ili *auditor*),

⁵⁹⁰ P. Mandonnet, *Saint Thomas, créateur de la dispute quodlibétique*: "Revue des Sciences philosophiques et théologiques", 16 (1926.), 477 – 506; Ph. Wolff, n. dj., str. 59; P. Mandonnet, *Saint Thomas, créateur de la dispute quodlibétique*: "Revue des Sciences philosophiques et théologiques", 16 (1926.), 477 – 506.; G. Cavallo, *Libri e lettori nel Medioevo, Guida storica e critica*, Roma-Bari, Laterza, 1989.; *Civiltà comunale. Libro, scrittura documento*: "Atti della Società ligure di Storia Patria", n.s. vol. XXIX (CIII), fasc. II, Genova, 1989.; P. F. Ganz, *The Role of the Book in Medieval Culture*, I-II, Turnhout, Brepols, 1986.; J. Glénisson, *Le Livre au Moyen Age*, Paris, Ed. du CNRS, 1988.

⁵⁹¹ Vrhovni poglavar dominikanskog reda Humbert de Romans (1254. – 1263.) preporučivao je ...lanovima svojega reda da ...uvaju knjige kao svetačke moći (Humbertus de Romanis, *Expositio super regulam D. Augustini*, Comi, 1602., str. 308). One su "jedna vrsta svetog predmeta, dragocjeno blago, najkorisnija stvar koju treba najbrižnije ...uvati" (n. dj., str. 305), "kanal kojim mudrost silazi s neba na zemlju" (*De vita regulari*, I, Romae, 1888., str. 425), "duhovno i intelektualno ogledalo u kojemu se svatko može upoznati onakvim kakav doista jest" (n. dj., str. 425).

⁵⁹² "Trimodo est lectionis genus: docentis, discentis vel per se inspicientis. Dicimus enim: lego librum illi, et lego librum ab illo, et lego librum" (Hugo a S. Victore, *Didascalion. De studio legendi*, ed. Ch. H. Buttimer (Studies in medieval and renaissance latin, X), Washington 1939., str. 57 – 57; navedeno prema: G. Severino Polica, *Libro, lettura, "lezione" negli 'Studia' degli Ordini Mendicanti*: "Le scuole degli Ordini Mendicanti (secoli XIII-XIV)", str. 378.

⁵⁹³ "Sed quia legendi verbum equivocum est, tam ad docentis et discentis exercitium, quam ad occupationem per se scrutantis scripturas; alterum id est quod inter doctorem et discipulum communicatur (ut verbum utamur Quintiliani) dicatur praelectio, alterum quod ad scrutinium meditantis accedit, lectio simpliciter appelleretur" (I. De Salisburgo, *Metalogicon*, ed. C. C. I. Webb, Oxonii, 1929., str. 53; navedeno prema: S. Polica, ondje).

⁵⁹⁴ S. Polica, n. dj. str. 379.

⁵⁹⁵ Tako, primjerice, statuti Teološkog fakulteta Pariškog sveučilišta, govoreći o odnosu profesor – student navode: "scolares librum Sententiarum audientes" naređuju "quod legentes Sententias leganttextum [...] et exponant ad utilitatem auditorum" (H. Denifle – A. Chatelain, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, II, n. 1189., str. 698; G. S. Polica, n. dj. str. 380, bilj. 1).

⁵⁹⁶ Pravilo u Parizu bilo je da *magister* ili *bacalarius* za vrijeme akademske godine drži svoja predavanja o Sentencijama Petra Lombardskoga, ali tekst njihovih predavanja nije smio biti predan slušateljima prije nego ga isprave kancelar ili "magistri" fakulteta (H. Denifle – A. Chazelain, *Chartularium*, II, Paris, 1891., n. 1189, str. 698; G. S. Polica, n. dj. str. 379 – 381).

⁵⁹⁷ Usp. K. W. Humphreys, *The Book Provisions of the Mediaeval Friars 1215-1400*, Amsterdam, 1964., str. 14 – 17.

⁵⁹⁸ Sv. Bernard de Clairvaux u vezi s tim piše: "Volant libri [...] transierunt de gente in gente, et de regno ad populum alterum" (*Epist.* 189: PL 182, 355a).

⁵⁹⁹ L. Avrin, *Scribes, script and books. The Book Arts from Antiquity to the Renaissance*, Chicago-London, American Library and the British Library, 1991.

"slušanje" predavanja (*audientia*).⁵⁹⁵ Kao binomi "čitač" ili "predavač" i "slušatelj" ili "onaj komu se predaje" izražavaju bitno različit odnos između učitelja i učenika, odnosno profesora i studenta zasnovan na različitosti odnosa prema tekstu, ne ostavljajući nikakvu sumnju u stvarno značenje glagola "čitati" (*legere*).⁵⁹⁶

8. O "proizvodnji" knjiga i njihovoj prodaji vodili su brigu knjižari (*librarii*) koji su se, kao i drugi zanatlije i obrtnici, pod nadzorom sveučilišnih vlasti udruživali u posebne korporacije s vlastitim statutima i povlasticama. Mogućnost zapisa i lakoća prenošenja omogućili su knjizi nevjerojatnu pokretljivost i raširenost, čime je od rijetkoga i luksuznoga i teško pristupačnog predmeta s vremenom postala predmet svakidašnje upotrebe širokog sloja osobito mladih ljudi.⁵⁹⁷

No knjige su i u tom slučaju za današnje pojmove bile odveć dragocjene i skupe da bi služile samo za školsku uporabu. Dobro su dolazile svojem vlasniku ili diplomiranom studentu i nakon završetka studija. Noseći ih u svojim torbama, njihovi su vlasnici prenosili dragocjeno sjeme znanja i novih spoznaja koje su postavile temelj sveukupnog napretka i preobrazbe europskog društva.⁵⁹⁸

9. Prepisivači su se i u XII. st. morali suočiti s problemom pisma kao i u vrijeme karolinške renesanse. Razlog tomu je bila promjena naravi i nakane knjige. Samostanska knjiga je u svojoj svečanoj, duhovnoj i intelektualnoj ulozi bila dragocjena riznica znanja, ali je bila preskupa za širu uporabu. Bili su rijetki sretnici koji su se mogli pohvaliti njihovim posjedovanjem. Školska knjiga je kao sredstvo svakidašnjeg života i rada bila, ili je trebala biti, jednostavnija i jeftinija. Potreba za brzim pisanjem i prepisivanjem povećanog broja školskih i dokumentarnih tekstova bitno je utjecala na preoblikovanje karolinškog pisma. Odvajanjem od ranijeg tipa lijepo oblikovana i proporcionalnog tipa slova utirao je sebi put prijelazni oblik minuskulnog pisma s tendencijom daljnjeg gubitka nekadašnje jasnoće. Pisari su bili prisiljeni pisati sve više i brže pa su našli način da s perom rade sve brže i okretnije.⁵⁹⁹ Obline karolinškog pisma se lome i zaoštavaju, slova se zbijaju i pokazuju tendenciju spajanja. Uporaba brojnih kratica značila je uštedu na vremenu i prostoru, a time i na cijeni prepisanog teksta. Krajnji ishod toga procesa bilo je novo "brzo" ili kurzivno pismo (od *currere* – trčati, hrliti) koje su kasnije talijanski humanisti prozvali "gotičkim pismom" (*goticom*), ne da bi tim imenom označili njegovo tobožnje gotsko podrijetlo, nego njegovu izobličenosť i primitivnost u odnosu na karolinšku minuskulu kojom su se služili. Očito, razvoj pisma, pa tako i društva, nije uvijek nužno težio prema savršenijim oblicima.

Iako je, dakle, novo pismo u estetskom smislu bilo daleko od sklada, ljepote i jasnoće karolinške minuskule, ipak je mnogo više nego ona grafički ujedinilo Zapadnu Europu. Ušla je u opću uporabu postavši

pismom jednoga društva u kojemu se broj pisara, a s njima i knjiga, neprestano povećavao. Bila je simbol preporoda XII. st. i manifestacija novoga stila i duha, dokaz intenzivnije kulturne djelatnosti i povećanja kulturnih potreba. Ostala je na snazi, osobito u Nijemaca, sve do u novije vrijeme.⁶⁰⁰ Jedini izuzetak u tom procesu bila je Italija gdje se na sveučilištu u Bologni rabilo posebno "bolonjsko pismo" (*scriptura Bononiensis*), a u njezinom južnom dijelu i u Dalmaciji bilo je u uporabi beneventansko pismo (*scriptura beneventana*).⁶⁰¹

Gotička je umjetnost možda najbolji pokazatelj ne samo novoga estetskog stila nego i novog duha i društvenog programa. Ona se iz sjeverne Francuske (Île-de-France), sjedišta vladarske kuće Kapetovića, s gospodarskim i demografskim porastom i razvojem vjerskih i intelektualnih metropola (Chartres, Paris, Laon, Sens i dr.), proširila po cijeloj Zapadnoj Europi postavši simbolom kasnoga srednjega vijeka.⁶⁰² Još u vrijeme cvjetanja romaničke umjetnosti, gradnje skladnih romaničkih crkava, osobito diljem Italije i Francuske – kao što su crkve u Clunyju, Toulouseu, Autunu i drugdje – već su se mogle zapaziti nove tendencije u arhitekturi koje su najavljivale doba gotike, sinonima srednjovjekovne umjetnosti. Prijelaz jednoga sloga u drugi dogodio se tijekom XII. st. iz čitavog niza društvenih, duhovnih, estetskih, gospodarskih, znanstvenih i filozofskih razloga u koje ovdje ne možemo ulaziti. Dok je romanička umjetnost poglavito bila manifestacija carske i monastičke umjetnosti, gotička je umjetnost, osobito na početku, bila jednostavna i ozbiljna. Značajke toga sloga odražavaju novi duh svojega vremena: jednostavnost duha koja se prenijela i na shvaćanje umjetnosti. Umjetnost je sama po sebi učinak određenog duhovnog iskustva. Gotički slog je predstavljao nov odnos prema prostoru s više jedinstva i prilagodljivosti. I on, kao izraz svojega doba, nosi prije svega crkveni i religiozni pečat. Rodio se u sjevernoj Francuskoj gdje je crkvena reforma bila u punom zamahu. Prvi osjetniji znakovi toga procvata religioznog i umjetničkog duha mogu se primijetiti u Clunyju gdje je veličanstvena bazilika, započeta u vrijeme opata Huga (1049. – 1109.), bila završena u vrijeme opata Petra Venerabilisa (1109. –1192./94.). U Durhamu, oko 1100. i Moriervalu u Ile-de-Franceu, između 1122. i 1130. niču nove crkve koje se po svojim okomitim linijama znatno razlikuju od prethodnih. Godine 1140. katedrala u Sensu ima je sve odlike tipične gotičke crkve bogate inovacijama.

Ukratko, gotička je umjetnost tipičan izraz srednjovjekovne skolastike. I jedna i druga se služe istom metodom i nadahnjuju istim duhom. Skolastika se sva usmjerila na to da dovede u sklad vjeru i razum, naravni i nadnaravni red, kršćansku objavu i racionalnu misao, vidljivo i nevidljivo, trudeći se dokazati mogućnost spoznaje Boga ne samo vjerom nego i ljudskim razumom. Ti su pojmovi u arhitekturi nadahnjivali gradnju gotičkih katedrala, njihov uspon prema Bogu preko složene i rafinirane arhitekture koja teži prema nebu. Dok je

⁶⁰⁰ J. Le Goff, *Il basso medioevo*, str. 176 – 177.

⁶⁰¹ C. Wehmer, *Die Namen der "Gotischen" Buchschriften*, Berlin, 1932., str. 11 – 34, 169 – 176 i 222 – 234; L. Coellen, *Die Stilenentwicklung der Schrift im christlichen Abendlande*, Darmstadt, 1922.; G. Batelli, n. dj., str. 222 – 234.

⁶⁰² Usp. J. Le Goff, *Il basso medioevo*, str. 183 – 186.

Petar Venerabilis

POGLAVLJE XVI.

⁶⁰³ J. Le Goff, n. dj., str. 174 – 177.

romanika svojim vodoravnim linijama naglašavala zemaljski sklad i ljepotu, gotika je svojim okomitim linijama upućivala prema visinama u nastojanju da ljudski pogled i misao usmjeri prema nebu. Na taj su način gotičke katedrale, jednako kao molitve vjernika i srednjovjekovna filozofija, usmjerene prema visinama i izraz su ljudskih nastojanja da se prođe u bit pojavne stvarnosti i svijeta. Gotičke katedrale s velikim i obojenim prozorima koji filtriraju dnevno svjetlo stvarajući mistični ugođaj, simbol su unutarnjeg, duhovnog osvjetljenja, što je umjetnički korelativ velikih teoloških suma XIII. st. Jedno i drugo tipičan su izraz jednoga doba punog dinamike, umjetničkog i znanstvenog poleta. ⁶⁰³

ZAKLJUČAK

1. Povijest nastanka i organiziranog prenošenja znanja i znanosti velika je i važna tema koja dotiče i pokreće mnoga važna pitanja ljudske djelatnosti na koja nije moguće uvijek naći zadovoljavajući odgovor. Počeci znanja vezani su za čovjeka kao razumskog bića i gube se u noći minulih vremena, a znanost se rodila mnogo kasnije i to, kako se misli, u staroj Grčkoj kada je čovjek na racionalan način počeo proučavati sebe i svijet oko sebe kako bi razumio njihovu narav i odgonetnuo zakone. No te dvije stvari, znanje i znanost, nije uvijek lako razlikovati, niti je moguće jedno od drugoga dijeliti, to više što ih ni sami protagonisti u starini nisu jasno lučili, pa se ni naši pojmovi uvijek ne podudaraju s njihovima.

2. Ono što nas ovdje posebno zanima nije toliko samo podrijetlo pojedinih znanja, koliko ono što su stari Grci, a poslije njih i drugi, pod tim pojmom razumijevali i način na koji se ono prenosilo. Grci su, koliko se zna, prvi znanje pretvorili u znanost, razvrstali ga u nekoliko skupina koje su nazvali umijećima i našli najprikladniji način njihova prenošenja, kako se ne bi izgubila, ni postala apsolutnom svojinom nekoga pojedinca ili samo jedne skupine. Rimljani su, stjecajem povijesnih okolnosti, od Grka kao svojih učitelja preuzeli kako škole, tako i gradivo koje se u njima predavalo, obogativši ga nekim novim disciplinama. To se ponovilo u srednjem vijeku kada su novi europski narodi, osobito Germani, od Rimljana preuzeli ne samo njihova područja nego i njihovu kulturnu baštinu, postavši od osvajača njihovi učenici i baštinici.

3. Povijesni razvoj škola i njihovih programa išao je, usprkos svim razlikama od jednog autora do drugoga i od jednog razdoblja do drugoga, u smjeru njihova usavršavanja, što je dovelo do osnivanja

sveučilišta u XII. i XIII. st. kad je prerastao u najviše, dobro organizirane i institucionalizirane ustanove. Sveučilišta su tipični europski izum nastao kao plod srednjovjekovnog viđenja svijeta i čovjeka. Druge izvan europske civilizacije ne poznaju nešto takvo. Sve one imaju svoje obrede i hramove, svoje svece i svete knjige, svoje umjetničko, intelektualno i duhovno stvaralaštvo, ali je samo europska srednjovjekovna civilizacija iznjedrila sveučilište kao dobro osmišljenu, specijaliziranu visokoobrazovnu i institucionaliziranu ustanovu za stjecanje i prijenos najvišega znanja. Stari vijek, koji je Zapadna Europa sebi uzimala kao primjer i uzor, nije poznavao tako dobro definiranu i organiziranu prosvjetnu ustanovu. Nisu je poznavale ni druge civilizacije koje su imale drukčiji odnos prema svijetu i čovjeku. Ne može se, primjerice, zaniijekati da je arapska Španjolska bila visoko kulturno središte kojim su se u XII. st. nadahnjivali kršćanski učenjaci željni znanja i novih spoznaja, ali se u njoj nikada nije rodila zamisao o osnivanju sveučilišta; dokaz da u svojim kulturnim temeljima nije imala potrebne čimbenike da bi nešto takvo stvorila. Činjenica je da je islamski svijet, koji je zahvaljujući antičkoj kulturnoj baštini u prijašnjim stoljećima doživio svoj najveći uspon, njezinim napuštanjem upravo u to vrijeme počeo naglo zaostajati za Zapadom koji je tu kulturu upravo otkrio. To se odstojanje s vremenom samo povećavalo u korist Zapada. Kršćanska je Španjolska, za razliku od islamskog svijeta, nedugo nakon rekonkviste počela osnivati sveučilišta. Gradovi kao Valencia, Palencia, León, Salamanca, Coimbra, Lisabon, Lerida i dr. u XIII. st. dobili su svoja sveučilišta. Potkraj XVI. i početkom XVII. st. u Europi ih je bilo više od stotinu. Na drugim stranama svijeta nije ih bilo nigdje osim u španjolskim preoceanskim kolonijama koje su pripadale zapadnoeuropskom kulturnom krugu. Sav je taj veličanstveni napredak Europa ostvarila u samo stotinjak godina od početka organiziranog prevođenja grčkih, arapskih i židovskih znanstvenih spisa. Od tog vremena Europa nije više bila obično geografsko područje bez svoje fizionomije i identiteta. Imala je sve što su imala i područja drugih naprednih civilizacija i kultura od kojih je dotle učila, pa čak i više od toga: govorila je istim, latinskim jezikom, koji je bio ne samo u liturgijskoj uporabi, nego i jezik pismenosti i službenih dokumenata, dok je rimsko i kanonsko pravo zamijenilo plemensko i običajno pravo novih naroda koji su se, zahvaljujući istoj kulturi, postupno pretvarali u moderne nacije dostojne toga imena pred kojima se tek otvarala velika budućnost.

4. Uzimajući u obzir vrijeme i okolnosti kada se to dogodilo, moglo se sve prije očekivati nego da će na razvalinama nekada moćnoga i naprednog Rimskog Carstva u Zapadnoj Europi potkraj XII. st. niknuti jedna tako veličanstvena ustanova kao što je sveučilište koje je kroz zadnjih osam stoljeća svojega postojanja više nego dokazalo svoju važnost kao okosnica i pokretač sveopćeg napretka čovječanstva. No da se u nekoj sredini

uopće rodi zamisao o sveučilištu kao "plodnoj majci studijâ" (*alma mater studiorum*) ili "roditeljici znanosti" (*parens scientiarum*), kako se u srednjem vijeku s velikom nježnošću i ljubavlju o njemu govorilo, trebalo je čvrsto vjerovati u sposobnost ljudskog razuma da shvati sebe i svijet oko sebe. To je bilo moguće jer su europski učenjaci, slično kao i stari Grci, bez predrasuda i kompleksa učili od drugih obogaćujući njihova saznanja vlastitim istraživanjem i razmišljanjem. Koliko je bilo njihovo pouzdanje u moć razuma u otkrivanju tajna prirode pokazuju riječi Vilima iz Chartresa, jednoga od vodećih predstavnika tamošnje škole u XIII. st., da je priroda "uređena zbirka stvorenja" po određenim pravilima i načelima koja čovjek može otkriti. Albert Veliki je nadodao da je priroda shvatljiva (*Natura est ratio*), jer je jedinstvena i logično stvorena cjelina.⁶⁰⁴ On, koji je vjerojatno više od svih drugih učenjaka u srednjem vijeku poznao njezine tajne, smatrao ju je genijalno napisanom knjigom jezikom racionalnih zakona koje čovjek kao razumsko biće, da bi napredovao, može i mora naučiti čitati.

⁶⁰⁴ Usp. E. Grant, *Le origini medievali della scienza moderna*, Torino, 2001., str. 57 – 69.

5. Ljudi su se u srednjem vijeku mnogo više nego što danas općenito mislimo trudili naučiti taj jezik Prirode i zakone po kojima se ona ravnala. Istina, to su naučili od antike, ali su u nekim stvarima ne samo dostigli nego i prestigli svoje učitelje. Antika je gajeći kult slobodnih umijeća (*artes liberales*) dobrim dijelom zanemarila "neslobodna" ili mehanička umijeća (*artes mechanicae*) prepustivši ih robovima ili ljudima nižega društvenog staleža. Srednji vijek je, učeći se na slobodnim umijećima, shvatio kakvu korist na gotovo svim područjima života može imati od mehaničkih umijeća. Nije postupao po načelu "ili jedna ili druga" nego "i jedna i druga". Tako je došlo do sinteze teorije i prakse, akcije i kontemplacije, umnog i ručnog rada. Gotičke skulpture na mnogim srednjovjekovnim katedralama zorno prikazuju dijalog između kontemplacije i akcije, odnosno slobodnih i mehaničkih umijeća. To je, kako se čini, prvi uvidio sv. Benedikt (oko 480. – 547.) koji je kao temeljno pravilo redovničkog života uveo načelo "moli i radi" (*ora et labora*). Slično pravilo je primijenio i Kasiodor (485. – 583.) poučivši svoje monahe vrijednosti ručnog rada, osobito prepisivanja rukopisa antičke baštine. Od tada ručni rad nije više bio smatran ponižavajućim za slobodna čovjeka nego njegovom obvezom i blagoslovom koji se izjednačavao s molitvom. Rad je dobio sasvim novo značenje. Rodio se nov, revan radin i radišan srednjovjekovni čovjek (*homo faber industrius*) koji je ne samo počeo krčiti šume i pretvarati močvare u plodna polja, nego i praviti sve savršenija i složenija oruđa i instrumente, graditi sve šire ceste i duže mostove, sve više dvorce i katedrale, što je postupno ali uporno pripremalo kasniju industrijsku revoluciju koja je promijenila ne samo svijet oko čovjeka nego i samoga čovjeka koji se prvi put u svojoj povijesti počeo osjećati gospodarom prirode umjesto njezinim robom i igračkom nekontroliranih prirodnih sila i zakona. Bila je to istinska

⁶⁰⁵ J. Le Goff, *Il Medioevo. Alle origini dell'identità europea*, str. 59 – 83; P. Morpurgo, *La rivoluzione del sapere*, in "Medioevo", a.II, n. 7 (18) 1998., 91. – 106.

revolucija ne manja od one koju su proveli Grci uvođenjem slobodnih umijeća. Od tog doba sve je više rasla svijest da se slobodna i mehanička umijeća ne smiju dijeliti nego nadopunjavati, da bez jednih nema ni drugih, da znanje čovjeka prosvjećuje a rad oplemenjuje i da samo njihov ravnomjeren razvoj može unaprijediti čovjeka i čovječanstvo. Sposobnost čitanja, pisanja, računanja, stjecanja svih mogućih znanja širih slojeva stanovništva nije umanjivala važnost intelektualca u tradicionalnom smislu riječi, nego je još više naglasila potrebu za njim.⁶⁰⁵

6. To i takvo poimanje položilo je temelje novog pristupa čovjeku i prirodi. Europa, koja je sve do tada zaostajala u odnosu na druge civilizacije, od toga je vremena ubrzanim korakom nadoknađivala izgubljeno vrijeme ostavljajući sve više iza sebe svoje nekadašnje uzore. Njezina su sveučilišta bila moćna pokretačka snaga sveukupnog napretka i središta neizostavnog znanstvenog istraživanja, a radne i proizvodne snage su omogućavale i nadopunjavale taj napredak. Iako je njihovo usklađeno djelovanje ugrađeno u temelje srednjovjekovne civilizacije, sveučilišta time ipak nisu ništa izgubila na svojoj važnosti. Ona su, naime, cijeli srednji vijek, a i kasnije, zadržala monopol najviše prosvjete, znanosti i, dobrim dijelom, kulturno-znanstvenog stvaralaštva. Sve, ili gotovo sve što je učinjeno na području filozofije, teologije, prava, medicine, matematike, astronomije i drugih znanstvenih disciplina, bilo je napravljeno na njima ili je to, na jedan ili drugi način, bilo s njima povezano. Ako su ona, kako mnogi misle, najbolji pokazatelj znanstvenih prilika u jednom društvu, lako je zamisliti koliki je put u svojem razvoju prevalila Europa od vremena prvih prevoditelja s grčkoga i arapskoga u XII. st. do naših dana.

7. Na gornjim smo stranicama nastojali uočiti i pratiti proces nastanka, prenošenja i daljnjeg razvoja znanja i znanosti, od antike do kada je on u srednjem vijeku na sveučilištima doživio svoj najveći procvat. Bio je to, nesumnjivo, dug i mukotrpan proces koji nije uvijek tekao pravolinijski bez prekida ili zastoja, niti ga je lako shvatiti i opisati na nekoliko stranica ili poglavlja jedne knjige. Veličinu toga pothvata moguće je naslutiti iz činjenice da europski mislioci nisu imali sličnih uzora iz prošlosti na kojima bi se nadahnjivali kao što je to, primjerice, bio slučaj s određenim znanstvenim disciplinama naslijeđenima od antike. Sveučilišta su nov i izvoran izum srednjega vijeka koji je uzeo sebi zadaću prikupiti sva dotadašnja znanja, povezati ih u jedinstven i čvrst sustav i naći najpogodniji način njihova prenošenja kao olimpijsku baklju čiji se plamen nije smio ugasiti kako bi na kraju upalio još mnogo veću vatru. To je sve samo ne lak zadatak. Za to je potreban cio lanac složenih znanstvenih, kulturnih, gospodarskih i političkih uvjeta, osobito velika želja za znanjem, visokoobrazovano nastavno osoblje, postojanje javne vlasti i njezine volje da radi na dobrobit svih građana i mnoge druge stvari. Sve to nije lako naći u isto vrijeme i na istom

mjestu. Tako se dogodilo da su sveučilišta u nekim, redovito velikim, bogatim i razvijenim zemljama, nastala prije i brže se razvijala, a u nekim, manjima i siromašnijima, mnogo sporije i kasnije. Zlatnim vijekom klasičnih sveučilišta općenito se smatra XIII. stoljeće kada su ne samo nikla prva i najpoznatija sveučilišta po kojima su osnivana sva druga, nego i dobila svoju prepoznatljivu fizionomiju. Bio je to ne samo vrhunac srednjega vijeka nego i više od toga: početak jednoga novog razdoblja u povijesti znanosti i civilizacije.⁶⁰⁶ "Napredak se znanosti ne može usporediti s promjenama u nekom gradu u kojemu se bez milosrđa ruše stare zgrade kako bi se napravilo mjesto novima, nego s laganom evolucijom živih bića koja se razvijaju bez prekida kontinuiteta. Nevidljiva je običnom oku, ali izvježbano oko uvijek prepozna tragove rada proteklih stoljeća" (J. H. Poincaré). Običan promatrač naprosto nije u stanju prosuditi brzinu napretka minulih vremena. Svaki, pa i najmanji napredak je pozitivan, bez obzira kako se nekomu činio sporim. Napredak je već sama želja da se napreduje.

8. Ako je početak srednjega vijeka u središnjoj i Zapadnoj Europi bio u znaku rušenja svega što se tu zateklo, osobito školskog ustroja, njegovo razvijeno razdoblje bilo je posvećeno obnovi porušenoga, a kasni srednji vijek je urodio stvaranjem novih vrijednosti. To nam je razdoblje ostavilo u naslijeđe sveučilište kao najdragocjeniji zalag svojih nastojanja da se pridigne iz ruševina koje nije htio, nego je bio žrtvom nepovoljnih povijesnih okolnosti. Istina, stari vijek je ostavio iza sebe mnoga temeljna znanja, ali je srednji vijek za njima morao na svim stranama mukotržno tragati i, takoreći, ponovno otkrivati. Uz to je razvijao svijest da ona ne smiju biti ničija isključiva svojina, nego da ih svaki naraštaj ima pravo poznavati, ali i imati obvezu da ih razvija, obogaćuje novim spoznajama i prenosi drugima. Pravo na obrazovanje postalo je općeljudska tekovina koja je promijenila sliku svijeta ne samo u kulturno-znanstvenom nego i društvenom pogledu. To možda više nego išta drugo mijenja stereotip o srednjem vijeku kao "mračnom" razdoblju ljudske povijesti. Škole su u ondašnje društvo i poimanje svijeta i života unijele mnogo više svjetla nego je to danas moguće i zamisliti. One su, između ostaloga, pridonijele da se tadašnje društvo, koje je bilo staleški podijeljeno i raslojeno, ubrzanim ritmom promijeni, a staleške razlike smanje. To je, između ostaloga, dovelo do toga da su sve manju ulogu igrale dotadašnje kategorije podrijetla i rođenja, a sve veću ulogu dobivalo znanje kao općeljudska kategorija od koje svi imaju ili mogu imati koristi. "Plemstvu po rođenju i krvi" zadan je nepopravljiv udarac mnogo prije Francuske revolucije, a rodilo se "plemstvo po knjizi i znanju" koje možda više nego išta drugo obilježava, povezuje i ujedinjuje današnji svijet.

9. Srednji vijek je, drugim riječima, u trinaestom stoljeću doživio vrhunac svojega razvoja postavši prijelomnim razdobljem u povijesti

⁶⁰⁶ Étienne Gilson (1884. – 1978.), francuski filozof i ugledni povjesničar filozofije, na čija smo se svjedočanstva više puta pozivali u ovoj knjizi, govoreći o Albertu Velikom tvrdi: "Bila bi dovoljna samo njegova dostignuća na području botanike i zoologije, njegova pomna osobna promatranja, njegova osobna borba protiv glupih legenda, da mu u povijesti znanosti osiguraju mjesto najvećeg učenjaka. Ako se sve to ima u vidu, mora se priznati da ovo stoljeće, kojemu zahvaljujemo najveće filozofe i teologe srednjega vijeka, dvojicu najznačajnijih papa na političkom području, najveće svece i velike talijanske pjesnike, zaslužuje priznanje da je bilo jedno od razdoblja od najveće važnosti za povijest znanosti" (*La filosofia nel Medioevo*, str. 626).

⁶⁰⁷ "Albert Veliki je preko knjiga uspostavio dodir s prirodom. Znao je da silogizam gubi svoju vrijednost i da se samo iskustvom može dokazivati. Smatrao je da: 'experimentum solum certificat in talibus'" (É. Gilson, n. dj., str. 631).

⁶⁰⁸ A. C. Crombie, *Robert Grosseteste and the Origins of Experimental Science, 1100-1700*, Oxford, Clarendon Press, 1971.

⁶⁰⁹ Osim već navedene literature iz povijesti znanosti u srednjem vijeku v. također: G. Beaujournan, *La science dans l'Occident médiéval chrétienne* (T. René, *La science antique et médiévale des origines à 1450*), Paris, 1944.; A. C. Crombie, *The Relevance of the Middle Ages to the Scientific Movement: "Science, Optics and Music in Medieval and Early Modern Thought"*, London-Roncevere, The Hambledon Press, 1990.; Isti, *Scientific Change: Historical Studies in the Intellectual, Social, and Technical Conditions for Scientific Discovery and Technical Invention from Antiquity to the Present*, London - New York, Heinemann Educational Books, 1963.; E. Grant, *Physical science in the Middle Ages*, New York - London, Wiley, 1871.; G. Minois, *L'Église et la Science: De saint Augustin à Galilée*, Paris, Fayard, 1990.; A. Murray, *Reason and Society in the Middle Ages*, Oxford, Clarendon Press, 1978.; B. Stock, *Myth and Science in the XIIth Century. A Study of Bernard Silvester*, Princeton, Princeton University Press, 1972.

Europe, a posredno i ostalog dijela svijeta. To je stoljeće spekulativne misli, velikih sinteza i genijalnih originalnih mislilaca, čija se misao još nije bila ukrutila u dogmatičnim okvirima filozofskih škola. Označavalo je prekid s dugom i teškom prošlošću koju je naslijedilo nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva i velike seobe naroda, otvorivši vrata mnogo uspješnijoj, samostalnijoj i sretnijoj budućnosti. Tomu su pridonijeli brojni velikani ljudske misli koji su na primjeren način znali usvojiti dostignuća prethodnih naraštaja i kultura, osobito grčke, arapske i židovske, koje su predstavljale važan kanal preko kojeg je aristotelizam u potpunosti postao poznat kršćanskom Zapadu, a Aristotelova racionalna misao bila ugrađena u njegove temelje. Dovoljno je podsjetiti na njemačkog dominikanca Alberta Velikoga, profesora Pariškog sveučilišta, zvanoga *Doctor universalis*, koji je svojim prirodoznanstvenim djelima o mineralima, raslinju, životinjama i drugomu prvi ostvario sveobuhvatnu sintezu dotadašnjeg ljudskoga znanja grčke, rimske, židovske i arapske provenijencije i jasno razgraničio tri znanstvena područja: prirodoznanstveno, filozofsko i teološko od kojih je svako imalo svoja načela, svoju metodu i svoj autoritet. Jedna od njegovih povijesnih zasluga je i ta da je prvi shvatio važnost točnog opažanja prirodnih pojava i eksperimentiranja, pa nikakvo čudo da je bio jedini učenjak srednjega vijeka kojega je povijest, kao prethodnika suvremenog svijeta, počastila naslovom "veliki".⁶⁰⁷ Ne smijemo zaboraviti ni engleskog franjevca Roberta Grosseteste, kancelara sveučilišta u Oxfordu i biskupa Loncolna, jednoga od najvećih umova srednjega vijeka. Svojim originalnim djelima iz fizike, astronomije, kozmologije, teologije i filozofije, razvio je metodologiju znanstvenog istraživanja i opisao proces jednog znanstvenog pokusa, otvorivši tako novo poglavlje na području znanstvenih istraživanja.⁶⁰⁸ I jedan i drugi više su pripadali novom nego srednjem vijeku shvaćenom u njegovim tradicionalnim kategorijama i uvriježenim stereotipima. S njima dvojicom je, zapravo, počelo novo doba u povijesti znanstvene misli, a time i opće povijesti.⁶⁰⁹ Stoga bi bilo logičnije da se upravo trinaesto stoljeće uzima za pravi početak novoga vijeka, a ne otkriće Amerike (1492.) koje je bilo samo posljedica svestranog intelektualnog, znanstvenog i tehničkog preporoda sa sveučilištem kao svojim simbolom.

IO. Europa se od XIII. st. na svojem putu iz ruševina u obnovu porušenoga i kasnijih veličanstvenih dostignuća na gotovo svim područjima nije morala kao dotad oslanjati na druge kulture i civilizacije. Napokon je dobila sveučilišta kao najviše obrazovne ustanove, ognjišta najvišega znanja i znanosti, s kojim se nije mogla mjeriti nijedna dotadašnja ustanova, a europski su intelektualci, od nekadašnjih učenika prethodnih kultura i civilizacija, toliko uznapredovali da su počeli nadmašivati svoje dotadašnje učitelje i uzore. Mnogi su bili toga svjesni. Onodobni papinski dokumenti

ne kriju ponos i ushićenje tom činjenicom. Kada govore o sveučilištima, za razliku od mnogih drugih predmeta, služe se najbiranijim rječnikom i pjesničkim metaforama uspoređujući ih s "rijekama koje svojim vodama natapaju neplodne pustinjske krajeve", "stablama koja donose slatke i obilne plodove"; "visokim svjetionicima", "plodnim njivama na kojima rastu najizvrsniji i najplemenitiji usjevi" i sl.⁶¹⁰

Naravno, koliko god se Europa ima pravo ponositi svojim napretkom ostvarenim u srednjem vijeku, ne smijemo zaboraviti da svaki napredak pretpostavlja ne jedan nego čitav niz složenih čimbenika koji su ga omogućili. Nikada nešto nije izraslo ni iz čega. Svaki je naraštaj na jedan ili drugi način dužnik prethodnoga, jednako kao što ima obvezu drugima iza sebe ostaviti stanje boljim nego ga je naslijedilo. Ako je istina da je Europa, a s njom i ostali dio svijeta, u srednjem vijeku dobila sveučilište kao vrhunac svojega razvoja, dobro programiranog i institucionaliziranoga znanja, ne smijemo zaboraviti da bez stare Grčke i Rima, bez samozatajnog rada tolikih naraštaj anonimnih redovnika koji su zatvoreni u svoje skromne sobice uz blijedno svjetlo uljanica to znanje vjerno unosili u svoje rukopise, i prosvijetljenih umova jednog Boetija, Kasiodora ili Alkuina, da spomenemo samo neke, vjerojatno nikada ne bismo imali znanja kakva danas poznajemo.

No bez obzira na to tko je više pridonio razvoju europske i svjetske civilizacije, jedno je sigurno: dužnost je svakog naraštaja učiniti sve da svijet iza sebe ostavi manje siromašnim i zaostalim nego ga je zatekao. U tom se smislu i naš naraštaj ima pravo ponositi svojim doprinosom, ali jednako tako i biti svjestan svojega duga prema drugim naraštajima i civilizacijama. Ta još nitko nikada nije točno izmjerio veličinu moralnoga duga koji jedan pojedinac ima prema drugomu, a još manje dug koji jedan naraštaj ima prema prethodnim ili pak jedna civilizacija prema drugoj. To je još u XII. st. imao na umu više puta spominjani Bernard iz Chartresa koji je to izrazio lijepom metaforom: "Mi smo kao patuljci na leđima gorostasa. Vidimo bolje i dalje od njih, ali ne zato što imamo oštrij vid ili smo viši od njih, nego zato što nas oni podižu uvis i uzdižu svom svojom gorostasnom visinom."⁶¹¹

⁶¹⁰ Papa Aleksandar IV. g. 1255. piše o slavi tadašnjega Pariškog sveučilišta koje svoj postanak duguje njegovu prethodniku Inocentu III.: "Znanost pariških škola u Svetoj Crkvi je kao stablo života u Zemaljskom raji ili kao munja koja rasvjetljuje kuću Gospodnju; kao plodna majka znanja ona čini da iz izvora spasonosnog nauka obilno izviri rijeke koje natapaju neplodno lice zemlje; ona posvuda razveseljuje Božji grad i dijeli vodu znanosti koja teče na javnim trgovima kako bi osvježile duše žedne pravедnosti [...]. U Parizu ljudski rod, izobličen sljepoćom svog izvornog neznanja, ponovno dobiva vid i ljepotu zahvaljujući istinskom svjetlu koje dolazi od božanske znanosti" (usp. É. Gilson, n. dj., str. 478; J. Huizinga, *Vier Kapitel über die Entwicklung der Geschichte zur modernen Wissenschaft*: "Im Bann der Geschichte an mittelalterlichen Universitäten", Konstanz, 1969.; J. Verger, n. dj., str. 31. Isti papa, u nastojanju da potakne cistercite otvoriti pri istom sveučilištu jedno znanstveno središte piše: "Pariz je lončić u kojemu se tali zlato, mjesto na kojemu je podignuta Davidova utvrda, osigurana svojim obrana nego i sve naoružanje ratnika, jer iz nje neprestano izlaze junaci nad junacima sa svojim sabljama i mudri ljudi vični ratničkom umijeću koji će obići cijelu zemlju." To je razlog da je, posvećujući službeno prevlast grada knjige i znanosti, papa Nikola IV. 1292. magistrima Pariškog sveučilišta podijelio povlasticu da mogu posvuda podučavati bez polaganja bilo kakvih drugih ispita (É. Gilson, n. dj., str. 478 – 479; J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, str. 85).

⁶¹¹ *Metalogicon*, 3, 4; M. Dal Pra, n. dj., str. 403; Ph. Wolff, n. dj., str. 297; J. Le Goff, n. dj., str. 165; L. Geymonat, n. dj., str. 427 – 428; L. Moulin, n. dj., str. 8.

LITERATURA

- Agius D. A. – Hitchcock R., *The Arab Influence in Medieval Europe*, Reading, Ithaca Press, 1994.
- Albanese C., *Il pensiero di Giovanni Scoto Eriugena*, Messina, 1929.
- Albers B., *Il monachesimo prima di s. Benedetto*, Napoli, 1915.
- Alexander J. J. G., *Insular Manuscripts 6th to 9th Century*, London 1978.
- Allan J., *Medieval Versions of Aristototele, De caelo, and oft he Commentary of Simplicius*: "Medieval and Renaissance Studies" 2 (1950.), 82 – 120.
- Allard G. H.– Lusignan S., *Les Arts mécaniques au Moyen Age*, Paris-Montréal, Vrin/Bellarmin, 1982.
- Allevi L., *Ellenismo e cristianesimo*, Milano 1934.
- Alonso M., *Pedro Hispano, Obras filosóficas*, vol.I-II. Comentario al "De anima" de Aristoteles, Madrid 1944.
- Alonso M., *Notas sobre los traductores toledanos Domingo Gundisalvo y Juan Hispano*: "Al-Andalus", 8 (1943.), 155 – 188.
- Altaner B., *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts*, Breslau, 1924.
- Amann E., *L'epoca carolingia* (Storia della Chiesa, VI), Torino, Editrice S.A.I.E., 1977.
- Amann E., *La vita intellettuale e artistica*: "L'epoca feudale. La Chiesa del particolarismo: 888 – 1057" (Storia della Chiesa, VII), Torino, Editrice S.A.I.E., 1973.
- Amann E., *Tribolazioni della Sede Apostolica*: "L'epoca feudale. La Chiesa del particolarismo" (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, VII), Torino, S.A.I.E., 1973., 91 – 103.
- Amann E. – Domas A., *L'epoca feudale. La Chiesa del particolarismo: 888-1057* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, VII), Torino, S.A.I.E., 1973., 695 – 700.
- Amelli A., *Paolo Diacono, Carlomagno e Paolino d'Aquilea*, Montecassino, 1899.
- Andreis J., *Povijest glazbe*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1989.
- Arguillière H. X., *L'augustinisme politique. Essai sur la formation des théories politiques du moyen âge*, Paris, 1934.
- Avrin L., *Scribes, script and books. The Book Arts from Antiquity to the Renaissance*, Chicago-London, American Librery and the British Librery, 1991.
- Azarra C. – Gasparri S., *Le leggi dei Longobardi. Storia, memoria e diritto di un popolo germanico*, Milano 1992.
- Backes M. – Dölling R., *Rađanje Europe*, Rijeka, Otokar Keršovani, 1970.
- Baldwin J., *The Scholastic Culture of the Middle Ages, 1000-1300*, Lexington, D. C. Health, 1971.
- Banniard M., *Genèse culturelle de l'Europe, Ve-VIIIe siècle*, Paris, Seuil, 1989.
- Barbero A., *Carlo Magno. Un padre dell'Europa*, Roma-Bari, Laterza, 2000.
- Batelli G., *Lezioni di paleografia*, Città del Vaticano, 1949.

- Batelli G., *La "pecia" e la critica del testo dei manoscritti universitari medievali*: "Archivio Storico Italiano, vol. II, 1935., 244 – 252.
- Bataillon L., *La Production du livre universitaire au Moyen Age. Exemplar et pecia*, Paris, Éd. du CNRS, 1988.
- Baur L., *Dominicus Gundissalinus De divisione philosophiae*: "Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters" IV, 2 – 3, Münster i. Westfalen, 1903.
- Baus K., *Velika povijest Crkve*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1972.
- Bazala A., *Boetije*: "Hrvatska enciklopedija", sv. II, Zagreb, 1941., str. 118.
- Baeumker C., *Dominicus Gundissalinus als politischer Schriftsteller*: "Compte rendu du IVe Congrès scientifique des catholiques, IIIe section), Fribourg, 1898.
- Beaujournan G., *La science dans l'Occident médiéval chrétienne* (T. René, *La science antique et médiévale des origines à 1450*), Paris, 1944.
- Beaune C., *La Naissance de la nation France*, Paris, Gallimard, 1985.
- Beck P., *L'innovation technique au Moyen Age*, Paris, Errance, 1998.
- Bédoret H., *Les premières traductions tolédanes de philosophie. Oeuvres d'Alfarabi*: "Revue néoscholastique", 41 (1938.), 80 – 97;
- Bédoret H., *Les premières traductions tolédanes de philosophie. Oeuvres d'Avicenne*: "Revue néoscholastique", XLI (1938), 80-97, 374 – 400, 519-533.
- Bédoret H., *L'auteur et le traducteur du Liber de Causis*: "Revue néoscholastique", 41 (1938), 519 – 533.
- Behrends F., *Kingship and Feudalism according to Fulbert of Chartres*: "Medieval Studies" 25 (1963.), 93 – 99.
- Benson R.I. – Constable G., *Renaissance and Renewal in XIIth Century*, Oxford, Clarendon Press, 1982.
- Berg D., *Armut und Wissenschaft. Beiträge zur Geschichte des Studienwesens der Bettlerorden im 13. Jahrhundert*, Düsseldorf, 1977.
- Bertaux E., *L'art dans l'Italie méridionale*, I, Paris, 1904.
- Berthier A., *Un Maître orientaliste du XIIIe siècle: Raymond Martin O. P.*: "Analecta Fratrum Praedicatorum" 6 (Romae, 1936.), 270.
- Berthier A., *Les écoles des langues orientales fondées au XIIIe siècle par les dominicains en Espagne et en Afrique*: "Revue Afrique" 73 (1932.) 84 – 103.
- Bréhier L., *L'ecthesis, la fine del regno di Eraclio e i suoi successori*: "San Gregorio Magno, gli Stati barbarici e la conquista araba" (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, V, Torino, S.A.I.E., 1971., str. 202 – 205.
- Bertola E., *I precedenti storici del metodo del "Sic et non" di Abelardo*: "Rivista di Filosofia Neoscholastica", 53 (1961.), 255 – 280.
- Berola E., *Le traduzioni delle opere filosofiche arabo-giudaiche nei secoli XII e XIII*: "Studi di filosofia in onore di Francesco Olgiati" (Milano 1962), 235 – 270.
- Bevan E.R., *A history of Egypt under the Ptolemaic dynasty*, London, 1927.
- Bigg Ch., *The Christinity Platonists of Alexandria*, Oxford, 1968.
- Blanc C., *Origène, Commentaire sur saint Jean*, II, (Sources chrétiennes, 137), Paris, 1970.
- Bloch M., *Avènement et conquêtes du moulin à eau*: "Annales HES", 1935., 538 – 563.
- Bloch M. *Les "inventions" médiévales*: "Annales HES", 1935., 634 – 643.
- Bochenski I.M., *Petri Hispani Summulae logicae*, Torino, 1947.

- Boehner Ph., *Medieval Logic. An Outline of its development from 1250 to ca. 1400*, Chicago, 1952.
- Boretius A., *Capitularia regum Francorum*, I, Hannoverae, 1835.
- Borst J., *Beiträge zur sprachlich-stilistischen und rhetorischen Würdigung des Origenes*, Freising, 1913.
- Bossuet W., *Jüdisch-christlicher Schulbetrieb in Alexandria und Rom*, Göttingen, 1915.
- Brandt M., *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1980.
- Braudel F., *Civilizacije kroz povijest*, Zagreb, Globus, 1990.
- Braunfels W., *Karl der Grosse – Lebenswerk und Nachleben*, Bd. I-V, Düsseldorf, Schwann, 1965. – 1968.
- Bréhier L.– Aigrain R., *San Gregorio Magno, gli Stati barbarici e la conquista araba* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, V), Torino, Ed. S.A.I.E., 1971.
- Bresc H. - Bresc-Bautier G., *Palerme, 1070-1492*, Paris, Autrement, 1993.
- Brewer S., *Fr. Rogerii Bacon opera quaedam hactenus inedita*, London, 1859.
- Brezzi P., *La gnosi cristiana e le antiche scuole cristiane*, Roma, 1950.
- Brinckmeier E., *Praktisches Handbuch der historischen Chronologie*, Berlin 1882.
- Brune P., *Histoire de l'ordre hospitalier du Saint-Esprit*, Lons-le-Saunier – Paris, 1892.
- Brunet A.– Tremlay P., *La Renaissance du XIIe siècle. Les écoles et l'enseignement*, Paris, 1933.
- Brunhes G., *La foi chrétienne et la philosophie au temps de la renaissance carolingienne*, Paris, 1903.
- Bruni G., *Note sopra un capitolo dell'averroismo latino nel secolo XIII: "Bolletino filosofico del Pontificio Ateneo Lateranense"*, 3 (1937.), 221 – 250.
- Brühl C., *Palatium und Civitas. Studien zu Profanopographie spätantiker civitates vom 3 bis zum 13 Jahrhundert*, Bd. I-II, Köln-Wien 1975. – 1990.
- Bubnov N., *Gerberti opera mathematica*, Berlin, 1899.
- Buljan-Klaić M., *Herman Dalmatinac, prvi hrvatski filozof i znanstvenik*, Zagreb, 1996.
- Burk A., *Die Pedagogik des Isocrates als Grundlegung des humanistischen Bildungsideal*, Würzburg, 1923.
- Burr G.L., *La rivoluzione carolingia e l'intervento franco in Italia*, ("Storia del mondo Medievale", II), Cambridge University Press – Milano, Garzanti, 1983., 358 – 387.
- Burr G.L., *How the Middle Ages got their name: "American historical Review"* t. 18, 710 – 726; t. 20, 813.
- Butler E. C., *Il monachesimo* (Storia del Mondo Medievale, I), Milano, Garzanti – Cambridge University Press, 1983.
- Bülow G., *Des Dominicus Gundissalinus Schrift "Von dem Hervorgange der Welt" (de processione mundi)*, herausgegeben und auf ihre Quellen untersucht, Münster i. Westfalen, 1925.
- Cadiou R., *La jeunesse d'Origène: "Histoire de l'École d'Alexandrie au début du IIIe siècle"*, Paris 1935.
- Callus D. A., *Thomas d'Aquin* (Chaire Cardinal Mercier, 1955.), Louvain, 1957., 93 – 174.
- Callus D. A., *The Oxford Career of Robert Grosseteste: "Oxoniensia"*, 10 [1945.], 42 – 72).
- Callus D.A., *Introduction of Aristotelian Learning to Oxford* (Proceeding of the British Academy, 29), London, 1943.
- Camassa G., *Le istituzioni politiche greche: "Storia delle idee politiche, economiche e sociali"*, vol. I, Torino, UTET, 1982.
- Canterburyjski A., *Quod vere sit Deus*, I, Zagreb, Demetra, 1997.
- Cantor M., *Geschichte der Mathematik*, I, Leipzig, 1900.

- Cappuins M., *Jean Scot Eriugène, sa vie, son oeuvre, sa pensée*, Louvaine, 1933.
- Caravale M., *Ordinamenti giuridici nell'Europa medievale*, Bologna, il Mulino, 1994.
- Chadwick N., *The Age of Saints in the Early Celtic Church*, Oxford, 1961.
- Chartularium Studii Bononiensis: Documenti per la storia dell'Università di Bologna dalle origini fino al secolo XV*, ed. L. Nordi e Orioli, I, Bologna, 1909.
- Chatillon J., *Sermons et prédicateurs victorins de la seconde moitié du XIIème siècle*: "Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge" XXXII (1965.), 7 – 60.
- Chattopadhyaya D., *Science and Society in Ancient India*, Research India Publ., Calcutta, 1977.
- Chazotte Ch., *Grégoire le Grand*, Paris, 1958.
- Chenu M.-D., *Arts "mécaniques" et ouvres serviles*: "Revue des sciences philosophiques et théologiques.", XXIX (1940.), 313 seq.
- Chenu M.-D., *La théologie au douzième siècle*, 3e éd. Paris, 1957.
- Chenu M.-D., *La Théologie comme science au XIIIe siècle*, Paris, 1957.
- Chenu M.-D., *Introduction à l'étude de St. Thomas d'Aquin*, Montréal – Paris, 1950.
- Chenu M.-D., *St. Thomas d'Aquin et la théologie*, Paris 1959.
- Chevallier J., *Storia del pensiero politico*, Bologna, il Mulino, 1981.
- Chiesa P., *Paolo Diacono. Uno scrittore di tradizione longobarda e rinnovamento carolingio*, Udine, 2000.
- Chollet A., *Aristotélisme de la scolastique*: "Dictionnaire de Théologie catholique", t. I, fasc. VII, Paris, 1902.
- Clément F. – Tolan J., *Réflexions sur l'apport de la culture arabe à la construction de la culture européenne*, Paris, 2003.
- Clerval A., *Les écoles de Chartres au moyen âge du Ve au XVIe siècle*, Paris, 1895.
- Clover T. R., *La letteratura dell'età augustea*: "L'Impero di Augusto: 44 a. C. – 70 d. C. (Storia antica, X, 2), Milano, Il Saggiatore, 1968.
- Cobban A.B., *The Medieval Universities: Their Development and Organisation*, London, Methuen, 1975.
- Coellen L., *Die Stilenentwicklung der Schrift im christlichen Abendlande*, Darmstadt, 1922.
- Contreni J. J., *Carolingian Learning Masters and Manuscripts*, Yormouth-Norfolk 1992.
- Copleston F., *Historija filozofije*, s engleskoga preveo S. Žunjić, I., Beograd, 1988.
- Corben A., *Historija islamske filozofije*, I-II, Sarajevo, Veselin Masleša – Svjetlost, 1987.
- Cortabani A., *San Ramon de Peñafort y las escuelas dominicanas de lenguas*: "Escritos del Vedat", 7 (1977.), 125 – 154.
- Creutz R., *Der Artzt Constantinus Africanus von Montecassino*: "Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens", 47 (1929.), 1 – 44.
- Crombie A. C., *Robert Grosseteste and the Origins of Experimental Science, 1100-1700*, Oxford, Clarendon Press, 1971.
- Crombie A. C., *The Relevance of the Middle Ages to the Scientific Movement*: "Science, Optics and Music in Medieval and Early Modern Thought", London-Roncovere, The Hambledon Press, 1990.
- Crombie A. C., *Scientific Change: Historical Studies in the Intellectual, Social, and Technical Conditions for Scientific Discovery and Technical Invention from Antiquity to the Present*, London – Ney York, Heinemann Educational Books, 1963.
- Cuissart G., *Théododulphe, évêque d'Orléans, sa vie et ses ouvres*, Orléans, 1892.
- Curtius E.R., *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Zagreb, Matica hrvatska, 1971.

- Da Cruz Fuentes J.M., *Pedro Hispano Portugalense e as controvérsias doctrinais do século XIII. A origem da alma*, Coimbra, 1964.
- Dahl S., *Histoire du livre de l'antiquité à nos jours*, Paris, 1933.
- Dal Pra M., *Il pensiero occidentale*, vol. I, Firenze, La Nuova Italia, 1980.
- Dal Pra M., *La filosofia antica e medievale* (Il pensiero occidentale. Compendio di storia della filosofia con larga scelta di passi dagli autori, vol. I), Firenze, La Nuova Italia, 2005.
- Dal Pra M., *Scoto Eriugena ed il neoplatonismo medievale*, Milano, 1951.
- Dadić Ž., *Egzaktne znanosti hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb, Globus, 1991.
- Dadić Ž., *Herman Dalmatinac*: "Encyclopedia moderna" god. XVII (1997.), br. 47, 95 – 98.
- Dadić Ž., *Hermannus Dalmata*, Zagreb, Školska knjiga, 1996.
- D'Alverny M. Th., *Les traductions d'Avicenne* (Moyen âge et Renaissance): "Avicenna nella storia della cultura medievale" (Accademia nazionale dei Lincei. Problemi attuali di scienza e di cultura, 40), Roma, 1957., 71 – 87.
- D'Alverny M. Th., *Notes sur les traductions médiévales d'Avicenne*: "Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age", 19 (1952.). 337 – 358.
- D'Alverny M. Th., *Les traductions d'Aristote et de ses commentateurs*: "Revue de Synthèse", LXXXIX (1968.), 125 – 144.
- D'Alverny M.-Th., *Avicenna latinus*: "Archives d'Histoire doctrinale et Littérature du Moyen Age", 28 (1961.), 281 – 316; 30 (1963.), 221 – 272; 31 (1964.), 271 – 286;
- D'Alverny M.-Th., *Le Cosmos symbolique du 12e siècle*: "Archives d'histoire doctrinale et littéraire di Moyen Age", XX (1953.), 31 – 81.
- D'Amato A., *I Domenicani a Bologna*, I, Bologna, 1988.
- D'Amato A., *Il cammino di una grande idea. L'Ordine dei Frati Predicatori*, Bologna, N. Zanichelli Editore, 1955.
- Daniel N., *Gli Arabi e l'Europa nel Medio Evo*, Bologna, il Mulino, 1981.
- Daniélou J., *Message évangélique et culture hellénistique aux IIe et IIIe siècles*, Tournai, 1961.
- Dasgupta S., *Natural Science oft he Ancient Hindus*, New Delhi, 1987.
- Deanesly M.– Bateson M., *Le scuole medievali fino al 1300* (Storia del Mondo Medievale, V), Milano, Garzanti – Cambridge University Press, 1983., 650.
- Deasnesly M., *Augustin of Canterbury*, London-Edinburgh, 1964.
- De Contenson P.M., *S. Thomas et l'avicennisme latin*: "Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques", 43 (1959.) 3 – 31; 28 (1961.) 281 – 316.
- De Ghellinck J., *Littérature latine au moyen âge*, II, Paris, 1939.
- De Ghellinck J., *L'essor de la littérature latine az XIIe siècle*, I, Bruxelles – Paris, 1948.
- De Gellinck J., *Le mouvement théologique du XIIe siècle*, Bruges – Bruxelles – Paris, 1948.
- De Labriolle P. – Bardy G.– Bréhier L. – De Plinval G., *Dalla morte di Teodosio all'avvento di S. Gregorio Magno* (Storia della Chiesa dalle origini ai giorni nostri, IV), Torino, Editrice S.A.I.E., 1972.
- Delhaye Ph., *L'organisation scolaire du XIIe siècle*: "Traditio", 5 (1947.), 213 – 268.
- Delisle L., *Histoire de l'ordre hospitalier du Saint-Esprit par l'abbé Brune*: "Journal des savants", 1893.
- De Loe P., *De vita et scriptis beati Alberti Magni*: "Analecta Bollandiana", 19 (1900.), 257 – 284; 20 (1901.), 273 – 316; 21 (1902.), 361 – 371.

- De Menasce P.J., *Arabische Philosophie* (Bibliographische Einfürungen in das Studium der Philosophie, 6), Bern 1948.
- Denifle H., *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*, Band I, Berlin, 1885.
- Denifle H. – Chatelain A., *Cartularium Universitatis Parisiensis sub auspiciis Consilii generalis facultatum Parisiensium*, I, Paris, 1889.
- De Renzi, S., *Storia della medicina in Italia*, Napoli, 1845.
- De Renzi S., *Storia documentata della scuola medica di Salerno*, Napoli, 1857.
- Destrez J., *La pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle*, Paris, 1935.
- De Vaux C., *Die Philosophie des Islam in ihren Bezug zu den philosophischen Weltanschauungen des westlichen Orients*, München, 1924.
- De Vaux C., *Notes et textes sur l'avicennisme latin aux confins des XIIe – XIIIe siècles* (Bibliothèque thomiste, 20), Paris, 1934.
- De Wulf M.D., *The Sistem of Thomas Aquinas*, Gloucester, 1961.
- De Wulf M., *Histoire de la philosophie médiévale*, t. I., Louvain, 1924.
- Dexter Hazeltine H., *Il diritto romano e il diritto canonico nel medioevo*: "Storia del Mondo Medievale" III, Cambridge University Press – Garzanti, Milano, 1983.
- Diehl Ch., *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris, 1901.
- D'Irsay S., *Histoire des Universités françaises et étrangères des origines à nos jours*, I, Paris, 1933.
- D'Irsay S., *The life and works of Giles of Corbeil*: "Annals of medical history", 7/1925, 362-378.
- Douais C., *Acta capitulorum provincialium Ordinis Fratrum Praedicatorum 1239 - 1302*, Toulouse, 1894.
- Dragičević I., *Od Nebeskog Carstva do naših dana*, Zagreb, Prometej, 2002.
- Duchesne L., *Storia della Chiesa antica*, I, Roma, 1911.
- Duff J. W., *Gli inizi della letteratura latina*: "Roma e il Mediterraneo, 218-133 a. C." (Storia antica, VIII, 2), Milano, Il Saggiatore – Università di Cambridge, 1971.
- Dumoulin M., *Il regno d'Italia sotto Odoacre e Teodorico*: "Storia del Mondo Medievale", I, Milano, Garzanti – Cambridge University, 1983.
- Dürr K., *The Propositional Logic of Boethius*, Amsterdam, 1971.
- Easton S. C., *Roger Bacon and his search for a universal science*, New York – Oxford, 1952.
- Eisler M., *Vorlesungen über die jüdischen Philosophen des Mittelalters*, Bd. I-III, Wien, 1870. – 1884.
- Ehrle F., *L'Agostinismo e l'Aristotelismo nella Scolastica del secolo XIII*: "Xenia thomistica", III, Roma, 1925., 517 – 588.
- Emden A.B., *A biographical register of the University of Oxford to A. D. 1500*, I-III, Oxford, 1957. – 1959.
- Ennen E., *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Bd. I-III, Göttingen, 1979.
- Ermini G., *Scritti di diritto comune*, Padova, 1976.
- Eucken Ch., *Isokrates*, Berlin/New York, 1983.
- Ewig E., *L'attività missionaria della Chiesa latina*: "Storia della Chiesa" diretta da H. Jedin, III, Milano, Jaca Book, 1978., 116 – 124.
- Ewig E., *Crkva pod gospodstvom laika*: "Velika povijest Crkve" III/I, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1971.
- Fichtenau H., *L'Impero carolingio*, Roma – Bari, Editori Laterza, 1972.

- Field F., *Origenis Hexaplorum quae supersunt*, I-II, Oxford, 1867. – 1875.
- Flatten H., *Die Philosophie des Wilhelms von Conches*, Koblenz, 1929.
- Flishe A., *La Riforma Gregoriana e la Riconquista Cristiana* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, VIII), Torino, Editrice S. A. I. E., 1972.
- Flishe A.– Thouzellier Ch.– Azais Y., *La christianità romana 1198 – 1274* (Storia della Chiesa dalle origini fino ai nostri giorni, X., Torino, S.A.I.E., 1967.
- Fliche A. – Foreville R. – Rousset de Pina J., *Dal primo concilio Lateranense all'avvento di Innocenzo III* (Storia della Chiesa" IX/1), Torino, S.A.I.E., 1974.
- Forest A.– F. Van Steenberghen – De Gandillac M., *Il movimento dottrinale nei secoli IX – XIV* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, XIII), Torino, S.A.I.E., 1965.
- Foreville R. – Rousset de Pina J., *Dal primo Concilio Lateranense all'avvento di Innocenzo III* (Storia della Chiesa, IX/1), Torino, S.A.I.E., 1974.
- Fossier R., *Le Travail au Moyen Âge*, Paris, Hachette, 2000.
- Franceschini E., *Aristotele nel Medioevo latino*: "Atti del IX Congresso Nazionale di Filosofia, 20 – 23 Settembre 1934.", Padova, 1935.
- Frascolla G., *Abelardo umanista e razionalista* (Pietro Abelardo, I – II), Pesaro, 1950. – 1951.
- Fried J., *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters*, Sigmaringen, Thorbecke, 1986.
- Fries A., *Werke Alberts des Grossen als Quellen der Summa philosophiae unter dem Namen des Robert Grosseteste*: "Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie", 10 (1962), 257 – 290.
- Froger D. J., *Origines, histoire et restitution du chant grégorien*: "Musique et Liturgie", Paris, 1950.
- Frova C., *Città e Studium a Vercelli (secoli XII e XIII)*: "Luoghi e metodi di insegnamento nell'Italia medievale [secoli XII-XIV], Atti del Convegno internazionale di studi, Lecce – Otranto, 6-8 ottobre 1986, Galatina, 1989., 96 – 98.
- Frugoni O.C., *Medioevo sul naso. Occhiali, bottoni e altre invenzioni medievali*, Bari, Laterza, 2001.
- Gadamer H.-G., *Početak filozofije*. Prijevod s njemačkoga: Tomislav Bracanović i Željko Pavić. Zagreb, Hrvatski studiji, 2000.
- Gagnepain B., *Histoire de la musique au Moyen Age*, Paris, Fayard, 2002.
- Ganz P.F., *The Role of the Book in Medieval Culture*, I-II, Turnhout, Brepols, 1986.
- Gaskoim C., *Alcuin, his life and his work*, London, 1903.
- Gaudement J., *La formation du droit canonique médiéval*, London, 1980.
- Gaudenzi A., *Lo studio bolognese nei primi due secoli della sua esistenza*, Bologna 1901.
- Gaudenzi A., *La costituzione di Federico II che interdica lo Studio Bolognese*: "Archivio storico italiano", 42 (1908), 352 – 363.
- Gauthier L., *Scolastique musulmane et Scolastique chrétienne*: "Revue d'Histoire de la philosophie", 2 (1928.), 221 – 253, 333 – 365.
- Gauthier L., *Avicenna latinus*: "Archives d'Histoire doctrinale et Littérature du Moyen Age", 28 (1961.), 281 – 316; 30 (1963.) 221 – 272; 31 (1964.), 271 – 286.
- Gearry P.J., *The Myths of Nations. The Medieval Origins of Europe*, Princeton, University Press, 2002.
- Génestal R., *Le "Privilegium fori" en France, du décret de Gratien à la fin du XVe siècle*, Paris, 1921.
- Germain A., *Étude historique sur l'École de Droit de Montpellier, 1160-1793, d'après les documents originaux*, Montpellier, 1877.

- Germain A., *L'École de médecine du Montpellier, ses origines, sa constitution, son enseignement*. Étude historique d'après les documents originaux, Montpellier, 1880., 7sq.
- Geyer B., *Friedrich Überwegs Grundriss der Philosophie, Zweiter Teil, Die patristische und scholastische Philosophiae*, 11. Aufl., Berlin, 1928.
- Geyer B., *De aristotelismo B. Alberti Magni*: "Alberto Magno". Atti della Settimana Albertina, Roma, 1932., 63 – 80.
- Geyer B., *Die mathematischen Schriften des Albertus Magnus*: "Angelicum" (Roma), 1957.
- Geymonat L., *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, vol. I, Milano, Garzanti, 1977.
- Giannoni G., *Paulinus II. Patriarch von Aquilea*, Wien, 1896.
- Gibbon E., *Declino e caduta dell'Impero Romano*, Milano, Oscar Mondadori, 1990.
- Gilson É., *La filosofia nel Medioevo dalle origini patristiche alla fine del XIV secolo*, Firenze, La Nuova Italia editrice, 1983.
- Gilson É., *Humanisme médiéval et Renaissance*, Paris, 1932.
- Gilson É., *Note sur les noms de la matière chez Gilbert de la Porrée*: "Revue de moyen âge latin", 2 (1946.), 173 – 176.
- Gilson É., *Le platonisme de Bernard de Chartres*: "Revue Néoscholastique de Philosophie", 25 (1923.), 5 – 19.
- Gillet H. M., *St. Bede the Venerable*, London, 1935.
- Giordani I., *La prima polemica cristiana, gli apologetici del II° secolo*, Brescia, 1943.
- Girggensohn D., *Gli statuti medievali delle Università di giurisprudenza italiane: conservazione, materie regolate, indipendenze*: "Università in Europa. Le istituzioni universitarie dal Medio Evo ai nostri giorni. Strutture, organizzazione, funzionamento" (Atti del Convegno Internazionale di Studi, Milazzo, 28 Settembre – 2 Ottobre 1993), Messina, Rubettino Editore, 1995., 15 – 160.
- Glénisson J., *Le Livre au Moyen Age*, Paris, Éd. du CNRS, 1988.
- Grabmann M., *Geschichte der scholastischen Methode*, Bd. I-II, Freiburg i. Br., 1909. – 1911.
- Grabmann M., *Wilhelm von Conches*: "Sitzungsberichte des bayerischen Akademie der Wissenschaften", München, 1935.
- Grabmann M., *Die Sophismataliteratur des 12. und 13. Jahrhundert mit Textausgaben eines Sophisma des Boetius von Dacien* (Beiträge zur Geschichte der Philosophie (und Theologie) des Mittelalters, 36, 1), Münster i. W. 1940.
- Grabmann M., *Der lateinische Averroismus des 13. Jahrhunderts und seine Stellung zur christlichen Weltanschauung*, München 1931.
- Grabmann M., *Die Aristoteliskommentare des heiligen Thomas von Aquin*: "Mittelalterliches Geistesleben" Bd. I-III, München, 1926.
- Grabmann M., *Mittelalterliches Geistesleben*, I. München, 1926.
- Grabmann M., *L'influsso di Alberto Magno sulla vita intellettuale del Medio Evo*, 2. ed., Roma, 1931.
- Grabmann M., *Aristoteles im Werturteil des Mittelalters*: "Mittelalterliches Geistesleben", II, München, 1936., 71 – 75.
- Grabmann M., *Guglielmo di Moerbeke O. P., il traduttore delle opere di Aristotele*: "Miscellanea Historiae Pontificiae, XI: I Papi del Duecento e l'Aristotelismo, fasc. II, Roma, 1946.
- Gračanin H., *Astronomija u staroj Indiji*: "Čovjek i svemir". Časopis zagrebačke zvezdarnice, 47 (2004. – 2005.), 1, 28 – 35.
- Graiff C.A., *Siger de Brabant. Questions sur la Métaphysique* (Philosophes médiévaux, I), Lovain 1948.
- Grant E., *The Foundations of Modern Science in the Middle Ages: their religious, institutional, and intellectual contexts*, Cambridge, University Press, 1996.

- Grant E., *Le origini medievali della scienza moderna*, Torino, 2001.
- Grant E., *Physical science in the Middle Ages*, New York – London, Wiley, 1871
- Gregory T., *Anima mundi. La filosofia di Guglielmo di Conches e la Scuola di Chartres*, Firenze, 1955.
- Gregory T., *Discussioni sulla doppia verità: "Cultura e scuola"* (1962.), 99 – 106.
- Grmek M.D., *Konstantin Afrički: "Medicinska enciklopedija"*, Zagreb, 1969., str. 12 – 13.
- Grundmann H., *Vom Ursprung der Universität im Mittelalter*, 2 Auflage, Darmstadt, 1964.
- Grunebaum G. E., *La civiltà musulmana del periodo abaside* (Storia del Mondo Medievale, II), Milano, Garzanti – Cambridge University Press, 1983.
- Guerreau A. – Jalabert, *La 'Renaissance carolingiennes': "Bibliothèque de l'Ecole des Chartres"*, 139 (1981.), 5 – 36.
- Guidetti M., *Vivere tra i barbari. Vivere con i Romani. Germani e Arabi nella società tardoantica IV-VI secolo*, Milano, Jaca Book, 2007.
- Guttman J., *Die Scholastik des 13. Jahrhundert in ihren Beziehungen zur jüdischen Literatur*, Breslau, 1902.
- Hagen H., *Anecdota Helvetica*, Leipzig, 1870.
- Hamesse J. – Muraille C., *Le Travail au Moyen Age, une approche interdisciplinaire*, Louvain-la-Neuve, 1990.
- Hanson R. P. C., *Saint Patrick. His Origins and Career*, Oxford 1968.
- Harnack A. von, *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius*, II, 1, Leipzig, 1958.
- Harris G. L., *The formation of Parliament, 1272-1377*, Manchester, 1981.
- Haskins E., *Logos and Power in Isocrates and Aristotle*. Edited by Thomas W. Benson. University of South Carolina Press, 2004.
- Haskins C. H., *L'origine dell'università: "Le origini dell'Università"* a cura di G. Arnaldi, Bologna, il Mulino, 1974.
- Haskins C. H., *A list of Text-books from the close of the twelfth Century: "Studies in the history of Mediaeval Science"* (Cambridge, 1924.), 356 – 376.
- Hauck A., *Apologetik in den alten Kirche*, Leipzig, 1918.
- Hauck A., *Kirchengeschichte Deutschlands*, II, Leipzig, 1912.
- Hayes W.C., *Il Regno Medio in Egitto: dall'ascesa dei sovrani di Herakleopolis alla morte di Ammenems III* (Storia antica del Medio Oriente, Università di Cambridge, I, 4), Milano, il Saggiatore, 1972.
- Heather P., *Goths and Romans 332-489*, Oxford 1994.
- Heers J., *Le Travail au Moyen Âge*, Paris, 1965.
- Helbling H. *Natur und Aberglaube des Johannes von Salisbury*, Zürich, 1956.
- Henry F., *Irish Art in Early Period to 800 A. D.*, London, 1965.
- Herrin J., *The Formation of Christendom*, Princeton, Princeton University Press, 1987.
- Hildebrand I., *Kina*, Rijeka, Extrade, 2005.
- Hillgarth J. N., *The Conversion of Western Europe, 350 – 750*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1969.
- Holleaux M., *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIme siècle avant J. C. (273-205)*, Paris, 1921.
- Holt J. C., *Rights and liberties in Magna Carta: "Album Helen M. Cam"*, I, Louvain, 1960.
- Hoppin R., *Medieval Music in the Middle Ages*, New York, Norton, 1978.
- Horten M., *Die Hauptlehren des Averroes nach seiner Schrift: Die Wiederlegung des Gazali*, Bonn, 1913.

- Horvath A., *La sintesi di san Tommaso d'Aquino*, Torino-Roma, Marietti, 1936.
- Howarth H. H., *Saint Gregory the Great*, London, 1912.
- Huard P. – Grmek M.D., *Mille ans de chirurgie en Occident: V – XV siècles*, Paris, 1966.
- Huerta A., *Los Dominicos en Andalucia*, Sevilla 1992.
- Hugo a S. Victore, *Didascalion. De studio legendi*, ed. Ch. H. Buttmer (Studies in medieval and renaissance latin, X), Washington 1939.
- Hugues K., *The Church in Early Irish Society*, London, 1966.
- Huizinga J., *Vier Kapitel über die Entwicklung der Geschichte zur modernen Wissenschaft: "Im Bann der Geschichte an mittelalterlichen Universitäten"*, Konstanz, 1969.
- Humbertus de Romanis, *Expositio super regulam D. Augustini*, Comi, 1602.
- Humbertus de Romanis, *De vita regulari*, I, Romae, 1888.
- Humphreys K.W., *The Book Provisions of the Mediaeval Friars 1215-1400*, Amsterdam, 1964.
- Isaac J., *Saint Thomas interprète des oeuvres d'Aristote: "Scholastica ratione historico-critica instauranda"* (Roma, 1951) 353 – 363.
- Ivanka E. von, *Plato christianus*, Einsiedeln, 1960.
- Iveković R., *Indija – Fragmenti osamdesetih. Filozofija i srodne discipline*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo, 1989.
- Jaeger W. W., *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen*, Bd. I-III, Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1959.
- Jaeger W. W., *Die frühe Christentum und die griechische Bildung*, Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1963.
- Jarret B., *The English Dominicans*, London, 1921.
- Jelisejev J. - Nauou J. – Wiet G. – Ph. Wolff Ph., *Velike civilizacije srednjega vijeka* (Historija čovječanstva. Kulturni i naučni razvoj, II. dio), Zagreb, Naprijed, 1972.
- Johnson R., *Isocrates' Method of Teaching: "American Journal of Philology"* 1959.
- Jourdain Ch., *La philosophie de saint Thomas d'Aquin*, vol.I-II, Paris, 1878.
- Kaegi A., *Der Rigveda*, Leipzig 1881.
- Kaeppli Th.– Shooner H.V., *Les manuscrits médiévaux de Saint-Dominique de Dubrovnik*, Roma, Istituto Storico Domenicano, 1965.
- Katić L., *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira: "Bogoslovska smotra"*, br. 4/1932., 1 – 30.
- Keil B., *Grammatici latini*, Leipzig, 1880.
- Klaić N., *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb, Školska knjiga, 1972.
- Kletter P., *Johannes Eriugena. Eine Untersuchung über die Entstehung der mittelalterlichen Geistigkeit: "Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance"*, Leipzig 1931.
- Korać V., *Platonov ideal jedinstva filozofije i politike: Platon, Država*, Beograd, Kultura, 1969.
- Krasić S., *Generalno učilište dominikanskog reda u Zadru ili 'Universitas Jadertina' 1396-1807*, Zadar, Filozofski fakultet, 1996.
- Krasić S., *Liber almi Studii Generalis S. Dominici Iadrae (1686. – 1790.). Građa za povijest visokog školstva u Hrvatskoj*, Zadar, Sveučilište u Zadru, 2006.
- Krasić S., *Značaj prvog sveučilišta u hrvatskoj kulturnoj povijesti: "Mostariensia"*, časopis za humanističke znanosti, Sveučilište u Mostaru, br. 5, Mostar, 1996., 5-14.

- Krasić S., *Zadar – kolijevka prvog hrvatskog sveučilišta. Uz 600. obljetnicu Generalnog učilišta Dominikanskog reda (1396 - 1807): "Zadarska smotra"*. Časopis za kulturu, znanost i umjetnost, god. XLV, br. 1 – 3 (Zadar, 1996.), 23 – 39.
- Krasić S., *Četrdeset godina Filozofskog fakulteta u Zadru 1956-1996* (Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru), Zadar, 1996., 342 – 352.
- Krasić S., *Zadar, prvo hrvatsko sveučilišno središte: "Nova diplomacija" / New Diplomacy*. Časopis za diplomatska predstavništva / Magazin for Diplomatic Missions. Croatian-english Version. Godište – Year 1 /Prosinac – December 2008, broj – Issue 4, 62 – 69.
- Krasić S., *Počeci hrvatskog visokog školstva u okviru ranih sveučilišnih gibanja u Europi: "Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti"*, vol. 22, (Zagreb 2004.), 121 – 172.
- Krasić S., *Počeci hrvatskog visokog školstva u svjetlu najnovijih povijesnih istraživanja: "Mostariensia"*. br. 24, 2006., str. 1 – 16.
- Krasić S., *Alle origini dell'istruzione universitaria in Croazia nel contesto degli analoghi movimenti in Europa: "Angelicum"*, 85 (Roma, 2008.), fasc. 3, 859 – 873.
- Krause W., *Die Stellung der frühchristlichen Autoren zur heidnischen Literatur*, Wien, 1958.
- Kristeller P.O., *The School of Salerno: "Bulletin of History of Medicine"* 1945. Isti, *Nuove fonti per la medicina salernitana: "Rassegna storica salernitana"*, Salerno, 1957.
- Kubitschek W., *Grundriss der antiken Zeitrechnung* (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, I,7), München 1928.
- Laistner M. L. W., *Christianity and Pagan Culture in the Later Roman Empire*, New York, Ithaca, 1969.
- Laistner M.L.W., *Bede as a classical and patristic scholar: "Transactions of the Royal Historical Society"*, Fourth Series, 16, 1933.
- Laistner M. L.W., *Thought and Letters in Western Europe*, London, 1957.
- Landgraf A.M., *Einführung in die Geschichte der theologischen Literatur der Frühscholastik, unter dem Gesichtspunkte der Schulbildung*, Regensburg, 1948.
- Laurent M.-M. – Congar M.-J., *Essai de bibliographie albertienne: "Maître Albert: "Revue thomiste"*, Saint-Maximin [s.d.], 198 – 238.
- Leberton J. – Zeiller G., *La Chiesa primitiva* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, I), Torino, Editrice S.A.I.E., 1957.
- Lebreton J. – Zeiller J., *Dalla fine del II secolo alla pace Costantiniana (313)*, ("Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, II), Torino, Editrice S.A.I.E., 1972.
- Leciejewicz L., *La nuova forma del mondo. La nascita della civiltà europea medievale*, Bologna, il Mulino, 2004.
- Leclercq J., *La doctrine de Saint Grégoire*, I-II, Paris, 1961.
- Legendre P., *La Pénétration du droit romain dans le droit canonique classique de Gratien à Innocent IV (1140-1254)*, Paris, 1964.
- Le Goff J., *L'uomo medievale*, Roma – Bari, Laterza, 1993.
- Le Goff J., *Intelektualci u srednjem vijeku*, Prijevod N. Grujić. Zagreb, GZH, 1982.
- Le Goff, J. *Civilizacija srednjoeuropskog Zapada*. Prevela Gordana V. Popović, Zagreb, Golden marketing, 1998.
- Le Goff J., *Il Medioevo. Alle origini dell'identità europea*, Bari, Editori Laterza, 1999.
- Le Goff J., *Il basso medioevo*, Milano, Feltrinelli, 1988.

- Le Goff J., *Il cristianesimo medievale in Occidente dal concilio di Nicea alla Riforma: "Storia delle religioni"* a cura di H.-Ch. Puech, Bari, Laterza, 1877., 57 – 61.
- Leonardi C., *I codici di Marziano Capella: "Aevum"*, Rassegna di scienze storiche, linguistiche e filologiche, 33 (1959.), 443 – 489; 34 (1960.), 1 – 99, 411 – 524.
- Lesne E., *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*, vol. V (Les écoles de la fin du VIIIe à la fin du XIIe siècle), Lille, 1940.
- Levi M. A., *Isocrate*, Milano, 1959.
- Lindgren U., *Europäische Technik im Mittelalter, 800 bis 1400. Tradition und Innovation. Ein Handbuch*, Berlin, Gebr. Mann Verlag, 1997.
- Lisičar P., *Grci i Rimljani*, Zagreb, Školska knjiga, 1971.
- Lloyd-Jones H., *I Greci*, Milano, Il Saggiatore, 1967.
- Long P. D., *Science and Technology in Medieval Society: "Annals of the New York Academy of Sciences"*, 441, 1985.
- Löhr G. M., *Das kölnier Dominikanerkloster im 17. Jahrhundert: "Jahrbuch des kölnischen Geschichtsvereins"*, 28 (1953), 98-117.
- Löve H., *Die Iren und Europa im Frühen Mittelalter*, I-II, Stuttgart 1982.
- Luisielli B., *Cenni biografici su Paolo: "Polo Diacono, Storia dei Longobardi"*, Milano, Rizzoli, 1998, 71 – 100.
- Luquet G.H., *Aristotel et l'université de Paris pedant le XIIIe siècle*, Paris, 1904.
- Maitre L., *Les écoles épiscopales et monastiques de l'Occident depuis Charlemagne jusq'à Philippe-Auguste*, Paris, 1866.
- Maitre L., *Les écoles épiscopales et monastiques en Occident avant les universités* (Archives de la France monastique, XXVI), Paris 1924.
- Malato M. T.– Loria L., *Chirurgia di Costantino l'Africano*, Roma, 1960.
- Mallet C., *A History oft he University of Oxford*, I, London, 1924.
- Mandonnet P., *Saint Thomas, créateur de la dispute quodlibétique: "Revue des Sciences philosophiques et théologiques"*, 16 (1926.), 477 – 506.
- Mandonnet P., *Siger de Brabant et l'averroïsme latin au XIIIe siècle*, t. I (Collectanea Friburgensia, VIII), Fribourg (Suisse), 1899.
- Mandonnet P., *Les idées cosmologiques d'Albert le Grand et de s. Thomas d'Aquin e la découverte de l'Amerique: "Revue Thomiste"*, 1 [1893.] 46 – 64, 200 – 221.
- Mandonnet P., *Guillaume de Moerbeke, traducteur des "Economiques" [1267]: "Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge"* 8/1933., 9 – 29
- Mandonnet P., *Albert le Grand et les "Economiques" d'Aristotele* : "Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge" 8/1933, 29 – 37.
- Manio Paluello L., *Note sull'Aristotele latino medievale* : "Rivista di filosofia neoscolastica", XLII (1950.), 222 – 237; XLIII (1951.), 97 – 124; XLIV (1952.), 389 – 411, 485 – 495; XLVI (1954.), 211 – 231; LII (1960.), 29 – 45; LIV (1962.), 131 – 147.
- Mansi J. D., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, t. XXII, Venetiis, Apud Antonium Zatta, 1778.
- Manitius M., *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, Bd. I-III, München, 1911 – 1913.
- Manne P., *Calendriers et techniques agricoles* (France-Italie, XII-XIIIe siècle), Paris, Le Sycomore, 1983.
- Manser G.M., *Das Wesen des Thomismus*, Fribourg (Suisse), 1931.

- Manucci U., *Istituzioni di patrologia*, II, Roma, 1942.
- Maranini G., *La Costituzione di Venezia dopo la serrata del Maggior Consiglio*, Venezia – Perugia – Firenze, "La Nuova Italia Editrice", 1931
- Marenbon J., *From the Circle of Alcuin to the School of Auxerre. Logic, Theology and Philosophy in the Early Middle Age*, Cambridge 1981.
- Mariétan J., *Problème de la classification des sciences d'Aristote à S. Thomas*, Saint-Maurice (Suisse) – Paris, 1901.
- Marin E. M., *San Gregorio I° il papa della carità*, Roma, 1951.
- Marrou H.I., *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris, Editions du Seuil, 1960.
- Martin R.M., *Arts libéraux (sept): "Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques"*, tome XIV, Paris 1930, coll. 827 – 830.
- Mattiussi G., *Les points fondamentaux de la philosophie thomiste*, Torino, 1926.
- Mayr-Harting H. M. R. E., *The Coming of Christianity to Anglo-Saxon England*, London, 1991.
- Mazzantini C., *Il platonismo della scuola di Chartres*, Torino, 1948.
- McKeon R.P., *Poetry and philosophy in the 12th Century. The Renaissance of Rhetoric: "Critics and criticism. Ancient and Modern"*, Chicago, 1952., 297 – 318.
- McKinney L.C., *Bishop Fulbert and Education at the School of Chartres*, Notre Dame (Indiana), 1957.
- McKitterick R., *The Frankish Church and the Carolingian Reforms 798-896*, London, 1977.
- Meersseman P.G., *Introductio in opera omnia B. Alberti Magni O. P.*, Bruges 1931.
- Michaud-Quantin P., *Universitas. Expressions du mouvement communautaire dans le Moyen âge latin*, Paris, Vrin, 1970.
- Michaud-Quantin P., *La double-vérité des Averroïstes. Une texte nouveau de Boèce de Dacie: "Theoria"*, 22 (1956.), 167 – 184.
- Mikkola E., *Isocrates, seine Anschauungen im Lichte seiner Schriften*, Helsinki, 1954.
- Minio-Paluello L., *Les traductions et les commentaires aristotéliens de Boèce: "Studia patristica"*, II, Berlin, 1957.
- Minio Paluello L., *Twelfth-century Logic. Texts and Studies*, voll. 2, Rome, 1956. – 1958.
- Minio-Paluello L., *Guglielmo di Moerbeke traduttore della Poetica di Aristotele: "Rivista di filosofia neoscolastica"*, 39 (1947.), 1 – 17.
- Minois G., *L'Église et la Science: De saint Augustin à Galilée*, Paris, Fayard, 1990.
- Moeglin J.-M., *De la "nation allemande" au Moyen Age: "Revue française d'Histoire des Idées politiques"*, numero speciale, "Identités et spécificités allemandes" 14 (2001), 227 – 260.
- Mohan R.P., *Thomistic Philosophy of Civilization and Culture*, Washington 1949.
- Monachino V., *Intento pratico e propagandistico nell'apologetica greca del secondo secolo*, Gregorianum" 32 (1951.) 5 – 49, 187 – 222.
- Monneret de Villard U., *Lo studio dell'islam in Europa nel dodicesimo e tredicesimo secolo*, Città del Vaticano, 1944.
- Monnier F., *Alcuin et Charlemagne*, Paris, 1863.
- Moorhead J., *Theodoric in Italy*, Oxford, 1992.
- Moos P. von, *Das 12. Jahrhundert – eine "Renaissance" oder ein "Aufklärungszeitalter"?: "Mittelateinische Jahrbuch"*, 23 (1988.) 1 – 10.
- Morghen R., *Medioevo cristiano*, Bari, Laterza, 1974.
- Moricca U., *Storia della letteratura latina cristiana*, III, Torino, 1934.

- Moulin L., *La vita degli studenti nel medioevo*, Milano, Jaca Book, 1992.
- Munz P., *The imperial Coronation of Charlemagne*: "History today", 9 (1959.), 445 – 454.
- Murray A., *Reason and Society in the Middle Ages*, Oxford, Clarendon Press, 1978.
- Nardi B., *Studi di filosofia medievale*, ("Storia e Letteratura", 78), Roma, 1960.
- Needham J., *Kineska znanost i Zapad*, Zagreb, Školska knjiga, 1984.
- Nelson J., *Charlemagne: "Father of Europe?"*: "Quaestiones Medii aevi novae", vol. 7 (2002.), 3 – 20.
- Niccolai E., *Graziano da Chiusi. Notizie dell'opera sua ed onoranze nell'VIII secolo dal 'Decretum'*, Roma, 1933.
- Niese B., *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chäronea*, I-III, Gotha, 1893-1903.
- Novak V., *Latinska paleografija*, Beograd, 1952.
- Ostlender H., *Die Theologie "Scholarum" des Peter Abelard*: "Aus der Geisteswelt des Mittelalters", I, Münster, 1935., 262 – 281.
- Padberg L. E., von, *Mission und Christianisierung Formen und Folgen bei Angelsachsen und Franken im 7. und 8. Jahrhundert*, Stuttgart, 1995.
- Paetow L.J., *The Battle of Seven Arts, a French Poem by Henri d'Andeli, Trouvère oft he Thirteenth Century*, Berkeley, Cal., 1914.
- Palanque G. R. – G. Bardy – Labriolle P., *Dalla pace Costantiniana alla morte di Teodosio* (Storia della Chiesa dalle origini ai nostri giorni, III/1), Torino, Editrice S.A.I.E., 1972.
- Pallia J. J., *La "Didascalée" ou École chrétienne d'Alexandrie (II-VIe siècle ap. J. Ch.): "Cahiers d'Alexandrie II/4* (oc. 1964.), 41 – 46.
- Paré G. – Brunet A. – Tremblay P., *La Renaissance du XIIe siècle. Les écoles et l'ensegmet*, III, Paris Paris – Ottawa, 1933.
- Parent J.M., *La doctrine de la création dans l'école de Chartres*. Paris – Ottawa, 1938.
- Pareti L., *Historija čovječanstva. Kulturni i naučni razvoj*, II. Zagreb, Naprijed, 1967.
- Pareti L.– Brezzi P. – Petech L., *Stari svijet od početka nove ere do 500. god.* (Historija čovječanstva. Kulturni i naučni razvoj, sv. II.), Zagreb, Naprijed, 1967.
- Parkes M.B., *Scribes, scripts and readers: Studies in the Communication, Presentation and Dicrimination of Medievals Texts*, London – Rio Grande (Ohio), The Hambladon Press, 1991.
- Paschini P., *San Paolino Patriarca*, Udine, 1906.
- Patzelt E., *Die Karolingische Rennaissance*, Wien, 1924.
- Pazzini A., *Storia dell'insegnamento medico in Roma*, Bologna, 1935
- Pedersen O., *Du Quadrivium á la Physique: "Artes liberales" von der Antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters*", herausgegeben von J. Koch. Leiden – Köln, E. J. Brill, 1976.
- Pellegrino M., *Gli apologetici greci*, Roma 1947.
- Pelster P., *Kritische Studien zum Leben und zu den Schriften Albertus des Grossen*, Bd. I-III, Freiburg i. Br. 1920.
- Pelster F., *Neue Forschungen über Aristotelsübersetzungen des XII-XIII Jhrh. Eine kritische Übersicht: "Gregorianum"*, XXX (1949.), 46 – 77.
- Pericoli-Ridolfini F., *Le origini della Scuola di Alessandria*: "Rivista di Studi Orientali", 17 (1962.), 211 – 230.
- Phillips W. A., *History of the Church of Ireland*, I, Oxford, 1933.
- Picavet F., *Gerbert, un pape philosophe d'après l'histoire et la légende*, Paris, 1897.

- Pietri C.– Dragon G., *Le Temps chrétien de la fin de l'Antiquité, IIIe – XIIIe siècle*, Paris, Éd. du CNRS, 1984.
- Pirenne H., *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle*, Paris-Bruxelles, 1936.
- Pirenne H., *Maometto e Carlomagno*, Roma-Bari, Laterza, 2007.
- Pirenne H., *Medieval Cities: their Origins and the Revival of Trade*, Princeton, 1925.
- Plutarh, *Usporedni životopisi*, I., Zagreb, August Cesarec, 1988.
- Pohl W., *Die Völkerwanderung, Eroberung und Integration*, Stuttgart-Berlin-Köln, Kohlhammer, 2002.
- Poole R., *Illustration of the history of mediaeval thought and learning*, London, 1920.
- Post G., *Alexander III. The licentia docendi and the rise of the Universities*: "Anniversary Essays in Medieval history by students of Ch. Haskins", Boston 1929., str. 255 – 277.
- Post G., *Parisian Masters as a Corporation, 1200-1246*: "Speculum" 9 (1934.), 421 – 445.
- Poulakos T., *Speaking for the Polis: Isocrates' Rhetorical Education* (South Carolina), 1997.
- Prinz F., *Frühes Mönchtum im Frankreich, Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheilanden und Bayern am Beispiel der monastischen Entwicklung*, München-Wien, 1988.
- Preuschen E., *Die Stenographie im Leben des Origenes*: "Archiv für Stenographie" 56 (1905.), 6 – 14, 49 – 55.
- Puccinotti F., *Storia della medicina*, Napoli, 1860.
- Pujia C., *M. Aurelio Cassiodoro in Calabria*, Roma, 1909.
- Quétif J.– Echard J., *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, I, Paris, 1719.
- Rand E.K., *Johannes Scotus*: "Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters", I, 2, München, 1906.
- Rapp F., *Le Saint Empire romanin germanique d'Otton le Grand à Charles Quint*, Paris, Tallendier, 2000.
- Rashdall H., *Le università medievali* (Storia del Mondo Medievale, V), Milano, Garzanti – Cambridge University, 1983.
- Rashdall H.– Powicke F.M., *The Universities of Europe in the middle ages*, Oxford 1936.
- Raynaud de Lage G., *Alain de Lille poète du XIIe siècle*. Montréal – Paris, 1951
- Renan E., *Averroës et l'Averroïsme*, Paris, 1869.
- Renglart R., *La théorie de la contemplation mystique dans oeuvre de Richard de St-Victor*, Paris, 1933
- Ribémont B., *La Renaissance du XIIe siècle et l'encyclopédisme*, Paris, Champion, 2002.
- Riché P., *Écoles et enseignement dans le Haut Moyen Age*, Paris, Aubier, 1979.
- Riché P., *Les Carolongies. Une famille qui fit Europe*, Paris, Hachette, 1983.
- Riché P., *Les écoles en Italie avant les Universités*: "Luoghi e metodi di insegnamento nell'Italia Meridionale (secoli XII – XIV), (Atti del Convegno Internazionale di studi, Lecce – Otranto 6 – 8 ottobre 1986), Galatina, Congedo Editore, 1989.
- Roberts C.H.– Skeat T.C., *The Birth of the Codex*, London, Oxford University Press, 1983.
- Roes A. von, *Schriften*: "Monumenta Germaniae Historica", Staatsschreiber, I/1, 1958.
- Roger M., *L'enseignement des littres classiques d'Ausone à Alcuin*, Paris, 1905.
- Romanini A.M., *"Povertà" e razionalità nell'architettura cistercense del XII secolo*: "Povertà e ricchezza nella spiritualità dei secoli XI e XII", Todi, 1969., 191 – 225.
- Russel, B. *Mudrost Zapada*. Preveli Marija i Ivan Salečić. Split, Marjan tisak, 2005.

- Rühl F., *Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit*, Berlin, 1897.
- Sa'di L.M., *Reflection of Arabian Medicine at Salerno and Montpellier*: "Annals of Medical History", 5 (1933.), 215 sq.
- Saffrey H.D., *Sancti Thomae de Aquino super librum de causis expositio*, (Textus philosophici Friburgenses, 4/5), Fribourg – Lovain, 1954., XX – XXIV.
- Saitta B., *La civiltà di Teodorico. Rigore amministrativo, tolleranza religiosa e recupero dell'antico nell'Italia ostrogota*, Roma 1993.
- Sawyer P. H., *From Roman Britain to Norman England*, London, 1978.
- Scheeben G.H., *Albert der Grosse. Zur Chronologie seines Lebens*, Vecht 1931.
- Scheeben G. H., *Die Konstitutionen des Predigerordens unter Jordan von Sachsen*: (Quellen und Forschungen der Geschichte des Dominikanerordens in Deutschland, XXXVIII, Köln – Leipzig, 1939., n. XIII.
- Schipa M., *La fondazione dell'Università di Napoli e l'Italia del tempo*, Napoli, 1924.
- Schipperges H., *Die Schule von Chartres unter Einfluss des Arabismus*: "Sudhoffs Archiv", XL (1956.), 193 – 210.
- Schmidt W., *Philosophisches und Medizinisches in der Consolatio des Boethius*: "Festschrift Bruno Snell", München, 1956.
- Schmitz H. J., *Das sogenannte theodorische Bussbuch*: "Archiv für katholisches Kirchenrecht", 54 (1885.), 381 – 411.
- Schneider A., *Die abendländische Spekulation des zwölften Jahrhunderts in ihrem Verhältnis zur aristotelischen Philosophie*: "Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters" 17, 4, Münster (W.), 1915.
- Schneider J.M., *Aus Astronomie und Geologie des hl. Albertus des Grossen*; "Divus Thomas" 10 [1932.], 65 – 67.
- Schnürer G., *Kirche und Kultur im Mittelalter*, Paderborn, 1929.
- Schönberger R., *Was ist Scholastik?*, Hildesheim, Bernward, 1991.
- Schramm P.E., *Kaiser, Rom und Renovatio*, I-II, Berlin, 1929.
- Schramm P. E., *Gli imperatori della casa di Sassonia alla luce della simbolistica dello Stato*: "Ottone I° e l'Italia" (Atti della giornata internazionale di studio per il millenario), Faenza, 1963., 97 – 145.
- Schrimpf G., *Kloster Fulda in der Welt der Karolinger und Ottonen*, Frankfurt a. M., 1996.
- Sénac Ph., *L'Occident médiéval face à l'Islam. L'image de l'Autre*, Paris, Flammarion, 2000.
- Sertillanges A.D., *Saint Thomas d'Aquin*, vol. I-II, Paris, Alcan, 1910.
- Sertillanges A.D., *Les grandes thèses de la philosophie thomiste*, Paris, Bloud et Gay, 1928.
- Sesiano J., *Books IV to VII of Diophantus' Arithmetica in the Arabic Translation Attributed to Qusta ibn Luqa. Sources in the History of Mathematical and Physical Sciences*, Volume I – Editor: G. J. Toomer. NewYork – Heidelberg, Berlin – Spring-Verlag, 1982.
- Simonić A. *Tragovima znanja u budućnost. Quo vadis scientia?* Zagreb, Medicinska naklada, 2005.
- Simonić A., *Znanost – najveća avantura i izazov ljudskoga roda*, 3. izd., Zagreb, Medicinska naklada, 2005.
- Simonić A., *Civilizacijske razmeđe znanja*, Rijeka, Vitagraf, 2002.
- Soraci R., *Ricerche sui conubia tra tra romani e germani nei secoli IV-VI*, Catania 1994.
- Sorbelli A., *Storia della Università di Bologna*, I, Bologna, 1944.
- Stacknik K., *Die Bildung des Weltklerus im Frankenreich vom Karl Martell bis auf Ludwig den Frommen*, Paderborn, 1926.

- Stadler H., *Albertus Magnus de Animalibus lib. XXVI*, Bd. I-II, Münster 1916. – 1930.
- Statuta communis Vercellarum*, ed. G. B. Adriani: "Historiae patriae monumenta", t. XVI, Augustae Taurinorum, 1876.
- Stegmüller F., *Repertorium Commentariorum in Sententias Petri Lombardi*, Würzburg, 1947.
- Steinen W., *Otto der Grosse*, Breslau, 1928.
- Steinschneider M., *Constantin Africanus und seine arabischen Quellen*: "Virchows Archiv für pathogenische Anatomie", 37 (1866.), 351 – 410.
- Stipišić J., *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb, Školska knjiga, 1972.
- Stock B., *The Interpretation of Literacy, Written Language and Models of Interpretation in the XIth and XIIth Centuries*, Princeton, Princeton University Press, 1983.
- Stock B., *Myth and Science in the XIIth Century. A Study of Bernard Silvester*, Princeton, Princeton University Press, 1972.
- Stock B., *Listening for the Text on the Uses of the Past*, Baltimore – London, 1990.
- Stolz A., *Zur Theologie Anselms in Proslogion: "Catholica"* (Paderborn, 1933.), 24 – 30
- Storia del Mondo Medievale*, IV, Milano, Garzanti – Cambridge University Press, 1983.
- Sudhoff K., *Konstantin der Afrikaner und die Medizinschule von Salerno*: "Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin", 32 (1930.), 293 – 298.
- Šagi-Bunić T., *Povijest kršćanske literature*, I, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1976.
- Šišić F., *Priručnik izvora hrvatske historije*, I, Zagreb, 1914.
- Théry G., *Tolède, ville de la renaissance médiévale, point de jonction entre la philosophie musulmane et la pensée chrétienne*. Oran, 1944.
- Thomson S.H., *The Writings of Robert Grosseteste, Bishop of Lincoln 1235-1253*, Cambridge, 1940.
- Thomson S. H., *Beda, His Life, Times and Writing*, Oxford, 1935.
- Thorbecke A., *C. Senator. Ein Beitrag zur Geschichte der Völkerwanderungen*, Heidelberg, 1867.
- Thorndike L., *A History of magic and experimental Science*, I, New York, 1923.
- Tolan J. – Josserand Ph., *Les relations entre le monde arabomusulman et le monde latin (milieu du Xe du XIIe siècle)*, Paris, Bréal, 2000.
- Überweg F. – Geyer B., *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, II, Berlin, 1928.
- Vallauri T., *Storia delle Università degli Studi del Piemonte*, Vol. I, Torino, 1843.
- Van Steenberghen F., *La filosofia nel XIII secolo*, Milano, Ed. Vita e Pensiero, 1972.
- Vasoli C., *La cultura dei Mendicanti: "Le scuole degli Ordini Mendicanti"* (secoli XIII – XIV), In Todi, Presso l'Accademia Tudertina, 1978., 440 – 444.
- Vasoli C., *Scienza e tecnica nell'Occidente cristiano: "Nuove questioni di storia medievale"*, Milano, Marzorati Editore, 1984., str. 536 – 537.
- Vasoli C., *Studi recenti su Alan di Lilla [1950 – 1960]: "Bullettino dell'Istituto Storico Italiano del Medio Evo"* 72 [1960.], 35 – 89).
- Veijers O., *Terminologie des universités au XIIIe siècle*, Roma, Ed. dell'Ateneo, 1987.
- Velika povijest Crkve*, I, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1972.
- Verger J., *Le Università del medioevo*, Bologna, il Mulino, 1982.
- Verger J., *Istituzioni e sapere nel XIII secolo*, Milano, Jaca Book, 1991.

- Vita Karoli Magni*: "Monumenta Germaniae Historica" (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum" XXV), ed. O. Holder – Egger, 1927.
- Vogel K., *La scienza a Bisanzio* (Storia del Mondo Medievale, III), Milano, Garzanti – Cambridge University Press, 1983.
- Wallach L., *Alcuin and Charlemagne* (Studies in Carolingian History of Literature), Itaca (New York), 1959.
- Wallance-Hadrill J.M., *Bede's Ecclesiastical History of the English People, A Historical Comentary*, Oxford, 1988.
- Walz A., *San Domenico e le Università: "Angelicum"*, XI (1934.), 341 – 342.
- Walzer R., *Arabic Transmission of Greek Thought to medieval Europe: "Bulletin of the J. Rylands Librery"*, 1945., 160 – 183.
- Wehmer C., *Die Namen der "Gotischen" Buchschriften*, Berlin, 1932.
- Weisheipl J., *Tommaso d'Aquino*, Milano, Jaca Book, 1987.
- Weisweiler H., *L'École d'Anselme de Laon et de Guillaume de Champeaux, nouveaux documents: "Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale"*, 1932., 237 – 269.
- Weniger E., *Das deutsche Bildungswesen im Frühmittelalter: "Historische Vierteljahrschrift"*, XXX (1935.), 482 sq.
- Wetherbee W., *Platonism and poetry int he twelfth Century. The literary influence oft he Shool of Chartres*, Princeton (N. J.), 1972.
- White L.J., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, Clarendon Press, 1962.
- Wifstrand A., *L'Église ancienne et la culture grecque*, Paris, 1962.
- Wilkinson B., *Studies in the constitutional history of the thirteenth and fourteenth centuries*, Manchester, 1952.
- Willner H., *Des Adelard von Bath Traktat "De eodem et diverso": "Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters" IV/1*, Münster, 1903
- Wimmer G., *Deutsches Pflanzenleben nach Albertus Magnus*, Halle, 1908.
- Windelband W., *Povijest filozofije*, I., Zagreb, Naprijed, 1988.
- Wolff Ph., *Storia della cultura del Medioevo*, Roma – Bari, Editori Laterza, 1973.
- Woods T. E., *How the Catholic Church built Western Civilisation*, Regnery Publishing, 2005.
- Wulff Ph., *Histoire de la philosophie médiévale*, 5e éd. t. I, Lovain, 1924.
- Wulff Ph.– Mauro F.M., *Histoire général du Travail*, II: *L'Age de l'Artissant V^e – XVIIIe siècle*, Paris 1960.
- Wüstenfeld F., *Geschichte der arabischen Ärzte und Naturforscher*, Göttingen, 1840.
- Wüstenfeld F. - Mahler E., *Vergleichungs – Tabellen der muchamedanischen und christlichen Zeitrechnung*, Leipzig 1926.
- Zanzarri R., *Isocrate: "Enciclopedia pedagogica"*, IV., Brescia, Editrice La Scuola, 1990., 6233 – 6236.

KAZALA

KAZALO OSOBNIH IMENA

A

- Abas ibn-Abd, stric proroka Muhameda: 155
Abbo Floriacensis → Floriacensis
Abbo iz Fleuryja (Abbo Floriacensis): 147
Abd el-Rahman → Abdurahman
Abd-el-Malik, kalif: 155
Abdurahman, kalif : 155
Abelard → Petar Abelard
Abū ʿ Abdallah Muhammed ibn Musa al-Khwarizmi → al-Khwarizmi
Abū ʿ Ali al-Hasan ibn al-Hasan ibn al-Haytham → Alhazen
Abu Bakr, kalif: 154-155
Abu Jakub Jusuf, kalif: 158, 217, 231
Abū l-Walid Muhammad bin Ahmad bin Rušd → Averoes
Abū Ma'šar → Abu Mašar
Abu Mašar, astronom i filozof: 209-210
Adam iz Smallbridgea, engleski intelektualac: 246
Adam Salimbeni, pisac: 183
Adelard iz Batha, teolog: 162-163, 209, 246
Adelhard od Batha → Adelard iz Batha
Adelhard od Corbieja, franački uglednik: 129
Adelheida, kći burgunskog kralja Rudolfa II.: 145
Adelm iz Malmesburyja, pravnik i matematičar: 113
Aelbert, engleski biskup: 127
Aelius Donatus → Elije Donat
Agapit, papa: 99, 262
Agobard, gramatičar: 125
Ahil, trojanski junak: 20
Aidan, irski monah: 111
Alan iz Lille → Allanus de Lilla
Alan iz Lille, filozof i teolog: 190, 197, 203
Alarih, vizigotski kralj: 86, 191
Alberico iz Montecassina, benedikinac, pravnik: 213
Albert Veliki, učenjak: 9, 159, 166, 169, 203, 228-235, 239, 247, 254, 258, 275, 277-278
Albin, senator: 95, 99
Alcaeus → Alcej iz Mitilene
Alcej iz Mitilene, grčki pjesnik: 22, 44, 46
Aldelm, engleski teolog: 264
Aleksandar III., papa: 194, 216, 245, 267
Aleksandar IV., papa: 169, 279
Aleksandar iz Afrodisije, filozof: 156-157
Aleksandar iz Etolije, grčki pjesnik: 43
Aleksandar iz Halesa, engleski teolog: 254
Aleksandar Makedonski → Aleksandar Veliki
Aleksandar Neckam, profesor teologije: 174, 183, 217, 246
Aleksandar Veliki, car: 31, 39, 42, 77, 203
Alexander Neckham → Aleksandar Neckam
Alexander von Roes, njemački klerik: 259
Alfano, liječnik: 186-187
al-Farabi → Alfarabi
Alfarabi, arapski filozof: 157-158, 164-165, 217, 221, 231, 239
Alfonso VII., kastilijski kralj: 164
Alfonso X., kastilijski kralj: 169
Alfred iz Sareshela, fizičar: 217, 221-222
Alfred Veliki, engleski kralj: 113
Algazel, filozof → Al-Ghazali, perzijski filozof iz XI. stoljeća: 165, 232, 234
Alhazen → Abū ʿ Ali al-Hasan ibn al-Hasan ibn al-Haytham
Ali ibn al-'Abbas al-Majusi → Haly Abbas
Ali, kalif: 155
Alkej → Alcej iz Mitilene, pjesnik
al-Khwarizmi, perzijski matematičar: 209-210, 221
al-Kindi → Abu Yusuf Yaquḅ ibn al-Sabbah Ishāq al-Kindī
Alkman iz Sarda, grčki lirik: 46
Alkuin, aglosaksonski učenjak: 15, 124, 127-131, 134-135, 137, 149, 195, 245, 267, 279
Allanus de Lille, liječnik: 190
Alpetragi, arapski filozof: 221
al-Razi, prirodosnanstvenik i liječnik: 221
Amalric iz Bene, filozof: 139
Ambrosius Macrobius Theodosius → Ambrozije Makrobije Teodozije
Ambrozije Makrobije Teodozije, rimski književnik: 70-71, 139
Ambrozije Milanski, crkveni otac: 81, 91, 100, 141
Ammonius Saccas → Amonije Saka
Amonije Saka, novoplatonski filozof: 69, 80, 156
Anakreont, grčki pjesnik: 43-44
Anaksimandar, filozof: 22
Anaksimenes, filozof: 23
Angel iz Luxeuila, bibličar: 139
Angilbert . franački diplomat: 129
Anicius Manlius Torquatus Severinus Boëtius → Boetije
Anselm(o) iz Laona, teolog: 139, 216, 219, 223-224
Anselmo iz Aoste, teolog: 195-198,
Antioh iz Aksalona, retor: 34, 60-61
Antioh iz Gaze, akademičar: 50
Apel, grčki kipar: 33
Apollo Lyceus → Apolon Licej
Apollonius Dyscolus → Apolonije Diskol
Apolon Licej, grčki junak: 39
Apolonije Diskol, gramatičar: 72
Apolonije iz Roda, retor
Apolonije Molon, retor: 61
Apolonije Rođanin, gramatičar: 44
Apulej → Lucius Apuleius
Arat, grčki pjesnik i astronom: 51

Aratus → Arat
 Arhimed, grčki znanstvenik: 44, 164, 221
 Arhita iz Taranta, grčki učenjak: 49
 Arichis Langobard, brat Pavla Đakona: 124
 Aristarh s otoka Sama, astronom: 25, 44, 157
 Aristid, retor: 77
 Aristofan iz Bizanta, filolog i književni kritičar: 33, 44, 46
 Aristoksen iz Taranta, filozof: 43, 75
 Aristotel, filozof: 1-2, 5, 8-9, 17, 28, 30-31, 33-34, 37, 39-41, 43, 48-49, 52, 65, 69, 75, 84, 90-91, 94-95, 98-99, 125, 146, 151, 153, 156-160, 162, 164-168, 201, 203, 207, 210, 214-217, 220-236, 238, 242-243, 252, 256, 278,
 Arnobije, kršćanski pisac: 81
 Arnold Saski, filozof i prirodosnanstvenik: 222
 Arnoldus Saxo → Arnold Saski
 Arnon iz Salisburyja, teolog: 129
 Arnulf Koruški, franački car: 132
 Atalarik, ostrogotski kralj: 99, 101
 Atanazije Aleksandrijski, crkveni otac: 81
 Atenagora iz Atene, kršćanski apologet: 76-77
 Atila, hunski kralj: 86
 Atto, liječnik: 188
 Atton, nadbiskup grada Vicha: 148-149
 Audulf, franački plemić: 129
 August, rimski car: 60, 64, 76, 119
 Augustin, biskup Canteburyja: 111
 Augustin, prior rimskog samostana sv. Andrije: 111
 Aulus Persius Flaccus → Perzije
 Aurelije Memije Simak, senator: 80, 93
 Aurelius Memius Simmacus → Aurelije Memije Simak
 Autolik iz Pitane, matematičar i astronom: 157
 Averoes, arapski filozof: 158-159, 167-168, 227-232, 234
 Avicbron, židovski filozof: 165, 168, 217, 221, 234
 Avicena, arapski filozof i liječnik: 157-158, 164-165, 190, 217, 221, 230-232, 234, 238

B

Bacon, Francis, engleski filozof i političar: 1, 17, 259
 Bacon, Roger, engleski franjevac, učenjak, teolog i filozof: 9, 162-163, 173, 232, 239, 254
 Bartolomeo iz Messine, prevoditelj s grčkoga na latinski: 160
 Baugulf, opat: 121
 Bazilije Veliki, crkveni otac: 81
 Becket Thomas, engleski prelat: 215
 Beda Časni → Beda Venerabilis
 Beda Venerabilis, engleski povjesničar: 12, 93, 104, 106, 111-113, 127-128, 139, 153, 264
 Benedikt Biscop, engleski opat: 110, 113
 Benedikt, sveti, osnivač benediktinskog reda: 100, 130, 262-264, 275
 Beornard od Echternacha, franački dostojanstvenik: 129
 Berengar iz Toursa, teolog: 139
 Bernard iz Chartresa, teolog: 196, 206-207, 210, 213, 279
 Bernard iz Clairvauxa, crkveni učitelj: 197-198, 225, 270
 Bernard Silvestris, filozof i pjesnik: 182-183, 203
 Bernard, benediktinac, katedralni kancelar: 206
 Bertrand Russel, filozof: 1
 Birin, biskup Dorchestera: 113
 Boetije, latinski filozof i političar: 12, 48-49, 93-102, 104, 128-129, 136-137, 139, 146, 149, 151, 153, 165, 181-182, 201, 207-208, 216-217, 225, 242, 279

Bonaventura iz Bagnoreggia, teolog i crkveni učitelj: 247-248
 Bonaventura iz Ferrare, student teologije u Zadru: 257
 Bonifacije iz Wessexa, misionar: 264
 Bonifacije, apostol Irske: 106
 Branimir, knez: 268
 Brendan, opat: 110
 Bulgaro, profesor prava u Bologni: 193
 Burchard, biskup Wormsa: 192
 Burgundije iz Pise: 165

C

Calcidius → Kalcidije
 Camus Albert, francuski pisac i novinar: 6
 Capella → Marcijan Kapela
 Celestin I., papa: 110
 Celestin III., papa: 245, 249
 Celso (gr. Kelsos), filozof: 101
 Cicero → Ciceron
 Ciceron, rimski političar i orator: 2, 14, 16, 31, 34, 37, 39, 51, 58, 60-64, 67, 71, 74, 83-84, 95, 120, 127-128, 139, 145, 151, 212-214, 217-218, 221, 267
 Ciprijan, crkveni otac: 81
 Clarenbaldus iz Arrasa, filozof i teolog: 207
 Comte Auguste, francuski filozof: 17
 Constantinus Afer → Konstantin Afrički
 Costa ben Luca Constabilis, filozof: 157

Ć

Ćiril Aleksandrijski, crkveni učitelj: 93

D

Dagulf, franački iluminator rukopisa: 140, 148, 267
 Damascius, grčki filozof: 90
 Daniel iz Morleya: 167, 220
 Dante Alighieri: 203, 223, 259
 David, kralj: 129, 216
 Demetrije iz Falerona: 43
 Demokrit: 8-9, 11
 Demosten, orator i političar: 37-38, 46, 149
 Deziderije, opat: 187
 Didim Slijepi, kršćanski apologet: 81
 Diogen Laertije, filozof: 39
 Dioklecijan, rimski car: 89, 93
 Dionisius Exiguus → Dionizije Mali
 Dionizije Magnezijac, orator: 61
 Dionizije Mali, skitski monah, pravnik: 93
 Dionizije Trački, gramatičar: 49
 Dionizije, kršćanski apologet:
 Dioskurid, grčki liječnik: 101
 Domcijan, rimski car: 66
 Dominik Gundisalin (Gundissalinus, Gundislavi): 165
 Dominik sveti, osnivač dominikanskog reda: 252-253
 Dungal, monah u opatiji Saint-Denis: 126, 136

E

Eberhard, peharnik Karla Velikoga: 129, 136
Efrem iz Nisibisa, sveti, crkveni otac: 90
Egbert, nadbiskup Yorka: 113, 127
Egил, opat: 134
Einhard, životopisac Karla Velikoga: 119, 126-127, 129, 131
Elije Donat, latinski gramatičar: 71-72, 74, 84, 128-129, 136, 145, 153, 217
Empedoklo, predsokratski filozof: 30
Enrico Aristippo, biskup Katanije (Catania): 160, 221
Epiktet, grčki stoički filozof: 1, 63
Eppin, franački dostojanstvenik: 129
Eratosten iz Kirene, matematičar, astronom i geograf: 44
Erazmo Roterdamski, nizozemski humanist: 83
Ermold Nigellus, akvitanski redovnik: 133, 136
Eshil, grčki tragičar: 3, 44
Eudoks iz Knida, matematičar, astronom i filozof:
Euklid, matematičar: 42, 44, 75, 98, 160, 162, 163, 209, 216, 221, 232, 242
Euripid, grčki tragičar: 46
Eutih, bizantski arhimandit: 98, 136

F

Fardulf, langobardski svećenik: 125
Favorin iz Arelate u Galiji, filozof: 63
Feliks, biskup Urgela: 81, 125
Ferdinand, kastilijski kralj: 169
Fidija, kipar i slikar: 33
Filaret, liječnik: 187
Filip II. August, francuski kralj: 248, 250, 259
Filip II., makedonski kralj: 31, 39
Filip iz Harvengta, opat: 216
Filip Lijepi, francuski kralj: 137
Filip Makedonski → Filip II.
Filon Aleksandrijski, filozof: 76
Filon iz Larise, akademičar: 50
Finnian, opat: 110
Flavije, rimsko ime: 87
Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus → Kasiodor
Franjo Asiški, svetac, osnivač franjevačkog reda: 253
Frechulf iz Lisieuxa, biograf: 133
Fredegisus, opat samostana sv. Martina u Toursu: 135
Fridrik Barbarossa, njemački car: 194, 248, 259
Fridrik II. Hohenstaufen, car: 160, 188, 221, 249
Fullbert, upravitelj škole u Chartresu: 149, 199, 201, 214

G

Gaj Julije Cezar, rimski vojskovođa i državnik: 43, 60, 62, 83, 113, 214
Gaj Lucilije, rimski pjesnik: 57
Gaj Salustije, rimski povjesničar: 58, 60, 84, 145, 151
Galen, liječnik: 65, 101, 157, 165-166, 185, 187-188, 221, 230, 232
Galerije, rimski car: 89
Galilei Galileo, fizičar, astronom i filozof: 17
Gaululf, opat: 121
Géran, arhidakon: 149
Gerardo iz Cremona, prevoditelj na latinski: 164, 217, 220-221
Gerbert iz Aurillaca, filozof i učenjak → Silvestar II.

Gerhoch von Reichersberg, njemački klerik: 177
Gilbert de La Porrée → Gilbert Porretanski
Gilbert iz Tournaia, profesor: 238
Gilbert Porretanski, teolog: 207, 246
Gizela, sestra Karla Velikoga: 129
Godescalcus → Godeschalk
Godeschalk, iluminator rukopisa: 265, 267
Gorgija iz Leontina, grčki retor: 30, 49
Gottschalk, teolog: 137
Gracijan, pravnik: 147, 194, 206
Gracijan, rimski car: 89
Gratianus → Gracijan, pravnik
Grgur II. papa: 92
Grgur III., papa: 92
Grgur IX., papa: 250, 259
Grgur Nazijanski, crkveni otac: 79, 81, 136
Grgur Nissenski, crkveni otac: 136-137
Grgur Veliki, papa: 12, 81, 91, 93, 104, 111
Grgur VII., papa: 193, 199
Guibert iz Nogenta, benediktinac: 176
Guido iz Arezza, muzikolog: 181, 183
Guilelmus Aneponymus, teolog: 210
Guillaume VIII., grof od Montpelliera: 190
Guy de Baoches, kroničar: 215
Gyom de Nangis, benediktinac: 259

H

Hadrian, profesor slobodnih umijeća: 111
Hadrijan I., papa: 267
Haly Abbas, arapski liječnik: 188
Harun al-Rašid, kalif: 156
Hassan, kalif: 155
Hašiam, kalif: 155
Hektor, trojanski junak: 20
Henrik I. → Vögel
Henrik II., car: 145
Henrik iz Auxerre, filozof i humanist: 141, 151
Henrik iz Herforda, kroničar iz XIV. st.: 232
Henrik V., car: 193
Henry I., kralj: 161
Henry III., kralj: 252
Heraklit iz Ponta → Heraklit Pontski
Heraklit Pontski, grčki matematičar: 44, 139, 210
Heraklit, filozof: 5, 9
Heraklo, kršćanski apologet: 81
Herman Dalmatinac, prevoditelj s arapskoga, astronom i filozof: 164, 209
Hermanus Dalmata → Herman Dalmatinac
Hermanus de Carintia → Herman Dalmatinac
Hermanus Sclavus → Herman Dalmatinac
Herod Atički, grčki retor:
Herodijan, gramatičar:
Herodot, grčki povjesničar: 11, 22
Heziod, grčki pjesnik: 9, 11, 22, 35, 43-44, 46-47
Hieroklo, filozof: 160
Hildebald, nadbiskup kölnski: 129
Hilduin, kapelan u samostanu St. Denis: 134
Himenej, mitska ličnost: 72
Hinkmar, nadbiskup Reimsa: 137, 140-141, 151
Hiparid, Izokratov učenik: 37

Hipatija iz Atene, filozofkinja: 45
Hijija iz Elide: 30
Hipokrat, grčki liječnik: 53, 64-65, 101, 160, 164, 178, 185, 188, 190, 221, 230
Hoger, opat: 129
Homer, legendarni grčki pjesnik: 7, 9, 11, 20, 26, 28, 35, 43-44, 46-47, 57, 69, 82, 84, 89, 129
Honorije iz Autuna, teolog: 139, 177-178, 203
Horacije → Kvint Flak Horacije
Hozroj I. perzijski kralj: 90
Hraban Maur, opat u Fuldi i biskup Meinza: 128, 134-136, 139
Hugo Capet, francuski kralj: 143
Hugo de Santille, prevoditelj s arapskoga: 163
Hugo de St. Cher, teolog: 254
Hugo od Sv. Viktora, teolog: 100, 177, 218-219, 247, 269
Hugo, opat Clunyja: 206

I

Ibn al-Džazar, arapski liječnik: 188
Ibn Sinā → Avicena
Inocent III., papa: 250-251
Inocent IV., papa: 246, 252
Irenej, crkveni otac: 84
Irnerije, pravnik: 193-194, 244
Irnerius Wernerius → Irnerije, pravnik
Isaac ben Israeli Salomon, židovski liječnik: 188
Isaac Israeli → Isaac ben Israeli Salomon
Isaac Židov, liječnik: 168
Isus Krist: 75-76, 93, 128, 203, 247
Ivan Damašćanski, teolog: 155, 165
Ivan Dungal, Irac: 126, 136
Ivan Duns Scot, filozof i teolog: 254
Ivan iz Sakroboska, učenjak, astronom: 160
Ivan iz Salisburyja, biskup Chartresa: 165, 178, 190, 206-207, 213-215, 226, 247, 269
Ivan iz St. Gilesa, profesor teologije: 253
Ivan Krizostom, crkveni otac: 81
Ivan Krstitelj, prorok: 228
Ivan Skot Eriugena, filozof: 137-139, 141, 207, 225
Ivan Španjolski → Johannes Hispanus
Ivan XII., papa: 145
Ivan XIII., papa: 149
Ivan XXI., papa: 256
Ivan Zlatousti, crkveni učitelj: 166
Ivan, biskup Auxerre: 149
Ivo (Yvo), biskup: 206
Ivo, pravnik, biskup Chartresa: 191
Izej, sofistički filozof: 37
Izidor, nadbiskup seviljski, svestran učenjak: 12, 93, 102-105, 128, 139, 151, 153, 208, 243
Izokrat, grčki filozof: 33, 37-39, 46

J

Jacopo, profesor prava u Bologni: 193
Jakov Colonna, kardinal: 259
Jakov iz Venecije, prevoditelj s arapskoga: 165
Jaspers, Karl, filozof i psiholog: 7
Jeronim, svetac, crkveni otac: 71, 81, 83-84, 86, 91, 106
Johannes Afflatius, liječnik: 188

Johannes Hispanus, prevoditelj s arapskoga: 165
Joseph Skot, gramatičar: 126
Julije Cezar → Gaj Julije Cezar
Justin I., istočnorimski car: 95, 100
Justin Mučenik, kršćanski apologet: 76-78
Justinijan, car: 86-87, 89-90, 192-193, 244, 248
Juvenal, rimski pjesnik: 145, 151

K

Kadmo Feničanin: 261
Kadolah, franački vojskovođa: 267
Kalcidije, filozof: 153, 207, 209, 217, 221
Kalimah, pjesnik iz Kirene: 44
Kapela → Marcijan Kapela
Kapetovići: 215, 271
Karakala, car: 45, 69
Karlo Celavi, car: 131-132, 136-137, 141, 265, 267
Karlo Debeli, car: 131
Karlo Veliki, car: 87, 107, 110, 113, 117, 119-133, 139-141, 143-145, 147, 156, 195, 197, 199, 245, 249, 258, 264-267
Kasiodor, političar i učenjak: 12, 93, 99-102, 104, 106, 109-110, 120, 128, 151, 153, 165, 262, 268, 275, 279
Kevin, irski opat: 110
Kidanas, grčki astronom: 10
Klaudije Galen iz Pergama, liječnik: 65
Klaudije Ptolemej, fizičar i astronom: 42-45, 99, 160, 163-164, 208-209, 216, 221, 242
Klaudije, komentator Sv. pisma: 125
Klement Aleksandrijski, kršćanski apologetičar: 78-80, 100
Klement Skot, gramatičar: 126, 129
Kolumban Stariji, irski opat: 110-111
Kolumban, irski monah: 111
Komgal iz Bangora, irski opat: 110
Komneni, bizantska carska kuća: 89
Komod, rimski car: 65
Konrad iz Uracha, papinski legat: 190
Konstanc II., rimski car: 64
Konstantin Afrički, liječnik: 186-188, 190, 201
Konstantin Monomah, bizantski car: 89
Konstantin Veliki, rimski car: 88, 124
Konstantin VII. Porfirogenet, car: 165
Kornelije Tacit, rimski povjesničar: 58, 60
Ksenofont, grčki povjesničar: 11
Ksenoklo Hadrumečanin, grčki retor: 61
Kserks, perzijski car: 26
Kvint Cecilije Epiranin, gramatičar: 60
Kvint Flak Horacije, rimski pjesnik: 58

L

Lanfranco iz Pavije, nadbiskup Canterburyja: 191, 196
Leon III., papa: 119
Leon Veliki, papa i crkveni otac: 81
Leonardo Fibonacci iz Pise: 221
Licije Ver, sin cara Antonina Pija: 63
Licinije, rimski car: 57, 89
Likofron iz Halkide, grčki književnik: 44
Likurg, atenski političar: 27, 61
Livije → Tit Livije
Livije Andronik, latinski pjesnik: 20

Llobert iz Barcelone, prevoditelj s arapskoga: 148
Lord Brougham, britanski državnik: 2
Lotar I., car: 139
Lotar II. car: 136
Lotar, franački car: 131
Lothar, kralj Italije: 145
Louis IX., francuski kralj: 250
Lucije Apulej, rimski pisac: 153, 203, 217, 221
Lucije Columella, rimski pisac: 185
Lucije Emilije Paul, konzul: 57
Lucije Licinije Lukul, rimski vojskovođa: 57
Lucije Plocije Gal, rimski političar: 60
Lucius Anneus Seneca, rimski retor i pisac: 58
Lucius Plotius Gallus → Lucije Plocije Gal
Lucius Seius Strabon → Seije
Lukan, rimski književnik: 14, 84, 127-128, 206
Lukrecije → Lukrecije Kar
Lukrecije Kar, rimski pjesnik: 84, 181
Lupus iz Ferrières, književnik: 135, 141

LJ

Ljudevit Njemački, franački car: 131, 140
Ljudevit Pobožni, franački car: 131, 133, 135-136, 139, 267
Ljudevit Posavski, hrvatski knez: 267

M

Makarije, kršćanski apologet: 81, 129
Makrobije → Ambrozije Makrobije Teodozije
Maksim Ispovjednik, teolog → Maksim Priznavalac
Maksim Priznavalac, teolog: 136-137
Mammeja, majka cara Aleksandra Severa: 80
Manfred Hohenstaufen, car: 160
Manilije, rimski pjesnik: 181
Marc Bloch, povjesničar: 176
Marcijan → Marcijan Kapela
Marcijan Kapela, retor: 72-75, 82, 151, 153, 208
Marcus F. Quintilianus → Marko F. Kvintilijan
Marcus Terentius Varro → Marko Terencije Varon
Marko Anej Lukan, latinski pjesnik: 58
Marko Aurelije, rimski car:
Marko Fabije Kvintilijan, pjesnik: 58, 66-68, 82-84, 206, 214
Marko Polo, putopisac: 183
Marko Porcije Katon Stariji, rimski govornik i političar: 57, 67
Marko Terencije Varon, rimski književnik: 49, 62, 82, 93
Marko Tulije Ciceron → Ciceron
Marko Vitruvije Polion, arhitekt: 62
Maro Publius Vergilius → Publije Maron Vergilije
Maro, nepoznati književnik: 129
Martianus Minneus Felix Capella → Marcijan Kapela
Martin, sveti: 117, 125, 128, 134-135, 265, 267-268
Martino Gosia, pravnik: 193
Maruša, žena kneza Branimira: 268
Masoudi → Haly Abbas
Massoudi → Haly Abbas
Matilda, grofica: 193
Maurus Servius Honoratus → Servije
Meginfried, komornik Karla Velikoga: 129
Menenije Agripa, konzul: 60
Menip Karijac, retor: 61

Mestrije Plutarh, pisac: 62
Michael Scotus → Mihael Škot
Mihael Škot, astrolog (Michael Scotus): 160, 221
Mihajlo II., bizantski car: 137
Miltijad, atenski državnik: 28
Mino da Colle, profesor: 178
Miró Bonfill, biskup: 148
Mitridat, partski kralj: 57
Moawija I., kalif: 155
Modoin, kasniji biskup Autuna: 129
Mojsije Sefard, liječnik: 161
Mojsije, prorok: 20, 76, 84, 101
Moše Maimonides, židovski filozof: 168, 234, 239
Mošeh ben Majmon → Moše Maimonides
Muhamed ibn Musa al-Hvarizmi, matematičar: 209
Muhamed, prorok: 91, 154-155, 209

N

Nathan ben Jehiel, leksikograf: 168
Nauzikaja, u grčkoj mitologiji kći je feničkog kralja Alkinoja: 20
Nemezije, kršćanski filozof: 166, 221
Newton Isaac, znanstvenik i filozof: 17
Nikefor Blemides, filozof i učenjak: 89
Nikola iz Tuscula, kardinal: 251
Nikomah iz Gerase, filozof: 98-99
Nikomah, grčki matematičar: 39, 71, 75, 217, 221, 223
Nimrod, unuk patrijarha Noe: 178
Noa, patrijarh: 178
Notger, biskup: 145

O

Odoakar, kralj: 86, 93, 109
Ognibene, pravnik: 194
Omar ibn al-Khattab, kalif: 113
Orderic Vitalis, monah, povjesničar: 185-186
Origen, teolog i kršćanski apologet: 80-81, 84
Othman, kalif: 155
Oton I., car: 143, 145, 147, 149, 171
Oton II., car: 149
Oton III., car: 148-149
Ovidije, pjesnik: 14, 68, 129, 136
Oziris, egipatski kralj: 73

P

Paladije, misionar: 110
Panten, kršćanski apologet, osnivač katehetske škole: 78
Pascal Blaise, filozof: 6
Pashazije Radbert, teolog: 134
Patrik, sveti: 110
Paucapelea, pravnik: 194
Paulin iz Pavije, pjesnik: 124, 129
Pavao Đakon: 124-125
Pavao Warnefrit → Pavao Đakon
Pavao, apostol: 75, 129, 136
Pedanije Dioskorid, botaničar: 185
Pelagije, papa: 91
Penelopa, legendarna grčka junakinja: 20
Pepone, pravnik: 244

Periklo, atenski političar: 28-29
 Perzije, rimski pjesnik: 84, 145, 151
 Petar († oko 300.), kršćanski apologet: 81
 Petar Abelard, filozof i teolog: 14, 194, 216, 223, 226, 246
 Petar Helias, filozof: 207
 Petar iz Pise, pjesnik i gramatičar: 124-125
 Petar iz Toleda, prevoditelj s arapskoga: 164
 Petar Juliani, filozof: 256
 Petar Lombardanin, teolog: 246-247
 Petar Venerabilis, teolog: 164, 209, 271
 Petar, sin kneza Trpimira: 268
 Piacentino, profesor prava: 190
 Pier Damiani, teolog: 197-198
 Pierre de Blois, pjesnik i diplomat: 171
 Pindar, grčki pjesnik: 32-33, 43-44, 46, 84, 129
 Pipin Akvitanski, kralj: 136
 Pipin Mali, franački kralj: 120, 123, 143, 147
 Pipin, car: 143
 Pitagora, filozof: 11, 23-25, 47
 Platon, filozof: 2, 8, 11, 17, 30, 33-41, 44, 46, 51, 76, 84, 90-91, 94, 98-99, 137, 139, 153, 156, 160, 162, 167, 181-182, 201, 206-207, 214, 217, 221, 226, 261
 Platone Tiburtino: 163
 Plaut, rimski komediograf: 57, 84
 Plinije Mlađi, književnik i učenjak: 58, 126, 185
 Plinije Stariji, latinski pisac: 58, 66, 151, 203
 Plotin, filozof: 58, 69-70, 80, 156, 158
 Plutarh, pisac i povjesničar: 29, 58, 62-63
 Poincaré J. Henri, franc. matematičar i filozof: 7, 277
 Porfirije → Porfirije iz Tira
 Porfirije iz Tira, novoplatinički filozof: 69, 90-91, 95, 151, 156, 217, 221
 Posejdonije, filozof: 61
 Praetextatus Vettius Agorius → Pretekstat
 Pretekstat, rimski političar i pisac: 71
 Priscijan, latinski gramatičar: 72, 72, 128-129, 136, 145, 153, 211, 217
 Prodik s otoka Keosa, filozof: 30, 37
 Proklo → Proklo iz Konstantinopola
 Proklo iz Konstantinopola, filozof i teolog: 89-90, 139, 156, 160, 217, 221
 Prokopije, bizantski povjesničar: 86
 Protagora, filozof: 30, 32, 37
 Pseudo-Avicena: 139
 Pseudo-Dionizije → Pseudo-Dionizije Areopagita
 Pseudo-Dionizije Areopagita, mistični teolog: 90-91, 136-137, 139, 153, 167, 217, 221, 225, 232
 Ptolemej I. → Ptolemej I. Soter
 Ptolemej I. Soter, egipatski kralj: 42-45, 75, 99, 160, 163-164, 208-209, 216, 221, 242
 Publije Maron Vergilije, rimski književnik: 58
 Publije Ovidije Nazon, rimski pjesnik: 58
 Publije Papinije Stacije → Stacije
 Publije Terencije Afrički, rimski književnik: 57

Q

Quintus Aurelius Simmachus → Simah
 Quintus Caecilio Epirotes → Kvint Cecilije Epiranin
 Qusta ibn al-Luqa → Costa ben Luca Constabilis

R

Raimond iz Sauvetâta, nadbiskup Toleda: 163
 Rajmund De Vineis (Dalle Vigne), vrhovnik dominikanskog reda: 256
 Rajmund iz Peñaforta, pravnik: 169
 Rajmund, toledski nadbiskup: 165
 Raoul (Rudolf) Glaber: 174
 Ratier, biskup: 145
 Razes → al-Razi
 Remigius iz Auxerre, teolog: 139
 Richard od Sv. Viktora, teolog: 247
 Richard, irski (škotski) teolog: 219
 Richbod od Lorch, franački dostojanstvenik: 129
 Richer iz St-Remija (Reims), biograf: 149-150
 Riculf, franački dostojanstvenik: 129
 Robert (de) Grosseteste, teolog: 10, 163, 254, 278
 Robert de Courçon, kardinal: 250
 Robert Guiscard, normanski vojvoda: 171
 Robert iz Kettena, prevodilac s arapskoga: 164
 Robert Pobožni, franc. kralj: 149
 Rodon, apologet: 77
 Roger Bacon, filozof i teolog: 9, 162-163, 232, 254
 Roger I., normanski kralj: 171
 Roland iz Cremone, teolog: 253
 Rolando Bandinelli, pravnik: 194
 Romul Augustul, car: 86, 109
 Rotruda Kolumba, kraljevna: 129
 Rusticina, Boetijeva žena: 93

S

Saadyah Gaon, židovski filozof: 168
 Saf (Sappho), grčka pjesnikinja: 46
 Salamon, židovski kralj: 84, 178, 203, 216, 259
 Salomon ibn Gabriol → Avicebron
 Salustije, rimski povjesničar: 58, 60, 84, 145, 151
 Saracen, prevoditelj s arapskoga: 164
 Scipion Afrički, rimski vojskovođa: 71, 139
 Sedulije Škot, gramatičar: 136
 Sedulije, kršćanski pjesnik: 128
 Sedullius Scottus → Sedulije Škot
 Seije, zapovjednik pretorijanaca: 167
 Sekst Propercije, latinski pjesnik: 58
 Seneka → Lucijus Anneus Seneca
 Servatius Lupus de Ferrières, književnik: 135, 141
 Servije, gramatičar: 71
 Sidonije Apolinar, pjesnik, diplomat i biskup: 88
 Sidonius Apollinarius → Sidonije Apolinar
 Siger Brabantski, filozof: 227
 Silvestar II., papa: 148-149, 167
 Simah, rimski političar: 71
 Sofoklo, grčki tragičar: 33, 44
 Sokrat, filozof: 8, 37-39, 61, 137, 139, 162, 261
 Solon, atenski političar: 28, 61
 Sostrat iz Knida, grčki graditelj: 42
 Speuzip, upravitelj Platonove Akademije: 39
 Spintar, grčki glazbenik: 43
 Stacije, rimski pjesnik: 14, 58, 128, 151, 214
 Stefano iz Tournaia, pravnik: 194
 Stilihon, rimski vojskovođa: 87

T

Tacijan, kršćanski apologet: 77
Tacit → Kornelije Tacit
Tales, grčki filozof: 10-11, 22
Tassill III., franački vojvoda: 107
Temistije, filozof: 156
Temistoklo, atenski državnik: 28
Teodat, ostrogotski kralj: 99
Teodor iz Tarsa, biskup Canterburyja: 111, 113-114
Teodor, otac filozofa Izokrata: 37
Teodorik (Thierry) iz Chartresa, teolog: 207-210
Teodorik Veliki, ostrogotski kralj: 86-87, 93, 95, 99, 101, 119
Teodozije II., car: 88, 90, 249
Teodozije iz Tripolija u Bitiniji: 157
Teodozije Veliki, rimski car: 86, 89
Teodulf, učenjak na dvoru Karla Velikoga: 125, 129, 133
Teofil, liječnik: 187
Teofrast, liječnik: 157
Teognost, kršćanski apologet: 81
Terencije → Publije Terencije Afrički
Terencije Afrički → Publije Terencije Afrički
Tertulijan, teolog: 81, 84
Thamus, egipatski kralj: 261
Theodatus → Teodat
Tirteus, grčki pjesnik: 26
Tit Livije, rimski povjesničar: 58, 60
Titus Maccius Plautus → Plaut
Tolomeo iz Luke (Lucca), teolog i povjesničar: 259
Toma Akvinski, teolog: 159, 166-167, 183-184, 228, 230, 233-234, 247-248, 254, 259
Totila, kralj: 91
Trajan, car: 62
Tukidid, grčki povjesničar: 28-29, 46
Tyrtaios → Tirteus

U

Uguccione, pravnik: 194
Ulpijan, rimski pravnik: 167

V

Valent, rimski car: 85-86
Varon → Marko Terencije Varon
Vergilije → Publije Maron Vergilije
Vespazijan, car: 66
Viktorin iz Akvitanije, teolog i matematičar: 147
Vilim iz Champeauxa, teolog: 216-218, 223
Vilim iz Chartresa, teolog: 258, 275
Vilim iz Conchesa, teolog: 204-205, 210-211, 213
Vilim iz Moerbeke, teolog: 166, 230
Vilim Osvajač, kralj: 171
Vincent iz Beauvaisa, teolog: 230
Vitalijan, papa: 92, 111
Vitigis, ostrogotski kralj: 99
Vögel, saski kralj: 143
Voltaire, filozof: 13

W

Walahfrid Strabo, benediktinac, pjesnik: 133, 140
Walcher, prior samostana Malverna: 161
Waldalbert iz Prüma, crkveni pisac: 140
William iz Malmesburyja, crkveni pisac: 139
Willibrord iz Northumbrije, anglosaski misionar: 264
Wimmer, G., njemački prirodosnanstvenik: 230

Z

Zefirin, papa: 80
Zenodot iz Efeza, grčki gramatičar: 43-44
Zenon, car: 87, 90

KAZALO GEOGRAFSKIH IMENA

A

Aachen: 119, 123, 129-130, 145
Abdera: 30
Afrika: 7, 71-72, 86, 114
Afrodizija: 156-157
Aheja: 62
Akragas: 23
Akvileja: 267
Akvitanija: 143, 147
Albanija: 257
Aleksandrija: 42-45, 53, 65, 77-81, 88-89, 100, 262
Alpe: 12, 86
Amerika: 278
Antiohija: 43, 80-81, 88-90
Apeninski poluotok: 23, 57, 87, 257
Arabija: 80, 91, 154
Aragonija: 161
Arelate, danas Arles u Galiji: 63
Areopag u Ateni: 75
Arezzo: 181
Armagh: 110
Arras: 207, 264
Atena: 9, 15, 21, 26, 28-29, 33, 37, 39, 42-45, 60, 65, 75, 77-78, 80-81, 90, 120, 123-124
Atika: 28, 73
Aurillac: 148, 150-151, 159, 167, 208
Autun: 121, 129, 139, 177-178, 203, 271
Auxerre: 139, 141, 149, 151, 197
Avignon: 255
Azija: 42, 52, 61, 85, 144

B

Babilon: 42
Bagdad: 90, 155-157, 159
Bagnoreggio: 247-248, 254
Balkanski poluotok: 7, 86
Bangor: 110
Barcelona: 148, 163, 169
Bath: 162, 209, 246
Bavarska: 143
Bec u Normandiji: 192, 196-197, 211, 255
Beč: 135, 140
Beirut: 64, 88-90
Béziers: 210
Bitinija: 157
Bizant: 44, 86, 88-90, 109, 144, 154, 160, 165, 249
Bliski Istok: 11, 42, 57, 154, 162, 186, 209
Bobbio: 117, 149, 264
Bologna: 14, 189-194, 198, 216, 241, 244-246, 248-249, 252-254, 256, 259, 271
Bostra u Maloj Aziji: 80
Boulogneu: 128
Bourges: 197
Bourgogna: 128

Bretanja: 143
Burgundija: 132, 143, 165

C

Cahors: 255
Cambridge: 251, 255
Canterbury: 111, 114, 191, 196, 198
Capua: 256
Carinthia → Koruška
Cartagena: 102
Catania: 23, 160
Centula: 267
Cezareja: 72, 81
Champeaux: 216-218, 223
Chartres: 14, 139, 149, 178, 181-183, 191-192, 196-211, 213-215, 223, 226, 241, 247, 258, 271, 275, 279
Cilicija: 162
Cipar: 42
Cirenaika: 42
Clairvaux: 197, 225
Clermont: 88, 130
Clonard: 110
Cluny: 164, 175, 206, 271
Coimbra: 255, 274
Conches: 204, 210, 213
Corbie: 117, 129, 134, 264, 267
Cordoba → Kordoba
Cremona: 164, 217, 220-221, 253
Ctesiphon → Ktesifon

D

Dalmacija: 257, 271
Damask: 113, 155
Del: 23
Delfi: 6, 21, 27, 31
Derry: 110
Dorchester: 113
Drava: 119
Dublin: 255
Dunav: 85-86, 119
Durham: 271

E

Ebro: 119, 160, 163
Echternach: 111, 121, 129, 134
Edesa: 81, 90, 100
Efez: 7, 21, 43, 53
Egejsko more: 7, 28, 30
Egipat: 11, 42, 56, 82, 154, 167, 261, 265
Elea: 23
Elida: 21, 30
Engleska: 92, 105, 110-111, 113, 127, 130, 147, 161-163, 167, 171, 175, 222, 246, 264, 269

Etiopija: 156
Etolija: 43
Eufrat: 11
Europa: 3, 12, 14-16, 58, 85-88, 91-93, 104, 106-107, 109, 111, 119-120, 124-125, 130-131, 141-145, 147, 153, 159-161, 171, 174, 176, 181, 188, 193-195, 199, 212, 220, 222, 226, 238, 242, 246, 251-252, 255, 265, 267-268, 270-271, 274, 276-279

F

Faleron: 43
Far (Faros): 42
Fermo: 255
Ferrara: 255, 257
Firenca: 40, 255
Flavigny: 128
Fleury: 147
Franačka: 125-127, 134, 136, 143, 266
Francuska: 125, 132, 143, 147, 162-163, 168, 175, 195, 198, 210, 214, 222, 245, 259, 271
Frankfurt: 127
Freiburg: 259
Frizija: 127
Fulda: 117-118, 121, 134, 197, 264

G

Galija: 63, 86, 88, 110-111, 119, 127, 136, 174, 198, 206-207, 214
Gandisapora u Perziji: 91
Ganges: 42
Gela: 23
Germanija: 111, 119, 134
Gibraltar: 42
Glendalough: 110
Grčka: 2, 7-12, 14, 19, 21-23, 28, 37, 39, 42, 44, 48, 52, 55-60, 62, 64, 69, 86-87, 162, 273, 279
Grenada: 160
Grénoble: 255

H

Hadrianopolis: 86
Halberstadt: 218
Hales: 253-254
Halkida: 44
Hammersleben: 218
Harran: 91
Harvengt: 216
Heidelberg: 255
Heroneja: 62
Hersfeld: 264
Hibernia: 109
Hij: 23
Hispanija: 66, 86, 102
Holy Island: 111
Huesca: 161

I

Indija: 19, 48, 154, 156, 203, 242
Iona ili Hy: 110, 264
Irska: 87, 92, 109-111, 124, 126-127, 130, 133, 136-137, 264
Italija: 23, 33, 56, 64, 86-87, 91, 93, 99, 102, 110-111, 119-120, 124-125, 132, 145, 149, 163, 167-168, 171, 174-175, 179, 185-186, 190, 198, 212, 245, 247, 256, 259, 264, 271
Izrael: 42

J

Jarrow: 104, 112, 264
Jonija: 22
Jonsko more: 7, 23

K

Kalabrija: 99
Kalcedon: 98
Kampanija: 86
Katalonija: 148
Keos: 30
Kina: 156
Kirena: 44
Knid: 11, 33, 42, 51
Köln: 121, 130, 136, 254-255
Konstantinopol: 64, 86-91, 94, 98-99, 113, 139, 161, 217
Kordoba: 149, 155, 158-160
Korint: 12, 21
Koruška: 209
Kos: 23, 53
Kraków: 255
Kroton: 23
Ktesifon: 90

L

Laon: 14, 65, 83, 92, 112, 133, 139, 162, 179, 182, 197-198, 215-216, 223, 241, 247, 271
Lateran: 262
Latinsko Carstvo: 89
Léon: 274
Leontin na Siciliji: 30, 49
Lerida: 23, 46
Lezb, otok u Egejskom moru:
Libanon: 157
Liège: 145, 199
Lilla: 190, 197, 203
Lindisfarne: 111, 264
Lisabon: 255, 274
Lotaringija: 143
Lucca: 255, 259
Lüttich: 136
Luxeuil: 111, 139, 264
Lyon: 121

M

Madīnat as-Sālam → Bagdad:
Mainz: 121, 134, 264
Makedonija: 12, 56
Mala Azija: 7, 28, 42, 80, 111
Malmesbury: 113, 139, 264
Maraton: 28
Megara: 21
Messena na Peloponezu: 26
Metapont: 23
Metz: 121, 125, 136
Mezopotamija: 19, 48
Milet: 7, 21-23
Mitilena: 21-22, 46
Mletačka Republika: 161, 256
Moerbeke u Flandriji: 166, 230,
Montecassino: 120, 130, 186, 188, 197, 213, 264
Montpellier: 189-190, 254-255
Morierval: 271
Morley: 167, 220
Murcia: 169

N

Napulj: 59, 185, 188, 217, 221, 249
Neapolis: 23
Niceja: 89, 98, 166
Nikeja → Niceja
Nikomedijska: 80
Nil: 11, 19, 42, 48
Nisibis: 90, 100
Nogent: 176
Normandija: 143, 196, 204
Northumbria: 104, 111, 127, 264
Norwich: 167

NJ

Njemačka: 111, 132, 134-135, 143, 163, 175, 247

O

Olimpija: 11, 21, 31
Orijent: 28
Orléans: 125, 130, 198-199
Orvieto: 255
Oseney: 251
Oxford: 146, 187, 216, 251-255, 278

P

Padova: 256
Paestum: 23
Palencia: 252, 274
Palermo: 160
Palestina: 42, 81, 154, 160, 162
Pamiers: 255
Panonija: 86, 111, 267
Paris → Pariz

Pariz: 14-15, 120, 123, 147-148, 167, 189-190, 193, 197-199, 201,
209, 213-218, 220, 222-223, 225, 227-228, 238, 241, 246-
247, 249-253, 255-256,
Parma: 127
Parnas: 72
Pavia: 87, 95-96, 117, 124, 136, 191, 193, 196, 255
Pavija → Pavia
Pečuj: 255
Pella: 57
Peloponez: 21, 26
Peñafort: 169
Pergam: 255
Perpignan:
Perugia: 255
Perzija: 42, 90-91, 115, 154, 156
Piacenza: 255
Pirinejski poluotok: 119
Pisa: 124-125, 155, 221, 255
Poljska: 175, 257
Pont: 44, 57, 210
Prag: 255, 257

R

Ramsey: 147
Ravenna: 86-87, 119-120, 130-149, 193, 267
Reichenau: 134, 140, 146, 197
Reims: 130, 134, 137, 140, 147, 149, 151, 197-199, 215, 241
Rim: 2, 12, 15, 24, 42-43, 49, 52, 56-57, 59-66, 69-70, 76, 80, 84,
86-87, 89, 91, 93-94, 99, 102, 109-111, 114, 117, 119-120,
123, 127, 130, 145, 149, 168, 193, 249, 253, 255-256, 262,
264, 267, 279
Rod: 23, 46, 61
Rodan: 86
Rusija: 156

S

Saint-Riquier: 130
Salamanca: 256, 274
Salamina: 28
Salerno: 185-190, 241
Salzburg: 267
Sam, otok u Egejskom moru: 23, 25, 44, 157
Saragoza: 160, 163
Sard: 46
Sareshel: 217, 222
Saska: 218
Sauvetât: 163
Sava: 119
Scotia Maior → Irska
Scotia Minor → Škotska
Selimunt: 23
Sens: 121, 271
Sevilja: 102, 158, 160, 169
Sicilija: 23, 30, 45, 56, 86, 159, 162, 168, 171, 190
Sirakuza: 21, 23, 45
Sirija: 42, 90-91, 99, 115, 154-155, 162
Smirna: 7, 53
Soissons: 267
Solun: 88

Sparta: 21, 26-28, 33, 42
Split: 268
Squillace: 99
Sredozemno more: 10, 42, 190, 265
St. Gallen: 117, 134, 264
St. Giles: 253
Stagira u Trakiji: 39
Strassburg: 131
Sybaris: 23

Š

Škotska: 109-110
Španjolska: 106, 124-125, 130, 144, 151, 154-155, 160, 162-164,
167-169, 190, 209, 217, 220-221, 252, 274
Švapska: 143

T

Taranto: 23, 43, 49
Tarazona: 163
Tars: 75, 111, 114
Teba: 21, 166
Termopilski klanac: 26
Tigris: 11, 90, 155
Toledo: 125, 160, 163-164, 167, 198, 217, 220, 222, 241
Toulouse: 191, 209, 254-255, 271
Tournai: 194, 197, 238
Tours: 49, 117, 121, 127-131, 134-135, 139, 162, 183, 195, 197-
199, 265-268
Tracija: 30
Trier: 111, 121
Tripoli u Bitiniji: 157
Troyes: 128
Tunis: 169, 188

U

Urach: 190
Utrecht: 121, 199

V

Valencia: 169, 274
Valladolid: 255
Velika Britanija: 87, 110-111, 113-114, 124
Venecija: 163, 165, 256
Verona: 255
Vich: 148
Vivarium: 99, 101, 262

W

Wearmouth: 113, 264
Werden: 129
Wessex: 264
Worms: 121, 192
Würzburg: 118, 264

X

Xativa: 169

Y

York: 113, 117, 127-128, 131

Z

Zadar: 3, 255-257
Zankle: 23
Zapadno Rimsko Carstvo: 2, 12-13, 15, 85-97, 93, 119-120, 278

RECENZIJE I OCJENE

Vrlo učeni i našoj znanstvenoj zajednici dobro poznati autor ove knjige dr. Stjepan Krsić pokazuje i ovom novom svojom knjigom svu širinu svoje učenosti i izrazitu vještinu u izlaganju zamršenih filozofskih, teoloških i drugih problema koji su od antičkih vremena do kasnog srednjeg vijeka zastupali učeni ljudi u pojedinim povijesnim razdobljima. Autor je vrlo lijepo pokazao kakve su sve posljedice na kulturnom i znanstvenom polju nastupile nakon propasti antičkoga svijeta. Raspadanje obrazovnog sustava, administracije, pravnog sustava i posebno znanstvene i filozofske misli te nestanak gradova kao središta učenosti i kulture, imalo je za europski kontinent katastrofalne posljedice. Nestao je u zaboravu veći dio pismene baštine, što zbog nemara, a što zbog krhosti pisaćeg materijala na kojem su knjige bile napisane (papirus). U ranom srednjem vijeku zavlдалo je rasulo svih vrijednosti i beznađe, pa su neki učeni i dalekovidni ljudi znali da je nužno prevladati takvo stanje i spasiti ono što je bilo moguće spasiti. Trebalo je sačuvati ono najvrednije što su Grci i Rimljani stvorili, te krenuti dalje.

S pravom je autor posvetio mnogo prostora školskom sustavu u pojedinim povijesnim razdobljima. Propast dobro organiziranog i uhodanog sustava školovanja jedna je od najgorih posljedica krize, a onda i propasti antičke civilizacije, a obnova škola značila je obnovu duhovne baštine antičkoga svijeta i stvaranje novih vrijednosti, ponajviše u skladu s kršćanstvom, koje se u međuvremenu afirmiralo u Europi. Karlo Veliki, Alkuin i mnogi drugi vladari i učeni ljudi znali su da se mora obnoviti školski sustav da bi njihova carstva i kraljevstva mogla funkcionirati. Upravo u tzv. karolinškoj renesansi stvoreni su solidni temelji za stvaranje učinkovitog školskog sustava pa i samih sveučilišta. Europska kultura nakon osnutka niza sveučilišta diljem Europe definitivno će preuzeti vodstvo u znanosti i kulturi koju nisu mogli ni dostići, a niti nadmašiti više od jednog tisućljeća druge civilizacije u svijetu.

Autor obrazlaže događaje u ranom i zreлом srednjem vijeku ponajviše kroz dostignuća na filozofskom, teološkom, znanstvenom planu. Točni i iscrpni prikazi spisa pojedinih pisaca, kako antičkih, tako i srednjovjekovnih, za čitatelje su vrlo poučni. To vrijedi posebno za autorove analize onih djela i njihovih autora koji su našoj širokoj publici nepoznati ili poznati samo po imenima. Ipak, to nije puko nabranje imena znanstvenika, liječnika, filozofa i dr. već i analiza njihova zalaganja u oživljavanju antike i stvaranju intelektualnih uvjeta za uspon europske uljudbe tijekom srednjega vijeka.

Mukotrpnu obnovu zapadnoeuropske znanosti autor vrlo uvjerljivo i znalački obrazlaže kroz djelovanje učenih ljudi tijekom višestoljetne stagnacije nakon propasti antičke civilizacije. Bolji način nije ni mogao autor koristiti. Otkrivanje i prevođenje djela grčkih i rimskih filozofa, znanstvenika i književnika jedno je od najfascinantnijih poglavlja u razvitku europske kulture, pa je autor s pravom tom fenomenu posvetio najveći dio svoje knjige. Autor upozorava i na mukotrpnost, i ne uvijek uspješno inkorporiranje poganske misli u kršćansku učenost srednjega vijeka. No upravo dvojbe koje su ti stručnjaci morali rješavati tijekom srednjega vijeka bit će posebno zanimljive za našeg čitatelja.

Svoje izlaganje autor završava razmišljanjima o ulozi knjige u prijenosu znanja od antičkih vremena do 12. – 13. stoljeća, do vremena, dakle, kada se u Europi osnivaju sveučilišta. S osnutkom

sveučilišta kao organiziranih središta za proučavanje filozofskih, pravnih i drugi područja znanja, knjiga će biti nositelj svekolikog znanja u Europi.

Slažemo se s autorovom konstatacijom u predgovoru da "u nas nije nitko detaljnije pisao" o temi koju je obradio u ovoj svojoj knjizi.

Autor je ovom knjigom pokazao svoje sjajno poznavanje europske kulture, posebice one srednjovjekovne. Meritorno daje ocjene o ulozima što su ga učeni pojedinci imali i o njihovoj važnosti u razvitku europske znanstvene misli.

Lijep i čitak stil odlika je ove nove knjige dr. Krasića pa se može očekivati da će naći čitatelje i pročitavši je, mnogo naučiti i uživati u čitanju.

prof. dr. sc. Aleksandar Stipčević

Radi se o znanstvenom djelu koje pregledno sintetizira velik broj činjenica i mudro prezentira ključne stavove. Metodološki je djelo koncipirano i pisano na primjeren način. Autor se služi obilnom literaturom koju navodi na ispravan način. Tema je značajna, dapače vrlo aktualna i zanimljiva, a odnosi se na golemo područje te pokriva dugačko vremensko razdoblje.

Terminologija je primjerena, a stil pregledan i lagan, pri čemu je težište na isticanju bitnih činjenica. Jezik pisanja je lijep i pravilan.

Zaključak i ocjena:

Djelo je zanimljivo za mnoge nastavne predmete koji se posvećuju ili dotiču teme znanja, spoznaje, obrazovanja, odgoja, povijesti, kulture, filozofije, tehnike i znanosti. Štivo je značajno kako za sveučilišne nastavnike tako i za studente raznih fakulteta i kolegija, te istraživače raznog profila, za širu intelektualnu publiku, a u nekim segmentima može poslužiti za srednjoškolske potrebe...

Budući da živimo u doba znanja, znanosti i kulture, a da nismo zadovoljni postojećim ni prosvjetnim niti znanstvenim sustavom, da smo često suočeni s nekulturom u raznim aspektima življenja, da vjerujemo da se poželjna budućnost svijeta temelji na znanju, načelima izvrsnosti i inovativnosti, ali i tolerantnosti, pravičnosti..., djela poput ovoga gospodina Stjepana Krasića, imaju stratešku važnost.

I na kraju, moj zaključak: Na međunarodnom tržištu kao i u nas, ima sličnih djela, ali ova knjiga uspješno popunjava i dopunjava, kvalitetnim odabirom najvažnijih činjenica i primjerenim komentarima, jednu posebno značajnu nišu. I ne samo da je odlično obrađuje već i mudro svezuje sa susjednim područjima i uklapa u sveopće trendove.

Očito je ovakvo djelo mogao napisati samo silan erudit, znanstvenik i mudar mislilac. Temeljem svega navedenog predlažem objavljivanje ovoga značajnog rukopisa kao znanstveno-nastavne literature Sveučilišta u Zadru.

prof. dr. sc. Ante Simonić

SADRŽAJ

	PREDGOVOR	I
	UVOD	5
POGLAVLJE I.:	GRČKA – KOLIJEVKA EUROPSKE CIVILIZACIJE I ZNANOSTI	19
POGLAVLJE II.:	RIM – UČENIK I KULTURNI BAŠTINIK POKORENE GRČKE	55
POGLAVLJE III.:	ZNANJE I ZNANOST KASNE ANTIKE	69
POGLAVLJE IV.:	KRŠĆANSKI SREDNJI VIJEK	85
POGLAVLJE V.:	KULTURNA TRADICIJA IRSKE I VELIKE BRITANIJE	109
POGLAVLJE VI.:	KAROLINŠKA RENESANSA	117
POGLAVLJE VII.:	OTONSKO RAZDOBLJE	143
POGLAVLJE VIII.:	AB ORIENTE LUX	153
POGLAVLJE IX.:	KULTURNI PREPOROD U XII. I XIII. ST	171
POGLAVLJE X.:	MEDICINSKE ŠKOLE U SALERNU I MONTPELLIERU	185
POGLAVLJE XI.:	PROCVAT PRAVNE ZNANOSTI	191
POGLAVLJE XII.:	SAMOSTANSKE I KATEDRALNE ŠKOLE	195
POGLAVLJE XIII.:	KATEDRALNA ŠKOLA U CHARTRESU	201
POGLAVLJE XIV.:	PARIŠKE ŠKOLE	215
POGLAVLJE XV.:	NASTANAK SVEUČILIŠTA	241
POGLAVLJE XVI.:	ULOGA KNJIGE U PRENOŠENJU ZNANJA	261
	ZAKLJUČAK	273
	LITERATURA	281
	KAZALA	299

